

ISSN 2146-2879

e-ISSN 2717-6231

KUSBD

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Kirikkale University Journal of Social Sciences

TEMMUZ/JULY 2021

Cilt/Vol: 11

Sayı/No: 2

ISSN 2146-2879
e-ISSN 2717-6231

KUSBD

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Kırıkkale University Journal of Social Sciences

Yıl/Year: 2021 Cilt/Vol: 11, Sayı/No: 2

2011 yılında yayın hayatına başlayan Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Ocak ve temmuz aylarında yılda iki sayı olarak yayınlanan **ULUSLARARASI** hakemli elektronik bir dergidir. Çok disiplinli bir dergi olan Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi sosyal bilimlerin tüm alanlarına açıktır. Yayımlanan makalelerde belirtilen görüşler yazarlarına aittir. Yazıların yayımlanması, derginin ya da üniversitenin bu görüşleri savunduğu anlamına gelmemektedir.

Kırıkkale University Journal of Social Science is a peer-reviewed **INTERNATIONAL** e-journal, which begin to be published in 2011 and is published twice per year in January and July. Kırıkkale University Journal of Social Science, which is a multidisciplinary journal, welcomes all contributions from all disciplines of social science. The opinions expressed in the articles published are the author's own and do not reflect the view of the journal or university.

Derginin Tarandığı İndeksler/The Journal Is Indexed In

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

EBSCO

SÖBIAD

ASOS
indeks

DRJI
Directory of
Research Journal
Indexing

tei
türk eğitim indeksi

Academic
Resource
Index
ResearchBib

AcademicKeys
UNLOCKING ACADEMIC CAREERS

Dergi İletişim ve Yazışma Adresi/Contact Information and Correspondence Address

Telefon No/Phone Number: +90 0318 357 35 92 Faks/Fax: +90 0318 357 35 97

e-mail: sbd@kku.edu.tr

web: <https://kusbd.kku.edu.tr/Idari> <http://dergipark.gov.tr/kusbd>

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Merkez Yerleşke,
71450, Yahşihan-Kırıkkale

ISSN 2146-2879

e-ISSN 2717-6231

KUSBBD

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Kırıkkale University Journal of Social Sciences

Yıl/Year: 2021 Cilt/Vol: 11, Sayı/No: 2

Baş Editör/Editor in Chief

Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ

Editörler/Editors

Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU

Prof. Dr. Cemal FEDAYİ

Prof. Dr. Ahmet KARADOĞAN

Doç. Dr. Ziya TOK

Editör Yardımcısı/Asistant Editor

Arş. Gör. Ahmet ÖZMEN

ALAN EDİTÖRLERİ/SCIENTIFIC COMMITTEE

Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ, (*Arap Dili ve Edebiyatı*)

Doç. Dr. Duran İÇEL, (*Fransız Dili ve Edebiyatı*)

Doç. Dr. Halis AYHAN, (*Uluslararası İlişkiler*)

Doç. Dr. Kamil ŞAHİN, (*Sosyoloji*)

Doç. Dr. Salim PİLAV, (*Türkçe Eğitimi*)

Doç. Dr. Ziya TOK, (*Çeviribilim*)

Dr. Hakan DOĞAN, (*Tarih*)

BİLİM KURULU/SCIENTIFIC COMMITTEE

- Prof. Dr. Ali TAŞ, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Asım SALDAMLI, *Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Cemalettin İPEK, *Ahi Evran Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Deniz Türsel ELİİYİ, *Bakırçay Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hacı Ömer BUDAK, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Harun BAL, *Çukurova Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hasan Said Ghazala, *Umm Al-Qura University, Suudi Arabistan*
Prof. Dr. İsmail AYDOĞAN, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Lamia Khalil Hammad, *Yarmouk University, Ürdün*
Prof. Dr. Muhittin Eliaçık, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Mustafa BALCI, *İstanbul Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ömer ANAYURT, *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Öznuur ÖZTOSUN ÇAYDERE, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ramazan Pars ŞAHBAZ, *Gazi Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ramoul Khaled, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Rawaa Mahmoud Hussain, *ABD*
Prof. Dr. Sarah Kouder Rabah, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Tlemcani Benyoucef, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Veysel EREN, *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Hakan DÜNDAR, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Ibrahim Alkhalidi, *Yarmouk University, Ürdün*
Doç. Dr. Khaled Mustafa Apdelhadi Sarahna, *Islamic Sciences College, Filistin*
Doç. Dr. Khamis bin Majed bin Khamis al Sabari, *University of Nizwa, Umman*
Doç. Dr. Melih ÖZÇALIK, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi*
Doç. Dr. Mohammad Jaber Thalgi, *Yarmouk University, Ürdün*
Doç. Dr. Mutlu TÜRKMEN, *Bartın Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Nedim YILDIZ, *Ankara Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Peri Uran Murphy, *Yalova Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Salim PİLAV, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Semra BORAN, *Sakarya Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Zübeyir TURAN, *Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye*
Dr. Ahmad Haji Safar, *Qatar University, Katar*
Dr. Ali Mohammad Ali Ghareeb, *Islamic Sciences College, Filistin*
Dr. Gamal Abd Elghany, *Helwan University, Mısır*
Dr. Khalid Youssuf Al Mulla, *Qatar Heritage and Identity Centre, Katar*
Dr. Khaled Karim, *Elte University, Macaristan*
Dr. Ouahiba Guetouche, *University of Algiers 2, Cezayir*

SAYI HAKEMLERİ/REFEREE OF VOLUME

- Prof. Dr. Alaattin KIZILTAN (*Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Güven DELİCE (*Sivas Cumhuriyet Üniversitesi*)
Prof. Dr. İsrail BABACAN (*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*)
Prof. Dr. Olgun DEĞİRMENÇİ (*TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi*)
Prof. Dr. Osman ÇEVİK (*Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN (*Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yavuz KILIÇ (*Aydın Adnan Menderes Üniversitesi*)
Doç. Dr. Abdurrahman SAVAŞ (*İstanbul Üniversitesi*)
Doç. Dr. Çiğdem ERDEM (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Doç. Dr. Erdem SARIKAYA (*Yozgat Bozok Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ertuğ CAN (*Kırklareli Üniversitesi*)
Doç. Dr. İsmail EFE (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. İsmail YILDIRIM (*Kayseri Üniversitesi*)
Doç. Dr. Kamil ŞAHİN (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mehmet Korkud AYDIN (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mustafa İsmail DÖNMEZ (*Selçuk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Muzaffer Pınar BABANOĞLU (*Mersin Üniversitesi*)
Doç. Dr. Nevzat TETİK (*İnönü Üniversitesi*)
Doç. Dr. Onur ÜLKER (*Eskişehir Teknik Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ufuk UĞUR (*Ordu Üniversitesi*)
Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK (*Giresun Üniversitesi*)
Doç. Dr. Yusuf CİVELEK (*Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmad SHAIKH HUSAYN (*Kilis 7 Aralık Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Tuba CEYHUN (*Biruni Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Bahar BAHTİYAR SAYGAN (*Atılım Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Betül ÖZAYDIN ÖZKARA (*Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Burak ŞAHİN (*Ardahan Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Cafer GARİPER (*Süleyman Demirel Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Cem ENGİN (*Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Dilek ARLI ÇİL (*Maltepe Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Emre SAVUT (*Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Erkan HİRİK (*Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Hafel AL YOUNES (*Selçuk Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Hatice Derya ORMANOĞLU (*Anadolu Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi İsmail DURSUNOĞLU (*Bayburt Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Kamil KARA (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet EVREN (*Aksaray Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Mesut CEVHER (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt KULA (*Selçuk Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Selim İPEK (*Kafkas Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Nejla GEZMİŞ (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Sadiye KARAARSLAN (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Serdal FİDAN (*Karadeniz Teknik Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Seval GÜVEN (*Hacettepe Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Yaşar YEŞİLYURT (*Samsun Üniversitesi*)
Dr. Ahmet İSMAİLOĞLU (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Dr. Hakan DOĞAN (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Mazhar DEDE (*Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi*)

Editörden,

Değerli okurlarımız,

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi olarak, 2021 Temmuz sayımızla sosyal bilimler alanında yazılmış olan birbirinden değerli bilimsel çalışmayı siz kıymetli okurlarımızla buluşturmaya devam ediyoruz.

Dergimizin bu sayısında eğitim, sosyoloji, tarih, dil, edebiyat, ekonomi ve uluslararası ilişkiler gibi sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında kaleme alınmış olan toplam on dokuz çalışma yer almaktadır.

Bu kapsamda çok değerli çalışmalarıyla dergimize katkıda bulunan tüm yazarlarımıza teşekkürü borç biliyoruz. İnanıyoruz ki dergimizde yayımlanan her çalışma birçok yeni araştırmaya da ilham kaynağı olacaktır.

Dergimizin 2021 Temmuz sayısının sizlere ulaşmasında emeği geçen başta Editör Yardımcımız Sayın Ahmet ÖZMEN'e, dergimize gönderilen çalışmaları nesnel bir şekilde değerlendiren bilimsel katkılarını bizlerden esirgemeyen değerli hakemlerimize, bilim kurulu üyelerimize ve editör kurulu üyelerimize Sosyal Bilimler Enstitüsü adına teşekkürlerimizi sunuyoruz. Dergideki çalışmaların yararlı olması dileğiyle...

Sağlık ve esenlikle kalın.

İÇİNDEKİLER/CONTENST

Editörden vii

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLES

Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Çocuğa Sahip Ebeveynlerde Sıkıntıyı Tolere Etme ve Yaşam Anlamı Arasındaki İlişki

The Relationship Between Tolerance of Distress and Life Meaning of Parents Who Have Children with Autism Spectrum Disorders

Arzu ÖZYÜREK 405-421

II. Meşrutiyet Döneminde Askeri Mekteplerde Islah ve Yapılandırma Çalışmaları

Reclamation and Configuration Studies in Military Schools

During The Second Constitutional Period

İsmail EFE 423-438

2 Ağustos 1336 (1920) Tarihli Bir Arşiv Belgesi ve Harb-İ Sagîr

An Archive Document Dated 2 August 1336 (1920) and Harb-i Sagîr

Zeynel LEVENT 439-465

İngilizce Öğretiminde Kullanılan Özgün Kısa Öykülerin Uygunluğunun Değerlendirilmesi

Evaluating the Appropriateness of Authentic Short Stories in ELT

Özgür ŞEN BARTAN.....467-493

Kök Değerler Bakımından Türk Atasözleri

Turkish Proverbs in Terms of Core Values

Ömer KEMİKSİZ.....495-518

Memlûkler Dönemi Anonim Halk Edebiyatı

Memlûk Period Anonym Folk Literature

İbrahim SAĞLAM.....519-541

Döviz Kuru Oynaklığının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri: Türkiye Örneği

The Effect of Exchange Rate Volatility on Economic Growth: Case of Turkey

Abdullah ÖZDEMİR, Alican BİLGİN 543-559

2008 Küresel Finansal Krizin Katılım Bankaları Üzerine Etkisi

The Effect of 2008 Global Financial Crisis on Participation Banks

Fatih KONAK, Sevim ERGENOĞLU.....561-579

Covid-19 Pandemi Sürecinde Online Market Alışverişine Yönelik Tüketici Davranışında Cinsiyete Göre İzlenen Değişimin Analizi: Ankara Çalışması <i>Analysis of the Change in Consumer Behavior by Gender for Online Market Shopping in the Covid-19 Pandemic Period: A Study in Ankara</i> Serhan KESKİN.....	581-594
Balışeyh/Kırıkkale’de Bitkisel Üreticilerin Karşılaştıkları Sorunları Tespite Yönelik Ampirik Bir Çalışma <i>An Empirical Study to Identify the Problems Faced by Vegetative Producers in Balışeyh/Kırıkkale</i> Serhan KESKİN, Alper KAHRAMAN.....	595-609
Sosyal Medyada Sosyal Annelik: Instagram Anneliği <i>Social Motherhood in Social Media: Instagram Motherhood</i> Gizem ERGÜL, Sıtkı YILDIZ.....	611-627
Hobbes ve Rousseau’da İnsan, Doğa Durumu ve Devlet İlişkisi <i>Human being, State of Nature and State Relationship in Hobbes and Rousseau</i> Mehmet Eren GEDİKLİ, Burcu GEDİKLİ.....	629-648
Bilişim Suçlarında Ceza Muhakemesi Kanununun 134. Maddesindeki Hükümlerin Uygulanmasında Yaşanan Aksaklıklar <i>The Problems in The Enforcement of The Provisions of The Turkish Criminal Procedure Code Article 134 in Cyber Crime</i> Salih KESKİN.....	649-667
Türkiye’de Milletvekili Genel Seçimlerinde Bağımsız Adaylar ve Parti Adayları Arasındaki Rekabetin Adilliyinin İncelenmesi <i>Investigation of Fairness of Competition Between Independent Candidates and Party Candidates in General Elections in Turkey</i> Metehan DOĞAN.....	669-698
أَضْرُبُ (إلا) فِي الْعَرَبِيَّةِ جَمْعًا وَدِرَاسَةً <i>Arap Dilinde “illa”nın Kısımlarının Toplanılıp İncelenmesi</i> <i>The Forms Of “Illa” in Arabic, Gathering And Studying</i> Hüseyin YUSUF.....	699-709
الحكم النَّقْدِيُّ بَيْنَ مَعَايِيرِ النَّصِّ وَفَاعِلِيَّةِ الْمُتَلَقِّي <i>Metin Standardı ve Dinleyici Aktifliği Bağlamında Eleştirel Yargılar</i> <i>Critical Judgement in the Context of Text Standard and Receiver Activeness</i> Hana ALMAWAS.....	711-726

KONFERANS BİLDİRİSİ/CONFERENCE PAPER

الحطيئة بين البخل والكرم (قصيدة "وطاوي ثلاث" نموذجاً)

el-Hutay'e'ye Göre Cimrilik Ve Cömertlik "VeTâvî Selâs Kasidesi Örneği"

Huteia Between Miserliness and Generosity the Poem "Va Tawi Thalath" as a Model

Ahmad SHAIKH HUSAYN.....727-740

BİYOĞRAFI/BIOGRAPHY

Besim Fatih Dellaloğlu ve Türk Modernleşmesi:

Ahmet Hamdi Tanpınar Üzerinden Bir Değerlendirme

Besim Fatih Dellaloğlu and Turkish Modernization:

An Evaluation on Ahmet Hamdi Tanpınar

Semra PORSUK, Kenan TAZEİDAN.....741-756

DİĞER MAKALELER/OTHER ARTICLES

Tavan Arasındaki Eski Lamba ve Alaaddin'in Sihirli Lambası

Eserlerine Göstergelerarası Bir Yaklaşım Denemesi

An Intersemiotic Approach Attempt for The Ancient Lamp

in The Attic and Aladdin's Magic Lamp Literary Works

Murat YİĞİT, Nurşah ÖZDEMİR.....757-768

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 17.11.2020 Kabul/Accepted: 26.07.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 405-421

OTİZM SPEKTRUM BOZUKLUĞU OLAN ÇOCUĞA SAHİP EBEVEYNLERDE SİKINTIYI TOLERE ETME VE YAŞAM ANLAMINI ARASINDAKİ İLİŞKİ

Arzu ÖZYÜREKⁱ

Öz

Bu araştırmanın amacı otizm spektrum bozukluğu olan (OSB'li) çocuğa sahip ebeveynlerin sıkıntıyı tolere etmeyle yaşama yükledikleri anlam arasındaki ilişkinin incelenmesidir. İlişkisel tarama modelindeki araştırmanın çalışma grubunu, OSB'li çocuğa sahip 58 ebeveyn oluşturmuştur. Araştırmanın verileri Sıkıntıyı Tolere Etme Ölçeği ve Yaşamın Anlamı Ölçeği ile toplanmıştır. Veri analizinde, normallik dağılımına göre t-Testi, tek yönlü varyans analizi (ANOVA), Kruskal Wallis H testi ve Spearman Brown korelasyon analizi kullanılmıştır. Sonuç olarak; OSB'li çocuğa sahip ebeveynlerin sıkıntıyı tolere etme ve mevcut yaşam anlamlarının düşük düzeyde olduğu belirlenmiştir. Çalışmayan ebeveynlerin çalışanlara göre sıkıntıya katlanabilme ve sıkıntılı olmanın üstesinden gelme düzeyinin daha yüksek olduğu belirlenmiştir. OSB'li çocuğa sahip ebeveynlerin Sıkıntıyı Tolere Etme Ölçeği Dayanıklılık, Yoğunlaşma ve Değerlendirme alt boyut puanlarıyla Yaşam Anlamı ölçeği Yaşamın Mevcut Anlamı alt boyut puanları arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Otizm, Otizm Spektrum Bozukluğu (OSB), Sıkıntıyı Tolere Etme, Yaşam Anlamı.

The Relationship Between Tolerance of Distress and Life Meaning of Parents Who Have Children with Autism Spectrum Disorders

Abstract

The aim of this study is to examine the relationship between toleration of distress and the meaning of life of parents who have children with autism spectrum disorder (ASD). The research is in relational survey model, and the study group of the research consists of 58 parents who have children with ASD. The data of the study were collected using the Scale of Tolerance of Distress, and the Scale of Meaning of Life. According to normality distribution, t-Test, one-way analysis of variance (ANOVA), Kruskal Wallis H test and Spearman Brown correlation analysis were used in data analysis. As a result; It has been determined that the parents who have children with ASD have a low level of tolerance and current life meanings. It has been determined that the unemployed parents' tolerance of distress have a higher level of ability to endure overcoming distress than employees. It was determined that there is a positive and significant relationship between the Endurance, Concentration and Assessment sub-dimension scores of the Scale of Tolerance of Distress, and the Scale of Meaning of Life Current Meaning of Life sub-dimension scores of parents.

Keywords: Autism, Autism Spectrum Disorder (ASD), Tolerance of Distress, The Meaning of Life.

ⁱ Prof. Dr., Karabük Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Çocuk Gelişimi Bölümü, e-posta: a.ozyurek@karabuk.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3083-7202.

Giriş

Modern zamanların hastalığı olarak görülen, sık ve erken müdahale edilmediğinde ilerleyici bir durum olan Otizm Spektrum Bozukluğu (OSB) (Ekici ve Bıçakçı, 2017) bireyin dil, sosyalleşme, iletişim gibi farklı alanlara etki eden çok fazla kortikal işlevlerle bağımlı olan ve davranışa dönüşen nörogelişimsel bozukluklar şeklinde ifade edilebilir (Crowell, Keluskar ve Gorecki, 2019). DSM-5'te (Amerikan Psikiyatri Birliği Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal El Kitabı Beşinci Basımı), OSB'li bireylerin "sosyal iletişim ve sosyal iletişimde yetersizlik", "tekrarlayan/takıntılı davranışlar ve sınırlı ilgiler ve etkinlikler" olmak üzere iki temel alanda yetersizlik gösterdiği belirtilmektedir OSB ırk, kültür veya ekonomik durum gibi özelliklere bakılmaksızın dünyanın her yerinde görülebilmektedir ve vakaların giderek attığı, görülme sıklığının yaklaşık 68'de bir olduğu yapılan bazı istatistiklerle ortaya konmuştur (Akt.: Kurt ve Subaşı Yurtçu, 2016; <https://www.tohumotizm.org.tr>, 2019; Legg, 2019).

Doğum öncesinden itibaren fetüs üzerinde etkili olan OSB, gebelik ve doğumda düşük riski gibi sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Doğumdan sonraki ilk üç yılı kapsayan ve bireyselleşme, nesne ve kendilik algısının inşa edildiği psikolojik doğum sürecinde ise OSB'li bebek ruhsal yetileri edinemeyip bir sonraki ortak yaşamsal dönem davranışları geliştirememektedir (Mahler, 1974'ten akt.: Eker, 2015). OSB dil ve iletişimsel özellikler bakımından; konuşma zorluğu, sıra dışı konuşma özellikleri, ekolali, göz kontağı kurmada güçlük, iletişimi başlatma ve sürdürmede sorunlar ve sosyal yetersizliklerle karakterizedir. Bilişsel özellikler bakımından; OSB tanılı bireylerin önemli bir kısmı çeşitli düzeylerde zihinsel yetersizlikler gösterebilmekte, empati kuramama, kendi düşünce ve davranışlarının başkalarını etkileyebileceğinin farkında olamama, problem çözmede yetersizlikler görülebilmektedir. Sosyal özellikler açısından; bebeklikten itibaren göz iletişimi kurma, sese ve ismine tepkide bulunma, sosyal gülümseme becerilerinde sınırlılıklar, dokunma ve sarılmaya karşı direnç gösterme, yalnızlığı tercih etme görülebilir. Davranışsal olarak; bir nesneyi sürekli döndürme, nesnelere sıra dışı etkileşimler, sürekli sallanma veya el çırpma gibi tekrarlayan hareketler, öfke nöbetleriyle kendine zarar verici hareketlerde bulunma davranışı gösterebilirler. Bazı duyularında aşırı duyarlılık ve acıya duyarsızlık gibi duyu özellikler yanında kas gelişiminde tutarsızlıklar veya hareketlerde sınırlılık gibi motor beceri sorunları bulunabilir (Olçay Gül, 2013; Legg, 2019). Gelişimsel gerilikler yanında OSB'li bireylerde anksiyete düzeyinin yüksek olduğu, OSB'li bireylerin sosyal normlara uyma konusunda güçlük yaşadıkları (Spain vd., 2018), günlük yaşam becerileri dahil olmak üzere öğrenme sorunları yaşadıkları görülmektedir (Yavuz, 2021). Çocuğun sosyal becerilerini, iletişimini ve davranışlarını etkileyebilen OSB, çocukların çoğu zamanında oturup emeklediğinden ve yürüdüğünden veya ilgili belirtilerin tümü görülmediğinden ve bireye göre belirtiler farklılaşabildiğinden, tanı koymak güç olmaktadır (Olçay Gül, 2013; healychidren.org, 2021).

Ebeveynlerin tümü, normal gelişim gösteren bir çocuk sahibi olma beklentisi içerisindeyler. OSB'li çocuklarda görülen çeşitli gelişimsel sorunlar nedeniyle, ebeveynlerin

normal gelişim gösteren çocuklarla olduğundan daha fazla güçlüklerinin olduğu söylenebilir. Gelişimsel açıdan yetersizlikler gösteren OSB'li bir bireyin aileye dahil olması, aile üyeleri yanında akraba, komşu vb. kişileri de etkileyecek, onların durumu kabullenerek yaşamlarını uyarlamalarında pek çok zorluğu da beraberinde getirecektir (Özkubat, Özdemir, Selimoğlu ve Töret, 2014). Tanılama sürecinden itibaren, gelişimsel bir bozuklukla dünyaya gelen bir bebeğe sahip olmak, ebeveynler için örseleyici ve stresli bir durum oluşturur. Tanılama sonrası büyük bir hayal kırıklığı, kaygı ve durumu kabullenmede güçlük yaşayabilir, bu durumun nedenlerini sorgulayabilirler. Eşler veya aile büyükleri, tanıyı kabul etmeyebilir (Zengin Akkuş vd., 2020), birbirini veya çocuklarını suçlayabilir, nefes almada zorluk veya geçici işitme-görme kayıpları gibi fizyolojik sorunlar yaşayabilirler. OSB'li bir çocuğu olduğunu anlayan ebeveynler, bir yakının kaybında yaşanan yas sürecini yaşarlar. İnkâr etme, kızgınlık, pazarlık, depresyon aşamalarının ardından kabullenme gelir (Tekin İftar ve Kutlu, 2014). OSB'li çocuğun kendini yaralama davranışları (Ekici ve Bıçakçı, 2017) ve bir yetiškine bağımlı olarak yaşamaları, ebeveynlerin kendilerinden sonra çocuklarının yaşamının nasıl olacağına ilişkin kaygı duymalarına neden olabilmektedir (Ludlow, Skelly ve Rohleder, 2012). OSB'li çocuğa sahip ebeveynler, genellikle hayattan beklentisi olmayan, psikolojik problemleri olan, yaşamdan zevk ve lezzet alamayan, sıkıntı ve stres durumundaki insanlar olarak düşünülmektedir (Şıkşık, 2016). Ebeveynler çocukları ya da kendileriyle ilgili olarak günlük yaşamlarında pek çok güçlüklerle karşılaşmaktadırlar. Ebeveynlik, normal olarak stres oluşturacak durumları barındırırken özel gereksinimli çocuğun ebeveyni olmak yaşanan stres düzeyini oldukça arttıracaktır (İlhan, 2017). Bu aşamada, stresle başa çıkma ve yaşamın anlamının ne derece önemli olabileceği akla gelmektedir.

OSB'li çocuğa sahip ailelerle yapılan çalışmalarda, çocuğun durumunun ailelerin yaşamları üzerinde güçlükler ortaya çıkardığı belirlenmiş, çocuklarda görülen davranış problemlerinin de ebeveynlerin stres düzeyiyle ilişkili olduğu vurgulanmıştır (Akt.: Töret, Özdemir, Selimoğlu ve Özkubat, 2014). Duarte, Bordin, Yazigi ve Mooney (2005) çalışmalarında, öncelikle OSB'li çocuğa sahip olmanın annelerde stres varlığıyla ilişkili olduğunu ortaya koymuşlardır. Çocuklarda gözlenen sorunlar ebeveyn-çocuk sosyal etkileşimlerini zorlayabilir ve ebeveynlerde stres oluşturabilir. Ebeveyn stresi ise çocukların gelişimini engelleyen olumsuz etkiler oluşturabilir (Crowell vd., 2019). Yaşanan güçlüklerle başa çıkabilme ve ruh sağlığının korunabilmesinde olumsuz duyguları kabul etmek, dikkati dağıtmak, duyguları düzenlemek, olumsuz duygu durumunu engellemek veya etkisini hafifletmek için duyguları düzenlemek oldukça önemlidir. Karşılaşılan güçlükler karşısında bireylerin pozitif değerlendirmeler yapması, onların zorlandığı durumlarda daha güçlü olmalarını sağlayacaktır. Zorlamalı şartları deneyimlemek ve dayanma kapasitesi, sıkıntıyı tolere etme olarak tanımlanır (Avşaroğlu ve Koç, 2019). Sıkıntılarını tolere edemeyen bireyler olumsuz duygulara odaklanarak tükenmişlik yaşarlar (Simons ve Gaher, 2005). Yeme bozuklukları ve yüksek kaygı düzeyi, yaşamlarını olumsuz etkiler. Fakat yaşanan durumla başa çıkmak için çaba göstermek, olumsuz duyguları kontrol altına alma hissi oluşturur (Goleman, 2005). Hoşgörü ve sabretmek gibi erdemleri barındıran tolere etme, normal gelişim

gösteren çocuğu olan ebeveynler için yeterince güç iken pek çok bilişsel veya davranışsal probleme sahip OSB'li çocuğu olan ebeveynler için çok daha güç olabilir (Akça ve Özyürek, 2019). Bu açıdan bakıldığında, çocuğun durumu ebeveynde stres oluştururken ebeveyn stresi de çocukta problem davranışları artırabilmektedir. Bu nedenle, ebeveynlerin sıkıntıyı tolere ederek stres düzeylerini kontrol altına almalarının hem ebeveyn hem de çocuk için olumlu sonuçlar doğuracağı söylenebilir.

Tüm bireylerin olduğu gibi OSB'li ebeveynler de yaşadıkları stresi tolere edebilmeleri ve yaşamdan memnuniyetlerinin artması için, onları yaşama bağlayacak bir motivasyon kaynağına ihtiyaç duyarlar. Üstüner Top (2009), OSB'li çocuğa sahip annelerin tanıyı kabullenmekte zorlandıklarını, yaşam şekillerinin büyük oranda değişikliğe uğradığını, gelecek endişesi yaşadıklarını, yapmak istedikleri pek çok şeyden vazgeçip çocuklarıyla ilgilendiklerini ve bundan mutluluk duyduklarını, yaşama bakışlarında da büyük değişim olduğunu belirlemiştir. Bu sonuçlar, OSB'li çocuğa sahip ebeveynlerin yaşamlarında bir anlam arayışı içerisinde olduğunu düşündürülebilir. İnsanlar anlam arayan varlıklardır ve anlamlı bir yaşam, bireyin kendini kendinden daha büyük bir amaca hizmet vermesi olarak tarif edilmektedir (Balcı ve Ağ, 2019). Yaşam anlamının yaşamda bir anlamın varlığı ile anlam arayışı bileşiminden oluştuğu söylenebilir. Bireyin yaşamlarında bir anlama sahip olmalarının, onları yaşama bağlayan temel motivasyon kaynağı olduğu ileri sürülmektedir. Yaşam anlamı, bireyin yaşamını anlamlandırmasını sağlayan bir hedefe, bir misyon veya kapsayıcı yaşam amacına sahip olma derecesi olarak tanımlanabilir. Varoluşçu yaklaşım ise yaşam anlamının, bireyin yaşamının sınırlı olduğu bilgisiyle yüzleştğinde ortaya çıktığını vurgular ve yaşamda anlam olumlu bir kişilik özelliğidir. Bireyin yaşam anlamının olmayışı "anlamsızlık" olarak tanımlanır ve bu durum kişilerin hedefsiz ve plansız hissetmelerine, ne yapacaklarını bilememelerine neden olur. Yaşam amacına sahip olmak, bireyin iyi oluş düzeyine olumlu bir katkı sağlar (Demirbaş Çelik, 2016). Yaşamı anlamlı bulmak veya yaşamda anlam aramak temel bir gereksinimdir. Fakat stres faktörü olarak OSB'li çocuğa sahip olmak ve bu durumun oluşturduğu sıkıntıları tolere edememek, ebeveynler için güçlük oluşturabilir ve yaşamı anlamlı bulma düzeylerini olumsuz etkileyebilir.

Günümüzde OSB tanısı konan bireylerin sayısı giderek artmaktadır. Erken tanılama ve erken eğitime başlanması, bu alanda hizmet sunan sayısını ve çeşitliğini de artırmıştır (Olçay Gül ve Tekin İftar, 2012). OSB'li çocuğa sahip olmanın ailenin günlük işleyişine etkisini anlamak, verilecek hizmetleri daha iyi koordine etmek ve etkili müdahaleler tasarlamak için oldukça önemlidir (Nealy, O'Hale, Powers ve Swick, 2012). Çocuğa OSB teşhisi konduğunda, aileler çeşitli duygusal sıkıntılar yaşarlar (Wetchel ve Carter, 2008) ve çocuklarına ilişkin olumlu algıları düşük düzeydedir (Griffith, Hastings, Nash ve Hill, 2010). Tüm günlerini çocuklarına adayan ebeveynler dinlenememektedirler ve gün boyu meşgul durumdadırlar (Töret vd., 2014). OSB'li çocuğa sahip anne, çocuğuyla iletişim kurma ve annelik becerilerini kullanma, çocuğuyla özdeşim kurma ve bakım sağlama konusunda sorunlar yaşamaktadır (Eker, 2015). Çocuklardaki davranış sorunları, onların stresini daha da artırmaktadır (Lecavalier, Leone ve Wiltz, 2006). Gupta ve Singha (2005) ebeveyn stresinde sosyal destek

sağlamanın önemini ve bu konuda eksiklikler olduğunu vurgularken, Arslan (2020) OSB'li çocuğa sahip ailelerin dayanıklılıklarının arttırılmasında en fazla psikolojik desteğe gereksinim duyulduğunu vurgulamıştır. Parladé ve arkadaşları (2020), OSB'li çocukların yıkıcı davranışlarını tedavi amaçlı ebeveyn-çocuk etkileşimli terapi uygulamasının çocukların yıkıcı davranışları ile ebeveynlerin ebeveynlik becerileri ve stresinde önemli gelişmelere neden olduğunu saptamışlardır. Ailede yaşanan tükenmişlikten kurtulabilmek için sıkıntıyı tolere edebilme düzeyinin yükseltilmesi önem taşımaktadır. Aile üyelerinin kendilerine zaman ayırmaları ve kendileri için kısa süreli de olsa bir şeyler yapmaları yaşanan tükenmişliği azaltmada etkili olabilir. Bu amaçla spor yapmak ve psikolojik destek almak yararlı olabilir (<https://www.tohumotizm.org.tr>, 2019). Sıkıntıyı tolere etmek ise ebeveynlerin yaşamlarına olumlu bir katkı sunabilir.

Alan yazında otizmlili çocuğu olan ebeveynlerin dayanıklılığını etkileyen etmenler (Arslan, 2020) ve OSB'li çocuklar için ebeveyn-çocuk etkileşim terapisinin etkilerinin (Parladé vd., 2020) incelendiği; ebeveynlerin otizme ilişkin görüşleri (Saeighi Mameghani, Gençoğlu, Ersanlı ve Dicle, 2019), yılmazlık düzeyleri (Turan, 2017), algıladıkları sosyal desteğe göre umutsuzluk düzeyleri (Şimşek, 2015), sosyal destek algıları (Özkubat vd., 2014), karşılaştıkları sorunlar (Ludlow, Skelly ve Rohleder, 2012; Üstüner, 2009), çocuklarıyla günlük etkileşimleri (Töret vd., 2014); OSB'nin aile üzerine etkisi (Nealy vd., 2012), OSB'li çocuğa sahip annelerin stres (Duarte, Bordin, Yazigi ve Mooney, 2009) ve sağlık durumları (Griffith vd., 2010), ebeveynlik stilleri (Wetchel ve Carter, 2008); OSB'li gençlerdeki davranış sorunlarının bakıcı stresine etkisi (Lecavalier vd., 2006), OSB'li çocuğa sahip ailelere psikolojik destek (Gupta ve Singha, 2005) gibi konuları ele alan çalışmalar olduğu görülmüştür. Fakat OSB'li çocuğa sahip ailelerin sıkıntıyı tolere etmeleriyle yaşama yükledikleri anlam arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu iki değişken arasındaki ilişkinin belirlenmesinin hem OSB'li çocuklar hem de ebeveynlerine yönelik çalışmalara rehberlik edeceği düşünülebilir. Bu nedenle, bu çalışmada, OSB'li çocuğa sahip ebeveynlerin sıkıntıyı tolere etmeyle yaşama yükledikleri anlamı inceleyerek aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır.

1. OSB'li çocuğa sahip ebeveynlerin yaşı, öğrenimi, çalışma durumu ve aile gelir düzeyi ile sıkıntıyı tolere etme ve yaşama yüklenen anlam arasında anlamlı fark var mıdır?
2. OSB'li çocuğa sahip ebeveynlerin sıkıntıyı tolere etmeleri ile yaşama yükledikleri anlam arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

Yöntem

Bu bölümde araştırmanın modeli, çalışma grubu, veri toplama araçları, verilerin toplanması ve analizi konuları ele alınmıştır.

Araştırma Modeli

İlişkisel tarama modelindeki çalışmada, ebeveynlerin sıkıntıyı tolere etmeleri ve yaşama yükledikleri anlam arasındaki ilişkinin belirlenmesi hedeflenmiştir. Tarama

modelinde araştırma konusu olay, birey ya da nesne, kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır (Karasar, 1999).

Çalışma Grubu

Karabük ilinde yaşayan ve OSB'li çocuğa sahip, kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemiyle kendilerine ulaşılabilen çalışmaya gönüllü 58 ebeveyn çalışma grubunu oluşturmuştur. Çalışma grubuna ilişkin bazı kişisel bilgilerin dağılımı Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Çalışma grubu kişisel bilgilerinin dağılımı

Cinsiyet	N	%	Gelir durumu	N	%
Kadın	50	86,2	Düşük	11	19,0
Erkek	8	13,8	Orta	47	81,0
Yaş	Öğrenim Durumu				
30 yaş ve altı	8	13,8	İlkokul	19	32,8
31-35 yaş	12	20,7	Ortaokul	13	22,4
36-40 yaş	13	22,4	Lise	17	29,3
41-45 yaş	15	25,9	Lisans	9	15,5
46 yaş ve üstü	10	17,2			
Mesleği	Çocuk Sayısı				
Çalışıyor	14	24,1	Tek çocuk	9	15,5
Çalışmıyor	44	75,9	2 çocuk	31	53,4
			3 çocuk	18	31,0
Aile Yapısı	Otizmli Çocuğun Yaşı				
Çekirdek Aile	49	84,5	6 yaşından küçük	25	43,1
Geniş Aile	4	6,9	7-12	27	46,6
Anne-Baba Ayrı	5	8,6	13 ve üzeri	6	10,3

Tablo 1'de görüldüğü gibi çalışma grubundaki ebeveynlerin %86,2'si anne ve %13,8'i babalardan oluşmaktadır; %20,7'si 31-35 yaş arası, %22,4'ü 36-40 yaş arası, %25,9'u 41-45 yaş arasındadır; %32,8'i ilkokul mezunu, %22,4'ü orta okul mezunu, %29,3'ü lise mezunu ve %15,5'i lisans mezunudur; %24,1'i çalışmakta %75,9'u çalışmamaktadır; %81'i aile gelirini orta olarak belirtmiştir. Ayrıca ebeveynlerin %84,5'i çekirdek aileye sahiptir, %53,4'ü iki çocuk sahibi ve %31'i üç çocuk sahibidir. OSB'li çocuklarının %43,1'i 6 yaşından küçük, %46,6'sı 7-12 yaş arası ve %10,3'ü 13 yaş ve üzerindedir.

Veri Toplama Araçları

Verilerin toplanmasında, cinsiyet, yaş, öğrenim durumu, çalışma durumu ve gelir durumu algısı gibi bilgilerin edinilmesinde Kişisel Bilgi Formu kullanılmıştır. Çalışma grubunun sıkıntıyı tolere etme durumlarının belirlenmesinde Sıkıntıyı Tolere Etme Ölçeği ve yaşama yükledikleri anlamın belirlenmesinde Yaşam Anlamı Ölçeği kullanılmıştır.

Sıkıntıyı Tolere Etme Ölçeği (STEÖ); Simons ve Gaher (2005) geliştirmiş, Akın, Akça ve Gülşen (2015) Türkçe uyarlamasını yapmıştır. Toplam 15 madde ve Dayanıklılık (sıkıntıya katlanabilme ve üstesinden gelebilme düzeyi), Yoğunlaşma (olumsuz duygularla karşılaşıldığında dikkatin çelinme oranı ve işlevselliğin devam edebilme düzeyi), Değerlendirme (sıkıntıya dayanma kapasitesinin düşüklüğü, sıkıntıyı kabullenmede sorun yaşama ve kendi başa çıkma kapasitelerinde yetersizlik düzeyi) ve Düzenleme (olumsuz duygulardan kaçınma çabası gösterme ya da bu duyguların şiddetini azaltmak amacıyla daha

hızlı yöntemler kullanma) olmak üzere dört alt boyuttan oluşmaktadır. Değerlendirme alt boyutu altı, diğer alt boyutlar üçer maddeden oluşmaktadır. STÖ (1) Tamamen katılıyorum ve (5) Tamamen katılmıyorum arası 5'li likert tipindedir. Alınan puanların yüksek olması sıkıntıyı tolere etme yeterliğinin yüksekliğini göstermektedir. İç tutarlılık ve test-tekrar test güvenilirlik katsayıları ölçeğin tümü için .82 ve .63, Dayanıklılık alt ölçeği için .62 ve .60, Yoğunlaşma alt ölçeği için .66 ve .62, Değerlendirme alt ölçeği için .71 ve .64 ve Düzenleme alt ölçeği .61 ve .58 olarak bulunmuştur. Bu çalışmada, STÖ güvenilirlik katsayısı tüm ölçek için .86 bulunmuştur.

Yaşam Anlamı Ölçeği (YAÖ); Steger, Frazier, Oishi ve Kaler (2006) geliştirmiş, Türkçe'ye Akın ve Taş (2015) uyarlamıştır. Ölçek 7'li Likert tipindedir (1 benim için hiç doğru değil-7 benim için tamamen doğru) ve toplam 10 maddeden oluşmaktadır. Mevcut Anlam (örn.: yaşamın anlamını biliyorum) ve Aranılan Anlam (örn.: yaşamı anlamlı hissetmemi sağlayacak bir şeyler arıyorum) alt ölçeklerinden oluşmakta, bu alt ölçeklerde beşer madde bulunmaktadır. Puan aralığı 7-70 arasındadır ve yüksek puan ilgili alt boyuta ilişkin özelliğe sahip olma düzeyinin yüksekliğini göstermektedir. Ölçeğin iç tutarlılık katsayıları Mevcut Yaşam Anlamı alt ölçeği için .77, Aranılan Yaşam Anlamı alt ölçeği için .83 bulunmuştur. Bu çalışmada, YAÖ güvenilirlik katsayısı tüm ölçek için .76 bulunmuştur.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışmaya başlamadan ilk olarak etik izin (05-11-2018 tarih ve 2018/11 sayı, 6 no'lu karar) ve resmi izin alınmıştır. Çalışma yapılan okullar Karabük ilindeki resmi ve özel eğitim kurumları olmuştur. Veri toplama araçları kurumun idari personeli tarafından OSB'li çocuğa sahip ebeveynlere ulaştırılmış ve aynı yolla geri toplanmıştır. Bazı ebeveynlerle yüz yüze görüşülerek formu doldurması istenmiştir. Bir ebeveynin ölçeği doldurması yaklaşık 15 dakika sürmüştür.

Verilerin normallik dağılımı Kolmogorov Smirnov Testi ile incelenmiştir. Yaş, çalışma ve aile gelirine göre normal dağılım olduğundan t-Testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA), öğrenim durumuna göre dağılım normal olmadığından Kruskal Wallis H testi kullanılmıştır. Genel olarak ölçek puanlarının normal dağılmaması nedeniyle iki ölçüm seti arası ilişkiyi incelemek için Spearman Brown Korelasyon katsayısından yararlanılmıştır.

Bulgular

Bu bölümde, ölçek puanları betimsel analizleri verildikten sonra değişkenlere göre bulgular ve korelasyon bulgularına yer verilmiştir. Tablo 2'de çalışma grubunun STEÖ ve YAÖ puanları betimleyici istatistik sonuçları görülmektedir.

	n	Min.	Max.	Ortalama	S. Sapma	
STEÖ	Dayanıklılık	58	4,00	15,00	10,05	3,00
	Yoğunlaşma	58	3,00	15,00	9,50	3,13
	Değerlendirme	58	11,00	29,00	19,67	4,05
	Düzenleme	58	3,00	15,00	8,41	3,00

YAÖ	Mevcut Anlam	58	10,00	35,00	26,03	6,51
	Aranan Anlam	58	5,00	35,00	20,25	8,51

Tablo 2'ye göre çalışma grubundaki ebeveynlerin STEÖ puan ortalaması Dayanıklılık alt boyutu için $10,05 \pm 3,00$, Yoğunlaşma alt boyutu için $9,50 \pm 3,13$, Değerlendirme alt boyutu için $19,67 \pm 4,05$ ve Düzenleme alt boyutu için $8,41 \pm 3,00$ 'tür. Alt boyutlardan alınacak en düşük ve en yüksek puanlar dikkate alındığında, katılımcıların STEÖ Dayanıklılık, Yoğunlaşma ve Değerlendirme alt boyut puanlarının ortalamasının altında, Düzenleme alt boyut puanlarının ise ortalamasının biraz üzerinde olduğu söylenebilir. YAÖ puan ortalaması Mevcut Anlam alt boyutu için $26,03 \pm 6,51$ ve Aranan Anlam alt boyutu için $20,25 \pm 8,51$ 'dir. Alt boyutlardan alınacak en düşük ve en yüksek puanlar dikkate alındığında, katılımcıların YAÖ Mevcut Anlam alt boyut puanlarının ortalamasının altında ve Aranan Anlam puanlarının orta düzeyde olduğu görülmektedir. Buna göre, katılımcıların hem sıkıntıyı tolere etme hem de yaşamı anlamlı bulma durumlarının düşük düzeyde olduğu söylenebilir.

Tablo 3'te katılımcıların yaşına, Tablo 4'te öğrenim durumuna, Tablo 5'te çalışma durumuna ve Tablo 6'da aile gelir durumuna göre ölçek puanları analiz sonuçları verilmiştir.

Tablo 3. Yaşa göre STEÖ ve YAÖ puanları ANOVA sonuçları

	Yaş	N	Ortalama	S	F	p	
STEÖ	Dayanıklılık	30 yaş ve altı	8	10,12	1,80	0,248	0,910
		31-35 yaş	12	9,91	2,90		
		36-40 yaş	13	9,76	3,39		
		41-45 yaş	15	9,80	3,83		
		46 yaş ve üstü	10	10,90	2,23		
	Yoğunlaşma	30 yaş ve altı	8	8,62	3,50	0,669	0,616
		31-35 yaş	12	10,00	2,44		
		36-40 yaş	13	8,84	3,10		
		41-45 yaş	15	9,40	3,68		
		46 yaş ve üstü	10	10,60	2,91		
	Değerlendirme	30 yaş ve altı	8	19,12	3,44	0,262	0,901
		31-35 yaş	12	20,33	3,14		
		36-40 yaş	13	19,07	4,40		
		41-45 yaş	15	19,46	4,92		
		46 yaş ve üstü	10	20,40	4,14		
	Düzenleme	30 yaş ve altı	8	7,62	2,92	2,285	0,072
		31-35 yaş	12	8,00	2,44		
		36-40 yaş	13	7,15	3,33		
		41-45 yaş	15	10,20	2,95		
		46 yaş ve üstü	10	8,50	2,50		
YAÖ	Mevcut Anlam	30 yaş ve altı	8	23,50	3,02	1,149	0,344
		31-35 yaş	12	22,16	3,29		
		36-40 yaş	13	21,61	6,91		
		41-45 yaş	15	23,93	7,83		
		46 yaş ve üstü	10	26,40	4,22		
	Aranan Anlam	30 yaş ve altı	8	19,75	8,92	0,224	0,924
		31-35 yaş	12	20,16	8,96		
		36-40 yaş	13	19,15	8,43		
		41-45 yaş	15	20,06	9,18		
		46 yaş ve üstü	10	22,50	8,08		

Tablo 3'e göre, OSB'li çocuğa sahip ebeveynlerin yaşları ile STEÖ ve YAÖ alt boyut puanları arasındaki fark anlamlı değildir ($p>0,05$). Buna göre, ebeveynlerin sıkıntıyı tolere etme düzeylerinin ve yaşama yükledikleri anlamın, yaşlarına göre farklılık göstermediği söylenebilir.

Tablo 4. Öğrenim durumuna göre STEÖ ve YAÖ puanları Kruskal Wallis H testi sonuçları

	Öğrenim	N	Ortalama	S	H	p	
STEÖ	Dayanıklılık	İlkokul	19	11,00	2,84	4,778	0,189
		Ortaokul	13	10,53	2,29		
		Lise	17	9,11	2,97		
		Lisans	9	9,11	3,88		
	Yoğunlaşma	İlkokul	19	10,00	3,03	0,861	0,835
		Ortaokul	13	9,07	3,17		
		Lise	17	9,23	2,84		
		Lisans	9	9,55	4,12		
	Değerlendirme	İlkokul	19	20,42	4,33	1,161	0,762
		Ortaokul	13	18,92	3,66		
		Lise	17	19,82	4,31		
		Lisans	9	19,67	3,78		
Düzenleme	İlkokul	19	8,47	3,15	0,199	0,978	
	Ortaokul	13	8,69	3,44			
	Lise	17	8,11	2,97			
	Lisans	9	8,44	2,45			
YAÖ	Mevcut Anlam	İlkokul	19	24,63	6,01	3,044	0,385
		Ortaokul	13	22,53	3,92		
		Lise	17	23,29	7,07		
		Lisans	9	22,33	5,52		
	Aranan Anlam	İlkokul	19	22,26	8,19	3,368	0,338
		Ortaokul	13	22,00	7,83		
		Lise	17	18,29	9,25		
		Lisans	9	17,22	8,30		

Tablo 4'e göre, OSB'li çocuğa sahip ebeveynlerin öğrenim durumu ile STEÖ ve YAÖ puanları arasındaki fark anlamlı değildir ($p>0,05$). Buna göre, ebeveynlerin sıkıntıyı tolere etme düzeylerinin ve yaşama yükledikleri anlamın öğrenim durumuna göre farklılaşmadığı söylenebilir.

Tablo 5. Çalışma durumuna göre STEÖ ve YAÖ puanları t-testi sonuçları

	Çalışma Durumu	N	Ortalama	S	t	p	
STEÖ	Dayanıklılık	Çalışıyor	14	8,57	3,25	-2,185	0,033*
		Çalışmıyor	44	10,52	2,79		
	Yoğunlaşma	Çalışıyor	14	9,00	3,53	-0,682	0,498
		Çalışmıyor	44	9,65	3,02		
	Değerlendirme	Çalışıyor	14	19,00	3,96	-0,709	0,481
		Çalışmıyor	44	19,88	4,10		
Düzenleme	Çalışıyor	14	8,35	3,07	-0,080	0,936	
	Çalışmıyor	44	8,43	3,01			
YAÖ	Mevcut Anlam	Çalışıyor	14	23,78	6,16	0,272	0,786
		Çalışmıyor	44	23,29	5,77		
	Aranan Anlam	Çalışıyor	14	19,85	8,61	-0,201	0,842
		Çalışmıyor	44	20,38	8,57		

* $p<0,05$

Tablo 5'e göre, OSB'li çocuğa sahip ebeveynlerin meslekleri ile STEÖ Dayanıklılık alt boyut puanları arasındaki fark anlamlıdır ($p < 0,05$). Çalışmayan ebeveynlerin puanı (ort:10,52) çalışanların puanından anlamlı ölçüde yüksektir. OSB'li çocuğa sahip ebeveynlerin meslekleri ile YAÖ alt boyut puanları arasındaki fark anlamlı değildir ($p > 0,05$). Buna göre, çalışmayan ebeveynlerin çalışanlara göre sıkıntıya katlanabilme ve sıkıntılı olmanın üstesinden gelme derecesinin çalışanlardan daha yüksek olduğu; yaşama yükledikleri anlamın ise çalışıp çalışmama durumuna göre farklılık göstermediği söylenebilir.

Tablo 6. Gelir durumuna göre STEÖ ve YAÖ puanları t testi sonuçları

		Gelir Durumu	N	Ortalama	S	t	p
STÖ	Dayanıklılık	Düşük	11	22,00	6,49	-0,894	0,375
		Orta	47	23,74	5,67		
	Yoğunlaşma	Düşük	11	19,63	9,60	-0,267	0,790
		Orta	47	20,40	8,34		
	Değerlendirme	Düşük	11	9,45	2,76	-0,729	0,469
		Orta	47	10,19	3,06		
Düzenleme	Düşük	11	8,72	3,28	-0,906	0,369	
	Orta	47	9,68	3,10			
YAÖ	Mevcut Anlam	Düşük	11	18,72	2,90	-0,857	0,395
		Orta	47	19,89	4,27		
	Aranan Anlam	Düşük	11	7,72	3,03	-0,840	0,404
		Orta	47	8,57	3,00		

414

Tablo 6'ya göre, OSB'li çocuğa sahip ebeveynlerin gelir durumu ile STEÖ ve YAÖ alt boyut puanları arasındaki fark anlamlı değildir ($p > 0,05$). Buna göre, ebeveynlerin sıkıntıyı tolere etme düzeylerinin ve yaşama yükledikleri anlamın gelir durumuna göre farklılık göstermediği söylenebilir.

Tablo 7'de katılımcıların puanları arasındaki Spearman Brown Korelasyon sonuçları verilmiştir.

Tablo 7. STEÖ ve YAÖ puanları arasındaki korelasyon sonuçları

STEÖ	YAÖ	
	Mevcut Anlam	Aranan Anlam
Dayanıklılık	r	0,479
	p	0,000*
Yoğunlaşma	r	0,361
	p	0,005*
Değerlendirme	r	0,316
	p	0,016*
Düzenleme	r	0,089
	p	0,508

Tablo 7'de görüldüğü gibi OSB'li çocuğa sahip ebeveynlerin STEÖ Dayanıklılık, Yoğunlaşma ve Değerlendirme alt boyut puanlarıyla YAÖ Mevcut Anlam alt boyut puanları arasında pozitif yönlü orta düzeyde anlamlı bir ilişki vardır ($p < 0,05$). Ebeveynlerin STEÖ Dayanıklılık, Yoğunlaşma ve Değerlendirme puanları arttıkça YAÖ Mevcut Anlam puanları da artmakta veya STEÖ Dayanıklılık, Yoğunlaşma ve Değerlendirme puanları azaldıkça YAÖ Mevcut Anlam puanları da azalmaktadır. Buna göre, OSB'li çocuğa sahip ebeveynlerin

sıkıntıyı tolere etme düzeyleri arttıkça mevcut yaşamlarına yükledikleri anlamın da arttığı söylenebilir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

OSB'li çocuğa sahip ebeveynlerin sıkıntıyı tolere etme durumlarının yaş, öğrenim durumu ve aile gelir düzeyi değişkenlerine göre anlamlı farklılık göstermediği belirlenmiştir. Ebeveynlerin yaşama yükledikleri anlam ile demografik değişkenler arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır. Şimşek (2015), OSB'li çocuğa sahip ve düşük gelir düzeyindeki annelerin umutsuzluk düzeyinin fazla olduğunu saptamışlardır. Erdal ve Efiltili (2021), çalışmalarında özel gereksinimli çocuğa sahip annelerin umutsuzluk düzeylerinin anne yaşına ve gelir durumuna göre farklılık göstermezken öğrenim durumu ve mesleğine göre farklılık gösterdiğini belirlemişlerdir. Arslan (2020) ise ailedeki çocuk sayısı arttıkça ve yaş, öğrenim düzeyi ve aile geliri düştükçe ebeveyn stres puanının arttığını saptamıştır. Yine aynı çalışmada yaş ve gelir düzeyi düştükçe pasif başa çıkma stratejilerinin, öğrenim düzeyi düştükçe ve gelir düzeyi yükseldikçe aktif başa çıkma stratejilerinin daha fazla kullanıldığı belirlenmiştir. Bu bulgunun çalışma bulgularından farklı olduğu söylenebilir.

Alan yazında daha pek çok konuda, demografik değişkenlerin anlamlı farklılık oluşturduğu veya oluşturmadığına ilişkin bulgulara rastlamak mümkündür. Genel olarak stres, sıkıntıyı tolere etme veya yaşam anlamı gibi sosyal konuların kişisel özelliklere dayalı olarak değişiklikler göstermesi beklenir. Kişisel, toplumsal veya kültürel bazı etmenler, bireylerin duygu, düşünce, tutum ve davranışları üzerinde etkili olabilir. Fakat OSB'li bir çocuğa sahip olmak gibi özel bir durumda, ebeveynler benzer tepkiler verebilir. Örneğin Türkiye ve İran'da yaşayan OSB'li çocuğa sahip ebeveynlerle yapılan bir çalışmada, ebeveynlerin benzer şekilde sosyal, psikolojik veya ekonomik güçlükler yaşadıkları belirlenmiştir. Alan yazında, ebeveynlerin çocuklarına otizm tanısı konmasıyla birlikte şok, kaygı ve kabullenmeye doğru giden bir süreç yaşadıkları da bilinmektedir (Dyches, Wilder, Sudweeks, OBiakor ve Algozzine, 2004). Özellikle çocuğun durumuyla ilgili bilgisi olmayan ebeveynler stres yaşarken bu stresle başa çıkma konusunda da zorlanmaktadırlar. Bu durumda kaliteli bir aile yaşamına gereksinim vardır. Aile yaşam kalitesi için ihtiyaçların karşılandığı bir ortama sahip olmak, aile üyelerinin kendileri açısından önemli şeyleri yapması ve bir aile olarak birlikte yaşamaktan zevk alabilmesi gerekmektedir (Saeighi Mameghani vd., 2019). Orum-Çattık, Yetkin ve Aksoy (2021), çalışmalarında OSB'li çocuğa sahip ailelerin evde çocuklarıyla uyguladıkları öğretim deneyimlerinin olumlu etkileri olduğunu, fakat ailelerin yine de desteklenmeye gereksinim duyduklarını vurgulamışlardır. Yaşam kalitesi aile bireyleri üzerinde etkili olurken her bir aile bireyi de aile yaşam kalitesini olumlu veya olumsuz etkileyebilir. Gökçe ve Ülke-Kürkçüoğlu (2019) çalışmalarında, OSB'li çocuklara yönelik müdahalelerde kardeş katılımının hedeflenen becerilere ulaşmada etkili olabileceğini vurgulamışlardır. Sencar (2007) ise, OSB'li çocuğun kardeşinin olup olmasının ebeveynlerin stres düzeyi üzerinde etkili olmadığını saptamıştır.

Çalışmada, evin dışında bir işte çalışmayan ebeveynlerin çalışanlara göre sıkıntıya katlanabilme ve sıkıntılı olmanın üstesinden gelme düzeyinin daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Çocuk yetiştirmek, ebeveynler için ciddi bir emek gerektirmektedir. Yaygın gelişimsel bozukluklar gösteren OSB'li çocuğa sahip olmak ise ebeveynlerin sorumluluklarını artırmaktadır. Özkubat ve arkadaşları (2014), OSB'li çocuk sahibi olmanın ebeveynlerin günlük etkinliklerinde ve sosyal yaşamlarında etkilerinin olduğu, aile içindeki ilişkilerinin değiştiği, çocukları ve kendileriyle ilgili kaygılandıkları, eğitimsel ve maddi destek alamadıklarını belirlemişlerdir. Özellikle annenin evin dışında başka bir işte çalışıyor olmasının, onun yükünü daha da artırdığı söylenebilir. Ludlow ve arkadaşları (2012), OSB'li çocuğa sahip ebeveynlerin zorlu davranış ve durumlarla başa çıkma konusunda desteğe ihtiyaç duyduklarını ortaya koymuşlardır. Gün boyu yoğun iş hayatının getirdiği zorluklar ve günün sonunda OSB'li çocuğuyla ilgilenmek zorunda kalmak veya çocuğunu ihmal ettiği duygusu yaşamak, ebeveynlerin stresini artırabilir, ebeveynler bu stresle başa çıkma konusunda daha fazla zorlanabilirler. Pek çok ebeveyn yoğun bir çalışma gününden sonra evine geldiğinde dinlenmek ve kendine zaman ayırmak isterken, OSB'li bir çocuğa sahip ebeveyn için bu mümkün olmayacaktır.

Çalışmada, OSB'li çocuğu olan ebeveynlerin sıkıntıyı tolere etme ve yaşamı anlamlı bulma düzeylerinin düşük olduğu, sıkıntıyı tolere etme düzeyleri arttıkça mevcut yaşamlarına yükledikleri anlamın arttığı veya sıkıntıyı tolere etme düzeyleri azaldıkça yaşamlarına yükledikleri anlamın da azaldığı belirlenmiştir. Çalışma sonuçları değerlendirildiğinde, OSB'li ebeveynlerin sıkıntıyla başa çıkabildikleri sürece mevcut yaşamları için olumlu anlam oluşturabildikleri ve yaşamdan daha fazla doyum sağladıkları söylenebilir. Sıkıntıyı tolere etmede dayanıklılık, yoğunlaşma ve değerlendirme puanları ile mevcut yaşam anlamı puanlarının ortalamasının altında olduğu belirlenen çalışma bulguları dikkate alındığında, bu özellikler arası ilişkilerin anlamlı düzeyde olmasının nedeni açıklanabilir.

Özel gereksinimleri olan bir çocuğa sahip olmak stresi artırdığı gibi sıkıntıyı tolere etme konusunda güçlük oluşturabilir. Akça ve Özyürek (2019), zihinsel engelli (ZE) ve normal gelişim (NG) gösteren çocuğa sahip ebeveynlere yaptıkları karşılaştırmalı bir çalışmada ZE çocuğu olan ebeveynlerin NG gösteren çocuğu olanlara göre depresyon, anksiyete ve stres düzeylerinin daha fazla olduğunu, sıkıntıyı kabullenme ve sıkıntıyla başa çıkma kapasitelerinin ise daha düşük olduğunu saptamışlardır. Üstüner Top (2009) çalışmasında, OSB'li çocuğa sahip ailelerin uygun davranış geliştirme konusunda yetersiz kaldıklarını ve çocuklarına sevgiyle yaklaşmanın olumlu sonuçlar verdiğini, yaşanan tüm zorluklara rağmen çocuklarıyla ilgilenmekten mutlu olduklarını belirlemiştir. Ebeveynlerin çocuklarının yeni beceriler kazanmasına yönelik büyük beklentilerinin olduğu, fakat küçük beceriler kazandığında da mutlu olmaya çalıştıkları, yaşama bakışlarının değişerek daha sabırlı ve anlayışlı oldukları ve çocuklarının gelecek yaşamlarına ilişkin kaygılarının bulunduğu da belirlenmiştir. OSB'li çocuğa, çevrenin verdiği tepkiler de ebeveynlerin sıkıntıyı tolere etmelerinde sorun oluşturabilir. Çevredeki en yakın bireyler dahi yeterince anlayışlı davranmayabilmektedir (Darıca, 2000). Bu durum sosyal bir varlık olan insanın sosyal

yaşamdan kendini soyutlamasına neden olabilir ve yaşama yüklediği anlamı da olumsuz etkileyebilir.

OSB'li çocuğa sahip ailelerde ebeveyn-çocuk etkileşimlerini inceleyen araştırmalar, temel olarak ebeveyn veya çocuğun davranışlarına odaklanmış, bunların çocuğun gelişimsel sonuçlarıyla ilişkilerini incelemiştir (Akt.: Rozenblatt-Perkal ve Zaidman-Zait, 2020). OSB'li çocuklarda iletişim ve davranış sorunlarıyla karşılaşılması ebeveynleri olumsuz etkileyebilir. Çocuklarda görülen davranış sorunları arttıkça ebeveynlerin stresinin arttığı, sorunlar ve stresin durumu daha da kötüleştirdiği belirlenmiştir (Lecavalier, Leone ve Wiltz, 2006). Özel gereksinimli çocuğa sahip annelerle yapılan bir çalışmada annelerin umutsuzluk düzeyi yükseldikçe çocuklarını reddetme düzeylerinin de arttığı belirlenmiştir (Erdal ve Efiltili, 2021). Griffith, Hastings, Nash ve Hill (2010), çalışmalarında OSB'li çocukların annelerinin çocuklarına ilişkin olumlu algılarının düşük olduğunu ve Down Sendromu veya zihinsel engelli çocuğa sahip annelere göre daha fazla stres puanına sahip olduğunu belirlemişlerdir. Töret ve arkadaşları (2014), OSB'li çocuğa sahip ebeveynlerin günlük yaşam özelliklerini incelediklerinde bazı ebeveynlerin tüm günlerini çocuklarına adadıklarını, dinlenme sürelerinin az olduğunu ve günlük meşguliyetlerinin fazla olduğunu belirlemişlerdir. Özel bir durumu olan OSB'li çocuğa sahip olmak ve çocukta istenmeyen davranışların fazlalığı gibi nedenlerle ebeveynlerde sorunun çözümüne yönelik umutsuzluk ve stres kaynağı oluşturabilir. Bu aşamada, ebeveynlerin sıkıntılarını tolere etmeleri ve yaşam doyumlarının artırılmasına yönelik uygulamalara gereksinim vardır. Avşaroğlu ve Koç (2019), yaptıkları çalışmada bireylerin yaşam doyumlarının artmasıyla iyimserlik düzeylerinin yükseldiğini ve bu durumun sıkıntıya tolere etmelerini de artırdığını ortaya koymuşlardır.

Bu çalışma ve araştırmalardan elde edilen bulgular dikkate alındığında, OSB'li çocuğa sahip olmanın ebeveynlerin stresini artırdığı ve stresi tolere etme ve yaşam anlamlarını da olumsuz etkilediği sonucuna varılmıştır. OSB'li çocuğa sahip olmak stresi artırırken ebeveynlerde tükenmişlik ve yaşamdan zevk alamamayı beraberinde getirmekte, böylece hem ebeveyn bireysel olarak mutsuz olmakta hem de ebeveyn-çocuk etkileşimleri olumsuz etkilenebilmektedir. Tüm bunlar dikkate alındığında, ebeveynlerin sıkıntıyı tolere etmek için etkili stratejiler geliştirmeleri ve yaşamlarını anlamlı kılacak etkinliklerde bulunmalarının önemli olduğu söylenebilir. Bu amaçla, aşağıdaki öneriler sunulabilir:

- Aileler, OSB ve kendi çocuklarının özellikleri hakkında yeterince bilgi sahibi olmalıdırlar. Bu aşamada eğitim ve sağlık çalışanlarının duyarlı olması, aile veya çocuğa bakım verenler yanında yakın çevresindeki bireylerin katılımıyla eğitim etkinliklerini özenli şekilde yürütmeleri önerilebilir. Aile içinde OSB'li çocuğun bakım ve sorumluluğunun tek bir kişide olması stresi artırabilir. Aile bireylerinin uyumlu birlikteliği için konuyla ilgili çalışmalara katılma veya eğitim ve bakım gibi işlerde birbirlerine destek olmaları oldukça önemlidir. Bu nedenle, eşlerin veya ailedeki diğer kişilerin sorumlulukları gözden geçirilebilir. Konu hakkında yeterli bilgi sahibi olmak, karşılaşılabilecek durumlara hazırlıklı olmayı ve yüksek beklentiler içine girerek daha sonra hayal kırıklığı yaşamının önüne geçebilir.

- Ailelerin OSB ile ilgili eğitsel ve tıbbi müdahale imkanları hakkında bilgi sahibi olmaları yanında önerilen uygulamalar uyma konusunda sebat göstermeleri önerilebilir. Yapılan veya önerilen müdahaleler çocuğun ve dolayısıyla ebeveynlerin yararını gözeten uygulamalardır. Çocuğun gelişimsel olarak desteklenebilmesi amaçlı çalışmalara katılmak, ebeveynlerin belirli hedefler oluşturmaları ve bu hedeflere ulaşmak için çabalarının bir göstergesidir. Hedefe ulaşmak veya yaklaşmak ise ebeveynlerin yaşamlarını daha anlamlı kılabilir.
- Stres, günlük yaşamın kaçınılmaz bir sonucudur. OSB'li çocuğa sahip ebeveynlerin sıkıntıyı tolere etme düzeylerinin daha düşük olmalarının altında yatan durumlar alan yazında irdelenmiştir. Buna göre, ebeveynlerle yapılacak eğitsel çalışmalar veya psikolojik yaklaşımlarda, farklı stresle başa çıkma stratejileri öğretilerek kullanmalarını sağlayacak destekler sunulabilir. Gerekirse psikolojik destek almaları sağlanabilir. Ebeveynlerin kendileri için yaptıklarında mutlu oldukları şeyler belirlenerek en azından haftada bir kendileri adına bir etkinliğe katılmaları önerilebilir.
- OSB'li çocukların eğitim ortamları, karşılaşılan kişiler de stres kaynağı oluşturabilir. Bu nedenle, okuldaki diğer çocuklar, öğretmen ve yöneticiler, okul personeli, diğer velilerin konu hakkında bilgilendirilmeleri önerilebilir.
- Bu çalışmada, küçük bir grup ebeveynle çalışılmıştır. Daha geniş örneklem gruplarıyla, nicel veriler yanında nitel verilerin de toplandığı çalışmalar yapılabilir. Sıkıntıya tolere etme ile kaygı ve umutsuzluk düzeyleri arasındaki ilişki incelenebilir. Deneysel uygulamalar yapılarak sıkıntıyı tolere etme ve yaşamın anlamı üzerine etkisi olan faktörler belirlenebilir.

Özel gereksinimli çocuğa sahip olmak, anne-baba veya ailedeki diğer bireyler için çeşitli güçlükleri barındırmaktadır. Ebeveynler günlük yaşamın güçlükleri yanında oldukça karmaşık ve çok yönlü problemlerle karşılaşmaktadırlar. Maddi, manevi, sosyal veya psikolojik olarak ister istemez etkilendikleri bu problemlerle başa çıkmaları ve kendi yaşamlarını gerek bireysel gerekse ebeveyn olarak anlamlı kılabilmesi önemli görünmektedir. Karşılaşılan sıkıntılarla etkili stratejiler kullanarak başa çıkabilmeleri onları bu süreçte daha güçlü kılacak ve hayatın yaşamaya değer yönlerini görmelerine fırsat tanıyacaktır. Yapılacak benzer çalışmalarda, ebeveynlerin yaşadıkları olumsuzluklarla başa çıkmak için sıkıntıyı tolere etme stratejilerini geliştirmelerine destek olabilecek uygulamalar ve bu uygulamaların etkisi incelenebilir. Bu çalışmada, çalışma grubundaki ebeveynler daha çok annelerden oluşmuştur. Bu durum çalışmanın sınırlılığı olarak görülebilir. Yapılacak benzer çalışmalarda daha büyük bir örnekleme ve anne-babaların birlikte katılımı sağlanabilir.

Teşekkür: Çalışmada, veri toplama sürecinde velilere ulaşma konusunda destek olan Çocuk Gelişimi Bölümü lisans son sınıf öğrencisi Bayram Battal'a teşekkür ederim.

Kaynakça

- Akça, F. ve Özyürek, A. (2019). Zihinsel yetersizlikten etkilenmiş ve normal gelişen çocuğa sahip ebeveynlerin sıkıntıyı tolere etme, depresyon, anksiyete ve stres düzeyleri. *Journal of History Culture and Art Research*, 8(1), 347-361.
- Akın, A. ve Taş, İ. (2015). Yaşam anlamı ölçeği: geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Turkish Studies*, 10(3), 27-36.
- Akın, A., Akça, M.Ş. ve Gülşen, M. (2015). Sıkıntıyı tolere etme ölçeği türkçe formu: geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 23(2), 619-630.
- Arslan, K. (2020). *Otizimli çocuğu olan ailelerin dayanıklılığına etki eden faktörlerin incelenmesi*, Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Avşaroğlu, S. ve Koç, H. (2019). Yaşam doyumu ile sıkıntıyı tolere etme arasındaki ilişkide iyimserliğin aracı etkisi. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 9(53), 565-588.
- Balcı, O. ve Ağ, C. (2019). Yaşamın Anlamı ve İşin Anlamlılığı Arasındaki İlişki. *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, 6(33), 348-362.
- Crowell, J. A., Keluskar, J. ve Gorecki, A. (2019). Parenting behavior and the development of children with autism spectrum disorder. *Comprehensive Psychiatry*, 90, 21-29.
- Demirbaş Çelik, N. (2016). Üniversite öğrencilerinin yaşamda anlam ve yaşam amaçları arasındaki ilişki. *Mediterranean Journal of Humanities*, 6(1), 133-141.
- Duarte, C.S., Bordin, I.A., Yazigi, L. ve Mooney, J. (2005). Factors associated with stres in mothers of children with autism. *Autism*, 9(4), 416-427.
- Dyches, T. T., Wilder, L. K., Sudweeks, R., Obiakor, F. E. ve Algozzine, B. (2004). Multicultural perspectives on autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 34(2), 211-222
- Eker, E. (2015). Otizme psikanalitik bir bakış. *Aydın Toplum ve İnsan Dergisi*, 1(1), 69-77.
- Ekici, B. ve Yıldız Bıçakçı, M. (2017). *Otizmi Oyuna Getir Nöroplay Yöntemi*. İstanbul: Ekinoks.
- Erdal, H. E. ve Efiltili, E. (2021). Özel gereksinimli çocuğa sahip annelerin umutsuzluk düzeyi tanrı algısı ve çocuğunu kabul-ret düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(1), 199-223.
- Goleman, D. (2005). *Duygusal Zekâ* (Çev.: S. Yüksel, Çev.). İstanbul: Varlık.
- Griffith, G.M., Hastings, R.P., Nash, S. ve Hill, C. (2010). Using matched groups to explore child behavior problems and maternal well-being in children with down syndrome and autism. *Journal Of Autism And Developmental Disorders*, 40, 610-619.
- Gökçe, S. ve Ülke-Kürkçüoğlu, B., (2019). Otizm spektrum bozukluğu olan çocuklara yönelik müdahalelerde kardeş katılımı: sistematik bir derleme. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 20(4), 841-874.
- Gupta, A. ve Singha, N. (2005). Psychosocial support for families of children with autism. *Asia Pacific Disability Rehabilitation Journal*, 16(2), 62-83. 72.
- healthychildren.org. (2021). *Autism spectrum disordin in children*. <https://www.healthychildren.org/English/health-issues/conditions/Autism/Pages/Autism-Spectrum-Disorder.aspx>, 04.06.2021.
- <https://Www.Tohumotizm.Org.Tr/Wp-Content/Uploads/2019/06/2BUSY-1.Otizm-Spektrum-Bozuklug%CC%86u-Pembe-Kitapc%CC%A7%C4%B1k-IC-64-Sayfa.Pdf>. (2019). Otizm spektrum bozukluğu (osb) şimdi ne olacak? *Tanap Sosyal Çevresel Yatırım Programları*. Tohum Otizm Vakfı. (Erişim: 30.10.2020).

- İlhan, T. (2017). Özel gereksinimli 3-6 yaş çocuklarının ebeveynlerinin stres düzeyleri ile rolleri arasındaki ilişki. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 18 (3), 383-400.
- Karasar, N. (1999). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Ankara: Nobel.
- Kurt, O. ve Subaşı Yurtçu, A. B. (2017). Otizm spektrum bozukluğu olan bireylere yönelik kapsamlı uygulamalar. *Sakarya University Journal of Education*, 7(1), 155-182.
- Lecavalier, L., Leone, S. ve Wiltz, J. (2006). The impact of behavior problems on caregiver stress in young people with autism spectrum disorders. *Journal of Intellectual Disability Research*, 50 (3), 172-183.
- Legg, T. J. (2019). *Everything you need to know about autism*. <https://www.healthline.com/health/autism>, 04.06.2021.
- Ludlow, A., Skelly, C. ve Rohleder, P. (2012). Challenges faced by parents of children diagnosed with autism spectrum disorder, *Journal Of Health Psychology*, 17(5), 702-711.
- Nealy, C.E, O'Ha,Re L., Powers, J.D. ve Swick, D.C. (2012). The impact of autism spectrum disorders on the family: a qualitative study of mothers' perspectives, *Journal of Family Social Work*, 15 (3), 187-201.
- Olçay Gül, S. (2013). *Ailelerce Sunulan Sosyal Öykülerin Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Ergenlerin Sosyal Becerilerine Etkileri*. Ankara: Eğiten.
- Olçay Gül, S. ve Tekin İftar, E. (2012). Otizm spektrum bozukluğu tanısı olan bireyler için sosyal öykülerin kullanımı. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 13(2), 1-20.
- Orum-Çatık, E., Yetkin, A.İ. ve Aksoy, V. (2021). Ailelerin otizm spektrum bozukluğu olan çocuklarıyla gerçekleştirdikleri öğretimsel uyarlamalarına ilişkin fenomenolojik bir araştırma. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 52, 464-491.
- Özkubat, U., Özdemir, S., Selimoğlu, Ö. G. ve Töret, G. (2014). Otizme yolculuk: otizmlili çocuğa sahip ebeveynlerin sosyal destek algılarına ilişkin görüşleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33(1), 323-348.
- Parladé, M. V., Weinstein, A., Garcia, D., Rowley, A. M., Ginn, N. C. ve Jent, J. F. (2020). Parent-child interaction therapy for children with autism spectrum disorder and a matched case-control sample. *Autism*, 24(1), 160-176.
- Rosenblatt-Perkal, Y. ve Zaidman-Zait, A. (2020). Mother-child interaction in families of children with autism: Interpersonl dyadic processes. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 79. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2020.101689>.
- Saeighi Mameghani1, S., Gençoğlu, C., Ersanlı, E. ve Dicle, A. N. (2019). Otizmlili çocuğa sahip ebeveynlerin otizme ilişkin görüşleri: türkiye ve iran örneklemleri. *Amasya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8(2), 443-470.
- Spain, D., Sin, J., Linder, K. B. ve McMahon, J. (2018). Social anxiety in autism spectrum disorder: a systematic review. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 52, 51-68.
- Sencar B. (2007). *Otistik çocuğa sahip ailelerin algıladıkları sosyal destek ve stres düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Şıkşık, G. (2016). *Otizmlili çocuğa sahip ebeveynlerin otizm algıları ve aile özellikleri ile benlik saygıları arasındaki ilişkinin belirlenmesi*, Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Şimşek, D. (2015). *Otistik çocuğu olan annelerin algıladıkları sosyal desteğe göre umutsuzluk düzeylerinin incelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Beykent Üniversitesi.
- Simons, J. S. ve Gaher, R.M. (2005) The distress tolerance scale: development and validation of a selfreport measure. *Motivation And Emotion*, 29, 83-102.

- Tekin İftar, E. ve Kutlu, M. (2014). Otizm spektrum bozukluğu olan çocukların aileleri: aileleri anlama ve işbirliği kurma, Ss.523-556 (Ed.: E. Tekin İftar) *Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Çocuklar ve Eğitimleri*. Ankara: Vize.
- Töret, G., Özdemir, S., Gürel Selimoğlu, Ö. ve Özkubat, U. (2014). Otizmlı çocuğa sahip olan ebeveynlerin çocuklarının günlük yaşam özellikleri, günlük oyun etkileşimleri, problem davranışlar ve iletişim stillerine ilişkin görüşleri. *Ege Eğitim Dergisi*, 15(1), 1-44.
- Üstüner Top, F. (2009). Otistik çocuğa sahip ailelerin yaşadıkları sorunlar ile ruhsal durumlarının değerlendirilmesi: niteliksel araştırma, *Çocuk Dergisi*, 9(1), 34-42.
- Wetchel, K. ve Carter, A. S. (2008). Reaction to diagnosis and parenting styles among mothers of young children with ASD, *Autism*, 12 (5), 575-594.
- Yavuz, M. (2021). Otizm spektrum bozukluğu olan çocuklara masa silme becerisinin öğretiminde video model olma uygulamasının etkililiği. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(1), 246-261.
- Zengin Akkuş, P., Bahtiyar Saygan, B., İlder Bahadır, E., Çak, T. ve Özmert, E.N. (2020). Otizm Spektrum Bozukluğu Tanısı ile Yaşamak: Ailelerin Deneyimleri. *Türkiye Çocuk Hastalıkları Dergisi*, 1-8.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 21.02.2021 Kabul/Accepted: 25.04.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 423-438

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ASKERİ MEKTEPLERDE ISLAH VE YAPILANDIRMA ÇALIŞMALARI

İsmail EFE¹

Öz

Sultan II. Mahmut Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan sonra batılı tarzda modern bir ordu kurdu. Yeni kurulan ordunun subaylarının Avrupalı subaylar gibi yetiştirilmesi için modern askeri eğitim veren mektepler açılmaya başlandı. Sultan II. Mahmut döneminde başlayan askeri mektepleri modernleştirme çalışmaları, II. Meşrutiyet'e kadar geçen sürede belirli bir ilerleme kaydetmişse de beklenen hedeflere ulaşamadı. Meşrutiyetle birlikte eğitim teşkilatında yapılan düzenlemelerle, özellikle de sisteme piyade-süvari, topçu sınıfları için ihtisas okulları ve talimgâhlar, Küçük Zabit ve Küçük Zabit İptidai Mektepleri ilave edildi. Erkân-ı Harbiye Mektebi ve Harbiye Mektebi'nde, Tababet-i Askerîye Tatbikat-ı Mektebi haline getirilen Gülhane'de önemli yenilikler hayata geçirildi. Yardımcı sağlık kadrolarını yetiştirmek üzere Sıhhiye Küçük Zabit Mektebi ve Tatbikat-ı Baytariyye Mektebi açıldı. Zabitanın devam edeceği bütün askeri mekteplerin eğitim programları, imtihanları, teftişi ve eğitim kadrosunun oluşturulması gibi alanlarda önemli düzenlemeler yapıldı. Askeri mekteplerde yürütülen çalışmalar 1912 yılında Balkan Harbi, 1914 yılında I. Dünya Harbi'nin çıkması nedeniyle tam manasıyla beklenen neticeyi veremedi. Ancak, II. Meşrutiyet döneminde yapılan bu düzenlemeler, Türkiye Cumhuriyeti Devleti döneminde teşkil edilen askeri eğitim kurumlarına temel ve örnek oluşturdu.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet Dönemi, Askeri Mektepler, Askeri Sağlık Mektepleri, Islah ve Yapılandırma.

Reclamation and Configuration Studies in Military Schools During The Second Constitutional Period

Abstract

One of the fundamental problems of political philosophy is the problem of the origin of the state. One Western style. In order to train officers of the newly formed army like European officers, schools providing modern military training began to be opened. Sultan II. efforts to modernize military schools, which began during the reign of Mahmut, II. Although it made certain progress in the period leading up to legitimacy, it did not achieve the expected goals. In particular, specialized schools and training schools for infantry-cavalry, artillery classes, small Zabit and small Zabit Iptidai schools were added to the system with the arrangements made in the training organization together with the Constitution. In Erkan-ı Harbiye Mektebi and Harbiye Mektebi, important innovations were implemented in Gulhane, which was turned into Tababet-ı military exercise-ı Mektebi. In order to train auxiliary medical staff, Sıhhiye Küçük Zabit school and drill-ı Baytariyye School were opened. Important arrangements were made in areas such as training programs, tests, inspections and the creation of training staff of all military schools where the police will continue. Studies conducted in military schools Balkan war in 1912, I. In 1914 Because of the appearance of Earth Harbor, it did not fully produce the expected result.

¹ Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, efe5772@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8958-6604.

However, II. These arrangements made during the constitutional period provided the basis and example for the military educational institutions established during the period of the state of the Republic of Turkey.

Keywords: II. Constitutional Period, Military Schools, Military Medical Schools, Military Health Schools, Breeding and configuration.

Giriş

Avrupa’da yaşanan gelişmelerin Osmanlı tarafından zamanında fark edilememesi, Osmanlı Devleti’nin zayıflaması ve batı karşısında üstünlüğünü kaybetmesi sonucunu doğurdu. Batı karşısında yaşanan kötü gidişi durdurmak isteyen devlet, her alanda yenileşme hareketlerine başlamak zorunda kaldı. Yenileşme hareketlerine girilen alanlardan biri de eğitim ve öğretimdi. Osmanlı Devleti’nde batılı tarzda eğitim ve öğretim ilk olarak askeri okullarda uygulanmaya başlandı. Önceliğin askeri okullara verilmesinin sebebi ise, batılı ülkelerin orduları karşısında savaşların kaybedilmesinin Osmanlı subaylarının Avrupalı subaylar gibi iyi yetiştirilemediğinden kaynaklandığı düşüncesidir. Bu düşünceden hareketle Osmanlı subaylarının Avrupalı subaylar gibi iyi bir eğitim almalarını sağlamak için modern eğitim öğretimde askeri okullara öncelik verildi (Arı, 2002, s.183). Her ne kadar Sultan II. Mahmut döneminde ilköğretimin zorunlu hale getirilmesine karar verilmiş olsa da bunu hayat geçirmek mümkün olmadı (Turhan, 1969, s.229). İlköğretimin zorunlu olması kararından hemen sonra 1830 yılında, Sultanahmet’te Mekteb-i Maarif-i Adliye adı ile bir ortaokul da açıldı (Ergin, 1977, s.394). Ancak, askeri alana öncelik veren Sultan II. Mahmut, daha önce kurulmuş olan Mühendishane, Tıbbiye, Harbiye gibi askeri eğitim kurumları üzerinde yoğunlaştı (Er, 2000, s.212).

Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından sonra, onun yerine kurulan Avrupalı tarzdaki yeni ordunun subay ihtiyacını karşılamak üzere 1831 yılında “Mekteb-i Ulum-ı Harbiye”nin kuruluş çalışmalarına başlandı. Öncelikli olarak açılacak olan bu mektebin masraflarını karşılayacak tahsisatı temin edildi. Hazırlıklar tamamlandıncaya Hassa Müşiri Ahmet Fevzi Paşa tarafından Selimiye Kışlası’ndaki Hassa Alayı’ndan bazı gençler seçilerek bir bölük oluşturuldu. Sibyan bölüğü adı verilen bu bölükte yer alan gençler, Harbiye Mektebi’nin ilk öğrencileri oldu. 1834’te Maçka Kışlası mektep haline getirilerek Harbiye Mektebi ve öğrencileri buraya nakledildi (Şakir, 1957, s.46; Turhan, 1969, s.229). Bu dönemde “Tıphane-i Amire” ve “Cerrahhane-i Amire” gibi önemli eğitim kurumları da açıldı. Ancak zamanla, Tıphane ve Cerrahhane’de verilen eğitimin yeterli olmadığı görülünce, Viyana Üniversitesi’nden getirilen Profesör Doktor C. Ambroise Bernard idaresinde yeniden düzenlenen okul, 1838’de “Mekteb-i Tıbbiye-i Âliye-i Şahane” adıyla öğretime açıldı (Koçer, 1987, s.37).

Gerek mühendishanelerde gerek Tıbbiye’de, gerekse de Mekteb-i Harbiye’de yapılan bütün iyi niyetli çalışmalara rağmen, istenilen düzeyde bir eğitim seviyesine ulaşılamadı. Bu durum kurumlarda sürekli ıslahat anlayışını gündemde tuttu. Beklenen neticeye

ulaşılabilmesi, yeni müesseselerin sağlam temeller üzerine kurulabilmesi ve Osmanlı idarecilerinin Avrupa ile arasındaki farkı hızlı bir şekilde kapatma arzusunun kaynaklanıyordu. Ayrıca, müesseselerin çok daha başarılı olabilmeleri için gereken maddi, teknik ve fikri desteğin verilmeyişi beklenen neticenin ortaya çıkmamasındaki etkenler arasındaydı. Yeni kurulan veya ıslah edilen bu müesseselere uygun talebe hazırlayacak alt kademe eğitim kurumlarının bulunmaması da hedefe ulaşılabilmesinde etkili olan faktörlerdendi (İhsanoğlu, 1992, s.354-356).

Orduyu son model tüfek ve toplarla teçhiz eden Sultan Abdülaziz, Kırım Savaşı ve Girit İsyanında beklediği sonucu elde edemeyince, ordudaki sorunun silah ve teçhizat sorunu olmadığını anladı. Sorunun liyakatli subay eksikliğinden kaynaklandığını, çözümün ise askerî okulların ıslahında olduğunu gördü. 1866 yılında askerî okulların ıslahı için Serasker Rüşti Paşa'nın girişimiyle, Viyana Harp Okulu'nda eğitim görmüş olan Galip Paşa, Harp Okulu'nun müdürü yapıldı. Hubar adındaki bir İngiliz subayı da Heybeliada'da bulunan Deniz Okulu'na müdür olarak atandı. Ayrıca askerî okulların ıslahı için gerekli tespitleri yapmak ve tedbirleri almak üzere altısı Osmanlı, üçü yabancı dokuz subaydan oluşan bir komisyon kuruldu. Bu komisyon öncelikli olarak, suistimalleri önleyecek ve idarede disiplini sağlayacak bir nizamname hazırladı. Ancak reformları benimsememiş olan Serasker Rüşti Paşa, yüksek idare amirlerinin bu tedbirleri uygulama konusunda gönülsüz olduklarını görünce, derhal bu komisyonu dağıttı ve Galip Paşa'yı da azletti (Karal, 1977, s.184-186).

Sultan Abdülaziz'in Seraskerlik makamından Rüşti Paşa'yı alıp, onun yerine Hüseyin Avni Paşa'nın getirmesi ile yeni bir dönem başlamış oldu. Serasker olan Hüseyin Avni Paşa'nın yaptığı ıslah girişimleri ile Osmanlı ordusu, Prusya ordu teşkilatı örneğinden faydalanılarak yeni talim usullerine kavuşturuldu. Diğer taraftan Avrupa'ya askerî eğitim için gönderilen harp okulu hoca ve zabıtlarının etkisiyle, 1874 Eylül'ünden itibaren harp okulu programlarının Batı devletleri harp okulları programlarına benzetilmesi yönünde çalışmalara başlandı. Yabancı uzmanlardan da yararlanılarak sık sık manevralar ve harp oyunları tertip edilerek ordunun savaş kabiliyeti geliştirilmeye çalışıldı (Ünal, 1998, s.223).

Sultan II. Abdülhamit'in saltanatı döneminde, Osmanlı ordusunu modernleştirme ve Batı standartlarına yaklaştırma gayretleri artarak devam etti. Bu dönemde ilk defa İstanbul dışında Edirne, Manastır, Erzincan, Şam ve Bağdat'ta harp okulları kuruldu (Alkan, 1992, s.9). 1876'da askerî eğitim amaçlı Askerî Rüştiyeler açıldı. Nitelikli subayların yetiştirilmesi amacıyla askerî eğitim ilköğretim düzeyine indirildi. Öğrencilerin Askerî Rüştiyeler ve Askerî İdadilerde eğitim gördükten sonra Harbiye Mektebi'ne girmeleri sağlandı (Ergin, 1977, s.426). 1877 yılında tüm askerî okullar, Mekâtib-i Askeriyye Nezâreti'ne bağlanarak askeri eğitim kurumları tek çatı altında toplandı. Harbiye Mektebi'nde ise ders programları, Avrupa'daki okullar ile paralel düzeye getirilmek suretiyle önemli bir reform programından geçirildi. Mekteb-i Fünun-ı Harbiye içinde farklı dallar ve bunlara uygun olarak farklı programlar hazırlandı. Bu mektebe gelen öğrenciler, kura ile istihkâm ve topçu, piyade ve süvari sınıflarına ayrılmaya başlandı. Böylece dönemin Harbiye Mektebi, İstihkâm ve Topçu, Piyade

ve Süvari ile Erkân-ı Harbiye mekteplerinin bileşiminden oluşmuş oldu (Ergün ve Duman, 1996, s.11).

1. II. Meşrutiyet Dönemi Askeri Mekteplerde İslah ve Yapılandırma

Bütün çabalara rağmen II. Meşrutiyet'e kadar sınırlı ve verimsiz programlar ve başka birçok sebepten kaynaklı olumsuzluklar nedeniyle askerî okullarda beklenen hedeflere tam olarak ulaşılamadı. Özellikle de Meşrutiyet öncesi eğitim kurumlarında, bilimin daha ziyade teorilere dayandırılması, uygulama yönünün ihmal edilmesi bu sonuçta etkili oluyordu. Meşrutiyetle birlikte eğitim teşkilatında yapılan düzenlemelerle, özellikle de sisteme ihtisas okulları ve talimgâhların ilave edilmesiyle eğitim teşkilatı daha modern bir yapıya kavuştu (TSKT, 1996, s.238-239). II. Meşrutiyetin ilanından sonra Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti'ne getirilen Ahmet İzzet Paşa, Erkân-ı Harbiye (Kurmaya Subay) yetiştirme ve Harbiye Mektebi'nin Avrupa'daki muadilleri seviyesine ulaştırmak için ıslah çalışmasına hız verdi. Subay talimgâhları ve büyük subay kurslarının düzenlenmesi ve Küçük Zabıt Mekteplerinin açılmasını sağladı. İzzet Paşa, İhtiyat Zabitanı Heyetinin teşekkülü ile İhtiyat Zabitanı Mektebi'nin açılması gibi faaliyetlere öncelik verdi. Ayrıca, zabitanın devam edeceği bütün askeri mekteplerin eğitim programlarının hazırlanması, imtihanları, teftişi ve eğitim kadrosunun seçimi gibi işler müfettiş-i umuminin sorumluluğuna verildi (Ahmet İzzet Paşa, 13 Mayıs- 4 Haziran 1928, No: 3453).

426

15 Ekim 1909 tarihli Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nde yayınlanan "Tedrisatı Askerîye Müfettişliği Talimatı" başlıklı haberde Mekteb-i Askerîye Nezareti'nin lağvedildiği, Mekteb-i Askerîye için "Terbiye ve Tedrisatı Askerîye Müfettiş-i Umûmîliği"nin ihdas olunacağını duyuruldu. Haberde, Müfettiş-i Umûmîlik görevine ferik rütbesine haiz ve fırka kumandanı salahiyetiyle bir zatın tayin olunacağı, kendisine bir de muavin verileceği ifade edildi. Ayrıca, Müfettiş-i Umûmîlik vazifesi ve heyeti hakkında Almanya'da uygulanan talimatnameye uygun olmak üzere Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Dairesi'nce bir talimatname hazırlanarak Şura-yı Askerîye'ye sunuldu (Tasvir-i Efkâr, 15 Teşrinievvel 1909, No:137). Kurulan Terbiye ve Tedrisat Müfettiş-i Umûmîliği bütün askerî okulların idaresini eline aldı (Salname-i Umûmî, 1328, s.249-251). İstanbul ve İstanbul dışında bulunan Askerî Rüştiye ve İdadîlerin idaresi için Harbiye Nezareti'nde Askerî Okullar Genel Müdürlüğü kuruldu. Harbiye Nezareti'ne bağlı önemli müfettişliklerden biri de Muhtelif Sınıf Okullar Müfettişliği idi. Bu müfettişliğin idaresinde Piyade Endaht Mektebi (Piyade Atış Okulu), Sahra Topçu Endaht Mektebi, Ağır Topçu Endaht Mektebi, Süvari Binicilik ve Tatbikat Okulu, İstanbul ve Selanik Zabitan Talimgâhları, Levazım ve İhtiyat Zabitan (Yedek subay) okulları bulunuyordu. Bu sırada ayrıca piyade, süvari ve topçu astsubay okulları da mevcuttu (Osmanlı Ordu Teşkilatı, 1999, s.87-88; Pakalın, 1993, s.738).

1.1. Erkân-ı Harbiye Mektebi (Harp Akademisi)

Erkân-ı Harbiye Mektebi, Osmanlı ordusunun üst düzey görevlerde bulunacak iyi eğitilmiş, subaylarını yetiştirmek amacıyla kurulan en üst seviye askeri eğitim kurumudur. Mektep ilk defa "Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahane" adıyla 20 Temmuz 1848'de İstanbul

Pangaltı Piyade ve Süvari Harp Okulu'nda kuruldu (TSKT, 1996, s.263). İki senelik bir öğrenim süresi olan bu okulun programları yeterli görülmediğinden 1867'de daha kuvvetli bir hale getirildi. 1867 yılından itibaren mektebe öğrenci olarak, mühendishaneden üst derecelerle mezun topçu ve istihkâm subaylarının da alınmasına karar verildi. 1878 yılından itibaren okulun iki yıl olan eğitim süresi üç yıla çıkarıldı. 1884 yılında kurmay sınıfları fennî ve askerî olmak üzere ikiye ayrıldı. Askerî kısımda, yalnız askerî derslere ve bunların tatbikatına, fenni kısımlar da ise askerî derslerin yanı sıra yüksek teknik derslere de yer verilmeye başlandı. 1898'den itibaren Erkân-ı Harbiye sınıflarına "Erkân-ı Harbiye Namzet Sınıfları" adı verilerek, daha fazla sayıda öğrenci alımı yoluna gidildi. Erkan-ı Harbiye Mektebi'ne alınan öğrenciler, mezun olduklarında, başarı derecelerine göre orduda "Erkân-ı Harp" veya "Mümtaz" adı altında kurmaylık hizmetinde çalıştırılmaya başlandı (Unat, 1964, s.69-70; Osmanlı Döneminde Askerî Okullarda Eğitim, 2000, s.287).

Erkân-ı Harbiye sınıfları 1861'den II. Meşrutiyet'e kadar, Mekteb-i Harbiye ile beraber ve onun bir yüksek kısmı olarak eğitim faaliyetlerine devam etti (Avcı, 1963, s.51). Erkân-ı Harbiye Mektebi ile ilgili ilk ciddi düzenleme 1909 yılı Ağustos'unda yapıldı. 17 Ağustos 1909 tarihinde yayınlanan "Erkân-ı Harbiye Mektebi Nizamname-i Dâhilîsi" ile mektebin eğitim faaliyetlerinin amaç ve gerekçeleri açıklandı. Açıklamada amacı, muhtelif sınıflara ait zabitanaya daha üst seviyede askerî eğitim vermek olarak ifade edildi. Mektebin eğitim faaliyetlerine katılan zabitanın bilgi ve askerî düşüncelerini geliştirmek, takviye etmek ve onları aydınlatmak gibi hedefler yer alıyordu. Mektepte eğitim alan zabıtların gerekli olan yabancı dilleri konuşabilecek ve yazabilecek derecede öğrenmelerinin sağlanması amaçlanıyordu (TV, 1 Kânunusani 1326, No: 718). 1 Ekim 1909'a kadar harp okulunun bir şubesi olarak kalan Harbiye Mektebi, 24 Ekim'de harp okulu topluluğundan ayrılarak ayrı bir kimlik kazandı. Erkân-ı Harbiye Nezaretî'ne bağlanan bu okullara, Erkân-ı Harbiye Mektebi adı verildi (TSKT, 1996, s.264). Ayrı bir kurum haline getirilen Erkân-ı Harbiye Mektebi, Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Reisi'nin idaresine verildi (Düstur, 1329, s.608).

Bağımsız bir yapıya kavuşturulan Erkân-ı Harbiye Mektebi'nin idari teşkilatına dair de düzenleme yapıldı. Mektep, Erkân-ı Harbiye miralay veya mirlivası rütbesinde bir müdürün emir ve idaresine verilirken, iâşe ve idare yönünden Harbiye Nezaretî'ne bağlandı. Mektepte mahkemeye intikal etmesi icap eden olayların ortaya çıkar halinde 1. Ordu-yı Hümayun Divan-ı Harbi'ne ve temyiz konusunda da Muhakemat Dairesi'ne tabi kılındı. Mektebe kabul edilecek öğrencilere en az bir veya iki yıl bölüklerde bi'l-fiil hizmet etmiş olmak şartı getirildi. Ancak bir istisna olarak, alay veya müstakil tabur kumandanları tarafından gerekli şartlara haiz buldukları tasdik edilen mülazımlar da mektebe girmek için müracaat edebilecekleri. Tahsil müddeti üç yıl olan Mektepte, her sümestri de 9 ila 10 ay fiilî eğitim yapılmasına karar verildi. Verilecek eğitimin, Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Reisi tarafından hazırlanan programa göre icra edilmesi kararlaştırıldı (Düstur, 1329, s.610, 612, 616; TV, 1 Kânunusani 1326, No: 718).

Erkân-ı Harbiye hakkında 19 Aralık 1910 tarihinde "Erkân-ı Harbiye Heyeti'nin Tensik ve Islahına Dair Nizamname" ile bazı düzenlemeler yapıldı. Nizamname, Erkân-ı Harbiye

sınıfına ayrılmış olan zabitanın asıl sınıflarıyla irtibatlarının kesilmeyeceğini, Erkân-ı Harbiye zabıtlığı sıfatının Erkân-ı Harbiye sınıfı hizmetinde bulunmalarına mahsus olduğunu bildirdi (TV, 12 Kânunuevvel 1326, No: 705). Ayrıca, Erkân-ı Harbiye yetiştirme hakkındaki yeni usul ve nizamların kabulünden önce mektepten erkân-ı harp yüzbaşılığı ile mezun olanların emir ve kumandada istihdam edilmek üzere kıtaata gitmeleriyle beraber, katılacakları askerî sınıfın zabitanı olacaklarına karar verildi (Düstur-III, 1330, s.18).

10 Haziran 1912 tarihinde Erkân-ı Harbiye Mektebi Nizamnamesi'nde mektepten mezun olanlarla ilgili bir düzenleme yapıldı. Yapılan düzenleme ile Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde eğitimini tamamlayarak diploma almış olan zabitanın kıdemine iki sene zam yapıldı (TV, 4 Haziran 1328, No: 1154). Ayrıca, Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde eğitimini tamamlayanlar arasından en başarılı olanların Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Dairesi'nde görevlendirilmelerine karar verildi. Harbiye dairelerdeki muhtelif şubelerde bir veya iki yıl hizmet edenlerden, Erkân-ı Harbiye sınıfına girmeye hak kazandıklarına Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Riyaseti'nce karar verilenlerin kıdemlerine iki sene zam yapıldı (Düstur, 1331, s.550).

Erkân-ı Harbiye Mektebi 1910-1914 yılları arasında iki sınıf -1912 ve 1914 yıllarında mezun verdi. 1914 yılı sonuna doğru 1. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine okul kapatıldı. Meşrutiyet döneminde Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden 138 genç kurmay subay yetişti. Meşrutiyet öncesi yetişen kurmay subaylarla birlikte 1. Dünya Savaşı'na girildiğinde toplam sayı 290'ı geçmiyordu. Bu da kurmay sınıfı açısından orduda ciddi bir açık bulunduğunu göstermektedir. Erkân-ı Harbiye Mektebi, 1919 yılında bir ara Şerif Paşa Konağı'nda açılarak tekrar eğitime başladı. Ancak, buradaki eğitim çok kısa sürdü, okul buradan Beylerbeyi'ne taşındı. Bu arada İstiklal Savaşı da başlamış olduğundan, öğrenciler ve subaylar okulunu terk ederek guruplar halinde Anadolu'ya geçti. Bunun üzerine kapanan mektep, 1 Ekim 1923'te yeniden eski Harbiye Nezareti binasında "Mekteb-i Âli-i Askerî" adıyla açıldı. 24 Mart 1924'te tekrar Yıldız Sarayı'na taşınan okulun adı 1927 yılında Harp Akademisi olarak değiştirildi (TSKT, 1996, s.264-266).

1.2. Harbiye Mektebi

Harbiye Mektebi, Osmanlı Devleti'nde ihtiyaç duyulan subayları modern tekniklere uygun olarak yetiştirmek amacıyla Sultan II. Mahmut tarafından kurulmuş olan askerî mekteptir. İlk olarak 1831 yılından başlamak üzere Avrupa'da "Lancaster Sistemi" olarak bilinen yöntemle önce Selimiye, sonra da Maçka Kışlalarında sıkı bir eğitim verilen okul bölüklerinin kurulmasıyla süreç başladı (Berkes, 2004, s.193). Ordunun subay ihtiyacını karşılamak üzere Hassa Müşiri Ahmet Fevzi Paşa tarafından Selimiye Kışlası'ndaki kur'a neferleri arasından istidatlı öğrencilerin seçilmesi ile işe başlandı (Koçer, 1991, s.38). Seçilen gençler, Sibyan Bölükleri adı altında Mekteb-i Harbiye'nin ilk nüvesini teşkil eden bir birlik şeklinde teşkil edildi (Zürcher, 2010, s.74; Avcı, 1963, s.25). Ancak, bu bölükler kısa süreli oldu, bunların yerini orduya modern ve iyi donanımlı subaylar yetiştirecek olan Harbiye Mektebi aldı. 1 Temmuz 1835'te Sultan II. Mahmut'un ziyareti ile resmi açılışı gerçekleştirilen okul, bu

tarihten sonra “Mekteb-i Harbiye-i Şahane”, “Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahane”, “Mekteb-i Cedid-i Harbiye-i Şahane” unvanlarıyla da anıldı (Eser, 2012, s.105-106).

Kurulduğu ilk yıllarda askerî disipline büyük önem verilen Harbiye Mektebi’nde, piyade talimleri yapılıyor, istihkâm dersleri veriliyordu. Fakat topçu ve süvari talimleri ve öğretimi yapılmıyordu. Mektebin kuruluşundaki ilk eğitim kadrosu büyük oranda mühendishane mezunları ve okul bölüklerinden yetişen subaylardan oluştu (Berkes, 2004, s.193-194). Kuruluş aşamasında mektebin muallimlerinin Türk olmasına karar verilmişti. İhtiyaç duyulan kadroyu yetiştirmek üzere 1834 senesinde mühendishane muallimlerinden iki zabıt ve on talebe seçilerek eğitim amacıyla İngiltere’ye gönderildi. Bu zabıt ve talebeler eğitimlerini başarıyla tamamlayıp yurda dönünce mühendishane ve harbiye de muallimliğe başladılar (Şakir, 1957, s.44). Avrupa’dan dönen kadro, artık ilk ve orta öğrenim basamaklarının üzerinde bir seviyeye ulaşmış bulunan Mekteb-i Harbiye öğrencileri için daha yüksek sınıflar açmaya, bu sınıflar için gerekli programları hazırlamaya başladı. Yapılan çalışmalar sonucunda 1845 yılında Maçka Kışlası’nda Mekteb-i Fünûn-ı İdadî’ye adı altında hazırlayıcı bir sınıf olarak Harbiye Okulu’nun açılmasına karar verildi. Aynı tarihlerde ordu merkezleriyle Bursa ve Bosna’da bu okula kaynak oluşturacak Askerî İdadîler açıldı. 1847 yılına gelindiğinde mektebin adı “Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye” olarak değiştirildi ve büyük çoğunluğu Avrupa’da eğitim görmüş Türk öğretmenlerin ders verdiği bir okul haline getirildi. Az sayıda yabancı uzmanın da ders verdiği mektebin programına, yabancı dil dersi olarak Fransızca konuldu (Koçer, 1987, s.38-39; Ünal, 1998, s.387). Harbiye Mektebi’nde 1884 yılından itibaren Von der Goltz’un etkisiyle Alman askerî eğitim sistemi etkili olmaya başladı. Bu etkinin bir sonucu olarak Türk Ordusu’nda Alman üslubu, çalışma, disiplin ve dakiklik ruhu yaratıldı (Alkan, 1992, s.36).

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde, 15 Ekim 1909 tarihli “Tedrisatı Askerîye Müfettişliği Talimatı” ile Mekteb-i Harbiye’de önemli düzenlemeler yapıldı. Mektebi-i Harbiye’ye liva kumandanlığı yetkisine haiz, 1. Ordu Kumandanlığına bağlı olmak üzere bir müdür tayin olunmasına karar verildi. Mektebin idare, tanzim ve tertibi için 1. Ordu Kumandanlığınca uygun görülen kişilerin tayini hususu Şura-i Askerîye’ye tevdi olunacaktı. Talimatname ile Harbiye Mektebi’ndeki bütün resmi muallimlikler lağvedilirken, daimi surette bir süvari bölüğünün bulundurulması uygun görüldü. Osmanlı Türkçesi ve Osmanlılık hissiyatının yaygınlaştırılmasının askerlik açısından büyük önem arz ettiği ifade edilen talimatname ile Edirne ve Manastır Harbiye Mekteplerinin İstanbul’a nakledilmesine karar verildi (Tasvir-i Efkâr, 15 Teşrinievvel 1909, No: 137).

26 Ekim 1910 tarihinde Harbiye Dairesi’nde istihdam edilen kâtiplerin görevleri ile ilgili ihtisaslarını temin etmek üzere “Daire-i Harbiye Mektebi” açılması kararı alındı. Açılacak olan mekteple ilgili bir de talimatname hazırlandı. Mektebe Erkân-ı Harbiye sınıfından veya başka bir sınıf zabitanından bir müdür atanması, eğitim kadrosunun askerî mekteplerde hizmet tecrübesi bulunan uzman, subay veya mülkiye mektebi muallimlerinden oluşturulmasına karar verildi. İki şubeye ayrılan mektepte, birinci şubede inşaat ile meşgul efendiler, ikinci şubede ise hesap sınıfı bulunuyordu. Sınıf-ı evvel mensupları da dâhil olmak

üzere Harbiye Dairesi'nde bulunan bütün kâtiplerin -mesleklerine göre- mektebin icap eden şubelerine devam etmeleri mecburiyeti getirildi (Tanin, 29 Teşrinisani 1326, No: 819). Hazırlıkların tamamlanmasından sonra Daire-i Harbiye Mektebi'nin 29 Nisan 1911 Cumartesi günü Mahmut Şevket Paşa'nın da katıldığı büyük bir törenle resmen açıldı (Tanin, 13 Nisan 1327, No: 951; Ergün, 1996, s.356).

1911 yılı Nisan ayında eğitim faaliyetine başlayan mektebin eğitim kadrosunda yer alan subayların bir kısmı, 1912 yılında Balkan Savaşı başlayınca birliklerdeki eksik kadrolara görevlendirildi. Bu uygulama ile eğitim faaliyetleri aksayan mektep mezun veremedi. 1913 yılı sonuna doğru Almanya'dan getirilen ıslah heyeti, okulun eğitim faaliyetleri hakkında önemli yenilikler yaptı. Yapılan düzenleme ile birinci sınıflar kıdemli ve kıdemsiz olmak üzere iki kısma ayrıldı. Kıdemsizler normal eğitime, kıdemliler ise zabıt vekili (asteğmen) olmaları için özel eğitime tabi tutulmaya başlandı. 1914'te Osmanlı Devleti, 1. Dünya Savaşı nedeniyle seferberlik ilan edince, 4 Ağustos 1914'te Harbiye Mektebi'nde eğitim faaliyetlerine son verildi. Mektebin ikinci sınıfını bitirenler teğmen, kıdemli birinci sınıf öğrencileri asteğmen, kıdemsiz birinci sınıf öğrencileri zabıt namzedi olarak ordu birliklerine katıldı. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra 4 Ağustos 1914'te kapanan Harbiye Mektebi, 1 Ocak 1920 tarihinde tekrar açıldı. İtilaf Devletleri'nin 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal etmeleri üzerine kapanmak zorunda kaldı (Avcı, 1963, s.34-35). İstanbul'daki Harbiye Mektebi kapatılınca, burada bulunan kadro Ankara'da açılan Talimğâha giderek Anadolu'da İstiklal mücadelesi veren Türk Ordusu'nda açık bulunan subay kadrolarını takviye etti. Ankara'da açılan Talimğâh, 1 Nisan 1923'te Harp Okulu adını alarak varlığını devam ettirdi.

1.3. Piyade, Süvari ve Topçu Sınıf Mektepleri

Piyade Mektepleri: II. Meşrutiyetin ilanından sonra diğer sınıflarda olduğu gibi piyade ve süvari sınıfı subaylarının eğitimi konusu da ele alındı. Çeşitli sınıf subaylarının teorik ve pratik atış bilgilerini geliştirmek amacıyla 12 Şubat 1910 tarihinde yayınlanan "Piyade Endaht Mektebi Nizamnamesi" ile ilk mesleki okul açıldı (TV, 30 Kânunusani 1325 No: 729). Açılan bu okul, subaylara eğitim atışları yaptırarak tecrübe kazandırmayı amaçlıyordu. Piyade Endaht Mektebi emir kumanda, tecrübeler, imalat, inşaat, kıtaatın atış hizmeti ve raporları hususunda doğrudan doğruya Harbiye Nezareti'ne bağlıydı. Bi'l-umum ordulara mahsus bir mektep olması hasebiyle idare ve iâşe hususunda Levazımat-ı Umûmîye Dairesi'ne bağlı olması uygun görüldü (Düstur II, 1330, s.78).

Endaht Mektebi'nde senelik eğitim: tahsil devri ve muvakkat (geçici) tahsil devri olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Talim heyetini teşkil eden zabitan ile esas zabitan bölüğü, küçük zabitan ve efradı senelik devre-i tahsile dâhil edilmişti. Bu şekilde ordulardan geçici tahsil devrine gelecek bi'l-umum zabitan ve efrada muallim olarak talim ve terbiye etmeleri sağlanıyordu. Ders dönemine katılacak olan zabitan, her bir piyade nizamiye livasından 1 yüzbaşı, her bir nizamiye piyade alayından 1 mülazım, her bir süvari livasından 1 yüzbaşı, her bir piyade alayından 1 mülazım şeklinde olacaktı. Ayrıca lüzum görülmesi halinde, Harbiye Nezareti tarafından redif veya ihtiyat zabitanına mahsus ayrı bir eğitim dönemi

açılabilceğine dair karar da mektebin nizamnamesinde yer alıyordu (TV, 30 Kânunusani 1325 No: 729; Düstur II, 1330, s.82-83).

Piyade Endaht Mektebi kadrosunda, liva veya miralay rütbesinde 1 mektep kumandanı, miralay veya kaymakam rütbesinde 1 kumandan muavini, binbaşı rütbesinde 1 esas tabur kumandanı bulunuyordu. Yüzbaşı rütbesinde 1 depo ve atış mahalleri kumandanı, muallim ve bölük kumandanları olarak 5 yüzbaşı, 11 mülazım-ı evvel ve sani (muavin ve refakat görevi için), 1 binbaşı veya yüzbaşı rütbesinde doktor, 1 eczacı, 1 imam, 1 tüfekçi ve 1 tabur kâtibinden mektep kadrosu teşekkül ediyordu (Düstur II, 1330, s.79). 1911 yılına kadar geçen süre içinde yapılan deneme eğitimleri sürecinde nizamnamede bazı değişiklikler yapılması ihtiyacı ortaya çıktı. Ortaya çıkan ihtiyaçlar dikkate alınarak hazırlanan yeni nizamname, 24 Mayıs 1911'de uygulamaya konuldu. Bu nizamname ile Harbiye Nezaretine bağlı olan mektepler, Piyade Okulları Müfettişliği'ne bağlandı. Balkan Savaşı'na kadar bu şekilde faaliyetlerini sürdüren Piyade Endaht Mektebi, savaşın başlaması üzerine kapatıldı. Balkan Savaşı'ndan sonra tekrar faaliyete geçmişse de 1. Dünya Savaşı başında tamamen kapatıldı (TSKT, 1996, s.246).

Süvari Mektepleri: süvari sınıfında ihtiyaç duyulan küçük zabitanı yetiştirmek amacıyla, 1911 yılında bir bölükten oluşan Süvari Küçük Zabıt Mektebi açıldı (Tanin, 16 Nisan 1327, No: 954). Küçük zabıt mektebinin açıldığı sırada süvari için bir de tatbikat mektebi açılması yönünde çalışmalar devam ediyordu. Nitekim yapılan çalışmaların tamamlanması ile 25 Mayıs 1912 tarihinde "Süvari Tatbikat Mektebi Nizamnamesi" yayınlandı. Nizamnamede mektebin açılış amacı; süvari zabitanını sınıfları ile ilgili vazife ve hizmetleri daha iyi ifa edebilecek duruma getirmek olarak ifade ediliyordu. Nizamnameye göre, mektebin idari kadrosunda 1 müdür (miralay veya miraliva), 1 yaver (yüzbaşı), 1 müdür muavini (binbaşı), 1 müdür muavini refakat zabiti (mülazım) bulunacaktı. Eğitimci kadrosu ise 1 erkân-ı harbiye zabiti (yüzbaşı veya binbaşı), 5 muallim (ikisi binbaşı, üçü yüzbaşı) şeklinde olacaktı (TV, 19 Mayıs 1328, No: 1140; Düstur, 1331, s.503). Ayrıca mektep kadrosunda idare heyeti, memurlar, mektebe memur bölük kadrosu, hayvanlar vd. bulunacaktı. Nizamnameye göre Harbiye Nezaretine bağlı olan mektebin müdürü, muamelat konusunda her türlü ihtiyacı ve eğitim programına dair değişiklikleri nezarete teklif edecekti. Mektepte yapılan teftişi Harbiye Nezaretine ve Süvari Müfettiş-i Umûmîsi'ne bildirmekle yükümlü olan müdür, mektebin idaresi, hizmetin tanzimi ve sürdürülmesinden de mesuldü. Mektep idare ve iâşe ile ilgili hususlarda ise 1. Kolordu'ya bağlı olacaktı.

Süvari Tatbikat Mektebi'ne gönderilecek olan zabitanlar, alaylar tarafından seçilecek. Mektepte 15 ay sürecek olan eğitim, süvari sınıfına mahsus talimatname ve nizamnelere uygun olarak icra edilecekti. Nizamnamede, mektepte verilecek eğitimin amacı, müktesebatlarını alayda tatbik edebilecek muallim ve muktedir süvari zabitanı yetiştirmek olarak ifade edilmişti (Düstur, 1331, s.505-508; TV, 19 Mayıs 1328, No: 1140). 1. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte faaliyetleri durdurulan mektepte, açık bulunduğu 1911-1914 yılları arasında daha ziyade binicilik ağırlıklı eğitim verildi. Atış ve taktik öğrenim konuları Piyade Atış ve Tatbikat Okulu'nda icra edildi.

Topçu Mektepleri: Sahra Topçu Atış Okulu 1910'da İstanbul'da Metris Çiftliği'nde, Sahra Ağır Topçu Okulu ise 1911'de Rami Kışlası'nda teşkil edildi. Subayların atış kabiliyetlerini geliştirmeyi amaçlayan bu okullara takım ve batarya komutanlarının eğitim amacıyla en az üçer aylık sürelerle katılmalarına karar verildi. Balkan Savaşı sırasında faaliyetlerine kısa bir süre ara veren okul, savaş sonrası tekrar faaliyete geçmişse de 1. Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine okulun faaliyetlerine son verildi. Savaş yıllarında sadece, askerî lise mezunu öğrencilerden topçu sınıfına ayrılanlar, topçu subay adayı olarak atış okullarına gönderildi. Atış okullarında altışar aylık devrelerde verilen eğitimlerle subay yetiştirme yoluna gidildi (TSKT, 1996, s.246-247).

1.4. Küçük Zabit ve Küçük Zabit İptidai Mektepleri

5 Ekim 1909 tarihinde yayınlanan "Küçük Zabit ve Küçük Zabit İptidai Mektebi" hakkında nizamname ile ordunun küçük zabit ihtiyacını eğitimli kadrolardan temin etmek amacıyla açıldı. Hazırlanan nizamnamede Osmanlı ordusunda bulunan küçük zabitan, kıdemli ve kıdemsiz¹ olarak iki kısma ayrılıyordu. Küçük Zabit İptidai Mektebi'ne 15-18 yaş arası, Küçük Zabit Mektebi'ne ise 18-21 yaş arası vücutça da elverişli olanların alınması uygun görüldü. Her ordu merkezinde o orduya ait kıtaata icap eden küçük zabitanı yetiştirmek üzere bir Küçük Zabit Mektebi, bir de Küçük Zabit İptidai Mektebi açılmasına karar verildi (Düster, 1329, s.790-791; TV, 12 Kânunusani 1326, No: 731).

13 Temmuz 1911 tarihinde yayınlanan nizamname ile mekteplerde önemli yapısal değişiklikler yapıldı. Yapılan değişiklikler ile küçük zabitan sınıfı çavuş, başçavuş muavini ve başçavuş olarak tespit edildi. Bu mektebin eğitim müddeti talebenin yaşına ve tahsilinin gelişim durumuna göre 1 veya 2 yıl olarak belirlendi. Birinci ve ikinci sınıfı okuyan zabitanın küçük zabit iptidai eğitimi almış sayılmasına, üçüncü ve dördüncü yılı tamamlayanların ise küçük zabit eğitimini tamamlamış sayılmasına karar verildi (TV, 8 Ağustos 1327, No: 905; Düster III, 1330, s.656, 664). 1911 tarihli nizamname mektebin idari ve eğitim kadrosuna dair de bazı yenilikler getirdi. Nizamnameye göre Küçük Zabit Mektebi kadrosunda kumandan olarak 1 binbaşı veya kaymakam, kumandan muavini olarak 1 yüzbaşı, emir subayı olarak 1 mülazım-ı evvel veya sani bulunmasına karar verildi. Ayrıca, 1 doktor yüzbaşı, 1 eczacı, 1 tımarcı (cerrah), 1 imam, 1 tabur kâtibi, 3 çavuş veya onbaşı (depo, yazıcı ve idare için), 1 tüfekçi ustası, 1 boru onbaşı, 1 mekareci veya arabacı onbaşı, 6 hizmetçi nefer, 3 çamaşırcı (sivil) bulunacak. Küçük Zabit İptidai Mektebi kadrosunda ise 1 yüzbaşı müdür, 1 mülazım-ı evvel veya sani emir subayı, 1 yüzbaşı doktor, 1 eczacı, 1 tımarcı (cerrah), 1 tabur kâtibi, 1 imam, 1 tabur kâtibi muavini (onbaşı veya çavuş), 4 hizmetçi neferi, 2 çamaşırcı (sivil) yer alacaktı (Düster III, 1330, s.657-658).

Yeni nizamname küçük zabitanın istihdamına dair düzenlemeleri de içermektedir. Küçük zabitan, hangi ordu küçük zabitan mektebinde eğitim görmüş ise o orduya mensup

¹ Kıdemsiz küçük zabitan; hizmetini nizamiye-i askerîye dâhilinde ifa edenler, kıdemli küçük zabitan ise küçük zabit mektebinden mezun olanlarla nizamiye görevini tamamladıktan sonra tezkere bırakarak askerlik hizmetine devam edenler olarak tanımlanmıştır. TV, 8 Ağustos 1327, No: 905.

kıtaatta istihdam olunacaktı. Başka bir orduda istihdamları, ancak Harbiye Nezareti ve Piyade Mektebi Müfettişliği'nin karar ve tensibiyle olabilecekti. Küçük zabitanın ordu dâhilinde hangi kıtaata istihdam edileceğine ordu kumandanı karar verecek. Lüzum olması halinde piyade küçük zabitanı, istihkâm ve mitralyöz kıtaatına da verilebilecekti (Düstur, 1329, s.799).

1.5. Askeri Sağlık Mektepleri

Güçlü bir orduya sahip olabilmek için orduyu iyi eğitilmiş subay kadrosu ile donatmak hiç kuşkusuz çok önemlidir. Ordunun sahip olduğu insan ve ordu hizmetinde kullanılan hayvan kaynağının sağlıklarını muhafaza edebilmek, onları iyi besleyerek ordunun muharebe gücünü artırmakta hayati bir öneme sahiptir. Güçlü bir ordu için muharebelerde yaralanan veya hastalanan insan ve hayvanların tedavi edilmesi de son derece önemlidir. İşte bütün bu önemli işler ordularda bulunan sağlık hizmetleri sınıfının görevleri arasında yer alır (TSKT, 1996, s.149-282).

1.5.1. Askerî tıbbiye ve sıhhiye küçük zabıt mektepleri.

Askerî Tıbbiye: Sultan II. Mahmut döneminde, yeni kurulan Âsâkir-i Mansure Ordusu'nun tabip ihtiyacını karşılamak üzere, 1826 yılında Mekteb-i Tıbbiye'nin ilk çekirdeğini oluşturan Tıphane açıldı. 1827 yılı başlarında Mekteb-i Tıbbiye'nin açılması üzerine kapatılan Tıphane, daha sonra yeniden açıldı. Başlarda Müslüman olmayanların kabul edilmediği mektebe, Tanzimat'la din farkı uygulamasına son verilince gayrimüslimler de alınmaya başlandı (Şakir, 1957, s.44-45; Ülken, 1966, s.27). Ordunun doktor ihtiyacını karşılamak gayesiyle askerî bir müessese olarak kurulan Askerî Tıbbiye'ye "Tıbhane-i Amire ve Cerrahane-i Mamure" adı verildi. Mekteb-i Tıbbiye adı 1839'da "Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane" olarak değiştirildi. İdadi kısmı 1845 yılında açılan Mekteb-i Tıbbiye'nin, eğitim süresi altı yıla çıkarıldı (Ünal, 1998, s.387; Avcı, 1963, s.16-18). Ordunun sağlık hizmetleri için ihtiyaç duyulan personeli günün şartlarına uygun olarak yetiştirmek üzere Almanya'dan uzmanlar getirilmeye başlandı. Askerî Tıbbiye'den mezun olan doktorların staj görmelerini temin amacıyla 30 Aralık 1898'de, Almanya'dan getirilen Dr. Robert Rieder ve Dr. Deyeke tarafından "Gülhane Tababet-i Askerîye Tatbikat-ı Mekteb ve Seririyatı" kuruldu. Gülhane'nin idaresi 1907 yılında Wieting Paşa'ya verildi. Wieting Paşa döneminde (1907-1914) "Tababet-i Askerîye Tatbikat-ı Mektebi" haline getirilen Gülhane'de önemli yenilikler hayata geçirildi (Avcı, 1963, s.20; Uçar vd., 2012, s.111-112).

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Askerî Tıbbiye alanında da bazı düzenlemeler yapıldı. 14 Şubat 1910 tarihinde yayınlanan "Mekteb-i Tıbbiye-i Askerîye'nin Talimatı Dâhilisi" ile Mekteb-i Tıbbiye-i Askerîye eğitim yönünden tıp fakültesine, idaresi yönünden Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi'ne bağlandı. Mektebin müdüriyetine usulen miralay, kaymakam veya binbaşı rütbesinde sıhhiye ümerasından bir kişinin atanmasına karar verildi (TV, 13 Teşrinisani 1326, No: 681-682). Talimatnameye göre mektebin müdürü, idare heyeti ve talim heyeti ile öğrencinin inzibat ve intizamını, askerî talim ve eğitim, idare ve sıhhiyeye dair hususlar gibi mektebin umumi muamelatına riyaset edecektir. Ayrıca, mektepte biri eğitim konusunda (ay da bir toplanan), biri askerî itaat ve intizam (haftada bir toplanan), biri de idare

ile meşgul (lüzum görüldüğünde toplanan) olmak üzere üç meclis bulunmasına karar verildi (Düstur II, 1330, s.89, 94).

7 Eylül 1910'da kabul edilen "Teşkilât-ı Sıhhiye-i Askerîye Nizamnamesi"nde öğrencilerin tıbbiye girmeden süvari alaylarında 5-8 ay askerî talime tabi tutulacağı ve başarılı olanlara bir "tasdikname" verileceği hükmü yer aldı. Bu tasdiknameyi getirenler okula öğrenci olarak kabul edilecekti. Beş yıllık bir öğretimden sonra başarılı olanların "Tababet-i Askerîye Tatbikat Mektebi ve Seririyatı"nda bir yıl uygulama eğitimi görmeleri uygun bulundu. Bu bir yıllık uygulama döneminde askerî yönetmelik ve yasaları da öğrendikten sonra, başarılı olup diploma almaya hak kazanların kıtalara ve hastanelere tayin edilmesine karar verildi (Ergün, 1996, s.414-415). İdealist vatansever öğrenciler yetiştiren Askerî Tıbbiye, 1911-1912 Osmanlı-İtalyan, 1912-1913 Balkan Savaşı, 1914-1918 1. Dünya Savaşı boyunca eğitime kesintisiz olarak devam etti ve ordunun ihtiyaç duyduğu askerî hekimleri yetiştirdi. İstiklal Savaşı sırasında İstanbul'da bulunan Askerî Tıbbiye Okulu kapatılmadı, ancak askerî kimliği ortadan kalktı (TSKT, 1996, s.262).

Sıhhiye Küçük Zabıt Mektebi: Osmanlı ordusunda sağlık hizmetlerinin icrası sırasında ihtiyaç duyulan yardımcı sağlık kadrosunu da mektepten yetiştirmek amacıyla çalışmalar yapıldı. Yapılan çalışmalar sonunda, yardımcı sağlık kadrolarını yetiştirmek üzere 3 Ekim 1914 tarihinde yayınlanan nizamname ile Sıhhiye Küçük Zabıt Mektebi kuruldu. Osmanlı Ordusu'ndaki Sıhhiye Küçük Zabitan Heyetine sıhhiye küçük zabiti yetiştirmeyi amaçlayan bu mekteplerin fırka merkezlerinde bulunan hastanelerde açılması uygun bulundu (TV, 24 Eylül 1330, No:1958). Bu mekteplere kıtalarda ve hastanelerde üstün hizmetleri görülen sıhhiye neferleri, askerî hastabakıcıları, sıhhiye onbaşıları veya askerî hastabakıcı onbaşılarının kayıt ve kabulüne karar verildi. Sıhhiye Küçük Zabıt Mektebi'nin idaresi bağlı buldukları hastanenin baştabibine verildi. Mektebin eğitim kadrosunda hastane baştabip muavini, dâhiliye şubesi amiri, hariciye şubesi amiri, bakteriyolog, eczacı başı, başkâtip, dâhiliye zabiti yer alıyordu (Düstur, 1334, s.1308-1309).

1.5.2. Askerî baytar mektebi.

Bir ordunun savaş gücü sadece sahip olduğu insan kaynağı, silah ve cephaneden ibaret değildir. Askeri nakliye meselesi de istenilen hedefleri gerçekleştirebilmek için önemli unsurlardan birisidir. Ele aldığımız dönemde ordunun nakliye işleri çok büyük oranda binek ve yük hayvanları vasıtası ile yürütülüyordu. Ordu hizmetinde kullanılan hayvanların sağlıklarının korunması, iyi beslenerek muharebe güçlerinin artırılması, muharebelerde yaralanan ve hastalanan hayvanların tedavisi meselesi de önem arz ediyordu. Osmanlı ordusunda hayvan sağlığıyla ilgili bütün hizmetler baytar sınıfı tarafından ifa ediliyordu (Kayabalı vd., 1973; TSKT, 1996, s.149).

Hayvan sağlığı ve tedavisi konusunda ilk ciddi adım Sultan II. Mahmut'un saltanatının son yıllarında, 1839 da Almanya'dan getirilen bir uzmanın idaresinde atıldı. Bu dönemde atlı sınıf birliklerinden seçilen bir kısım erlere, hasta hayvan tedavisini göstermek üzere pratik bir kurs halinde öğretime başlandı. Ancak çok geçmeden bunun yetersizliği anlaşıldığından,

1849'da Pangaltı'nda Harbiye Mektebi içinde hayvan tedavisinin özel bir sınıf olarak açılması ve ihtiyacın bu yolla karşılanmasına karar verildi. 1872 yılına kadar Pangaltı'nda Harbiye Mektebi içinde eğitimine devam eden mektep, Askerî Tıbbiye'ye nakledildi. 1888'de tekrar Harbiye Mektebi bünyesine alınan mektebin eğitim süresi, 1896 yılında beş yıla çıkartıldı (Unat, 1964, s.68). Askeri Baytar Mektebi 1905'te Haydar Paşa'da yeniden teşkilatlandırılan Askerî Tıbbiye'ye nakledildi. 1910 yılında askerî ve sivil tıbbiyelerin birleşip "Tıp Fakültesi" adını almaları sırasında, müstakil bir mektep haline geldi.

Müstakil olduktan sonra Haydarpaşa'da kendine ait bir binaya yerleşen Askeri Baytar Mektebi'nin öğretim süresi beş yıldan dört yıla indirildi. Mektebe kimlerin öğrenci olarak kabul edileceğine dair de düzenlemeler yapıldı. Yapılan düzenleme ile 17-21 yaşları arasında bulunan sultani, yedi yıllık idadî ve dengi özel okul mezunlarının Askeri Baytar Mektebi'ne sınavla alınmasına karar verildi. Mektebe kabul edilmesine karar verilenler, önce Topçu veya Süvari Küçük Zabit Mektebi'nde 6-8 aylık bir sürede askerî eğitime tabi tutulacaklar, bu süreyi başarılı olarak tamamlayıp tasdikname alabilenler, Baytar Mektebi'ne kayıt hakkı kazanacaktı. Baytar Mektebi'ndeki eğitimi başarılı bir şekilde tamamlayanlar, kıtaatlara dağıtılmadan önce bilgi ve becerilerini geliştirmek üzere bir yıl "Tababet-i Baytariyye-i Askeriye Tatbikat Mektebi ve Seririyatı"na devam edeceklerdi (Ergün, 1996, s.417-418).

Hayvan sağlığı ve tedavisi konusunda baytarlara yardımcı personeller yetiştirmek üzere, 15 Ekim 1910 tarihinde "Tatbikat-ı Baytariyye Mektebi" açıldı. İki yıllık bir eğitim süresine sahip olan mektep, açıldığı andan itibaren çok sert bir şekilde eleştirilmeye başlandı. Şiddetli eleştiriler üzerine Zabıta-ı Sıhhiye Komisyonu, mektebin adının "Tatbikat-ı Baytariyye Mektebi"ne çevrilmesine karar verdi. Mektebe kimlerin öğrenci olarak kabul edileceğine dair de düzenleme yapıldı. Taşra idadîlerinin 5., İstanbul idadîlerinin 2. sınıfını bitirenlerin sınavsız, özel okul ve rüştiye mezunlarının sınavla mektebe kabul edilmesine karar verildi. İlk mezunlarını 1912 yılında veren mektep, daha sonra Mülkiye Baytar Mektebi-i Âlisi'ne devredildi (Ergün, 1996, s.352-353).

Askeri Baytar Mektebi 1911 yılında idare ve teftiş yönünden de bir teşkilata kavuşturuldu. 29 Nisan 1911 tarihli Tanin Gazetesi'nde, İstanbul'daki Askerî Baytar Mektebi'nin Baytar Müfettiş-i Umûmîliği'ne bağlı olmakla birlikte teftiş ve idaresinin ordu kumandanlığı tarafından icra edileceğine dair haber yer aldı (Tanin, 16 Nisan 1327, No: 954). 11 Temmuz 1911 tarihinde yayımlanan "Askerî Teşkilat Sıhhiye-i Baytariyye Nizamnamesi" ile baytar sıhhiye heyetinin görev ve yetkileri yeniden düzenlendi (Düstur III, 1330, s.643). Balkan ve 1. Dünya Savaşı sonuna kadar pek az değişiklikler gösteren Baytar Mektebi, orduya çok değerli baytar subaylar yetiştirdi. Milli Mücadele yıllarında mektep İstanbul'da kaldı. Ancak bu tarihe kadar yetiştirmiş olduğu baytar subaylar, mücadelede yerlerini alarak ülkenin istiklalini elde etmesinde önemli katkılarda bulundular. 16 Temmuz 1918'de kaldırılan Askerî Baytar Mektebi ve Tatbikat-ı Baytariyye Mektebi, Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlandı (TSKT, 1996, s.263).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıldan itibaren başlatılan reform çalışmalarında öncelik verilen alanların başında eğitim kurumları geliyordu. Eğitim kurumları arasında da öncelik askeri okullara verildi. Amaç Osmanlı Devleti'nin kötü gidişinin önüne geçebilmek olduğundan, ilk modernleştirilecek kurum olarak ordu ele alındı. Bu düşünceden hareketle askeri eğitim kurumları ile ilgili çağın ihtiyaçlarına uygun yeni planlamalar yapılarak işe başlandı. Yapılan planlara uygun olarak Mühendishane-i Bahri Hümayun, Mühendishane-i Berri Hümayun, Erkan-ı Harbiye Mektebi, Harbiye Mektebi, Askeri Tıbbiye vb. modern askeri eğitim kurumları açıldı. II. Meşrutiyetle birlikte eğitim teşkilatında yapılan düzenlemelerle, özellikle de sisteme piyade-süvari, topçu sınıfları için ihtisas okulları ve talimgâhların eklenmesi ile önemli yenilikler hayata geçirildi. Subayların devam edeceği bütün askeri mekteplerin eğitim programları, imtihanları, teftişi ve eğitim kadrosunun oluşturulması gibi alanlarda önemli düzenlemeler yapıldı. Askeri mekteplerde yürütülen çalışmalar Balkan Harbi ve I. Dünya Harbi nedeniyle tam manasıyla beklenen sonucu veremedi.

Sonuç olarak ifade edecek olursak, açılan askeri mektepler kendisinden sonraki dönemlerde yapılan modernleşme çalışmalarına hem temel teşkil etti. Askeri eğitim kurumları Osmanlı devletinin batılılaşma ve çağdaşlaşma mücadelesinde, eğitim hayatı üzerinde de büyük etkiler yaptı. Osmanlı Devleti döneminde kurumsallaşan ve kökleşen askeri eğitim kurumları, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasından sonra yeniden yapılandırılan askeri okulların temelini oluşturdu. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte yeniden yapılandırılan askerî okullar, Türkiye'nin modernleşme ve çağdaşlaşmasının öncüsü olan eğitim kurumları olarak önemli görevler ifa etti.

Kaynakça

- Ahmet İzzet Paşa. (13 Mayıs- 4 Haziran 1928). Harb-i Umûmî'nin vukuu ve ziya'nda mesuller ve mesuliyetler. *Akşam Gazetesi*.
- Alkan, A. T. (1992). *II. Meşrutiyet devrinde ordu ve siyaset*. Cedit Neşriyat: Ankara.
- Arı, A. (2002). Tevhid-i tedrisat ve laik eğitim. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22(2), ss.181-192.
- Avcı, A. (1963). *Türkiye'de askerî yüksekokullar tarihçesi (Cumhuriyet devrine kadar)*. Genelkurmay Basımevi: Ankara.
- Berkes N. (2004). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.
- Düstur*. (1329). Tertib-i Sani, C. I, 10 Temmuz 1324-29 Teşrinievvel 1325, Matbaa-i Osmanî: Dersaadet.
- Düstur*. (1330). Tertib-i Sani, C. II, 1 Teşrinisani 1325-31 Teşrinievvel 1326, Matbaa-i Osmanî: Dersaadet.
- Düstur*. (1330). Tertib-i Sani, C. III, 1 Teşrinisani 1326-1 Teşrinievvel 1327, Matbaa-i Osmanî: Dersaadet.
- Düstur*. (1331). Tertib-i Sani, C. IV, 1 Teşrinievvel 1327-31 Teşrinievvel 1328, Matbaa-i Osmanî: Dersaadet.
- Düstur*. (1334). Tertib-i Sani, C. VI, 1 Teşrinisani 1329- 31 Teşrinievvel 1330, Matbaa-i Amire: Dersaadet.
- Er, H. (2000). *Osmanlı Devleti'nde çağdaşlaşma ve eğitim*: İstanbul.
- Ergin, O. (1977). *Türk maarif tarihi*. C. I-IV, Eser Matbaası: İstanbul.
- Ergün, M. ve Tayyip D. (1996). 19. Yüzyılda Osmanlı askerî okullarının ders programları ve ders kitapları. *Yeni Türkiye*, VII, Yeni Türkiye Yayınları, 494-511.
- Ergün, M. (1996). *II. Meşrutiyet devrinde eğitim hareketleri*. Ocak Yayınları: Ankara.
- Eser, G. (2012). Türkiye'de modern bilimlerin eğitiminde Mekteb-i Harbiye örneği. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 13(2), 99-114.
- İhsanoğlu, E. (1992). Tanzimat öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı bilim ve eğitim anlayışı. *150. Yılında Tanzimat*, TTK Yayınları: Ankara.
- Karal, E. Z. (1977). *Osmanlı tarihi Islahat Fermanı devri*. TTK Yayınları: Ankara.
- Kayabalı, İ. ve Arslanoğlu, C. (1973). Osmanlılarda ordu, kuruluşu, silahları ve gelişmeler. *Türk Kültürü*, 131, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 995-1026.
- Koçer, H. A. (1991). *Türkiye'de modern eğitimin doğuşu ve gelişmesi (1773-1923)*, MEB Yayınları: İstanbul.
- Koçer, H. A. (1987). *Türkiye'de modern eğitimin doğuşu*, Uzman Yayınları: Ankara.
- Osmanlı döneminde askerî okullarda eğitim*. (2000). MSB Yayınları: Ankara.
- Osmanlı ordu teşkilatı*. (1999). (Hazırlayan: C. Eroğlu, H. Yarar ve İ. G. Demiröz), MSB Yayınları, TTK Basımevi: Ankara.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, C. I, MEB Yayınları: İstanbul.
- Salname-i Umûmî*. (1328). Sene: 1328, Selanik Matbaası: Dersaadet.
- Şakir, Z. (1957). *Tanzimat devrinden sonra, Osmanlı nizam ordusu tarihi*, Çeltüt Matbaası: İstanbul.
- Tanin*. (13 Nisan 1327), No: 951.
- Tanin*. (16 Nisan 1327), No: 954.
- Tanin*. (29 Teşrinisani 1326), No: 819.

Tasvir-i Efkâr. (15 Teşrinievvel 1909), No: 137.

Turhan, M. (1969). *Kültür değişimleri, sosyal psikoloji bakımından bir tetkik*, Devlet Kitapları: İstanbul.

Türk silahlı kuvvetleri tarihi. (1996). C. III, K. 6, Genelkurmay Basımevi: Ankara.

Takvim-i Vekayi (TV). (30 Kânunusani 1325), No: 729.

TV. (1 Kânunusani 1326), No: 718.

TV. (12 Kânunuevvel 1326), No: 705.

TV. (13 Teşrinisani 1326), No: 681-682.

TV. (8 Ağustos 1327), No: 905.

TV. (4 Haziran 1328), No: 1154.

TV. (19 Mayıs 1328), No: 1140.

TV. (24 Eylül 1330), No:1958.

Uçar, M. ve S. Deniz. (2012). Türk tarihinde askeri sağlık hizmetleri. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 11(1), 103-118.

Unat, F. R. (1964). *Türkiye eğitim sisteminin gelişmesine tarihi bir bakış*. Millî Eğitim Basımevi: Ankara.

Ülken, H. Z. (1966). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul.

Ünal, T. (1998). *Türk siyasi tarihi (1700-1958)*, Kemer Yayınları: İstanbul.

Zürcher, E. J. (2010). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*. İletişim Yayınları: İstanbul 2010.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 19.01.2021 Kabul/Accepted: 07.04.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 439-465

2 AĞUSTOS 1336 (1920) TARİHLİ BİR ARŞİV BELGESİ VE HARB-İ SAGÎR

Zeynel LEVENT¹

Öz

Gayrinizami harp tarihinin en önemli temsilcilerinden biri olan Türk milletinin başvurduğu uygulamaların kökenlerini M.Ö. 6. yüzyıla kadar götürmek mümkündür. Yüzyıllar boyunca farklı formlarda uygulanan bu mücadele şekli Geç Osmanlı Dönemi'nde çete harbi, gerilla harbi, teşkilât-ı mahsusa yapmak, teşkilât-ı mahsusa halinde bulunmak gibi ifadelerle betimlenirken; Milli Mücadele Dönemi'nde ise daha ziyade çete harbi, gerilla harbi ve gerilla yapmak şeklinde nitelenmiştir. Ancak Milli Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı Arşivi'nde bir süre önce tespit edilen ve kayıtlara "*Harb-i Sağır Talimatı'nın Savunucu [Sonuncu] Maddesi*" olarak geçen 2 Ağustos 1336 (1920) tarihli bir belge, Milli Mücadele Dönemi'nde başvuru gayrinizami harp yöntemlerine yeni bir pencere açtığı gibi, Türk gayrinizami harp terminolojisinin de sanıldığından daha zengin olduğunu göstermektedir. Bahse konu belge, Milli Mücadele Dönemi'nde icra edilen mukavemet harekâtı ve bu harekâtın yöntemini belirlemek amacıyla hazırlanan emir, tamim, talimat, nizamname ve yasalardan oluşan külliyat ile birlikte değerlendirildiğinde, Türklerin gayrinizami harbin yalnızca pratik değil; teorik anlamda da erken dönem temsilcilerinden biri olduğu iddia edilebilir. 2 Ağustos 1336 (1920) tarihli bir belgeden hareketle, harb-i sağır terkinin kavramsallaştırılması ve Türk gayrinizami harp birikiminin Milli Mücadele Dönemi'ne dair az bilinen yönlerinden birinin irdelenerek literatürdeki eksikliğin giderilmesine katkı sağlanması amacıyla hazırlanan bu makalede usûl olarak "*tarihi yöntem*" benimsenmiş, veri toplama tekniği olarak "*arşiv araştırması*" ve "*literatür (alanyazın) taraması*" kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Gayrinizami Harp, Gerilla Harbi, Harb-i Sağır, Milli Mücadele Dönemi, Mustafa Kemal Atatürk, Psikolojik Harp.*

An Archive Document Dated 2 August 1336 (1920) and Harb-i Sağır (Unconventional Warfare)

Abstract

It is possible to date back up to 6th century BC the origins of practices applied by the Turkish Nation, who is one of the most important representatives of the history of Unconventional Warfare. While this form of struggle, which has been practiced in different forms for centuries, had been described with such terms as "gang warfare", "unconventional warfare", "making special organization" and "being in a state of special organization" in the late Ottoman period; it was described as the "gang war", "unconventional warfare" or "making unconventional warfare" during the period of National Struggle. However, a document, dated 2 August 1336 (1920), which was found in the Archives and Military History Department of the Ministry of National Defense, and registered as "the Defending [Last] Article of the Unconventional Warfare Directive", not only opened a new window to the unconventional warfare methods used during the National Struggle period but also shows that the Turkish unconventional warfare terminology is richer than it is believed. When the said document is evaluated

¹ Dr., Araştırmacı-yazar, E-posta: zeynellevent01@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6814-6247

together with the Operation of Resistance which was executed during the period of the National Struggle and the orders, circulars, instructions, regulations and laws which were prepared to determine the method of this operation, it can be claimed that Turks were one of the early representatives of unconventional warfare, not only in practical but also in theoretical terms. With reference to a document dated 2 August 1336, in this article prepared to contribute to filling a gap in the literature by examining one of the less known aspects of Turkish Unconventional Warfare in the National Struggle period and to conceptualize the phrase “the unconventional warfare”, “historical method” was adopted and “archive research” and “literature review” methods were used as data collection technique.

Keywords: *Unconventional Warfare, Guerilla Warfare, Harb-i Sagır, The Turkish National Struggle, Mustafa Kemal Atatürk, Psychological Warfare.*

Giriş

İngilizlerin “*unorthodox warfare*”, Fransızların “*la guerre non conventionnelle*” ve Amerikalıların “*unconventional warfare*” olarak adlandırdıkları “*nizami olmayan harp*” Türkçe’ye gayrimuntazam harp, teamül dışı harp, serbest harp şeklinde çevrilmekle birlikte, “*gayrinizami harp*” tabiri benimsenmiş ve literatüre bu haliyle yerleşmiştir (Akyol, 1990, s. 46-47).

Ancak gayrinizami harp tabirinin ulusal literatüre girmesi Cumhuriyet Dönemi’ne rastlamaktadır. Geç Osmanlı Dönemi’nde bu tabirin yerine; çete harbi, gerilla harbi, teşkilât-ı mahsusa yapmak, teşkilât-ı mahsusa halinde bulunmak gibi ifadeler kullanıldığı bilinmektedir. Milli Mücadele Dönemi’nde ise özellikle Mustafa Kemal (Atatürk) ve beraberindeki askeri kadro tarafından çete harbi, gerilla harbi ve gerilla yapmak ifadeleri benimsenmiştir.¹

Milli Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi’nde yapılan araştırmalar esnasında tespit edilen “*Harb-i Sagır Talimatı’nın Savunucu [Sonuncu Maddesi]*” adlı bir belge “*algıda seçicilik*” olarak değerlendirilebilecek bir etki yaratmış ve sonraki günlerde yapılan literatür taramasında yaygın bir kullanıma sahip olmamakla birlikte; Mustafa Kemal (Atatürk)’ün not defteri, Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları/Zabıt Cerideleri ve Milli Mücadele Dönemi’ne ait harekât emirlerinde gayrinizami harp anlamında “*harb-i sagır*” terkinbine yer verildiği görülmüştür.²

Harb-i sagır terkinbinin yazılı kaynaklara girmesinin üzerinden bir asırdan fazla zaman geçmiş olmasına rağmen; çete harbi, gerilla harbi, gayrinizami harp gibi tabirlere oranla

¹ Geç Osmanlı ve Milli Mücadele Dönemi’nde bu tabirlerin kullanım örnekleri için bk. (Milli Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi, BLH Kataloğu, Klasör No: 197, Yeni Dosya No: 37-1; *İstiklâl Harbi’nde Demirci Akımcıları*, 1936, s. 1-6; İnan, 1937, s. 10-14; İştîp, 1949, s. 6-27; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 1956, Vesika No: 382; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 1956, Vesika No: 383; Bayur, 1963, s. 112; Selek, 1976, s. 15; Tekin, 1986, s. 22-29; *Türk İstiklal Harbi’ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutan Biyografileri*, 1989, s. 12; İnönü, 1993, s. 13; Bayar, 1997, s. 42-53; Kocahanoğlu, 1998, s. 583-584, 589; Hatipoğlu, 1998, s. 1163-1175; Cebesoy, 2001, s. 65-70; Atay, 2004, s. 287; Müderrisoğlu, 2013, s. 161; Safi, 2014, s. 74-79; Yüzbaşı Ömer Fevzi Bey, 2016, s. 60-64; Şimşek, 2018, s. 36).

² TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: I, İçtima: 1, Cilt: 1, Tarih: 3.7.1336; TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: I, İçtima: 32, Cilt: 2, Tarih: 12.7.1336; ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu (ATAZB-1) Kataloğu, Kutu No: 45, Gömlek: 1; Özalp, 1988, s. 149-150; *Atatürk’ün Not Defterleri*, Cilt: VI, 2005, s. 192, 205; Levent, 2019, s. 312.

kavramsallaştırılmamış ve literatürde gerektiği gibi temsil edilememiş olması dikkat çekicidir. Milli Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı Arşivi'nde yalnızca son maddesi bulunan 2 Ağustos 1336 (1920) tarihli "*Harb-i Sagîr Talimatı*"ndan esinlenerek hazırlanan bu makalenin harb-i sagîr terkinin kavramsallaştırılması, Milli Mücadele Dönemi'nde başvuru gayrinizami harp uygulamalarının az bilinen yönlerinin gün yüzüne çıkarılması ve yüzlerce yıllık Türk gayrinizami harp birikiminin doktrinize edilmesi adına literatürdeki eksikliğin giderilmesine katkı sağlayabileceği değerlendirilmektedir.

Harb-i Sagîr Terkibi

Milli Eğitim Bakanlığınca yayımlanan "*Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*" (Pakalın, 1971), Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan "*Güncel Türkçe Sözlük*" (2011), İsmail Parlatır'ın "*Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*" (2006) ve Şemseddin Sami'nin "*Kamûs-ı Türkî*"sinde (2010) harb-i sagîr terkinine yer verilmemiştir. Ferit Devellioğlu tarafından hazırlanan "*Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*"ta da (2007, s. 910) harb-i sagîr ifadesi bulunmamakla birlikte, "*harb*" cenk, kavgâ, döğüş, savaşı; "*sagîr*" ise küçük, ufak olarak tanımlanmıştır.

Geç Osmanlı ve özellikle Milli Mücadele Dönemi'nde birçok kez kullanılmış ve kayıtlara geçmiş olmasına rağmen, bahse konu kaynakların hiçbirinde "*harb-i sagîr*"in tanımlanmamış olması şaşırtıcıdır.

Arapça kökenli bir isim (harb) ve bir sıfatın (sagîr) bir araya gelmesiyle oluşan harb-i sagîr, "*sıfat takımı (terkib-i tavsifi)*" olarak nitelenebilir (Özon, 1997, s. XXII) ve terkinin ikinci kısmında harb ismini niteleyen sagîr sıfatı küçük anlamına geldiğinden, her iki kelimenin anlamlarından hareketle harb-i sagîr etimolojik anlam itibariyle "*küçük harp*" olarak tanımlanabilir. Terkinin kullanıldığı dönem itibariyle karşılığı gerilla harbi iken, bugün literatürdeki karşılığı gayrinizami harptir.

Harb-i Sagîr'in Geç Osmanlı ve Milli Mücadele Dönemi Literatüründeki Yeri

Gayrinizami harbe yoğun bir şekilde başvuru Geç Osmanlı Dönemi'nde çete harbi, gerilla harbi, teşkilât-ı mahsusa yapmak, teşkilât-ı mahsusa halinde bulunmak gibi ifadelerin kullanıldığı bilinmekle birlikte döneme ait kaynaklarda harb-i sagîr terkinine sık rastlanmaz.³

Bahse konu terkin Mustafa Kemal (Atatürk)'ün kurmay binbaşı olduğu dönemde tuttuğu bir not defterinde rastlanmasına ise tesadüften öte bir anlam yüklenmesi gerekir.⁴ Defterdeki notların genel itibariyle küçük birlikler tarafından icra edilen harekât türleriyle ilgili meselelerin çatılması, durum muhakemesi yapılması ve verilen kararların icrasına yönelik örnekler ihtiva ettiği görülmektedir. Muhtemelen Balkan Harbi sonrasında tutulan

³ Bu durumun bugün için tespit edilebilen ilk istisnası 19. yüzyılın sonunda Almanca aslından Kaimakam Mehmet Faik Bey tarafından tercüme edilmiş olan "*Harekât-ı Sagire-i Askeriye*" adlı eserdir. Detaylı bilgi için bk. (Kaimakam Mehmet Faik, 1305-1307).

⁴ Bahse konu defterin harb-i sagîr terkinine yer verilen sayfalarından biri EK-1'de sunulmuştur. Detaylı bilgi için bk. (ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu (ATAZB-1) Kataloğu, Kutu No: 45, Gömlek: 1; Atatürk'ün Not Defterleri, 2005, s. 192).

defter onun Harp Akademisi öğrencileri, kurmay subaylar ve/veya komuta kademesine verdiği harekât ve taktik dersler için de kullanmıştır.⁵

Mustafa Kemal (Atatürk)'ün sonraki dönemde de harb-i sagîr terkiibini kullanmaya devam ettiği görülmektedir. Birinci Cihan Harbi sırasında müttefiklik ilişkisi içinde bulunan Alman subaylarının Mondros Mütarekesinin imzalanmasını harbin bitişi olarak değerlendirmelerine karşılık, Mustafa Kemal (Atatürk)'ün 1 Kasım 1918 tarihinde Türk subayları ile yaptığı toplantıda; “Onlar için harp bitmiş olabilir. Bizim için yeni başlıyor.” dediği ve hemen ardına da “Harb-i kebir bitmiştir, harb-i sagîr başlayacaktır.” ifadesini eklediği bilinmektedir (Tekin, 1986, s. 14; Hatipoğlu, 1998, s. 1163-1175; Hatipoğlu, 2009, s. 55).

Terkibin Milli Mücadele Dönemi'nde Mustafa Kemal (Atatürk) ve birlikte hareket ettiği askeri kadro tarafından da farklı yer ve zamanlarda çete harbi ve gerilla harbi ile eş anlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Dönemin Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili İsmet (İnönü) Bey'in 3 Temmuz 1336 (1920) tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde⁶ yaptığı konuşmada, 22 Haziran'dan itibaren Yunan işgal harekâtının hızlandığını söyleyerek, Yunan ordusu İtilaf Devletleri'nin desteğiyle Anadolu'yu işgale devam ederse, harb-i sagîr usûlü muharebeye geçileceğinin altını çizmesi bu durumun örneklerinden birini teşkil etmektedir. İsmet (İnönü) Bey'e göre, memleketin her yanında, milletin tümünün katılımıyla bir direniş hareketi başlatılacak olursa Antep ve Maraş örneklerinde olduğu gibi muvaffakiyet ihtimali daha fazla olacaktır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları'ndan anlaşıldığı kadarıyla İsmet Bey'den sonra söz alan (asker kökenli olmayan) milletvekillerinin harb-i sagîrin kapsam ve önemini kavrayamamaları nedeniyle konuya müdahil olmak zorunda kalan Mustafa Kemal (Atatürk), halkın elindeki silahı toplayıp, onları yeni kurulan düzenli ordu birliklerine dağıtmaktan daha ziyade; halkı küçük gruplar halinde tasnif ederek, düşman kuvvetlerinin yan ve gerilerinde

⁵ Yakın zamanda bahse konu defteri kitap formatına çevirerek yayımlayan kadro tarafından defterde geçen harb-i sagîr ifadesine yönelik kısa bir kıymetlendirme de yapılarak; “defterde ‘harp oyunu’ ifadesine yer verilmemle birlikte, özelliklerinin anlatıldığı ‘harb-i sagîre (küçük harp)’ teriminden harp oyununun kastedildiği değerlendirilmektedir.” ifadesine yer verilmiştir. Detaylı bilgi için bk. (Atatürk'ün Not Defterleri, 2005, s. 5-9, 176-221). Bir askeri operasyonun değişik yollarla simule edilmesi olarak tanımlanabilecek olan harp oyununun amacı fiili olarak harbe gitmeden harp tecrübesi kazanmak, muhtemel bir harp durumunun ordu üzerindeki etkilerini gözlemleyerek yeni stratejiler üretmek ve olası harekâtlara hazırlanmaktır. Detaylı bilgi için bk. (Kurtulan, 2010, s. 94). Bu tanımdan ve bahse konu defterin bütününden hareketle her ne kadar defteri yayıma hazırlayanların yaklaşımlarında doğruluk payı bulunduğu kabul edilse de harb-i sagîr terkiibinin Mustafa Kemal (Atatürk) tarafından harp oyunu anlamında kullanılmış olması zayıf bir ihtimaldir. Detaylı bir şekilde tutulduğu anlaşılan notlarda harp oyunu kavramının içini doldurabilecek birçok husus bulunmakla birlikte, küçük birliklere kumanda tarzı ve bu birlikler tarafından icra edilen/edilecek olan harekâta dair hususların ayrıntılı olarak incelenmiş olması nedeniyle harb-i sagîr/sagîre terkiibi ile gerilla harbi/gayrinizami harbin kastedildiği değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, harb-i sagîr terkiibinin hangi anlamda kullanıldığından daha ziyade, o tarihte kullanılmış olması önemlidir.

⁶ Bu tarihte Meclis'in tam adı “Büyük Millet Meclisi”dir. “Türkiye Büyük Millet Meclisi” ismi ilk kez 8 Şubat 1921 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı'nda geçmektedir. Bununla birlikte dalgalanmaların önüne geçmek ve standart bir gösterim sağlamak amacıyla makalede 8 Şubat 1921 tarihinden öncesi için de Türkiye Büyük Millet Meclisi ifadesi benimsenmiştir.

kullanma ve bu suretle düzenli ordunun işini kolaylaştırarak, başarı şansını artırmayı harb-i sagir olarak tanımlamıştır.⁷

Mustafa Kemal (Atatürk) 12 Temmuz 1336 (1920) tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı bir başka konuşmada ise; "... İki yüz elli zabitten mürekkep bir zabitan bölüğü büyük bir kuvvet teşkil etmez. Halbuki iki yüz elli zabitan her biri beş, on kişinin başına geçerse ne büyük bir kuvvet teşkil eder..." ve "Harb-i sagir teşkilatına fiilen başlanmıştır ve pek kıymetli ve büyük salahiyyetle arkadaşlarımız buna memur edilmiştir." sözlerini sarf etmiştir. Mustafa Kemal (Atatürk)'ün bu konuşmada üzerinde durduğu bir başka nokta da bu harp türünün Almanlar ve Bulgarlar tarafından kullanılmış olmasına rağmen, onlardan örnek alınmadığıdır.⁸ Konuşmanın bütününde, Mustafa Kemal (Atatürk)'ün harb-i sagire verdiği önemi ve bu harp türünün nasıl uygulanacağına dair ipuçlarını da bulmak mümkündür. Ona göre harb-i sagir kendilerine geniş yetkiler tanınmış subayların komuta ettiği küçük müfrezeler vasıtasıyla yürütülmeli, mücadele zamana yayılmalı, Türk milletinin cengaverane hisleri daima zinde tutulup, mukavemet arzusunu tahkim edilirken; düşman ümitsizliğe itilmelidir (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 2006, s. 86; Atatürk'ün Bütün Eserleri, 2002, s. 37-41).

Batı Cephesi Komutanı Mirlivâ⁹ Ali Fuat (Cebesoy) Bey imzasıyla 25 Temmuz 1920 tarihinde çıkarılan bir emirde de "harb-i sagir" terkinbine rastlanmaktadır. Düzenli ordu birlikleri ile milis kuvvetlerin birlikte kullanılma esaslarını belirleyen bahse konu emirde, Kütahya, Saruhan ve Menteşe Mıntika Kumandanlıklarının bünyesinde teşekkül eden milli taburların vazifesi özetle; Yunan ordusunun yan ve gerilerinde harb-i sagir yapmak, asayişin teminini sağlamak, kendi mıntikasını müdafaa etmek ve diğer birliklere yardım etmek olarak belirlenmiştir. Bahse konu emre göre Kuva-yı Tedibiye Komutanlığı (Çerkez Ethem Müfrezesi) ise icâb-ı hâle göre hareket edecek ve hangi mıntıkaya intikal edecekse o mıntıkada mezkûr müfrezeye azami yardım sağlayacaktır (Özalp, 1988, s. 149-150; Levent, 2019, s. 312).¹⁰

⁷ Bahse konu görüşme esnasında tutulan Gizli Celse Zabıtları'nın kapak sayfası ile harb-i sagir ifadesinin geçtiği kısımlar EK-2'de sunulmuştur. Görüşmelerin tam metni için bk. (TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: I, İçtima: 1, Cilt: 1, 3.7.1336).

⁸ Bahse konu görüşme esnasında tutulan zabıtların kapak sayfası ile harb-i sagir ifadesinin geçtiği kısım EK-3'te sunulmuştur. Görüşmelerin tam metni için bk. (TBMM Zabıt Cerideleri, Devre: I, İçtima: 32, Cilt: 2, 12.7.1336).

⁹ 19. yüzyıl sonunda hazırlanan Askerî Salnâmelerde Mirlivâ, Tuğgeneral rütbesini ifade etmek için kullanılmakta ve sıralamada Müşir (Mareşal) ile Ferik (Tümgeneral) rütbelерinden sonra gelmektedir. Detaylı bilgi için bk. (Ünal, 2008, s. 203-219). Milli Müdafaa Vekâleti'nin 8 Nisan 1935 tarih ve 110648 sayılı tezkeresi üzerine 9 Nisan 1935 tarihinde onaylanan kanunda ise tümen ve muadili birliklere kumanda eden mirlivâ rütbesindeki kumandanlar tümgeneral/tümamiral; tuğay ve muadili birliklere kumanda eden mirlivâ rütbesindeki kumandanlar ise tuğgeneral/tuğamiral olarak kabul edilmiştir. Detaylı bilgi için bk. (Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutan Biyografileri, 1989, s. 16). Bu noktadan hareketle mirlivâ rütbesinin tam karşılığının belirlenmesinde kumanda edilen birliğin büyüklüğünün etkili olduğu değerlendirilmesinde bulunulabilir.

¹⁰ Esasen düzenli (konvansiyonel) orduya geçiş ve dolayısıyla o ordunun sevk ve idare makamı olan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'nin teşkili yolunda atılan ilk adım Sivas Kongresi'nin 9 Eylül 1919 tarihli oturumunda Ali Fuat (Cebesoy) Bey'in "Batı Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Komutanı" olarak atanmasıdır. 9 Mayıs 1920 tarihli İcra Vekilleri Heyeti Programı'nda ise Kuva-yı Milliye teşkilatının muntazamaya ilhak edilerek resmi bir mahiyet kazandırılması için gerekli tedbirlerin alınacağı belirtilmiştir. Heyet-i Vekile'nin 16 Mayıs 1920 tarihli kararıyla da Kuva-yı Milliye'nin Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne bağlanması ve bütçenin bu doğrultuda düzenlenerek, iaşe ve infakın tamamen emvâl-ı umûmiyeden teminine karar verilmiştir. Detaylı bilgi

2 Ağustos 1336 (1920) Tarihli Harb-i Sagîr Talimatı

Milli Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı Arşivi İstiklâl Harbi Kataloğu'nda tespit edilen ve arşivde ne yazık ki yalnızca son maddesi bulunan Harb-i Sagîr Talimatı,¹¹ Türk gayrinizami harp birikiminin Milli Mücadele Dönemi'ne dair az bilinen yönlerine dair ipuçları içermesi ve bu konuda yapılacak olan çalışmalara yeni bir bakış açısı kazandıracak olması nedeniyle son derece kıymetlidir. Bu nedenle bahse konu talimatın önce şekil ve kapsam yönünden değerlendirilmesi, ardından da literatürdeki diğer verilerle sentezlenerek, gerçekçi bir analiz yapılması önem arz etmektedir.

Talimatın Şekil ve Kapsam Yönünden Değerlendirilmesi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti 1'nci Şubesi (Harekât Şubesi)¹² tarafından Osmanlıca (eski Türkçe) olarak hazırlanmış/yayımlanmış olan talimatın arşivde bulunan son maddesi; "*Küçük harpler kahramanlarının hatt-ı ric'âtı yoktur. Arkası alınmış, önu kapanmış, yanı vurulmuş. Bunların hepsi de küçük harplerde birer manasız lâfızdır. İnsanca ve mertçe döğüşen her tehlikeyi bertaraf edebilir.*"¹³ şeklinde transkribe edilebilir.

Belgenin hazırlanma/yayımlanma tarihi 2 Ağustos 1336 (1920)'dir. 1920 gibi gayrinizami harbin doktrine edilmesi açısından erken kabul edilebilecek bir tarihte Türkler tarafından "*Harb-i Sagîr Talimatı*" adı altında bir talimat hazırlanmış olması çok önemlidir. Bu tarihi kıymetli kılan bir başka husus da Batı Cephesi'nde Yunan genel taarruzunun başladığı, Güney Cephesi'nde Fransız kuvvetleri ile onların içerideki işbirlikçilerine karşı yoğun bir mücadelenin verildiği, Doğu Cephesi'nde Ermeni işgallerine karşı büyük çaplı bir taarruz hazırlığı yapıldığı ve Anadolu'da Milli Mücadele karşıtı isyanların yoğunluk kazandığı bir döneme denk gelmesidir.

Bahse konu talimatın ilk sayfa/sayfalarına ulaşamadığından hangi makam/makamlara gönderildiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak eldeki son sayfanın altındaki adreslemeden talimatın; Samsun Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Müfreze Komutanlığı, Mıntıka Komutanlığı, Bafra, Havza, Giresun, Ünye gibi Karadeniz Bölgesi'nde konuşlu Milli

11 için bk. (TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt: I, 09.05.1336, s. 241; BCA, Fon Kodu: 30-18-1-1, Kutu No: 1-1-8, Tarih: 16.05.1920; Turan, 1992, s. 225).

¹¹ Bahse konu talimat arşivde bulunan Osmanlıca (eski Türkçe) haliyle EK-4'te sunulmuştur.

¹² 2 Mayıs 1920 tarihinde çıkarılan 20 sayılı kanunla kurulan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'nin ana görevi; ordunun sevk ve idaresi, seferberlik faaliyetleri ile kuruluş/kadro işlerini yapmaktır. 3 Mayıs 1920'de ise "*İcra Vekilleri Heyeti*" belirlenerek, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekilliği/Reisliği'ne İsmet (İnönü) Bey, Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne de Fevzi (Çakmak) Paşa seçilmiştir. Sonraki günlerde ise Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'nin teşkilat şeması belirlenmiş ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili/Reisi ile ona bağlı İkinci Başkan'dan oluşan komuta heyetinin altında Harekât, İstihbarat, Umûr-ı Fenniye, Eğitim-Öğretim, Menzil ve İkmal, Harita ve Basımevi, Muamelâtı Zatiye, Şifre/Evrak olmak üzere sekiz ayrı şube teşkil edilmiştir. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'nin kuruluş ve teşkilatlanma safahatı hakkında detaylı bilgi için bk. (TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt: I, 03.05.1336, s. 196-198; Türk İstiklâl Harbi İdari Faaliyetler, 1975, s. 228-229; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1984, s. 198-199; Türkmen, 2001, s. 272-273).

¹³ ATASE Arşivi, İSH Kataloğu, Kutu: 965, Gömlek: 139.

Mücadele yanlısı askeri ve paramiliter¹⁴ yapılanmalara dağıtıldığı anlaşılmaktadır. Fakat bu adreslerden yola çıkarak, talimatın yalnızca Karadeniz Bölgesini kapsadığı şeklinde bir izlenime kapılmamak gerekir. Ana metinden farklı bir tarzda yazıldığı, dolayısıyla orijinal metni hazırlayan/yayımlayandan farklı bir kişi/makam tarafından evraka sonradan eklendiği anlaşılan bu adreslemeyi, talimatın Karadeniz Bölgesine gönderilen nüshasının bölge içi dağıtım planı olarak değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Bu yaklaşıma, o tarihte yalnızca Karadeniz Bölgesi'nde değil, Anadolu coğrafyasının genelinde iç ve dış düşmanlara karşı mücadele verildiği gerçeği eklendiğinde, bahse konu talimatın yurt çapına yayılmış olan Milli Mücadele yanlısı tüm askeri ve paramiliter yapılanmalara bir emir-komuta zinciri dahilinde dağıtılmış olma ihtimali daha da kuvvetlenmektedir.

Bahse konu arşiv belgesinin niteliği ve normlar hiyerarşisindeki yeri de son derece önemlidir. Milli Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı arşiv kayıtlarına geçtiği haliyle bu belge bir "talimat"tır ve Osmanlıca-Türkçe Sözlük'te talimat (ta'lîmât); "bir işin görülmesi için ne yolda davranılacağını gösteren emir", olarak tanımlanmaktadır (Devellioğlu, 2007, s. 1030). Türk Dil Kurumu'nca hazırlanan Güncel Türkçe Sözlük'te (2011, s. 2255) ise talimat; "görevin gerektirdiği her türlü hizmetin başarıyla yürütülmesi için kumandan, başkan veya daire başkanları tarafından verilen, o hizmetle ilgili sorumluluk, düzen ve ilkeleri içine alan buyruklardır." Talimatlar, normlar hiyerarşisinde anayasa, milletlerarası antlaşmalar, kanun, kanun hükmünde kararname, tüzük ve yönetmeliklerden sonra gelmektedir (Kuluçlu, 2008, s. 3-22; Akyılmaz, Sezginer ve Kaya, 2009, s. 72; Şahin, 2014, s. 58, 82; Gözler, 2018, s. 217-218).¹⁵

Detaya girmeden, sade ve anlaşılır bir dille hazırlanan ve kimin, neyi, nasıl yapacağını açıkça yazıldığı bu buyruklar dizininin amacı; vazifenin, talimatı alan herkes tarafından aynı standartta yapılmasının sağlanmasıdır. Ayrıca icracı unsurların, yönetim kademesi tarafından verilen talimatlara uygun olarak yaptıkları işlerin yasal bir statüye sahip olacağı da iddia edilebilir. Bu noktadan hareketle Milli Mücadele Dönemi'nin en yoğun periyotlarından birinde hazırlanan Harb-i Sagîr Talimatı ile bir yandan İtilaf Devletleri konvansiyonel birlikleri, onlarla işbirliği halindeki azınlıklar ve ayrılıkçı gruplara karşı verilen mücadelede milli kuvvetlerin uygulayacağı usûller belli bir çerçeveye oturtulup, standardize edilmeye çalışılırken, diğer yandan da bahse konu faaliyetlere yasal bir zemin kazandırılmaya çalışıldığı söylenebilir.

Talimatı Hazırlayan/Onaylayan Kadronun Kimliğine Yönelik Öngörüler.

Harb-i Sagîr Talimatını hazırlayan ve onaylanan kişi/kişilerin kimliği bilinmemekle birlikte, arşiv belgesinden Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'nin 1'nci Şubesi (Harekât

¹⁴ Paramiliter kavramı; militarist duygu, düşünce ve normları bireylere kazandırmak amacıyla çalışan, devlet eliyle veya devlet korumasında vazife gören yarı askeri kuruluşlar, olarak tanımlanabilir. Detaylı bilgi için bk. (Akcan, 2015, s. 5).

¹⁵ Bugün Türk Silahlı Kuvvetleri yönergesinde iç düzen normları hiyerarşisi; Genel mevzuat, yönerge, prensip emri, devamlı emir, devamlı talimat, diğer işlemler (özel emir, günlük emir vs.) şeklindedir. Detaylı bilgi için bk. (Sezer, 2019, s. 353-412).

Şubesi) tarafından hazırlandı/ yayımlandığı anlaşılmaktadır.¹⁶ Hiyerarşik yapı gereği bu tür bir talimatın o tarihte Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı ve Milli Mücadele'nin doğal lideri konumundaki Mustafa Kemal (Atatürk), Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili İsmet (İnönü) ve Harekât Şube Müdürünün kontrolü dışında hazırlanarak, yayımlanması mümkün değildir.¹⁷ Bu yaklaşım Mustafa Kemal (Atatürk) ile dönem olarak kendisine yakın olup, Milli Mücadele'ye aktif olarak katılan ve bahse konu talimatın hazırlanmasına katkı sağladığı öngörülen silah arkadaşlarının aldığı nazari eğitim ve yıllar içinde edindikleri kıt'a tecrübesinin bu tür bir talimatı hazırlamak ve/veya onaylamak için yeterli olup-olmadığının sorgulanmasını zorunlu kılmaktadır.

Mustafa Kemal (Atatürk) 1902 yılında girdiği Harp Akademisi'nden 1905 yılında kurmay yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuştur (İğdemir, 1980, s. 7-8). Onun Harp Akademileri Komutanlığı'nda eğitim aldığı dönemde dersler iki grup altında toplanmıştır. İlk grupta "Tâbiye Dersleri"¹⁸ yer almakta ve bu dersler; Sınıf Tâbiyesi, Piyade Silahları ve Piyade Tâbiyesi, Süvari Silahları ve Süvari Tâbiyesi, Topçu Silahları ve Topçu Tâbiyesi, Muhabere Vasıtaları ve Hava Tâbiyesi, İstihkâm, Tahkimat, Lağım Harbi, Tahrip, Gaz ve Sis Tabiyesi'nden oluşmaktadır (Harp Akademileri Tarihçesi, 1991, s. 9-43). O dönemde Osmanlı

¹⁶ "Vazifesi; harekât, vaz'ül-ceys, nizâm-ı harp, teşkilat, asayiş, kıla' ve tahkimat, yevmi harp raporları, harekât hülasaları ve coğrafi malumat" olan Harekât Şubesi'nin o tarihte bir şube müdürü idaresinde, dört kısımdan oluştuğu bilinmektedir. Her kısımda bir kurmay subay ve beş müllhak subayın [subay yardımcısı] görev alacağı şubede, kısımlardan üç tanesi; Şark, Garp, Cenup ve Elcezire Cepheleri'ne bakacak, dördüncü kısım ise harp ceridesi yazacak şekilde bir planlama yapılmıştır. Detaylı bilgi için bk. (İncedayı, 1997, s. 57; Hüen, 1952, s. 104).

¹⁷ Harb-i Sagir Talimatı'nın hazırlandığı tarihte Harekât Şube Müdürü'nün kim olduğu konusunda literatürde net bir bilgi bulunmamakta; Kurmay Binbaşı Mehmet Salih (Omurtak), Kurmay Yarbay Burhanettin (Denker), Kurmay Binbaşı Şemsettin (Taner) gibi birbiriyle çelişen isimlere yer verilmektedir. Bu isimlerin her birinin bahse konu görevi farklı zamanlarda icra ettiklerinde şüphe olmamakla birlikte, yazılı kaynaklarda göreve gelme tarihleri verilmemekte veya birbiri ile örtüşmeyen tarihlere işaret edilmektedir. Bu hususta detaylı bilgi için bk. (Türk İstiklâl Harbi İdari Faaliyetler, 1975, s. 226-228; Harp Akademilerinin 127 Yılı, 1975, s. 127; Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutan Biyografileri, 1989, s. 253-255; Baycan, 1993, s. 311-394; İncedayı, 1997, s. 57). Literatürde Harekât Şube Müdürünün kimliği konusunda mutabakat sağlanamadığı için, bu makalenin hazırlık safhasında "Harb-i Sagir Talimatı'nın Savunucu [Sonuncu] Maddesi" başlıklı arşiv belgesinin bulunduğu Milli Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı Arşivine yeniden gidilerek, arşiv belgeleri arasında ikinci bir araştırma yapılmak istenmişse de pandemi (COVID-19) nedeniyle arşiv araştırmacılara kapatıldığından, bu mümkün olmamıştır. Bu nedenle 07 Ekim 2020 tarihinde CİMER üzerinden başvuruda bulunularak Milli Savunma Bakanlığı Arşiv belgelerine göre 2 Ağustos 1336 tarihinde Harekât Şube Müdürünün kimliği ve evrakın altındaki imzanın kime ait olduğu sorulmuştur. Milli Savunma Bakanlığının 21.10.2020 tarihli cevabi yazısı ile; arşive şahsen gidilerek araştırma yapılması gerektiği; ancak pandemi nedeniyle araştırmacı kabulüne ara verildiği ve sürecin sona ermesi sonrasında araştırmacı kabulüne başlanacağı bildirilmiştir. Bu ilk teşebbüsten olumlu sonuç alınmadığından, 06.11.2020 tarihli ikinci bir CİMER başvurusu ile Harb-i Sagir Talimatı'nın hazırlandığı dönemdeki Erkân-ı Harbiye Umumiye Vekaleti'nin bugünkü karşılığı ve devamı niteliğinde olan Genelkurmay Başkanlığı kayıtlarına göre o tarihte Harekât Şube Müdürünün kim olduğu sorulmuş; ancak bu girişimden de olumlu sonuç alınmamıştır (30 Kasım 2020 tarihli cevabi yazı). Mevcut veriler ışığında bu konudaki en makul yaklaşım, Kurmay Binbaşı Mehmet Salih Omurtak'ın 23 Nisan 1920 tarihi sonrasında Harekât Şube Müdürlüğü vazifesine atanmış olması ihtimali ise de yukarıda ismi geçen ve Harp Akademisi'nden birbirine yakın tarihlerde mezun olan kurmay subayların tamamının Mustafa Kemal (Atatürk) ve İsmet (İnönü) ile benzer bir nazari eğitim safahatına sahip olduklarına şüphe yoktur.

¹⁸ Savaş eğitimi ve taktik anlamında kullanılan Tâbiye; silahlı kuvvetlerin harp meydanında en doğru biçimde konuşlandırılmaları ve asgari kayıpla, azami başarıya ulaşacak şekilde kullanılmaları anlamına gelmektedir. Detaylı bilgi için bk. (Kıvılcımlı, [t.y.], s. 83-84).

Harp Akademisi Prusya Harp Akademisi'nin aynadaki yansıması gibi olduğundan (Erickson, 2015, s. 9) bu dersler için bir Alman istihkâm subayı olan Friedric Wilhelm Rustow'un 1869'da kaleme aldığı emniyet servisleri, keşif hizmetleri ve partizan harbi olarak anılan çetecilik ve gerilla harbini konu alan "*Petite Guerre [La Petite Guerre (Küçük Savaş)]*" (Tepedenlioğlu, 2014, s. 118) ve Almanca aslından Süvari Kaimakamı (Yarbay) Mehmet Faik Bey tarafından tercüme edilen gerilla harbi/gerilla ile mücadele içerikli "*Harekât-ı Sagire-i Askeriye*" (Kaimakam Mehmet Faik, 1305-1307, s. 1-72; Küsmez, 2016, s. 142-143; Çanlı, 2019, s. 126) gibi kıymetli eserlerden istifade edilmektedir. Mustafa Kemal (Atatürk)'ün Tâbiye dersinde, stratejide üstat sayılan Kurmay Yarbay Nuri Bey'den "*gerilla-kontrgerilla harbi*" konusunda eğitim aldığı ve onun "*Efendiler, gerilla yapmak ne kadar güçse, onu bastırmak (kontrgerilla) da o nisbette güçtür.*" cümlelerine şahit olduğu bilinmektedir (Cebesoy, 1967, s. 43-45).¹⁹

İkinci grupta ise "*Erkân-ı Harbiye Vazifeleri Dersleri*" bulunmaktadır. Bu grupta en çok dikkat çeken dersler; Cephe Gerisinin Müdafaaası, İstihbarat, Casusluk, Düşman Casuslarına Karşı Koyma, Propaganda, Düşmanı Yıpratma, Ordu Manevîyatını Yükseltme, Düşman Şifrelerini Çözmek'tir (Harp Akademileri Tarihçesi, 1991, s. 9-43). Bu dersleri veren eğitici kadro da harp görmüş, ayaklanmaları bastırma ve eşkıya takibi gibi faaliyetlerde bulunmuş tecrübeli subaylardan oluşmaktadır. Bunlardan bir kısmı Almanya'da okuduğu veya staj gördüğü gibi o dönemde bazı Alman ve Fransız subayları da Harp Akademisi'nde öğretmen olarak görev yapmışlardır (Çanlı, 2019, s. 124).

Eğitici kadro ve müfredat üzerinden yapılan bu kısa değerlendirme neticesinde, Harp Akademilerinin, bir kurmay subay namzetine gayrinizami harbin teorik altyapısının kazandırılması açısından yeterli olduğu söylenebilir.

Ayrıca Mustafa Kemal (Atatürk) aldığı bu nazari eğitimi sahada defalarca uygulama imkânı bulmuştur. Onun muharebe tecrübeleri arasında; çölde muharebe, gerilla harbi, kıyı savunması, oyalama muharebesi, geri çekilme, stratejik savunma, mevzi savunması, karşı taarruz, stratejik taarruz, başarıdan faydalanma, takip gibi genel ve özel muharebe türlerinin tamamı vardır. O daha kolağası rütbesindeyken 31 Mart Vak'asını bastırmakla görevlendirilen Hareket Ordusu'nda Kurmay Başkanlığı görevini üstlenmiş (Aysal, 2006, s. 15-53), Kuzey Arnavutluk ayaklanmasının bastırılması harekâtına katılmış, Bingazi ve Derne'de önce Şark Gönüllüleri Komutanlığını, daha sonra Derne Bölge Komutanlığını üstlenmiş, Balkan Harbi'nin ikinci bölümünde Edirne'ye giren Bolayır Kolordusu Kurmay Başkanlığı'nda bulunmuş, Çanakkale Muharebeleri'nde Tümen ve Grup Komutanlığı yapmış, 16'ncı Kolordu Komutanı olarak Muş ve Bitlis'in geri alınmasını sağlamış, Güney Cephesi'nde 2'nci ve 7'nci Ordu Komutanlıkları ile Yıldırım Orduları Grubu Komutanı olarak görev almış (İlhan, 1987, s. 3-4), Halep'te sokak muharebelerini idare etmiştir (İğdemir, 1980, s. 130-131).

¹⁹ Bu olayı yıllar sonra Profesör Afet İnan, bizzat Mustafa Kemal (Atatürk)'ten dinlediği haliyle kamuoyuyla paylaşmıştır. Bahse konu paylaşımlardan anlaşıldığı kadarıyla, Mustafa Kemal (Atatürk) ve sınıf arkadaşları bu çalışma esnasında; bir mntıkada ayaklanmanın niçin çıkabileceği, nasıl sürdürülebileceği ve devlet eliyle nasıl bastırabileceği konularında teferruatıyla bilgi sahibi olmuşlardır. Detaylı bilgi için bk. (İnan, 1937, s. 10-14; İnan, 1959, s. 33-35).

Bahse konu talimatta dahli olabileceği öngörülen isimlerden Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili Miralay (Albay) İsmet (İnönü) ise Mustafa Kemal (Atatürk)'ten yalnızca bir sene sonra, yani 1903 yılında Harp Akademisine başlayıp, 26 Eylül 1906 tarihinde kurmay yüzbaşı rütbesiyle mezun olduğundan, Mustafa Kemal (Atatürk) ile aynı eğitim sisteminden geçtiği değerlendirilmektedir. İsmet (İnönü) II. Meşrutiyet'in ilanından yalnızca on beş gün sonra Edirne'de baş gösteren bozguncu faaliyetin önlenmesi ve sonraki dönemde Yemen'de çıkan ayaklanmanın bastırılmasında aktif olarak görev almış, I. Dünya Harbi'nin son günlerinde Mustafa Kemal (Atatürk)'ün emrinde Suriye'de Arap ve İngilizlere karşı mücadele etmiştir.²⁰

Türk ordusunun komuta kademesini teşkil eden subayların son derece vasıflı oldukları Milli Mücadele Dönemi'nde Anadolu coğrafyasını işgal etmeye çalışan Yunan subaylar tarafından da kabul edilmiştir. Yunan subaylar, genellikle harp bittikten sonra kaleme aldıkları anılarında; özellikle Türk kurmay subaylarının aldıkları kaliteli nazari eğitim ve yıllardır devam eden harplerden edindikleri tecrübelerin etkisiyle, kendilerine kıyasla daha donanımlı olduklarını itiraf etmek zorunda kalmışlardır (Geçer, 2010, s. 135-178).

Özetle, Mustafa Kemal (Atatürk) ve silah arkadaşlarının Harb-i Sagîr Talimatını hazırlayacak ve/veya onaylayacak teorik ve pratik tecrübeye sahip oldukları gibi, bahse konu talimatın hazırlandığı/yayımlandığı dönem itibariyle milli kuvvetlere bu tür bir talimat vererek, onların hareket tarzını belirleyebilecek yegâne otorite olduklarına da şüphe yoktur.

Talimatın Modern Gayrinizami Harp Teorisi Açısından Değerlendirilmesi.

Amerikan Müşterek Özel Operasyonlar Doktrini'nde; çoğunlukla bir dış kaynak tarafından organize edilen, eğitilen, silah ve mühimmat ile teçhiz edilen, desteklenen, yönlendirilen yerli/yedek unsurlar tarafından yürütülen uzun soluklu bir mücadele türü (Joint Publication (JP) 3-05, 2003, p. II-7), olarak tanımlanan gayrinizami harp, bu alandaki çalışmalarıyla bilinen Thomas X. Hammes (2004, p. 208) tarafından; geleneksel savaş tanımları dışında kalan, sınırları ve cephesi belli olmayan, tarafları devletler ve/veya devlet dışı aktörler olan gerilla harekâtı ve terörizmin revize edilmiş hali, olarak tasvir edilmektedir. Gayrinizami harp, savunma konsepti kapsamında ülke topraklarının işgaline karşı mukavemet harekâtı başlatmak; saldırı/taarruz konsepti kapsamında ise ilgi/etki alanındaki ülkelerde düşmanı yıpratıp, zayıf düşürmek ve dost unsurların harekâtını kolaylaştırmak adına örtülü ve/veya aleni olarak icra edilmektedir (Levent, 2020, s. 2-3).

Gayrinizami harbin temel uygulama biçimi "gerilla harbi"dir ve düşman kontrolü altında tutulan veya düşmana ait topraklarda çoğunlukla yerli halktan meydana gelen kuvvetler tarafından icra edilen askeri veya yarı askeri hareket olarak tanımlanabilecek olan gerilla harbi (Özyazar, 1971, s. 14) genel itibariyle zayıf olan tarafın tercih ettiği bir yöntemdir

²⁰ İsmet İnönü (1969, s. 51-53) hatıratında, Mustafa Kemal (Atatürk)'ün Harp Akademisi'nden 57. sınıf olarak 1904-1905'te, kendisinin ise 58. sınıf olarak 1905-1906'da mezun olduğunu ifade etmektedir. Ziya Şakir (1939, s. 8-14) ise İsmet (İnönü)'nün mezuniyet tarihini 13 Eylül 1906 olarak vermekte, ayrıca onun Edirne ve Yemen'deki ayaklanmaları bastırma harekâtları ile Suriye'deki faaliyetlerinden övgüyle bahsetmektedir.

(Toy, 2000, s. 211). Uzun soluklu ve meşakkatli bir mücadele türü olan gerilla harbine başvurulmasının temel nedeni ise elde başka imkân olmamasından kaynaklanan zorunluluk halidir (Uyar, 1995, s. 9). Başka bir ifadeyle, güçlerinin geleneksel yöntemleri kullanmaya kafi gelmeyeceğini değerlendiren unsurlar tüm zorluklarına rağmen gerilla harbini benimsemektedir (Boot, 2014, s. XIX). Belirli bir cephesi ve sabit bir formu olmayan gerilla harbinin (Greene ve Elffers, 2007, s. 73) en önemli prensiplerinden biri “*asgari kayıpla, azami zayıyat verdirmek*”tir. Bu prensipten hareketle, taarruzlarını düşmanın yan ve gerilerine teksif eden gerillaların hedefi; kendi kayıplarını minimize ederken, düşman zayıyatını maksimum seviyeye çıkarmak, onları huzursuz etmek ve geri bölge emniyeti için daha fazla kuvvet ayırmalarını sağlamaktır (Orlov, [t.y.], s. 165-167).

Milli Mücadele Dönemi’nde Türk milleti tarafından o günkü ismiyle harb-i sagîr veya gerilla harbine, bugünkü tabirle ise gayrinizami harbe başvurulmasının nedeni de yerküre üzerindeki diğer örneklerde olduğu gibi imkânsızlıklardır. Özellikle askeri ve ekonomik güç açısından yetersiz olan milli kuvvetlerin, Mondros Mütarekesi’nin getirdiği dayatmaların da etkisiyle gayrinizami harbi benimsemiş olmaları, modern gayrinizami harp teorisiyle örtüşmektedir.

Yine Milli Mücadele Dönemi’nde hazırlanan Harb-i Sagîr Talimatı’nın “*Küçük harpler kahramanlarının hatt-ı ric’âtı yoktur. Arkası alınmış, önü kapanmış, yanı vurulmuş. Bunların hepsi de küçük harplerde birer manasız lâfızdır. İnsanca ve mertçe döğüşen her tehlikeyi bertaraf edebilir.*”²¹ şeklindeki son maddesinin de modern gayrinizami harp teorisiyle uyumlu olduğu görülmektedir. Bu maddede özetle, küçük müfrezeler halinde teşkilatlanmış ve harb-i sagîri benimsemiş kuvvetlerin oynak muharebe usullerini uygulayarak en zor zamanlarda dahi mukavemet harekâtını sürdürebilecekleri ifade edilmektedir. Gerçekten de Milli Mücadele’nin özellikle ilk safhasında küçük müfrezeler halinde teşkilatlanan milli kuvvetler, mukavemet harekâtının icra edildiği coğrafyaya hâkim olmaları, savunma yapmaktan daha ziyade taarruzu benimsemeleri, (Gediz Taarruzu dışında)²² yalnızca galip geleceklere inandıkları yer ve zamanda muharebeye tutuşmaları, vur-kaç taktiklerini²³ başarıyla uygulamaları ve yöre halkının desteğini kazanmış olmaları nedeniyle önemli başarılarla imza atmışlardır.

²¹ ATASE Arşivi, İSH Kataloğu, Kutu: 965, Gömlek: 139.

²² Kuva-yı Milliye müfrezelerinin esas görevi, muntazam kuvvetlere (düzenli ordu birliklerine) karşı muharebe etmek değil; gerilla harekâtıyla düşmanın yan ve gerilerine baskınlar, tacizler yaparak, onu yıpratmaktır. Batı Cephesi’nde Çerkez Ethem’in yönlendirmesiyle Yunan ordusuna karşı başlatılan 24 Ekim 1920 tarihli Gediz Taarruzu’nun başarısızlıkla sonuçlanması, Çerkez Ethem ile TBMM Hükümeti arasındaki bağların tamamen kopmasına neden olmuş ve tam bir domino etkisi yaratmıştır. Bu olaydan sonra Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa görevden alınıp, İsmet (İnönü) ve Refet (Bele) Bey işbaşına getirilmiştir. Detaylı bilgi için bk. (Cebesoy, 1955, s. 7; Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, 2002, Vesika No: 4194; Cilasun, 2004, s. 56).

²³ Vur-kaç taktiği; yıldırım hızı ile saldırmak ve aynı hızla savuşmak olarak tanımlanabileceği gibi; nispeten küçük bir kuvvetin, kendisinden daha büyük bir düşman birliğine zayıyat verdirmek, faaliyetlerini aksatmak, taciz etmek gibi maksatlarla kesin sonuçlu bir muharebeye girmeksizin icra ettiği baskın tarzındaki taarruz ve çekilmeler şeklinde de tasvir edilebilir. Detaylı bilgi için bk. (Orlov, 1964, s. 89-92).

Talimatta ayrıca gayrinizami harbin olmazsa olmaz argümanlarından birini teşkil eden ve düşmanın cesaretini kırıp, direncini azaltırken; dost unsurları cesaretlendirerek, mücadele azimlerini artırmak amacıyla kurgulanan (United States Marine Corps FMFRP 12-18, 1989, p. 82-85) bir tür kitle hipnotizma ameliyesi olarak görülebilecek olan “psikolojik harp” yöntemlerine de başvurulduğu görülmektedir (Özdağ, 2003, s. 10-11). Talimatın özenle seçildiği anlaşılan “... İnsanca ve mertçe döğüşen her tehlikeyi bertaraf edebilir.” şeklindeki son cümlesi, Türk toplumunun dini ve/veya milli hassasiyetlerine hitap edilerek, onların mücadeleye teşvik edilmesine yönelik bilinçli bir çabanın yansıması olarak değerlendirilebilir.

Modern gayrinizami harbin en önemli temsilcilerinden biri olan Ernesto (Che) Guevara'nın; gerilla harbinin başarılı olabilmesi için düşmana karşı verilen mücadele esnasında bölge halkının geleneklerine uygun hareket edilmeli ve moral değerlere önem verilmeli, şeklindeki öğretisiyle (Guevara, 1998, p. 77-92) tamamen uyumlu olan bu ifadelerin profesyonel bir yaklaşımın ürünü olduğu söylenebilir. Bu tür bir yaklaşım da ancak mücadele yeteneği ile mücadele azminin aynı şey olmadığını ve mücadele azmi kırılmadıkça hasmın mutlak manada yenilgiye uğratılamayacağını bilen (Speier, 1985, s. 335) ve kutsal bir amacı kucaklayanların, can ve mal endişesine düşmüşlere nazaran hayatlarını daha kolay tehlikeye atacağına farkında olan bir kadro tarafından sergilenebilir (Kayabalı ve Arslanoğlu, 1983, s. 130).

Bahse konu talimattaki ifadelerin, Mustafa Kemal (Atatürk)'ün güç ve kuvvet son bulmadıkça, arazi kaybının çok da önemli olmadığına vurgu yaptığı 1922 tarihli;

“Efendiler; memleketimizin ellide bir değil, heyet-i umumiyesi tahrip edilse, heyet-i umumiyesi ateşler içinde bırakılsa, bu toprakların üstünde bir tepeye çıkacağız ve oradan müdafaa ile meşgul olacağız. Binaenaleyh iki karış yer işgal edilmiş, üç beş köy tahrip edilmiş diye burada feryada lüzum yoktur. Ben size açık söyleyeyim; Efendiler bazı yerler işgal edilmiştir ve bunun üç misli daha işgal olunabilir. Fakat bu işgal hiçbir vakitte bizim imanımızı sarsmayacaktır.” şeklindeki ifadeleriyle büyük oranda benzerlik göstermesi de dikkat çekicidir (Denk, 2002, s. 266).

Talimatın Hazırlanmış Dönem Açısından Değerlendirilmesi.

Milli Mücadele Dönemi'nde milli kuvvetlerce bölgesel bazda ve/veya yurt çapında icra edilecek gayrinizami harp faaliyetleri için emir-tamim ve talimatlar yayımlanmış, nizamnameler hazırlanmış, yasalar çıkarılmıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Harb-i Sagır Talimatı bahse konu döneme ait gayrinizami harp içerikli yegâne argüman olmayıp; kendisinden önceki dokümanlar manzumesinin devamı, kendisinden sonrakilerin de ilham kaynaklarından biri olarak görülebilir.

Gerçekten de bağımsızlığın, milletin azim ve kararlılığına bağlı olduğunu deklare eden Amasya Tamimi ile başlayan başkaldırı, Erzurum Kongresi'nde Heyet-i Temsiliye'nin oluşturulması, Sivas Kongresi'nde köylerden vilayet merkezlerine kadar tüm yerel kurtuluş örgütleri ve Kuva-yı Milliye teşküllerinin tek elde toplanmasıyla bir üst boyuta taşınmıştır (İğdemir, 1969, s. 113-115). Sivas Kongresi sonrasında 28 Ekim 1919 tarihinde gizlice

yayımlanan “Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Teşkilât Nizamnamesine Lâhiktir” adlı doküman ise Milli Mücadele Dönemi’nde gayrinizami harbe yönelik ilk yazılı belgelerden biri olma özelliğini taşımaktadır. Nutuk (Vesikalar) ve Türk Tarih Kurumu Arşivi’nde de kendisine yer bulan bu nizamnamede gerilla harbi, gerillaya karşı koyma harekâtı ve meskûn mahal muharebelerine dair birçok detaya yer verilmiştir.²⁴

Bu kapsamda değerlendirilebilecek olan bir diğer belge Güney Cephesi’ne yönelik olarak hazırlanan ve Urfa, Maraş, Antep’te gerilla harbinin ne şekilde yürütüleceğine ilişkin ayrıntıları içeren tamimdir. 25 Ocak 1920 tarihinde kolordulara gönderilen bahse konu tamimde Kuva-yı Milliye’nin uygulayacağı gayrinizami harp faaliyetleri ayrıntılı olarak anlatmıştır (Yaman, 1990, s. 377-401).

Batı Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Komutanı Mirlivâ Ali Fuat (Cebesoy) imzasıyla 25 Temmuz 1920 tarihinde çıkarılan emirde bu bağlamda değerlendirilebilir. Emirde, Kuva-yı Milliye’nin icra edeceği “*harb-i sagîr*” faaliyetleri muntaka bazında belirlenmiştir (Özalp, 1988, s. 149-150; Levent, 2019, s. 312).

Milli Mücadele Dönemi’nde oluşturulan *harb-i sagîr* külliyyatının en nadide parçalarından biri de kronolojik olarak 2 Ağustos 1336 (1920) tarihli Harb-i Sagîr Talimatı’ndan sonra hazırlanan 13 Ekim 1921 tarihli “*Akıncı Yasası*” ve bu yasa doğrultusunda icra edilen faaliyetlerdir. Demirci Kaymakamı İbrahim Ethem Bey tarafından kurulan ve kendi döneminde gerilla harbinin en gelişmiş örgütlenme modeli olarak tanımlanan Demirci Akıncıları’nın faaliyetleri kırk maddelik bir yasa ile düzenlenmiştir (Akıncı, 1978, s. 112-117). Düzenli (konvansiyonel) ordu yapılanmasına geçildikten sonra da düşman hatlarının yan ve geri bölgesinde gerilla harbini sürdüren (Türsan, 1983, s. 21) ve özellikle Balıkesir, Çanakkale, Manisa havalisinde etkili olan Demirci Akıncılarının mücadele şekli (Aybek, 2006, s. 223) “*İstiklâl Harbi’nde Demirci Akıncıları (Gerilla)*” adlı kitabı derleyen Baki Vandemir tarafından “*Bu menkabe bizde (küçük harb) denilen bir gerilladır.*” sözleriyle tasvir edilmiştir (İstiklâl Harbi’nde Demirci Akıncıları, 1936, s. 1-6).

Dünya genelinde gayrinizami harp faaliyetlerinin en önemli temsilcilerinden biri olan Amerika Birleşik Devletleri’nin, bu harp türünü doktrinize etmeye yönelik çalışmalarının 1920’lerde ivme kazanmaya başladığı ve bugün gerilla harbi, ayaklanmaları bastırma harekâtı, özel kuvvetler harekâtı, istihbarat, dost ülke iç savunmasına yardım, kurtarma-kaçırma harekâtı gibi konularda uluslararası literatürde referans doküman olarak kabul edilen Field Manuel (FM) serisi Amerikan Ordu Talimnameleri’nin öncülü olarak görülebilecek olan “*Small Wars Manuel*”in²⁵ 1940 tarihinde yayımlandığı anımsandığında, Milli Mücadele

²⁴ TTK Arşivi, Bekir Sami Koleksiyonu, Dosya No: 1, Belge No: 188; Atatürk, 1984, s. 150-151.

²⁵ Birinci bölüm kapak sayfası EK-5’te sunulan ve 1935 tarihli “*Small Wars Operations*”ın revize edilmiş hali olan “*Small Wars Manuel*”e göre; 1800-1934 yılına kadar Amerikan Deniz Piyadeleri 37 farklı ülkede, 180 görev icra ederek, gerilla harbi vermişlerdir. Detaylı bilgi için bk. (United States Marine Corps, 1940, p. 2; United States Marine Corps, 1996, p. 2). Amerikan ordusu mensubu Binbaşı Richard C. McMonagle (1983, p. 7-39) tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinde ise Amerika Birleşik Devletleri’nin, 1898-1934 yılları arasında Filipinler, Çin, Panama, Küba, Nikaragua, Meksika, Haiti ve Dominik Cumhuriyeti gibi sekiz farklı ülkede seçkin bir birlik olan Amerikan Deniz Piyadeleri (Marine Corps) marifetiyle gayrinizami harp yöntemlerini kullanarak yerel gerilla

Dönemi'nde (1919-1922) Mustafa Kemal (Atatürk) ile silah arkadaşları tarafından literatüre kazandırılan emir, tamim, talimat, nizamname ve yasaların oluşturduğu külliyat ile bu külliyat doğrultusunda bilfiil sahada icra edilen gayrinizami harp faaliyetlerinin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Sonuç

Milli Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı Arşivi'nde bulunan "Harb-i Sagır Talimatı'nın Savunucu [Sonuncu] Maddesi" adlı arşiv belgesiyle çıkılan bu yolda, Mustafa Kemal (Atatürk)'ün Not Defteri, Milli Mücadele Dönemi'nde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapılan görüşmelerin kayıt altına alındığı Gizli Celse Zabıtları/Zabıt Cerideleri ve Batı Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Komutanı Mirlivâ Ali Fuat (Cebesoy) tarafından verilen emir gibi somut belgelerle ortaya konulduğu üzere harb-i sagır terkinin Türkler tarafından özellikle 20. yüzyılın başından itibaren (güncel tabirle) gayrinizami harp anlamında kullanıldığı iddia edilebilir. Bu noktadan hareketle, Türk gayrinizami harp birikiminin önemli bir parçası olan ve çete harbi, gerilla harbi, teşkilât-ı mahsusa yapmak, teşkilât-ı mahsusa halinde bulunmak gibi gayrinizami harbin bir bölümü veya tamamını karşılamak amacıyla kullanılan tabirlerden oluşan terminolojiye harb-i sagır terkinin de eklenmesinin bir zorunluluk olduğu söylenebilir.

Çalışmanın çıkış noktası olan Harb-i Sagır Talimatını hazırlayan ve onaylanan kişi/kişilerin kimlikleri arşiv belgesinden anlaşılamiyor ve bu konuda yalnızca öngörude bulunulabiliyorsa da Milli Mücadele'nin genel esasları ve o dönemde çıkarılan diğer emir, tamim, talimat, nizamname ve yasalarla bütünlük arz ettiği, dolayısıyla aynı bakış açısının ürünü olduğu görülmektedir. Yine (arşivde bulunmadığından) tamamına ulaşılammış olmakla birlikte, bu talimat ile bir yandan mücadelenin yöntemi belirlenip, milli kuvvetler mukavemet harekâtı için teşvik edilirken, diğer yandan da bu kuvvetlerce verilen mücadeleye yasal bir zemin kazandırıldığı çıkarımında bulunulabilir. Harb-i Sagır Talimatı'nın içeriği ve hukuki statüsü kadar kıymetli olan bir diğer husus da hazırlandığı ve/veya yayımlandığı tarihtir. 1920 yılı gibi uluslararası literatürde gayrinizami harbin doktrinize edilmesi adına sınırlı sayıda çalışmanın bulunduğu bir tarihte böyle bir talimatın hazırlanmış olması çok önemlidir. Yine bir yandan İtilaf Devletleri konvansiyonel birlikleri ve onlarla işbirliği halindeki azınlıklarla mücadele edilirken, diğer taraftan da İstanbul Hükümeti'nin etkisiyle Milli Mücadele'yi akamete uğratmak amacıyla Anadolu'nun farklı bölgelerinde

unsurları ve çetelerle mücadele edildiği ifade edilmiştir. Bu dönemde elde edilen tecrübelerle bir yandan Amerikan Deniz Piyadeleri kendilerini geliştirirken, diğer yandan da özellikle 1920-1930 aralığında gayrinizami harp doktrinize edilmeye başlanmış ve "Small Wars Manuel" adlı el kitabı/kitapçık 1940 yılında son halini alarak, yayımlanmıştır. Yine 1916 yılından itibaren Dominik Cumhuriyeti'nde devam eden gerilla harbinden esinlenen Binbaşı Samuel M. Harrington tarafından 1921 yılında "The Strategy and Tactics of Small Wars" adlı bir rapor hazırlandığı bilinmektedir. Detaylı bilgi için bk. (Veggeberg, 2008, p. 4-20). Mevcut veriler ışığında, aynı yoğunluk ve kapsamda olmadığı gibi aynı güzergâhı da izlememekle birlikte; Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından aynı dönemde gayrinizami harp faaliyetleriyle iştilal edildiği ve verilen mücadelenin başarılı olabilmesi adına bir takım emir, talimat, rapor, yasa vb. hazırlanarak, yek diğerinden bağımsız bir külliyat oluşturulmaya başlandığı söylenebilir.

ayaklanmaların çıkarıldığı kaotik bir ortamda, bu tür bir talimatın hazırlanması için zaman ayrılmış olması takdire şayan bir hareket tarzıdır.

Mevcut veriler ışığında, yüzlerce yıllık gayrinizami harp pratiğini, Milli Mücadele Dönemi boyunca hazırlanan/yayımlanan emir, tamim, talimat, nizamname ve yasaların oluşturduğu külliyatla birleştiren Türk milletinin (güncel tabirle) gayrinizami harbin en önemli temsilcilerinden biri olduğu değerlendirilmesinde bulunulabilir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Milli Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı Arşivi [Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi]

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Türk Tarih Kurumu (TTK) Arşivi.

Resmi Yayınlar

TBMM Gizli Celse Zabıtları

TBMM Zabıt Cerideleri

Amerikan Ordu Talimnameleri

United States Marine Corps. (1940). *Small Wars Manuel*. Washington: Government Printing Office.

United States Marine Corps Fleet Marine Force Reference Publication (FMFRP) 12-18. (1989). *Mao Tse-Tung on Guerilla Warfare*. USA: Department of NAVY Headquarters.

United States Marine Corps. (1996). *Small Wars Manual: United States Marine Corps 1940 with an Introduction by Ronald Shaffer*. Manhattan.

Joint Publication (JP) 3-05. (2003). *Doctrine for Special Operations*. USA: Joint Chiefs of Staff.

Ansiklopedi ve Sözlükler

Devellioğlu, F. (2007). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. (Yay.Haz.: S. Güneyçal). Ankara: Aydın Kitabevi.

Özön, M. N. (1997). *Osmanlıca-Türkçe sözlük*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Pakalın, M. Z. (1971). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Parlatır, İ. (2006). *Osmanlı Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi.

Şemseddin Sami (2010). *Kamus-ı Türkî*. (Çev.: P. Yavuzarslan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TDK Güncel Türkçe Sözlük. (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Araştırma ve Tetkik Eserler

Akcan, E. (2015). *İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.

Akıncı, İ. E. (1978). *Demirci Akıncıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Akyılmaz, B., Sezginer, M. ve Kaya, C. (2009). *İdare Hukuku*. Ankara: Seçkin Kitabevi.

Akyol, M.C. (1990). *Kontrgerilla*. Ankara: Şafak Matbaası.

Atatürk, M. K. (1984). *Nutuk, Cilt: III* (Bugünkü Dille Yay.Haz.: Z. Korkmaz). Ankara: Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılı Kutlama Koordinasyon Kurulu Yayınları.

Atatürk'ün bütün eserleri, Cilt: 9. (2002). İstanbul: Kaynak Yayınları.

Atatürk'ün not defterleri, Cilt: VI. (2005). Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Atatürk'ün söylev ve demeçleri, Cilt: I-III (Açıklamalı dizin ile). (2006). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Atay, F. R. (2004). *Çankaya*. İstanbul: Pozitif Yayınları.

Aybek, S. (2006). *Kurtuluş namlunun ucunda*. Ankara: İnkılâp Kitabevi.

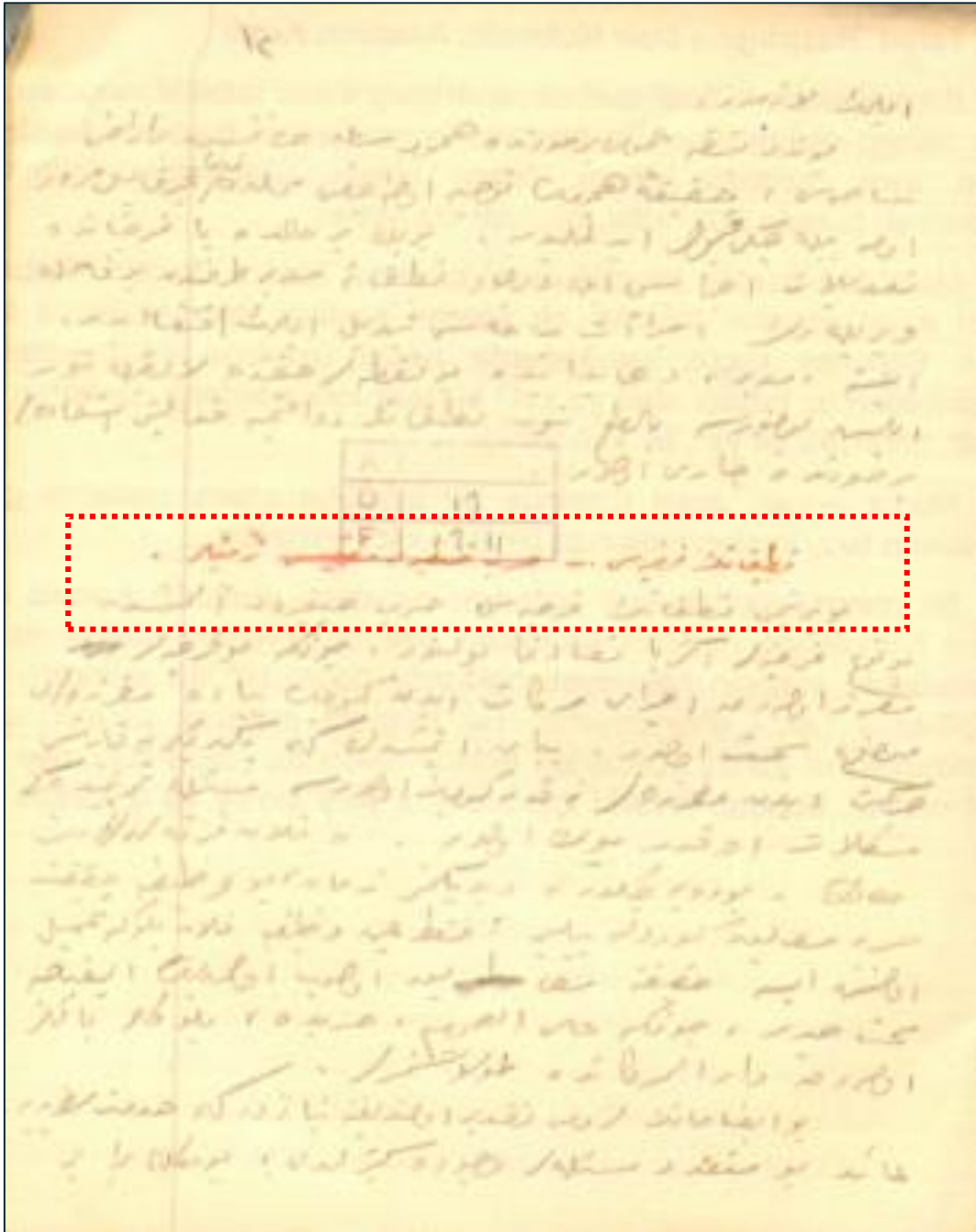
- Aysal, N. (2006). Örgütlenmeden eyleme geçiş: 31 Mart Olayı. *A.Ü. TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, (37-38), 15-53.
- Bayar, C. (1997). *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye giriş*, Cilt: 5, İstanbul: Medya Ofset.
- Baycan, N. (1993). Büyük Taarruz'da komuta kademelerinde görev alanlarla üst düzeydeki karargah subayları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, IX (26), 311-394.
- Bayur, Y. H. (1963). *Atatürk hayatı ve eseri*. Ankara: Güven Basımevi.
- Boot, M. (2014). *Görünmeyen ordular: Gerilla tarihi*. (Çev.: F. Aytuna). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Cebesoy, A. F. (1955). *Moskova hatıraları (22/11/1920-2/6/1922)*. İstanbul: Vatan Neşriyatı.
- Cebesoy, A. F. (1967). *Sınıf arkadaşım Atatürk: Okul ve genç subaylık hatıraları*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.
- Cebesoy, A. F. (2001). *Bilinmeyen hatıralar: Kuva-yı Miliye ve Cumhuriyet Devrimleri*. (Yay.Haz.: O. S. Kocahanoğlu). İstanbul: Temel Yayınları.
- Cilasun, E. (2004). *Çerkes Ethem: "Bâki İlk Selam"*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Çanlı, M. (2019). *Millî Mücadele'de uygulanan askerî strateji* (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Denk, N. (2002). *Geçmişte ve 21'inci yüzyılda savaşlar, stratejiler ve stratejiler*. İstanbul: Harp Akademileri Basımevi.
- Erickson, E. J. (2015). *Mustafa Kemal Atatürk*, (Çev.: E. Yener). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Geçer, K. T. (2010). Türk Kurtuluş Savaşı'nda görev almış Yunan komutanların anlarından hareketle Türk ve Yunan Ordusunda ordu geleneği ve komutanlık anlayışlarının değerlendirilmesi. *On İkinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri-II (Sunulmayan Bildiriler): Kuruluşundan Günümüze Türk Ordusu (135-178)*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Gözler, K. (2018). *Hukuka giriş*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Greene, R. ve Elffers, J. (2007). *33 stratejide savaş*, (Çev.: F. Doruker). İstanbul: Altın Kitaplar.
- Guevara, E. C. (1998). *Guerrilla warfare*. Newyork: University of Nebraska Press.
- Hammes, T. X. (2004). *The sling and the stone: On war in the 21st century*. Minneapolis: Zenith Press.
- Harp Akademileri tarihçesi (1848-1991)*. (1991). İstanbul: Harp Akademileri Basımevi.
- Harp Akademilerinin 127 yılı (1848-1975)*. (1975). İstanbul: Harp Akademileri Basımevi.
- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*. (1956). 15, Vesika No: 382, 383.
- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*. (2002). 113, Vesika No: 4194.
- Hatipoğlu, S. (1998). I. Dünya Savaşı sonunda Halep Sokak Muharebeleri ve Mustafa Kemal Paşa, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIV (42), 1163-1175.
- Hatipoğlu, S. (2009). *Filistin Cephesi'nden Adana'ya Mustafa Kemal Paşa*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Hün, İ. (1952). *Osmanlı Ordusunda Genelkurmayın ne suretle teşekkül ettiği ve geçirdiği safhalar*. İstanbul: Genelkurmay Başkanlığı İstanbul Basımevi.
- İğdemir, U. (1969). *Sivas Kongresi tutanakları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İğdemir, U. (1980). *Atatürk'ün yaşamı*, Cilt: I (1881-1918). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İlhan, S. (1987). *Harp yönetimi ve Atatürk*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

- İnan, A.(1937). Gerilla hakkında iki hatıra, *Belleten*, I(1), 10-14.
- İnan, A. (1959). *Atatürk hakkında hatıralar ve belgeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İncedayı, C. K. (1997). *İstiklal Harbi (Garp Cephesi)*. (Haz.: M. Safi). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnönü, İ. (1969). *Hatıralarım: Genç subaylık yılları (1884-1918)*. (Haz.: S. Selek). İstanbul: İstanbul Matbaası.
- İnönü, İ. (1993). *İstiklâl Savaşı ve Lozan*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- İstiklâl Harbi'nde Demirci Akıncıları (Gerilla)*. (1936). (Der: B. Vandemir). İstanbul: Askeri Matbaa.
- İştîp, H. (1949). *Gerilla: Çete muharebeleri*. İstanbul: Harp Okulu Basımevi.
- Kaimakam Mehmet Faik. (1305-1307). *Harekât-ı Sagire-i Askeriye*. İstanbul: Mekteb-i Fünûn-u Harbiye-i Şahane Matbaası.
- Kayabalı, İ. ve Arslanoğlu, C. (1983). *Propagandanın sosyo-psikolojik temelleri*. Ankara: [y.y.].
- Kıvılcımlı, H. [t.y.]. *Halk savaşının planları*. İstanbul: Tarihsel Maddecilik Yayınları.
- Kocahanoğlu, O. S. (1998). *İttihat ve Terakki'nin sorgulanması ve yargılanması (1918-1919)*, İstanbul: Temel Yayınları.
- Kuluçlu, E. (2008). Türk Hukuk Sisteminde normlar hiyerarşisi ve Sayıştay denetimine etkileri. *Sayıştay Dergisi*, 71, 3-22.
- Kurtulan, A. İ. (2010). *Cumhuriyet'in ilk yıllarında Mustafa Kemal (Atatürk)'in katıldığı harp oyunları ve askeri manevralar* (Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Kuruca, O. B. (2014). *Atatürk ve gerilla savaşı (Tarihsel kökleriyle)*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Küsmes, A. C. (2016). *Türk İstiklâl Harbi'nde Askeri Talimnâmelerin uygulanması (1918-1923)* (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum.
- Levent, Z. (2019). *Teşkilât-ı Mahsusa'dan Kuva-yı Milliye'ye gayrinizami harp (1913-1922)* (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Levent, Z. (2020). *Gayrinizami Harp [Harb-i Sagir] Teorisi ve Türk gayrinizami harp tarihi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- McMonagle, R. C. (1983). *The small wars manuel and military operations other than war* (Master's Thesis). University of Notre Dame.
- Müderrişoğlu, A. (2013). *Kurtuluş Savaşı'nın mali kaynakları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Orlov, A. [t.y.]. *Sovyet istihbaratının esasları*. (Çev.: S. Savaşman). İstanbul: [y.y.].
- Orlov, A. (1964). *İstihbarat ve gerilla harbi el kitabı*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Özalp, K. (1988). *Millî Mücadele (1919-1922), Cilt: I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özdağ, M. (2003). *Örtülü istila ve psikolojik savaş: Toplu eserler-3*. (Der.: Ç. Güney). Ankara: Avrasya-Bir Vakfı ASAM Yayınları.
- Özyazar, M. (1971). *Gayri nizami harp harekatı*. İstanbul: Kara Harb Akademisi Yayınları.
- Safi, P. (2014). Fiilden İsim: Teşkilât-ı Mahsusa. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 243, 74-79.
- Selek, S. (1976). *Milli Mücadele-II: İstiklâl Harbi*. İstanbul: Kastaş Yayınevi.
- Sezer, A. (2019). Normlar hiyerarşisi ve Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri (Çok Boyutlu Piramit Yaklaşımı). *Anayasa Yargısı Dergisi*, 36(1), 353-412.

- Speier, H. (1985). Psikolojik savaş hakkındaki düşüncelerin yeniden değerlendirilmesi, *Kitle Haberleşmesi Teorilerine Giriş: Seçilmiş Parçalar*. (Ed.: Ü. Oskay). Ankara: Ankara Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi.
- Şahin, M. (2014). *Normlar hiyerarşisinin Türk İdare Hukukunda uygulanması* (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Şakir, Z. (1939). *İsmet İnönü: Hususî-Askeri-Siyasi hayatı*. İstanbul: Ülkü Basımevi.
- Şimşek, N. (2018). *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Reisi Süleyman Askeri Bey: Hayatı, siyasi ve askeri faaliyetleri*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Tekin, M. (1986). *Tarihte Hatay ve Hatay Devleti*. Antakya: Antakya Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.
- Tepedenlioğlu, N. N. (2003). *Ordu ve politika*. İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları.
- Toy, E. (2000). *Türk gerilla tarihi*. İstanbul: Yaz Yayınları.
- Turan, Ş. (1992). *Türk Devrim Tarihi: Ulusal direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne, 2. Kitap*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Türk İstiklâl Harbi idari faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923), Cilt: VII.* (1975). (Yay.Haz.: C. Timur vd.). Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Türk İstiklal Harbi'ne katılan Tümen ve daha üst kademelerdeki komutan biyografileri.* (1989). Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (Türkiye Büyük Millet Meclisi Dönemi) Cilt: 4, 1. Kısım.* (1984). (Yay.Haz.: Ş. Erkal). Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Türkmen, Z. (2001). *Mütareke Döneminde ordunun durumu ve yeniden yapılanması (1918-1920)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Türsan, N. (1983). Atatürk'ün Türk Kurtuluş Savaşı stratejisi, *Birinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri, Cilt: III*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları.
- Uyar, M. (1995). *Gerilla savaşı* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ünal, U. (2008). Askerî salnâmelerin tarih araştırmalarındaki yeri-1865 ve 1870 örnekleme-. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2*, 203-219.
- Veggeberg, V. T. (2008). A Comprehensive Approach to Counterinsurgency: The U.S. Military Occupation of the Dominican Republic, 1916-1924, *Master of Military Studies*, Marine Corps University.
- Yaman, A. E. (1990). Milli Ordu'dan Düzenli Orduya. *A.Ü. TİTE Atatürk Yolu Dergisi, 2(6)*, 377-401.
- Yüzbaşı Ömer Fevzi Bey. (2016). *Osmanlı gayrinizami harp doktrini*. (Haz.: A. Güneş). İstanbul: Dergâh Yayınları.

EKLER

EK-1: Mustafa Kemal (Atatürk)'ün Not Defterleri'nde Harb-i Sagîr.

Kaynak: Atatürk'ün Not Defterleri, 2005, 192.
 ATASE Arşivi, ATAZB-1 Kataloğu, Kutu No: 45, Gömlek: 1.

EK-2: TBMM Gizli Celse Zabıtları'nda Harb-i Sagır, 3 Temmuz 1336 (1920).

<u>DEVRE : 1</u>	<u>CİLT : 1</u>	<u>İÇTİMA : 1</u>	
T. B. M. M.			
Gizli Celse Zabıtları			
—•—•—•—			
3 Temmuz 1336 (1920)			
—•—•—•—			
Münderecat			
1. — ZAPTI SABIK HULÂSASI	Sayfa 52	1. — Vaziyeti askeriye, siyasiye ve dahi	Sayfa
2. — İSTİZAH	52	liye hakkında istizah takriri.	52:74
—•—•—•—			
Cilt : 2			
26 ncı in'ikat - 2 nci ve 3 ncü celseler			
—•—•—•—			

I . 26 3 . 7 . 1336 C : 2

effkâr, tevhidi âmâl ve harekât etseler, düşmanlarımızın bizim emellerimizi teslim edeceklerini kabul edebiliriz. İsyanda asıl olan nokta; isyanı müdrik ve fakat halkımızı nifak ve fesada mail bilerek ve düğünerek kasıt ve hiyanetle hareket eden adamlar tarafından idare olunuyor. (Kahrölsunlar sadaları) Tabii bunlara karşı idarenin ve şefkatın bütün levazımı sarfolunduktan sonra kuvvetin dürüst yüzünü (zarureti içtinap edilmez hale geliyor.) (1) Cephelerdeki kuvvetlerin bu tarzı tevziindeki müşkülâtı izah ettikten sonra bir şey daha söylemek isterim.

Bütün milleti silâhlandırmak ve yahut bunun icabatına tevessül etmek hususunda ne yapılmıştır? İhtimali daha vasi miyasta seferberlik, daha vasi miktarda malî fedakârlık ve bir çok ıslahat tasavvur edilmiştir. Fakat bunlara mani olan yine ifsadâtı dahiliye olmuştur. Cümtenizin malûmudur ki millet aleyhine çalışmakta olan kuvvetler; cahil muhitlere en kuvvetli cazibe olmak üzere vergi ve askerlik ve her türlü tekâlüf ve mecburiyetler, Büyük Millet Meclisi taraftarları tarafından tahmil olunmaktadır, propagandasını yapıyorlar. Gerçi yanlış ve bätül olduğu için bu propagandalar o kadar tesir yapmıyor.

Fakat idare adamları, bir düşman karşısında, bir müşkülât karşısında buldukları zaman heyecanı tezyit edecek bir yola sapmaktan tevakkî ederler. Bu hususta hakkımızı teslim edersiniz.

Memleket dahilinde hâsıl olan bir isyanı bastırma imkânı var iken, cahilleri iğfal edecek daha vasi tedabire, daha vasi propagandalara mahal vermemek mecburiyetindeyiz. Muvafık tedbirler ancak odur. Bununla beraber elimizdeki vesaitin müfit bir surette kullanılması için umumî seferberlik, kısmî seferberlik veyahut malî fedakârlık gibi çarelere tevessül etmek lâzım olmadığı kanaatinde bulunduk. Bu kanaatimizde bu gün de sabitiz. Yani memleketimizi nûdafaa için bütün vesaitimizi ve bütün kuvvetlerimizi faaliyete getirmek şartıyla son tedbirimizi yapmak mecburiyetinde değiliz. Biz kuvvetlerimizi, daha ziyade milleti yormaksızın tedricî bir surette kullanmak kanaatindeyiz.

Bu izahat ile kuvvetlerimizin düşman harekâtına karşı, harekâtı istilâkârelerinde devam edemeyecekleri sualini açık bırakıyorum. Bizim karşılarında bulduğumuz kuvvetlere göre Yunanlılar, başladıkları istilâ harekâtına devam etmek isterlerse daha bir

(1) Parantez içindeki kelimeler taraftan eklendi. M. Ünver

miktar arazi kazanabilirler. 29 mayısta harekâtı askeriyenin bütün safahatını size arz ettiğim zaman Meclisi Âlinize, yalnız Yunanlıların değil, bütün devletlerin ittifakla tecavüzlerini ihtimal dairesinde olduğunu ve büyük kuvvetlerle memleketimizi istilâ etmek teşebbüsünde bulduklarını ihtimalini göstermiştim. Garpten, şimalden, şarktan ve her taraftan düşmanlarımızın elinde bulunan menabii tevhit ederek mevcudiyetimizi imha için her taraftan kuvvet sevk etmeleri müteb'at bir hükümdür. Yalnız diyoruz ki milletlerin hayatı umumiyesine ve bizim davamızın kudretine ve gayet mütevazıane olan hareketlerine göre bunların ehemmiyeti yoktur demiştim.

Memleketimize bir Fransız neferi, İngiliz neferi veya İtalyan neferi gönderilmek suretiyle temin edilecek maddî bir menfaat yoktur. Biz kendi top raklarımızda müstakil yaşamaktan başka bir şey istemiyoruz. Emperyalistlerin mağrur ve muannit rüesası, idaresinin yalnız sözlerini yere getirmek için Yunanlılar sevk edilmiş olabilir. Bu gün istilâ başlamış oluyor. Yalnız şu fark var ki bizim 29 mayıs ve daha evvelki izahlarımızda tahmin ettiğimiz gibi diğer itilâf devletleri, ellerinde vasıta olarak kalmış olan Yunan kuvvetleriyle bir hareket yapmak istiyorlar. O halde memleketimiz yalnız Yunan kuvvetleri tarafından nifakı dahilinden istifade ederek ve bir çok münafıkların kendilerini teşci ve takviye etmeleriyle; yalnız Yunan kuvvetleri tarafından istilâyâ maruz bulunuyor. Yunanlılar diğer bütün kuvvetlerle takviye olunduğu halde memleketimizi istilâ ederlerse biz harbi sagir usulü muharebesi geçireceğiz. Harbi sagir usulü muharebesi milletin bütün ferdiyle memleketin her yerini ayrı ayrı işgal ettirmek demektir. Biz düşmanlarımızın daha büyük ihtimalâtla memleketlerimizi işgal edeceklerini tahmin ediyoruz. Yalnız Yunan istilâsına karşı harbi sagir ile daha müsait, daha ümitli bulunuyoruz.

Efendiler; istilânın bütün müşkülâtına karşı harbi sagirin bütün ihtimalâtı muvaffakiyatından istifade etmek için ihmal kabul etmez bir şart vardır : Asaba hâkimiyet lâzımdır. İstilâyâ uğrayan yerlerde düşmanlarımızı; efradı hicrete sevk ediyorlar. Düşmanın tecavüzü ve istilânın bütün manasını karşısında efrat ve avamın vazifesi vardır.

Her müşkülâtın üzerine ayak üstü durur. Ondan sonra bir tufengi bir kurşunu olan her neferin vazifesi rast geldiği bütün kuvvetlere, bütün müşkülâtı iktihâm ederek hareket etmektir. Bu vazifelerini herkes idrak ederse bunda ümidi muvaffakiyet hâsıl

1 : 26 3 : 7 . 1336 C : 3

yorlar. Demek oluyor ki biz cephelerin ihtiyacından gafil değiliz. Kardeşlerimiz vakanın ve ateşin içinde olarak bizi ikaz etmekte ve acı lisanla hallerini söylemektedirler. Fakat biz maatteessüf, hiç olmazsa, onların kuvvei maneviyelerini sarsmamak için düğü maslahat ârmiz ile mukabele ediyoruz. Heyeti icraiye 1314 ve 1315 tevellütülerin garp cephesinde silâh altına alınmasına karar vermiş ve görüyorsunuz ki millet de kafiye, kafiye icabet etmektedir.

Düşmanın taarruz eden kuvvetini dokuz on fırka biliyoruz. Bu harekâta şimal istikametinde üç Yunan fırkası yürümüştür ve onun gerisinde de iki fırka ve daha fazla kuvvet vardı. Bu taarruzu tutmak için ne lâzım gelir? En aşağı, üç fırkayı tevkif etmek için bir fırka - hiç olmazsa - bulundurmamak lâzımdır.

Biz kuvayi nizamiye diye, tasavvur ettiğiniz kuvvetleri, itaatkâr kuvvet olarak halimiz ile mütenasip görüyoruz. Ondan fazlası düşmanı tevkife çalışmakla beraber şayet şurada ve burada bu kuvvetlerimizi yine mağlup ederek yürümeye muvaffak olursa, bu kuvvetlerimizi de mahvettirmek doğru bir prensip değildir; bilâ mukavemet ve bilâ müdafaa çekilmek de doğru değildir. Çünkü bu kuvvetlerin vazifesi memleketleri muhafaza etmektir.

Bu kuvayi muntazamanın eline verecek silâh vardır, ötedenberi halkın eline muhtelif sebep ve suretlerle geçmiş silâhlar vardır. O civardaki arkadaşlarımız takdir ederler ki bütün cephe ve cephe gerilerinde ve bizim memleketimizin her tarafında, halkın elinde pek çok silâh vardır. Eğer biz bu silâhları toplamak imkânını bulabilesek çok iyi olur. Lâkin halkın elinden silâhını almak gayet müşküldür. O halde elinde silâh bulunan halkı hüsnü istimal etmek daha muvafıktır. Halkı ordu halinde toplayıp sevk etmek mümkün değildir. Olsa olsa halktan ufak ufak kuvvetler vücuda getirmek ve onları büyük hedeflerin tarafeyninde istimal etmek yani yanlarına, gerilerine tecavüz ettirmek. İşte mevzubahs olan harbi sağır de bundan ibarettir. Eğer elinde silâhı olan halkı bu suretle harbi sağire sevk edebilirsek elbette kuvayi muntazamanın vazifesini teskil ve muvaffakiyetlerini temin etmiş oluruz. Harbi sağır düşmanı pek müteessir kılacak bir vasıta. Ahvali dahiyyede görülen fenalıkların önüne geçmek için de bir çok arkadaşlarımız faydeli nasihatlerde bulundular; bunların kâffesi doğrudur. İrşattan bahsettiler, devairi intihabiyelere heyeti irşadiye gönderelim, irşadatta bulunalım dendi. Buna itiraz eden yok, hatta

bayram münasebetiyle yirmi beş otuz gün kadar yaptığımız tatilin en birinci sebebi de arkadaşlarımız dairi intihabiyelerine gitsinler ve vazifei irşat ile meşgul olsunlar içindir. Bunda kusur edilmiş değildir. Bilâkis henüz bu güne kadar ekseriyetimizin teşekkül edememesi, bir çok arkadaşlarımızın dairi intihabiyelerinde bulunmasından ileri gelmiştir. Her ne şekil ve suretle olursa olsun arkadaşlarımızın Mecliste ekseriyet teşkil edemeyecek derecede, irşat ile işgal etmelerine bendeniz şahsen taraftar değilim. Mutlaka milletnin noktai teveccühü olan Heyeti Âliyeniz kemali azametle yerinde durmalıdır. Bakınız bir arkadaşımız diyordu ki : Düşmanı Ankaraya kadar yürümeye teşvik eden şey; Meclisin dağılmış olması rivayetleri idi. Binaenaleyh eski usulde bütün mukadderatı memleketi beş on kişiye tevdi etmek düşmanlarımızın eline kuvvetli bir silâh verecek mahiyettedir. Bu sebeple Meclisin dağılması taraftarı değilim.

Yine bir arkadaşımız dedi ki : Bugün bir hükümet mevcut ise, memleketimizi, milletimizi, mukadderatımızı idare edecek kuvvet mevcut ise, o beş on kişiden ibaret insanlardan mürekkep değildir. Evet siz beş on kişiye tevdi umur etmiş ve bu suretle siz mesuliyetten muarra olacak bir vaziyette değilsiniz. Her şeyi siz düşünceksiniz ve vekillerinizin tarzı hareket ve düşünceleri, sizin düşüncelerinize tesir yaparsa onların yerine başkalarını ikame edersiniz. Size hâkim olan hiçbir kuvvet yoktur; size hâkim olan hiç bir şahıs olamaz. (Alkırlar) Onun için efendiler Meclisin ekseriyetini muhafaza etmek hususunu bendeniz mühim görüyorum. Mümkün olan arkadaşlarımızı mezuniyet veririz. Onlar giderler dairi intihabiyelerinde irşadatta bulunurlar.

Diğer bir mesele daha mevzubahs oldu; dahill iştaşlar yüzünden cepheden kuvvet bölmeye mecbur oluyoruz. Acaba bunlara karşı burada üç bin kişi, beş bin kişi gönderecek kuvvetimiz yok mudur? Bu kuvveti geride teşkil imkânı yok mu? Hakikaten bütün memleket içinde, Ankarada, Sivasta üç bin kişi de, beş bin kişi de bulunabilir. Bizim kuvvetimiz yok değildir, tedibata sevk ettiğimiz kuvvetin iki misli kuvvetimiz vardır ve bunların topu, mitralyozu da, suvarisi de vardır. Bidayette, bidayeti isyanda Gerdeye ve Adapazarına gönderdiğimiz kuvvetleri düşününüz; oraya giden kuvvetler fırka idi, alay idi, tabur idi vesaire idi. Fakat bu hususta başka tıynet-te, başka mahiyette kuvvetlere lüzum olduğu sabit olmuştur. Kuvvetlerimizi inhilâl ettirmek için vaki olan teşebbüsata nazarı dikkatinizi celp ederim.

İ : 32 12 . 7 , 1336 C : 2

Fakat verilmiş olan umumî izahatın teferruat ve avamüne nüfuz etmek; bütün mahiyetine, bütün teferruatına yakından vukuf ve nüfuz hâsıl etmek isterseniz bir şeyi teklif etmek istiyorum. Encümenlerden veya reislerinden müntahap birer arkadaşımız ayırsın, bir fevkalâde encümen olsun, Müdafaai Millîye Vekâli ile Erkânı Harbiyei Umumiye Reisi oraya gitsinler, her şeyi bütün teferruatıyla, hakikatte olduğu gibi söylesinler. Ben zannediyorum ki; o zaman vaziyeti umumîye halkımızda orada izahat aldyktan sonra serdedeceğimiz mütaleat tebeddül edecektir. Çünkü maflımı âtinizdir ki insanların hatırına bir çok şeyler varit olabılır. Şöyle yapmalı, böyle yapmalı demir ve pek güzel şeyler varidi hatır olur.

Dünyada insanların varidi hatır olan her malkul şeyin hususüne imkânı maddî olsa idi, hakikaten bütün dünyanın manzarai umumiyesi başka türlü olurdu. Fakat efendiler; insanlar için her şeyi yapmakta imkânı maddî bulunamaz. Nelerin mümkünlüğe olabileceğini takdir, ancak vaziyeti umumîyenin bütün safahatını, bütün teferruatını daima nazarı dikkatte tutmaya vabestedir,

Şimdi takrir muhteviyatına cevap vermek istiyorum: Birinci maddede ordunun ikmalî mevzu bahis idi. Bittabi ben anladığım gibi ifade ediyorum. Müdafaai millîye demek ordu teşkilâtı demektir. Takrir şahbî olan zevat ordu teşkilâtında bir noksan görerek onun ikmalî ve itmamını talep ediyorlar. Efendiler sureti katiyede söyledim ki: Ordumuzun teşkilâtı pek mükemmeldir ve dünyada bizim ordumuzun teşkilâtından manzaranın bir ordu teşkilâtı yoktur. Diyebilirim ki bu, en son teşkilâttır. Binaenaleyh bu günkü manzara ordu teşkilâtının noksanından mümbais değildir. Ordunun teşkilâtı, teşkilât olmak itibarıyla en mükemmel derecededir. Binaenaleyh bunun istikmaline hiç hacet olmadığından bunun için sarfı dimağ edilmemesini tavsiye ederim. Ahvali hazıranın esbab ve avamillini, ordunun teşkilâtındaki noksanda değil, başka noktalarda aramalıdır. Aynı zamanda küçük kitlelerin taşına çok zabıt geçirmek ve Bulgaristan'da, Almanya'da ve sairde olduğu gibi yalnız zabitan mürekkep kıtalar vücude getirmek mevzu bahis olmuştur.

Efendiler böyle küçük küçük müzfelerin başında zabıt bulundurmakla vücude getirilen teşkilât, harbi sağır teşkilâttır.. (Gerilla) denilen harbi sağır teşkilâttir. Cümlemenizin hatırındadır ki; Heyeti İcraiye'nin muhabere hususundaki noktai nazarı burada izah ederken demişim ki: Uzun zaman muharebe etmek

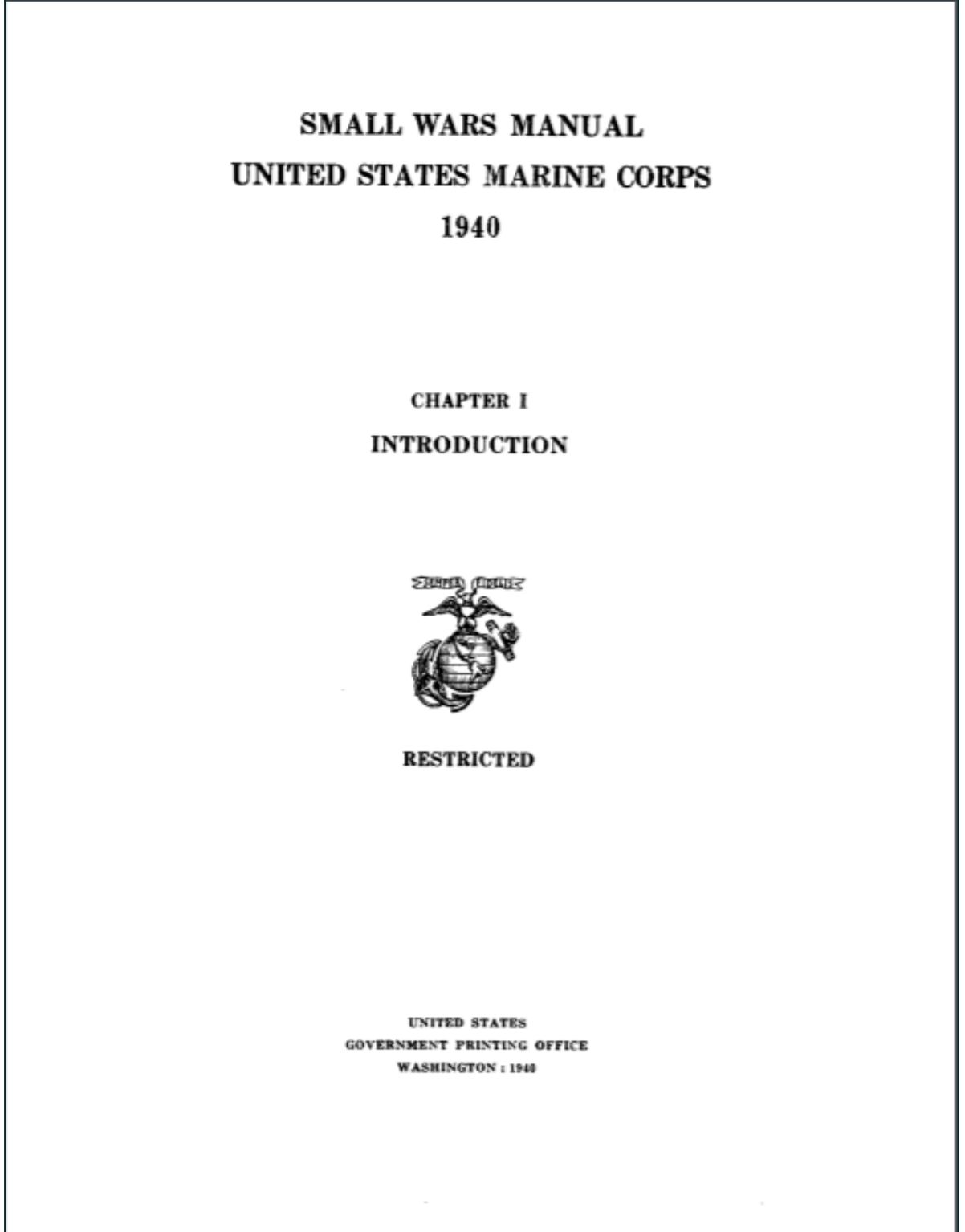
ve bütün milletin hissi cengâveranesini daima zinde tutabilmek için harbi sağır yapacağız. Bunu söylediğim zaman kuvvetimizin ufak ufak kütlelerden mücşekkil olacağını cümlemeniz anladınız. Bu ufak kuvvetlerin başında zabitler hâli faaliyette bulunacaktır. Bu, esasen Hükümetin, Heyeti İcraiye'nin vermiş olduğu bir karar ve kabul etmiş olduğu bir usul, bir noktai nazardır ve tasbikatına başlanılmış olduğunu tebsir ederim. Bu lüzumu takdim ederim ve isabet de vardır. Heyeti İcraiye de zaten bu noktai nazara iştirak etmiştir ve icraatına başlanmıştır efendim. Hem bu usul Almanlardan, Bulgarlardan alınmamıştır. Vakıta Bulgarlar çete teşkilâtı yapmışlardır. Balkan muhaberati, mebdinden nihayetine kadar bütün çete teşkilâtıyla memlûdur. Bunu demek istiyoruz. Bulgarlar vatani kurtarmak için böyle bir teşkilât yapmışlardır. Fakat biz vatanımızı kurtarmak için, kavi olan düşmanı mütemadiyen ümitsiz kalacak bir surette ve kendi ümitlerimizin lâyetelzel olduğunu göstermek için böyle bir teşkilât yapmışız. Binaenaleyh biz bu harekete ne Almanların ve ne de Bulgarların harekâtından almışızdır. Efendiler onların teşkilâtını bize tavsiyeye lüzum yoktur.

Üçüncü bir nokta: Zabitanın kıta teşkil etmek, alay ve tabur teşkil etmek. Efendiler size teminat veririm; dünyanın hiç bir milleti, bin türlü müşkülât ile, paralar ve soneler, meşakkatlar sarfederek vücude getirdikleri zabitlerini, hiç bir vakit kütleler halinde bulundurarak ateş altına atmaz. Bu hiç bir vakit de doğru olmayan bir şeydir. Bir zabıt kolay kolay yetişmez. Bunu hiçbir millet yapmamıştır. Yalnız Bolşevikler yapmıştır. Çünkü efrat kendilerine muhalifdi. Efrat hepsini öldürüyordu.

Binaenaleyh o zaman zabitan bir araya gelmiş ve kendi hayatlarını kurtarmak için böyle teşkilât yapmışlardır. Yalnız onlar bu maksadı takip için bunu yaptılar. Yoksa lüzum ve mecburiyeti katiye olmadıkça zabitanı israf etmek doğru değildir. Küfte halinde düşmanla temas edilince çok zabıt ökir. Almanlar zabitleri geride bulundurup ölmelerini tavsiye ederler. Onun için zabitanımızın kıymet ve ehemmiyetini takdir edelim. Zabitan de milletin ve milletvekillerinin kendileri için pek müşfik ve samimi büyük pederleri olduğunu hissetsinler, babaları olduğunu anlasınlar da zaten vatan için hasretmiş oldukları vücutlarını daha çok seve seve düşman karşısında istimal etsinler. Mamafih bu gün itihaz etmiş olduğumuz tedabir meyanında evvelâ düşman kıtaatını tevkif için tedabiri askeriyeye alındığı gibi, mücadeleimizde devam etmek için de, arz et-

EK-5: Amerikan Ordu Talimnameleri'nde Gayrinizami Harp
Small Wars Manuel, (Birinci Bölüm Kapağı), 1940.

Kaynak: Small Wars Manuel, 1940.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 10.12.2020 Kabul/Accepted: 08.06.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 467-493

İNGİLİZCE ÖĞRETİMİNDE KULLANILAN ÖZGÜN KISA ÖYKÜLERİN UYGUNLUĞUNUN DEĞERLENDİRİLMESİⁱ

Özgür ŞEN BARTANⁱⁱ

Öz

İngilizce öğretiminde kullanılan özgün kısa öyküler güdüleyici (Lazar, 1990), bireysel katılımı (Collie ve Slater, 1987) ve diğer dil becerilerini geliştirici (McKay, 2001) olması, yaratıcılığın kullanılması için olanak sağlaması (Arioğlu, 2001) gibi birçok olumlu etkisi olan araçlar olarak görülmektedir. Ancak kısa öykülerin taşınması gereken özellikler konusunda yeterli çalışma olmadığı görülmektedir. İngilizce öğretiminde kullanılması planlanan özgün kısa öykülerin çocuğa göreliğine ve diline yönelik değerlendirmenin daha dizgeli biçimde yapılması gerekmektedir. Bu çalışmada kısa öykülerin çocuğa göreliği ve diliyle ilgili değerlendirmesi için iki kontrol listesi oluşturulmuştur. Kontrol listelerinin geliştirilmesi dört aşamadan oluşmuştur: Kısa öykülerde bulunması gereken özellikler, taslakların hazırlanması, uzman görüşleri ve listelerin pilot çalışması. Ayrıca kontrol listelerinin 20 öykü ile uygulaması yapılmıştır. Uygulamanın sonuçları kontrol listelerinin öyküleri çocuğa göreliğine ve diline/biçimine yönelik dizgeli biçimde değerlendirebilen araçlar olduğunu göstermektedir. Ancak alanda çalışan dil uzmanlarının/öğretmenlerinin öykülerin çocuğa göre olup olmadığı konusunda eğitim almaları ve kontrol listelerinin gelişime açık araçlar olduğunu akılda tutarak geliştirilen aracı kullanmaları önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Yabancı Dil Öğretimi, Özgün Kısa Öykü, Kontrol Listesi, Çocuğa Görelik.*

Evaluating the Appropriateness of Authentic Short Stories in ELT

Abstract

Short stories in English Language Teaching (ELT) are considered as materials that have a lot of positive effects such as motivation (Lazar, 1990), improving individual participation (Collie & Slater, 1987) and boosting other language skills (McKay, 2001), and providing opportunities to use creativity (Arioğlu, 2001). However, there is still insufficient data of the characteristics of short stories used in ELT for children. It is necessary to systematically assess short stories' appropriateness for children and their language in ELT. In this study, two checklists were designed to assess short stories' language and appropriateness for children. The checklists were developed in four stages: Determining the characteristics of appropriate short stories, drafting the checklists, taking the views of the experts, and piloting them. Besides, checklists were implemented through evaluating 20 authentic short stories. The implementations show that the checklists are able to assess short stories' appropriateness for children and their language in a systematic way. However, while using the checklists, the language experts and/or English language teachers need to consider that the tools are open to be improved, and rater training is necessary regarding the appropriateness of short stories for children.

Keywords: *Foreign Language Teaching, Authentic Short Stories, Checklists, Appropriateness for Children.*

ⁱ Bu makale Yabancı Dil Öğretiminde Model Temelli Ders İşleme Sürecinin Yazma Becerisine Etkisi (2015) adlı doktora tezinin bir bölümünden üretilmiştir.

ⁱⁱ Doktor Öğretim Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi/Fen Edebiyat Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, İngilizce Mütercim Tercümanlık, ozgursen1@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-7351-7858

Giriş

Türkiye’de İngilizce öğretiminde okuma becerisinin geliştirilmesi konusunda genellikle ders kitapları ya da sadeleştirilmiş öykü kitaplarından yararlanılmaktadır. Uçkun ve Onat’ın (2008) çalışmalarında inceledikleri İngilizce ders kitabında, dilin kullanıldığı kültürden ve/veya gerçek hayattan alınmış yazılı ve seslendirilmiş metinler yerine çok dar bir açıdan planlanmış ve dilin sadece eğitimsel açıdan incelenmesine olanak veren yapaylıkta metin ve alıştırmalara rastlanmaktadır. Bu tür yalınlaştırılmış (simplified) ve dilin doğal bağlamından koparılarak kısaltılmış metinler, Uçkun ve Onat’a (2008) göre yabancı dil öğrenimini zorlaştırıp öğrenme zevkini körleştirmektedir. Bu noktada, metinlerin zengin, kültürü yansıtan dil girdisi sunmasının önemi ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Tomlinson (2008:3) İngilizce öğretimi için yazılan ders kitaplarının “birçok öğrencinin (learner) dilin en temel becerilerini edinme ve dili kullanma becerisini geliştirme konusundaki başarısızlıklarında önemli etkisi olduğunu” belirtmektedir. Tomlinson’a göre “ders kitaplarının çoğu dizgeli, iyi tasarlanmış ve öğretmen dostudur (teacher friendly) ama enerjiden ve hayal gücünden yoksundur” (2003: 4). Ders kitaplarının bağlam dışı dil örnekleri sundukları (Tomlinson, 2008) ve dil edinimini destekleyecek estetik özellikler içeren dinleme ve okuma etkinliklerine olanak vermedikleri belirtilmektedir (Rosenblatt, 1978).

468

Tomlinson (2003) öğretmenlerin biraz eğitim olarak yaratıcı araçlar geliştirebileceğini belirtmektedir. Araçlar, öğrenciyi bilişsel ve duyuşsal olarak içine alacak potansiyele sahip olmalı ve sözlü ve yazılı metinler aracılığıyla dilin özgün kullanımını sağlamalıdır (Tomlinson, 2008).

Son yıllarda özellikle ikidilli eğitim veren özel okullarda özgün kısa öykülerden de yararlanıldığı görülmektedir. Ancak bu araçların taşınması gereken özellikler nelerdir sorusu akla gelmektedir. İngilizce öğretiminde kullanılması planlanan özgün kısa öykülerin çocuğa göreliliğine ve diline/biçemine yönelik değerlendirmenin daha dizgeli biçimde yapılması gerekmektedir. Bu alanda yapılan çalışmalar sınırlıdır. Bu çalışmada kısa öykülerin çocuğa göreliliği ve dili ile ilgili değerlendirilmesi için iki kontrol listesi oluşturulması ve uygulamasının yapılması amaçlanmıştır. Bu amaçla öncelikle kısa öykülerin kullanımı ve önemi üzerine yapılan çalışmalara daha sonra kısa öykülerde bulunması gereken özelliklerin neler olduğuna yönelik alanyazın incelenmiştir. Kısa öykülerde bulunması gereken özelliklere öykülerin çocuğa göreliliği ve öykülerin dili ile ilgili uygunluğu olarak iki alt bölümde yer verilmiştir.

Kısa Öykünün Yabancı Dil Öğretiminde Kullanılması

Yazınsal eserlerin yabancı dil öğretiminde araç olarak kullanılmasının olumlu etkileri olduğu belirtilmektedir. Söz gelimi, Collie ve Slater (1987) yazınsal nitelikli metinlerin yabancı dil öğretimi sürecine özgün araç sunduklarını, bireysel katılımı geliştirdiklerini, kişiye hem dilsel hem de kültürel zenginlik kattıklarını belirtmektedir. Ayrıca Parkinson ve Reid-Thomas (2000) da yazınsal metinlerin yazmaya iyi bir model oluşturacağını dile getirmekte, yazının

bir dilin ritmini algılamaya yardımcı olacağını savunmaktadır. Aghagolzadeh ve Tajabadi (2012) yazın yapıtlarının öğrencinin kültürel farkındalığını, eleştirel düşünme becerisini ve dil becerilerini özgün doğası içinde geliştirdiğini belirtmektedir.

Lazar (1990) yazınsal eserleri güdüleyici araçlar olarak görmektedir ayrıca dilsel farkındalığı geliştirdiğini ve yazınsal metinleri incelerken öğrencilerin biçembilimin etkisiyle ilgili olarak yorum yapma becerilerini desteklediğini belirtmektedir.

McKay'e göre (2001) yazınsal metin okumak, okuma, dinleme, konuşma, yazma becerileri ve kültürel farkındalığın yanı sıra kişisel günlük tutmayı ve resmi yazılar yazmayı geliştirmektedir. McKay (2001) yazın öğretiminin iki yararından söz etmektedir: İlk olarak, öğrencinin öyküyle ilgili kişisel yorumunu belirtmesi için bir yol oluşturulmaktadır. İkinci olarak da öğrenci, akademik yazmanın çeşitli türleri için önemli bir beceri olan konuyla ilgili bilgi sunarak düşüncesini savunmayı öğrenmektedir. Bu beceri akademik metin üretiminde gereksinim duyulan bir beceri olarak önem taşımaktadır.

Yabancı dil öğretiminde kısa öykünün önemini Arıoğlu (2001: 11-18) şöyle sıralamaktadır:

- Diğer yazınsal metinlere kıyasla, basit ve kısa olması nedeniyle, okuma görevini kolaylaştırmaktadır,
- İleri düzey okuyucuların bakış açılarını farklı kültürlerle ve insanlarla genişletmektedir,
- Artalan bilgisinin desteğiyle kişisel keşif gerektiren daha yaratıcı, şifreli (encrypt) ve düşündürücü metinler sunar,
- Özgün metin olduğundan dolayı güdüleyicidir,
- Mucizelerle ve gizem dolu bir dünya sunar,
- Yaratıcılığını kullanması için öğrencilere olanak sağlar,
- Eleştirel düşünme becerilerini destekler,
- Yabancı bir kültürün öğretimini kolaylaştırır,
- Öğrencilerin kendilerini rahat ve özgür hissetmelerini sağlar,
- Evrensel dili nedeniyle, farklı deneyimleri olan öğrencilerin birbirleriyle iletişim kurmalarına yardımcı olur,
- Üst anlamın ötesine giderek, altta yatan anlamı aramaya yardımcı olur,
- Bu bilgileri kendi dünyalarına taşıyarak, kendini anlamada da mükemmel bir araçtır (Arıoğlu, 2001: 11-18).

Ayrıca kısa öyküler öğretmene dört beceriyi tüm dil düzeylerinde öğretmeye ortam hazırlamaktadır (Sarıçoban&Küçüköğlü, 2011). Demir (2012) bir kısa öykü türü olan küçürek öykünün (shortshortstory) yaratıcı yazma çalışmalarında kullanılmasını önermektedir ve "sınıf ortamında da hem öğrenci için hem de öğretmenin zamanı ekonomik olarak kullanabilmesi için oldukça uygulanabilir bir yaratıcı yazma tekniği" olarak görüldüğünü belirtmektedir (Demir, 2012: 349). Özet olarak birçok araştırmacı (Aghagolzadeh&Tajabadi, 2012; Arıoğlu, 2001; Collie&Slater, 1987; Demir, 2012; Lazar, 1993; McKay, 2001; Paran,

2008; Parkinson & Reid Thomas, 2000; Sarıçoban & Küçüköğlü, 2011) yabancı dil öğretiminde yazınsal metinlerin kullanımını desteklemektedir.

Yazınsal eserlerin yabancı dil öğretimindeki rolünü kapsamlı bir çalışmayla ele alan Paran'a (2008) göre yabancı dil öğretiminde yazınsal metin kullananların kimileri sadece yazın öğretimi yaparak dil öğretimini önemsemezken, kimileri de sadece dil öğretimine odaklanıp yazınsal özelliklere değinmeyerek iki uç yaklaşım içinde yer almaktadır. Paran (2008) bu iki uç noktanın ortasında yer alarak, farklı bağlamlarda ve durumlarda verilen ağırlığı değiştirerek hem yazın hem de dil öğretimine odaklanmak gerektiğini ileri sürmektedir.

Paran'a (2008) göre yabancı dil öğretiminde biçembilimsel çalışmalar sadece metin çözümlemesine, yaratıcılığa ve çok anlamlılığa odaklanarak dil öğretimini dışarıda bırakmaktadırlar. Bu yaklaşım, biçembilim üzerine çalışan araştırmacıların ve dil öğretmenlerinin bir araya gelerek bilgi paylaşımında bulunmalarından kaynaklanmaktadır. Paran (2008) biçembilimcilerin yabancı dil öğretmenleriyle beraber olmalarını önererek sorunun çözümüne katkı sağlayabileceklerini savunmaktadır.

Bu noktada öğretmen eğitiminde yazın öğretimi ya da yazınsal nitelikli metinlerin yabancı dil öğretiminde kullanımı konularının eksik olduğu vurgulanarak, bu eksikğin bir an önce giderilerek öğretmen yeterliliğinin sağlanması gerektiği belirtilmektedir. Bu konuyla ilgili olarak Özkan'ın (2013) çalışmasında 140 İngilizce öğretmenin görüşleri alınmıştır. Çalışmanın bulguları öğretmenlerin okuma derslerinde yazının önemine ve gerekliliğine inandıklarını fakat yazın kullanımında kendilerini Edebiyat Fakültesi mezunları kadar yeterli görmediklerini ortaya koymaktadır. Bulgular ayrıca müfredat sınırlamasının ve yetersiz ders saatlerinin de okuma derslerinde yazın kullanımına karşı engel oluşturduğunu göstermektedir. Dikkat edilmesi gereken başka bir nokta ise dil yeterliliğidir. Mattix (2002) ise öğrencilerin estetik öğelerle ilgilenmeden önce metni anlamaları gerektiğini belirtmektedir (Akt. Paran, 2008: 34). Byrnes ve Kord (2002) öğrencilerin yazınsal eleştiri yapmak için dil yeterliliğine gerek duyduklarını vurgulamaktadırlar (Akt. Paran, 2008: 55).

Paran (2008) yazının dersin bir bölümünde kullanıldığı araştırmaların sonuçlarının öğrenci tutumlarını olumlu etkilediğini belirtmekte ve özellikle Hirvela'nın (2001) öğrencilerin farklı metin türlerini yazmalarıyla ilgili görüşlerini incelediği çalışmasının sonuçlarını ilginç bulmaktadır. Buna göre öğrenciler yazınsal ve yarı yazınsal (semi-literary) metinleri "en zevkli ve ilginç" okuma metinleri olarak nitelendirmektedir; ancak bu iki metin türü aynı zamanda "en zor okunan" ve "okuduktan sonra metin hakkında en çok zorlanılarak yazılan" (the most difficult to write about) metinler olarak tanımlanmıştır (Akt. Paran, 2008: 38).

Hirvela (2005) çalışmasında öğrencilerin eğitimsel amacı açık biçimde anlatıldığı zaman ve öykü okumayı genel bir dersin parçası olarak gördüklerinde olumlu tutum geliştirdiklerini belirtmektedir. Ayrıca Yang'in (2001) sormaca ve görüşme kullanarak yetişkinlerin görüşlerini aldığı çalışmasında da katılımcılar benzer biçimde olumlu görüş bildirmektedir. Yukarıdaki çalışmaların yanı sıra ülkemizde üniversite öğrencileriyle İngilizce

dersinin bir bölümü olarak kısa öykü kullanımının yazma becerisi üzerine etkisini araştırdığı çalışmada Eke (1997) sormaca sonuçlarının öğrencilerin bu deneyimden hoşlandıklarını gösterdiğini belirtmektedir.

Özet olarak, çalışmalarda kısa öykülerin yabancı dil öğretiminde kullanılması ve yararlarıyla ilgili daha ayrıntılı araştırma yapılması önerilmektedir. Ayrıca biçembilimcilerin yabancı dil öğretmenleriyle beraber olmaları, fikir paylaşımları önerilmektedir ve öğrencilerin yabancı dil yeterliliğinin sağlandığı durumlarda bu metinleri zevkle okudukları ve dil öğrenimleri sürecine katkı sağladığı belirtilmektedir.

Kontrol listeleri İngilizce öğretiminde genellikle ders kitaplarının değerlendirilmesi (örneğin, Şimşek & DüNDAR, 2018; Demir & ERTAŞ, 2014) ve/veya okutulmak üzere seçilmesi amacıyla kullanılmış veya tasarlanmıştır. Kısa öyküleri seçerken kullanılan bir kontrol listesine rastlanmadığından ilk çalışma alan taraması olarak kısa öykülerde bulunması gereken özellikleri belirlemek için yapılmıştır.

Kısa Öykülerde Bulunması Gereken Özellikleri Belirleme

Öykülerin Çocuğa Göreliliği

Bu aşamada, öncelikle, çocuk yapıtlarında bulunması gereken özellikleri araştıran kaynaklar (Can, 2012; Civaroğlu, 1998; Corbett, 2001; Oğuzkan, 2001; Özkan, 2004; Öztoprak, 2006; Seven, 2011; Sever, 1995; Sever, 2008; Sever, 2013; Sofuoğlu, 1979; Solar, 2012; Tosunoğlu & Alandarı, 2012; Williams, 1990) incelenmiştir. Bu doğrultuda yabancı dil öğretiminde kullanılan kısa öykülerde bulunması gereken özellikler belirlenmiştir.

Sever (1995: 14) çocuk kitaplarının niteliğini iç (içerik) ve dış (biçimsel) yapı özelliklerinin ve dayandığı eğitsel ilkelerin belirlediğini kaydetmektedir. Sever'e göre (2008) içeriksel olarak temaya, konuya, plana ve üsluba dikkat etmek gerekmektedir. Ayrıca Sever (2013) çocuk kitaplarının taşıması gereken içerik özelliklerine ileti ve çevre öğelerini de eklemiştir. Yazınsal metin seçimi yaparken Seven'e göre ana fikir (tema), konu, temel kavram ve değerler, kahramanlar ve yardımcı kahramanlar, plan ve anlatım gibi içeriksel özellikler önemlidir (2011: 107-109).

Öztoprak'ın (2006) çalışmasında öğretmenlerin kullanacakları öyküleri belirlemeleri amacıyla hazırlanan öykü değerlendirme ölçeğinin oluşturulmasında göz önünde bulundurulmuş ölçütler şöyledir: Cümle uzunluğu, sözcüklerin anlam bilgisi, öykünün söz dizimi, öykünün uzunluğu, olay örgüsü, tema, çatışma, bakış açısı, yer, zaman, öykü kişileri, öykü türü (olay/ durum), yazarın sanat anlayışı, dönem özellikleri, ilgi çekme düzeyi.

Bu çalışmada geliştirilen ilk öykü değerlendirme kontrol listesinde öykülerin niteliğini belirlemek amacıyla tema, konu, kahramanlar, plan, ileti, çevre öykünün çocuğa göreliliğini değerlendirmektedir. Bu nedenle aşağıda öyküde tema, konu, kahramanlar, plan, ileti, çevre unsurlarının çocuğa göreliliği ele alınmıştır.

Öykünün çocuğa göreliği değerlendirildiğinde ilk olarak temadan söz edilmektedir. Yazarın vermek istediği temel düşünceye tema (ana fikir ya da izlek) denmektedir. Tema açık ve seçik bir biçimde belli olmalı ve iyi bir konunun ortaya çıkmasına yardımcı olmalıdır (Oğuzkan, 2001; Sofuoğlu, 1979). Sever'e göre (2013: 129) "çocuk yazını yapıtlarında, konu ve izlek arasında güçlü bir ilişkinin olması, metnin çocuk üzerindeki yazınsal etkisini artırır." Söz gelimi, yazar, "çocuk ile anne ilişkisi" konusunu işlerken anne sevgisi, çocuk sevgisi, anneye duyulan özlem, anneden ayrılışın yarattığı acı vb. izleklerle okurda etki uyandırmak isteyebilmektedir. Sever'e (1995) göre çocuk kitaplarında özellikle, "demokratik ilkelere bağlanma; aile, yurt, ulus, doğa ve hayvan sevgisi; iyiye, güzele duyarlılık; kahramanlığa saygı; yaşamayı sevmek ve yaşama zevki" tema olarak işlenmelidir. Sever evrensel değerlere yer yermenin, çocuğun dünya görüşünü genişletmesi açısından çok önemli olduğunu vurgulamaktadır (1995: 14). Ayrıca çocuk yazınında iyilikseverlik, çalışkanlık, aile sevgisi, arkadaşlarıyla uyumluluk, saygı vb. temalar işlenir (Civaroğlu, 1998). Eğitcilik amacını güden çocuk yazını ürünleri, "tema yönünden evrensel ahlaki doğruları kazandırmayı amaç edinmeli, çocuğun kişiliğini ve kimliğini geliştirecek özellikleri taşımalıdır" (Akt. Tosunoğlu & Alamdardar, 2012: 156). Sever'e göre (2013: 129) tema, "insana özgü duygu durumlarını çocuklarda yaşatabilmelidir. Çocuklar duyarak, gülerek, düşünerek, hüznlenerek dostluğun, barışın, çalışkanlığın, paylaşmanın yüceliğini sezebilmeli, güven duygusunu" geliştirebilmelidir.

472

Yazarların değişik yaş gruplarındaki çocukların ilgilerini, beğenilerini ve okuma eğilimlerini çok iyi bilmesi, kitapların ilgiyle okunmasının temel koşullarından biri olarak görülmelidir. Yetişkin yazınından farklı olarak bu yönde konu sınırlaması yapmak çocuk yazının özelliklerindedir. Konu, tema ile uyumluluk göstermelidir ve çocukları eğlendirip dinlendirirken eğitmelidir (Sever, 1995: 14). Sever'e göre (2013: 127) çocukların anlamayacağı, yeterince anlamlandıramayacağı konular, ne denli önemli olursa olsun çocuğa göre değildir. Sever (2008: 121) konunun, yaşla farklılaşan bireysel ilgi ve gereksinimlerine yanıt vermesi ve çocuklarda sevgi, dostluk, barış vb. niteliklerin gelişmesine katkı sağlaması gibi bazı temel özellikleri taşıması gerektiğinden söz etmektedir. Ay ve Bartan'ın (2011: 248) 12-13 yaş grubuna uyguladığı konu ilgi sormacasına göre bu yaş çocukların en çok okumaya ilgi duydukları başlık gülmedir. Ayrıca araştırmacıların başka bir çalışmada, aynı yaş grubu için kullanılan birçok kaynak ders kitabı taranarak oluşturulan konu listesinde, "biyografi, fantastik konular, dedektif öyküleri, tarih, spor, teknoloji, gülmece, kültür, sağlık, bilim kurgu, hayat bilgisi, bilim, günlük rutinler, moda, doğa ve hobiler" bulunmaktadır (Ay&Bartan, 2012: 78).

Lukens (1999:103-133) konunun yapılandırılmasını zayıflatan öğeleri şöyle sıralamaktadır: Abartılmış merak, rastlantısallık ve duygusallık. Çocuklar merak öğesinin zayıflığı ya da abartılmış olması ya da korkunçluğundan dolayı okuma eyleminden uzaklaşabilmektedir. Öykü abartılmış merak öğeleriyle okurun gözünde inandırıcılığını yitirebilmektedir. Ayrıca çatışmanın nasıl sonuçlanacağını öykünün serim ya da düğüm bölümünde bilinmesi çocuk okuru okumadan uzaklaştıran bir başka etken olarak

belirtilmektedir. Bunun yanı sıra rastlantıya ya da şansa dayalı olarak düğümün çözülmesi de konunun yapılandırılmasını zayıflatmaktadır. Çocuk olay kurgusuna yerleştirilen merak düğümleriyle okumaya istekli kılınmalıdır. Son olarak da Sever (2008: 138) çocuk kitabı yazarlarının “duygusal bir sığınağa” düşmemeleri gerektiğinden söz etmektedir. Duygunun aşırı ölçüde kullanıldığı durumların çocukların yaşam gerçekliğini anlamalarına engel olduğu vurgulanmaktadır. Bu durumdan kaçınmak için gerçek duygular, sanatçının içten, dürüst anlatımına konu edilmelidir.

Kısa öyküde dikkat edilmesi gereken özelliklerden birisi de kahramanın çocuğa göreliğidir. Öykülerde başından olay/ olaylar geçen kişi/kişiler kahraman olarak adlandırılmaktadır. Karakter ise yapıtta yazar tarafından geliştirilmiş kahramanın / kahramanların tüm kişilik özelliklerini taşıyan kişidir.

Heaven (2007) öyküyü anlamlı kılan şeyin kahramanlar olduğunu dile getirmektedir. Benzer bir biçimde Bruner (1986) okunulan öykülerin yeniden anlatıldığı deneyinde, katılımcıların öyküyü yeniden anlatırken kahramanlar üzerinden anlattıklarını gözlemlemiştir (Akt. Heaven, 2007). Çocuklar da yazınsal yapıtlardaki kişilik özelliklerinden etkilenmekte kendilerini öyküde bulunan kahramanlarla özdeşleştirmektedir. Solar’ın (2012: 139) öyküleyici metinlerdeki kahramanların çocuğa göreliği ve çocuk gerçekliğine uygunluğunu araştırdığı çalışmasında, çocuğun metinlerde sunulan konu, olay ve kahramanlar ile gündelik hayatı arasında ilişki kurduğu belirtilmektedir. Metindeki kahramanlarla, kendi yaşantısındaki kişiler ve olaylar arasında benzerlikler ve farklılıkları sorgulayan, duyumsayan çocuk, bu yolla metnin iletisini özümsemektedir. Metinlerdeki kahramanların çocuğun yaşam gerçekliğine uygun, kendisi ile benzerlik ve farklılık kurabileceği nitelikte olması beklenmektedir. Bu nedenle Sever’e (1995) göre çocuk kitaplarında az sayıda kahraman bulunmalı, kahramanların fiziksel ve ruhsal durumları güçlü bir biçimde ele alınarak abartıdan kaçınılmalıdır. Masal ve masalımsı türlerin dışındaki kitaplarda, kahramanların özellikleri gerçek ya da gerçeğe yakın olmalıdır (1995: 14). Bunun yanı sıra Ringler ve Weber (1984: 188, 189) öykü seçimiyle ilgili karakterlerin çocuğa göreliliğini sorgulamışlardır. Sorulardan bazıları şöyle örneklenmektedir: Karakterlerin duygu ve düşünceleri gösterilecek biçimde mi sunulmaktadır? Karakterler inandırıcı ve tutarlılık sergilemekte midir? Karakterlerin özellikleri öyküde geçen zamana ve yere uygun mudur? Kızlar ve erkekler eşit biçimde mi sunulmuştur? Engelli insanlar çeşitli mesleklerde ve işlerde çalışmakta mıdır?

Çocuk yazınında kısa öykülerin niteliğiyle ilgili olarak ele alınması gereken başka bir nokta ise plandır. Gürel, Temizyürek ve Şahbaz (2007: 37) iyi bir planın, olaylar, durumlar, düşünce ve duygular arasında uyumlu bir ilişkinin gerçekleşmesini sağlayarak eserin okur üzerindeki etkisini arttırdığını belirtmektedir (Akt. Tosunoğlu & Alamdard, 2012). Olaylar çocuğun ilgisini sürekli canlı tutan ilişki geçişleriyle, kitabın başından sonuna kadar, gereksiz ayrıntılara düşmeden ölçülü ve rahat bir anlatımla aktarılmalıdır (1995: 14). Plan, öykülerin okunabilirliğini sağlayan önemli bir özelliktir. Merak öğeleriyle çocuğun okuma

ilgisini canlı tutmak temel bir ilke olmalı ve bunun için kurgunun inanılır olması ve merak öğelerinin okuru olayın içine çekebilmesi gerekir (Sever, 2008).

Kısa öykülerde iletinin çocuğa göreliği de önemli bir ölçüttür. İleti, sanatçının yapıtı oluşturmasına neden olan, paylaşmak istediği duygu ve düşüncedir. Yazınsal metinlerde amaç, öğretici metinlerin tersine, öğretmek değil yaşama ve insana yönelik duyarlık oluşturmaktır (Sever, 2013: 133). Çocuk yazınının öncelikli sorumluluğu, “çocukların duygu ve düşünce evreninin genişletmek, onlara dilin ve çizginin olanaklarıyla yaşam ve insan gerçekliğini tanıtmaktır” (Sever, 2008: 142). “Yazınsal iletilerin çocuğun yaşamı ve evreni anlama yetisine ve duyarlığına uygun olması, bir başka deyişle, yaş grubunun anlam ve evrenine duyarlı olması” gerekmektedir. Sever yazınsal nitelikli bir metnin “iletisinin yazınsal bir kurgu içinde sunulması ve ayrıca öyküdeki iletilerin şiddeti olumlamaması gerektiğini” belirtmektedir (Sever, 2013: 81, 133, 135).

Kahramanın içinde bulunduğu çevrenin çocuğa uygunluğu, öykülerde bulunması gereken başka bir etkidir. Sever’e (2013) göre kahramanın içinde yaşadığı toplumsal ve kültürel çevrenin niteliğinin sınanması gerekmektedir. Çevrenin çocuk gerçekliğine uygun olup olmadığını bazı sorular sorarak incelemek gerekmektedir. “Kahraman nasıl bir toplumsal çevrede yaşar? İçinde yaşadığı çevrenin özellikleri nelerdir? Olay nerede ve ne zaman geçmektedir? Kahraman, yaşadığı çevrenin hangi özelliklerinden etkilenmektedir? Hangilerini değiştirmek istiyor? Kahraman toplumsal çevresiyle çatışma yaşıyor mu? Varsa, yaşadığı çatışmaların temel nedeni/nedenleri nedir/nelerdir? Bu çatışmalar, yazınsal bir kurgu içinde mi sunuluyor? Kahraman, çatışmaları çözümlenmede hangi yöntem ya da yöntemleri kullanıyor? Başarılı olabiliyor mu?”.

Özetle bu çalışmada geliştirilen ilk öykü değerlendirme kontrol listesinde öykülerin niteliğini belirlemek amacıyla tema, konu, kahramanlar, plan, ileti ve çevre öykünün çocuğa göreliğini değerlendirmektedir.

Öykülerin Dili ile İlgili Uygunluğu

İkinci kontrol listesi öykünün diliyle ilgilidir. Bu kontrol listesinde dil, anlatım (biçem) ve bağdaşıklık boyutlarına yer verilmiştir. Öykülerin dili ve anlatımı da çocuk okura göre olmalıdır. Sever’e göre (1995) çocukların sözcük dağarcıklarını zenginleştirecek, duygu ve düşünce evrelerini de geliştirecek bir yaklaşım anlatımda temel ilke olarak benimsenmelidir. Yazınsal bir metin, “her şeyden önce bir dil ürünüdür ve dilin en yetkin kullanım örneklerini yansıtmaktadır” (Sever, 2013: 131). Çocuk kitapları, “erken yaşlardan başlayarak, dilin sözcük zenginliğini tanıtan, anlam yapısını, özelliklerini, anlatım gücünü örneklendiren bir araçtır” (Sever, 2013: 145).

Corbett (2001) tümce düzeyindeki anlatımların tümünün çocuğun yazma biçimini geliştireceğini belirtmekte ve öyküde kullanılacak dille/biçemle ilgili olarak bazı noktaların önemine işaret etmektedir. Sahneleri betimleyen sözcük ve sözcük öbeklerinin, ifadelerin, soru ve ünlem tümcelerinin, tümce başlama (ed-ing-ly gibi eklerle, yantümce bağlaçları, ilgeç öbeği

ve benzetme ile başlayan tümceler) ve tümce kapatma biçimlerinin, betimlemelerde ilginç önad ve belirteçlerin bulunmasının, basit, bileşik ve karmaşık tümcelerin yerinde kullanımının önemli olduğunu belirtmektedir. Ayrıca öğrencilerin öyküleyici yazı çalışmalarına böyle bir eser okuyup özümseyerek geçtiğinde yazdıkları öykülerin başarılı olduğunu ileri sürmektedir. Bunun yanı sıra benzetme, eğretileme, kişileştirme ve yansımali sözcükler gibi söz sanatlarının 7-14 yaş aralığındaki öğrencilerin okuduğu yazınsal metinlerde yer almasının öğretici bulmaktadır (Corbett, 2001).

Sever (1995: 15) okutulacak bir yazınsal metnin çocuğun dilisel becerilerinin (okuma, konuşma, yazma, dinleme) gelişmesine katkıda bulunması gerektiğini dile getirmektedir. Bunun yanı sıra öykünün okunup çözümlendikten sonra yazma becerisini de desteklemesi gerekmektedir. Seçilecek kısa öykülerin öğrencilerin söz konusu becerileri geliştirmesine katkı sağlaması gerekmektedir. Ayrıca öykülerde, A2 ve B1 düzeyinde İngilizce bilen çocukların anlayabileceği özgün bir dil kullanılmış olması öykülerin anlaşılabilirliği açısından önemlidir.

Williams (1990: 48) “ayrı ayrı tümcelerin bütünsel bir söyleme dönüşmesi için” metinde bağdaşıklık araçlarının kullanılması gerektiğini belirtmektedir. Kullanılacak öykülerde metinbilimsel bağdaşıklık görünümlerinin yer alması beklenmektedir. Metindilbilimi, bir öyküyü metin yapan ölçüt ve kuralları saptamaktadır (Özkan, 2004: 172). Bu nedenle öykülerin metindilbilimsel bağdaşıklık özelliklerini incelemek öykü seçim ölçütü açısından önemlidir. Yazılı anlatımlar üzerine yapılan çalışmalar da bağdaşıklık araçlarının kullanımıyla ilgili sorunlar olduğunu göstermektedir. Can’ın (2012) ortaöğretim öğrencilerinin bağdaşıklık araçlarını işlevlerine göre yazılı anlatımlarında kullanma becerilerini incelediği çalışmasında, öğrencilerin bağdaşıklık araçlarını tümce içinde, tümceler arasında, paragraf içinde ve paragraflar arasında kullanırken sorunlar yaşadıkları ortaya konmuştur. Bu sorunlardan bazıları şöyle sıralanmıştır: Paragraf içerisinde gönderimle ilgili sözlü anlatım unsurlarının çok sık tekrar edilmesi, tümce içinde gösterme adılının kullanımında tekil-çoğul uyumsuzluğu, tümceler arasında eksilteli anlatımın gereksiz biçimde kullanımı. Buradan hareketle kullanılması planlanan öykülerin bağdaşıklık araçlarını içermesi gerekmektedir.

Öyküde biçimsel-sözcüksel bağdaşıklık görünümlerini bağlaçlar, değiştirim öğeleri, sözcük ilişkileri ve sözcüksel bağdaşıklık, eksilteli yapılar, zaman-görünüş-kip gibi biçimbirimlerle de doğrudan bağlantılı metinsel öğeler oluşturmaktadır.

“Bağlaçlar (conjunctions), dilbilgisinde eş görevli sözcükleri, sözcük öbeklerini ve tümceleri çeşitli anlam ve görev ilişkileri kurarak bağlayan sözcük birimlerdir. Bağlaçlar, söylem düzleminde anlamları ile değil işlevleriyle yer almaktadırlar. Söylem düzleminde birlikte kullanıldıkları diğer sözcüklerle anlamlı olmaktadır” (Özkan, 2004: 178). Bağlaçlar bağımlı biçimbirimlerdir, yani, hiçbir zaman tek başına gerçekleşmezler.

“Değiştirim (substitution) ögesinin işleyişi metinde kimi kez bir adın, kimi kez bir eylemin, kimi kez de bir ya da birden fazla tümcenin tamamının yerini tutuşuna göre farklılık göstermektedir. Bu nedenle ada bağlı (nominal), eyleme bağlı (verbal) ve tümceye bağlı

(clausal) türleri ortaya çıkmaktadır (Uzun,1995: 63)". Örneğin, "Which t-shirt would you like?" – "I would like the pink one" metin parçasında yer alan değiştirim ögesi "one" kendinden önceki tümceye bağlı bir değiştirim ögesi olarak biçimsel-sözcüksel bağdaşıklık görünümü oluşturmaktadır.

Sözcük ilişkileri ve sözcüksel bağdaşıklık (lexical cohesion), "aynı sözcüğün yinelenmesi, karşıt anlamlı sözcüklerin kullanımı, aynı kavram alanından sözcüklerin kullanımı, aynı kökten sözcüklerin kullanımı ve yapı yinelemeleri" olarak tanımlanmaktadır (Özkan, 2004: 179).

Eksilti (ellipsis), "genellikle hemen önündeki yan tümce ile sınırlı olmakla birlikte ya bir tümce ya da daha küçük bir birim gibi belli bir anlatımı içeren bir ilişkidir" (Halliday&Matthiessen, 1976: 536). Eksilti, metinde daha önceden yer aldığı için tahmin edilebildiğinden tümcenin bir bölümünün çıkarılma işlemidir. Örneğin, "Is anyone here a linguistics major?" soru tümcesine karşılık olarak "I am" eksiltili bir yanıtıdır. Eksilti ile değiştirim arasındaki farkı açıklamak açısından, "I am one" tümcesi de değiştirim içeren bir anlatım olarak örneklenebilmektedir.

Ayrıca yazar, okuyucuyla arasındaki metnin ve dolayısıyla olayların gerçekliğini sağlamak için zaman bağlantılarını kullanmaktadır, yani, "metin üretici, anlatısını belli bir zamana, saate, mevsime, döneme oturtmaya özen göstermek durumundadır" (Özkan, 2004: 182).

Özetle, yukarıda ifade edilen ilgili çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda ikinci kontrol listesinde dil, anlatım (biçem) ve bağdaşıklık boyutlarına yer verilmiştir.

Yöntem

Bu çalışmada A2- B1.1 İngilizce dil düzeyindeki ve 12-13 yaşlarındaki öğrencilere İngilizce öğretimi yapılırken kullanılması planlanan özgün kısa öykülerin çocuğa göreliği ve dili ile ilgili değerlendirmesi için iki kontrol listesi oluşturulmuştur. Kontrol listelerinin geliştirilmesi dört aşamadan oluşmuştur: Kısa öykülerde bulunması gereken özellikleri belirlemek için alanyazın taraması; kontrol listelerinin taslağının hazırlanması, alan uzman görüşlerinin elde edilmesi ve listelerin pilot çalışmasının yapılması. Ayrıca kontrol listelerinin daha geniş uygulaması 20 öykü ile üç puanlayıcı İngilizce öğretmeni tarafından yapılmıştır. Öykü değerlendirme kontrol listelerinin madde seçmede kullanılan madde ayırıcılık gücü indeksi hesaplanmıştır. Ayrıca kontrol listelerinin Cronbach alfa iç tutarlılık güvenilirlik katsayısı hesaplanmıştır. Puanlayıcı İngilizce öğretmenleri alanında 10 yıldan fazla deneyimli, Ankara'da iki ayrı özel okulda çalışmaktadırlar. Çalışmaya gönüllü olarak katılmışlardır ve konuyla (İngilizce kısa öykülerin çocuğa göreliği ve dil uygunluğu) ilgili özel bir eğitim almamışlardır. Ancak görevleri gereği öğrencilere her yıl okutulmak üzere öykü kitapları seçip ailelere önerdikleri bilinmektedir.

Tüm bu bilgilerden yola çıkarak, bu çalışmada hazırlanan öykü değerlendirme kontrol listelerinin oluşturulmasında kısa öykülerde bulunması gereken ölçütler alanyazından

yararlanılarak bir taslak biçiminde hazırlanmıştır. Göz önünde bulundurulmuş ölçütler şöyle özetlenebilmektedir: Tema, konu, kahramanlar, plan, ileti, çevre, dil ve anlatım.

Kontrol Listelerinin Taslağını Hazırlama Aşaması

Kontrol listeleri, öğrenciden beklenen davranışın özelliklerine ilişkin ayrıntılı bilgileri içeren ve öğrenci performansının eksik noktalarını belirleme amacıyla kullanılan araçlardır (Airasian, 1996). Kontrol listeleri olan ya da olmayan davranışların, özelliklerin veya niteliklerin listesini içermektedir (Kubiszyn&Borich, 2007). Kontrol listelerinde puanlama yüzdelik dilimlere veya belli standartlara dönüştürülebilir (Airasian, 2001). Kontrol listeleri görünüş olarak derecelendirme ölçeklerine çok fazla benzemektedir. Fakat kontrol listelerinde genel olarak evet veya hayır biçiminde 2 farklı yargı bulunmaktadır. Bu listelerde ayrıca 'var', 'yok' veya 0-1 şeklinde işaretlenebilir. Kontrol listeleri ayrıca bir dizi özel davranışlardan oluşan performans becerilerinin değerlendirilmesinde de kullanılabilir. Bir ürünün değerlendirilmesinde de kontrol listelerinden yararlanılmaktadır (Linn&Gronlund, 1995).

Kontrol Listelerinde Puanlama

Geliştirilen kontrol listelerinde, bireyin her bir maddede belirtilen özelliğe sahip oluşuna ilişkin görüşünü: (1) "Katılmıyorum", (2) "Kararsızım", (3) "Katılıyorum" biçiminde sıralanan seçeneklerden birisini işaretleyerek belirtmesi istenmektedir. Bu noktada, kontrol listelerinin 1, 2 ve 3 biçimde puanlanmasıyla ilgili bazı örneklerle yer verilecektir.

Örneğin, uygulamada kullanılmak üzere değerlendirmeye alınan Me and My Cat (bkz. Ek 1) adlı öykünün giriş bölümü aşağıda verilmiştir. Kontrol listesinde yer alan "Kurgulanan olaydaki çatışmanın/çatışmaların türü ve niteliği çocuk gerçekliğine uygundur." maddesi için işaretlenecek seçenek (3) "Katılıyorum" biçiminde olmalıdır. Bunun nedeni öyküdeki çatışmanın çocuğa göre oluşudur.

Late one night an old lady with a pointed hat came in through my window. She brandished her broom at me and fired out some words. Then she left without saying goodbye. "Nicholas, wake up! You'll be late for school!" It must be mum. It must be morning again. Mum dragged me to the bathroom and made me wash and dress. Downstairs she interrupted my breakfast. She was furious. She carried me off to catch the school bus. I had gone...but I was still here... "How strange" I thought to my self pulling my whiskers. WHISKERS?! (Kitamura, 2009).

Uygulamada kullanılmak üzere seçilen bir başka öykü The Exquisite Corpse Adventure (bkz. Ek 1) adlı öyküdür. Bu öykünün çatışmayı verdiği ilk bölümü aşağıda sunulmaktadır. Kontrol listesinde yer alan "Kurgulanan olaydaki çatışmanın/çatışmaların türü ve niteliği çocuk gerçekliğine uygundur." maddesi dikkate alındığında işaretlenebilecek seçenek (2) "Kararsızım" biçiminde olabilmektedir çünkü duygunun aşırı ölçüde kullanıldığı durumların çocukların yaşam gerçekliğini anlamalarına engel olduğu vurgulanmaktadır. Bu durumdan kaçınmak için gerçek duygular, sanatçının içten, dürüst anlatımına konu edilmelidir (Sever, 2008: 138).

This story starts with a train rushing through the night. The full moonlights the silver rails winding around dark mountains, through deep woods, and over steep gorges of jagged rock and one freezing cold rushing black mountain river.

I wish there was enough time to describe all of the funny (and touching) twists and turns – especially the Elephant Clown Party – that led up to now. But there isn't. Enough time. Because there is a ticking clock. And the two passengers we care most about don't know anything about it.

In a sleeping berth, in the third car from the end of the train, are two children, eleven-year-old twins, who have just run away from the circus.

The girl's name is Nancy. The boy's name is Joe. They have no idea that those are not their true names (Anderson, vd.,2011).

Uygulamada kullanılmak üzere Oxford Story Museum'ın web sitesinde yer alan çocuklar için yazılmış 1001 öykünün arasından değerlendirmeye alınan bir başka öykü ise The Skeleton Woman (bkz. Ek 2) olmuştur.

Father and daughter stand on the top of the cliff. Beneath them the water breaks on the rocks. The Father's eyes are angry. He holds his daughter's neck, her eyes wide with fear, shouting at her. She screams. Maybe she was pushed, who knows? Maybe she slipped. What is known is that she fell from the cliffs, her body twisting and turning as she fell through the air, crashing and cracking against the rocks like limp, lifeless puppet, breaking her neck on the rocks below. And the sea came and drew her in, out into the bay and down to the bottom of the ocean where she lay. The fish came and feasted on her flesh until there was nothing left but her bones, swaying back and forth amid the seaweed. And from that day fishermen avoided that place (Oxford Story Museum, <http://www.storymuseum.org.uk/1001stories/detail/102/skeleton-woman.html>).

Bu öykünün giriş bölümünden de anlaşılacağı gibi kurgulanan olaydaki çatışmanın/çatışmaların türü ve niteliği çocuk gerçekliğine uygun değildir. Bu nedenle kontrol listesinin bu yargıya ilişkin maddesine verilebilecek yanıt (1) "Katılmıyorum" biçiminde olacaktır. Çünkü çocuklar, merak ögesinin zayıflığı ya da abartılmış olması ya da korkunçluğundan dolayı okuma eyleminden uzaklaşabilmektedir (Lukens, 1984).

Kontrol listelerinde tersten puanlanan madde, yani olumsuz tümce sayısı, toplam maddelerin yarısı olarak belirlenmiş ve bu doğrultuda uygulanmıştır. Alınabilecek en düşük puan 30 iken, en yüksek puan 90'dır. Alınan puanın artışı, değerlendirilen kısa öykünün uygunluğunun yüksek olduğuna işaret etmektedir.

Alan Uzman Görüşlerinin Elde Edilmesi

İç geçerliğin sağlanması amacıyla alan uzman görüşlerinin elde edilmesi için kontrol listeleri altı uzmana sunulmuş ve geribildirimlerin alınması yüz yüze görüşme yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmeler sonucunda bazı maddeler tamamen silinirken, bazıları iki

maddeye ayrılmış, öncesinde madde sayısı 20 iken uzman görüşlerinin¹ alınmasından sonra yeni maddeler de eklenerek toplam madde sayısı 30'a çıkarılmıştır. Kontrol listeleri (Tablo 1 ve Tablo 2) son haliyle yeniden gözden geçirildikten sonra pilot çalışmaya hazır hale getirilmiştir.

Tablo 1. Kısa Öykünün Çocuğa Göreliğini Değerlendiren Kontrol Listesi

Maddeler	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum
1. Öykü tema açısından çocuk gerçekliğine uygun değildir.			
2. Öyküde konu ve tema bütünlüğü yoktur.			
3. Kurgulanan olaydaki çatışmanın/çatışmaların türü ve niteliği çocuk gerçekliğine uygundur.			
4. Öykü, 12-13 yaş grubundaki çocukların ilgilerine, beğenilerine ve okuma eğilimlerine uygundur.			
5. Olaylar, çocuğun ilgisini sürekli canlı tutmamaktadır.			
6. Olaylarda gereksiz ayrıntılar vardır.			
7. Olay kurgusunda aşırı duygusallık, rastlantısallık, abartılmış merak gibi konuyu zayıflatan öğelere yer verilmektedir.			
8. Karakter bütün olarak çocuğun özdeşim kurabileceği özellikler taşımamaktadır.			
9. Yazar, kahramanın kişiliği ve yaşadığı olaylar ile değişim olgusu arasında kabul edilebilir, inandırıcı bir ilişki kurabilmiştir.			
10. Kahramanlar çocuk gerçekliğine uygun değildir.			
11. Kahramanların karakter çerçeveleri yalın ve güçlü biçimde ele alınmıştır.			
12. Kahramanlar, öykünün olay örgüsünün anlaşılması için yeterli sayıdadır.			
13. Çocukla paylaşılacak istenen iletiler yazınsal bir kurgu içinde sunulmuştur.			
14. Yazınsal iletiler, yaş grubunun anlam ve evrenine uygun değildir.			
15. Yazınsal iletiler, çocuğun duymasına, düşünmesine ve düş kurmasına olanak sağlamaktadır.			
16. Kahramanın içinde yaşadığı toplumsal ve kültürel çevrenin niteliği çocuk gerçekliğine uygundur.			
17. Öyküde İngilizcenin anlatım gücü ve olanakları çocuğun doğasına uygun kurgularla sezdirilmiştir.			

Tablo 2. Kısa Öykünün Diline/biçimine Yönelik Özelliklerini Değerlendiren Kontrol Listesi

Maddeler	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum
1. Dil ve anlatım okurun belleğinde görsel metinler oluşturmamaktadır.			
2. Dil ve anlatım duyuları devindirecek niteliktedir.			
3. Anlatım sözcük dağarcığını geliştirmemektedir.			
4. Anlatım, kısa, duru ve içten tümcelerle yapılandırılmıştır.			

¹ Prof. Dr. Sedat Sever, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Ayça Karain, Nurdan Çetin, Ebru Karaca, Seda Kale (İngilizce Öğretmenleri), Rikki Brown (anadili İngilizce olan İngilizce öğretmeni)

5.	Düz, ünlem, soru ve emir tümceleri etkin kullanılmamıştır.
6.	Basit, bileşik ve karmaşık tümce yerinde kullanılmıştır.
7.	Benzetme, eğretileme, kişileştirme ve yansımali sözcükler gibi söz sanatları kullanılmıştır.
8.	Tümceler “ed-ing-ly” gibi ekler, yantümce bağlacı, benzetme ve ilgeç öbeği ile başlamaktadır.
9.	Betimlemelerde önadlar (sıfat) ve/veya belirteçler (zarflar) kullanılmıştır.
10.	Öykü bağdaşık (bağlaçlar, değiştirim öğeleri, sözcük ilişkileri ve sözcüksel bağdaşıklık, eksilteli yapılar) biçimde yapılandırılmıştır.
11.	İngilizcenin yazım ve noktalama kurallarına özenle uyulmuştur.
12.	A2 ve kısmen B1 düzeyinde İngilizce bilen çocukların anlayabileceği özgün bir dil kullanılmıştır.
13.	Dilsel becerilerin (okuma, konuşma, yazma, dinleme) gelişmesine katkıda bulunmamaktadır.

Bulgular

Bu bölümde geliştirilen kontrol listelerinin uygulamaları sonucu elde edilen bulgulara yer verilmektedir. Bu doğrultuda aşağıda ayrıntılı biçimde sunulan üç uygulama yapılmıştır.

Özetle, ilk pilot uygulama geliştirilen kontrol listelerinin 1 özgün kısa öykünün üç İngilizce öğretmeni tarafından değerlendirilmesi ile gerçekleştirilmiştir. Maddelerin üç puanlayıcı İngilizce öğretmenleri tarafından anlaşılıp anlaşılmaması da ölçülmüştür.

İkinci ön uygulamada biraz daha genişletilerek 10 ders kitabındaki öyküler değerlendirilerek madde seçmede kullanılan madde ayrıncılık gücü indeksinin ve Cronbach alfa iç tutarlılık güvenilirlik katsayısının hesaplanması gerçekleştirilmiştir.

Üçüncü uygulama alanında deneyimli üç İngilizce öğretmeni tarafından 20 öykü, öykü değerlendirme kontrol listelerine göre puanlanmıştır. Bu puanlamaların sınıf içi korelasyon katsayısı ve Cronbach Alfa iç tutarlılık güvenilirlik katsayısı hesaplanarak kontrol listelerinin güvenilirliği ölçülmüştür.

Kontrol Listelerinin Pilot Çalışması

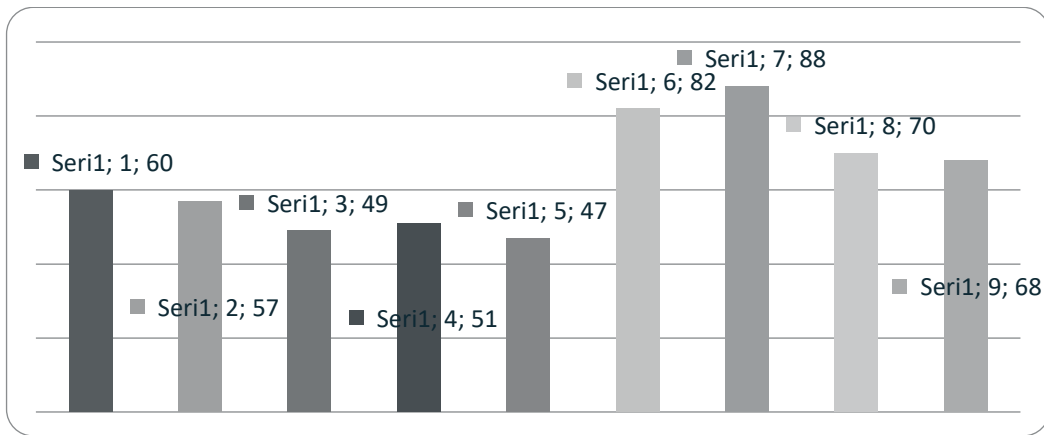
Pilot çalışmasında, alanında en az on yıllık deneyimi olan üç İngilizce öğretmeni tarafından Me and My Cat adlı öykü (bkz. Ek 1) okunduktan sonra, çalışma için geliştirilen öykü değerlendirme kontrol listeleri kullanılarak öykünün 12- 13 yaşındaki 7. sınıf öğrencilerine uygunluğu sınanmıştır. Me and My Cat adlı öyküye üç İngilizce öğretmenin verdiği kontrol listeleri puanları 90 tam puan üzerinden 79, 87 ve 76 olup, ortalama kontrol listeleri puanı 80,6'dır. Maddelerin %70'ine olumlu yanıt verilmesi incelenen öykünün öğrencilerin yabancı dil düzeyine ve yaşına uygun olduğu anlamına gelmektedir. Bu çalışmada verilebilecek en yüksek puan 90 olduğundan maddelerinin %70'ine olumlu yanıt verilmesi puanın en az 63 olması anlamına gelmektedir. Bu nedenle, Me and My Cat adlı öykünün çocuğa göreliğinin ve dilinin İngilizce öğretiminde kullanılmaya uygun olduğu yorumu yapılmıştır.

Pilot çalışmaya katılan öğretmenlerin hepsi öyküyü çok beğendiklerini belirtmişlerdir. Bir katılımcı ise kontrol listesinde yer alan, “Betimlemelerde ilginç önadlar (sıfat) ve/veya belirteçler (zarflar) kullanılmıştır” maddesindeki “ilginç” sözcüğünü anlayamadığını, kendisinde negatif bir çağrışım yaptığını, bu sözcüğün “zor” mu yoksa “çok farklı yaratıcı” anlamında mı kullanıldığını sormuştur. Katılımcıya günlük kullanılan (everyday vocabulary) ve temel iletişim (basic vocabulary) için kullanılan sözcüklerin dışında, daha az karşılaşılan (less commonlexis) ancak düşünceleri ve duyguları daha etkili anlatabilen sözcük gruplarını anlatmanın yolu olarak “ilginç” sözcüğünün kullanıldığı açıklanmıştır. Ancak, “ilginç” sözcüğünün farklı anlamlar çağrıştırdığı gözlemlendiğinden kontrol listesinden çıkarılmasına karar verilmiş ve söz konusu madde şu biçimde değiştirilmiştir: “Betimlemelerde etkili önadlar (sıfat) ve/veya belirteçler (zarflar) kullanılmıştır”.

Kontrol Listelerinin Ön Uygulaması

Kontrol listelerinin daha geniş olarak ön uygulamasının yapılması daha geniş kapsamda yeterliliğini saptamak açısından değerli bulunmuştur. Bu nedenle araştırmanın sorunu ve önemini ele alırken değinilen yabancı dil ders kitaplarındaki okuma metinlerinin yeterli olmaması sorunundan yola çıkarak, İngilizce öğretiminde A2-B1.1 dil düzeyine yönelik on kitaptaki yazınsal metinler kontrol listeleri kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu amaçla Ankara’da bulunan bir özel ortaokulunun İngilizce bölümünde 7. sınıf öğrencileri için kullanılan kaynak kitaplar içinden son on yıl içinde yayınlanan kitaplar taranmıştır ve öğretmenlerin ödev ve sınıf çalışmalarında kaynak kitap olarak kullanılan on ders kitabı elde edilmiştir. Bu kitaplardan birisi çalışma grubunun ders kitabı olarak da kullanılmaktadır. 10 ders kitabının ikisinde kısa öyküye rastlanmamasına karşın, yedi ders kitabında birer kısa öykünün ve bir kitapta da iki öykünün yer aldığı gözlemlenmiştir.

İncelenen ders kitaplarındaki kısa öyküler, kontrol listeleri kullanılarak 10 yıldan fazla İngilizce öğretmenliği deneyimi olan araştırmacı tarafından incelenmiştir. Grafik 1’de kısa öykülerin kontrol listelerinden aldıkları puanlara göre öğrencilerin yabancı dil düzeyine ve yaşına uygunluk değerleri görülmektedir.

Şekil 1. İncelenen Ders Kitaplarındaki Kısa Öykülerin Çocuğa ve Biçeminin İngilizce Öğretimi için Kullanılmaya Uygunluk Değerleri

En yüksek toplam puanı 90 olduğundan, maddelerin %70'ine olumlu yanıt verilmesi, yani değerlendirilen kısa öykünün puanının 63 puan ve üzeri olması, kısa öykülerin çocuğa göre olduğu anlamına gelmektedir. 63 puanın altında puanı olan kısa öykülerin çocuğa göre olmadığı yorumu yapılabilmektedir.

Grafik 1'de görüldüğü gibi 5 öykünün puanları 63 puanın altındayken (60, 57, 49, 51/47), 4 öykünün puanları (82, 88, 70, 68) 63 puanın üstündedir. On kitaptaki öyküler değerlendirildiğinde, bir kitapta hiç öykü olmaması ve dördünde de puanların düşüklüğü nedeniyle bu anlamda açıkça yetersizlik görülmektedir.

Bu ön uygulamayla Öykü Değerlendirme Kontrol Listelerinin madde seçmede kullanılan madde ayırıcılık gücü indeksi hesaplanmıştır. Madde toplam istatistiği (item-total statistics) tablosunda (bkz. Tablo 3) her bir ölçek maddesinin korelasyon katsayısı verilmektedir. Korelasyon katsayısı .20'nin altına düşen maddelerin elenmesi önerilmektedir. Tablo 3'te görüldüğü gibi sadece 28. maddenin korelasyon katsayısı .000 olup .20'nin altında olduğundan bu maddenin kontrol listesinden çıkarılması söz konusu olmuştur. 28. Madde, "İngilizcenin yazım ve noktalama kurallarına özenle uyulmuştur." biçimindedir. Ancak ön uygulamanın yazılı metin üretimiyle ilgili uzman ekiplerin bulunduğu büyük yayınevlerinden çıkan kitaplar üzerinde yapılmasının yazım ve noktalamayla ilgili madde sonucunu etkilediği düşünülmüştür. Bu nedenle daha az denetimden geçen kaynakları (internet vb.) da değerlendireceği düşüncesiyle maddenin kalmasına karar verilmiştir.

Tablo 3. Madde Toplam İstatistiği

Maddeler	Kontrol Listeleri Ortalaması	Değişkeni	Madde Toplam Kor.Katsayısı	Cronbach Alfa
Soru 1	61,7778	196,444	,517	,949
Soru 2	60,8889	202,861	,392	,950
Soru 3	62,0000	196,000	,577	,948
Soru 4	61,8889	196,111	,597	,948
Soru 5	61,4444	200,778	,393	,950
Soru 6	61,6667	188,250	,915	,945
Soru 7	61,3333	205,250	,366	,950
Soru 8	61,8889	191,361	,811	,946
Soru 9	61,889	191,361	,811	,946
Soru 10	62,1111	201,611	,592	,948
Soru 11	61,5556	187,028	,784	,946
Soru 12	61,8889	196,361	,586	,948
Soru 13	61,8889	186,111	,894	,945
Soru 14	61,5556	191,778	,848	,946
Soru 15	62,0000	195,500	,746	,947
Soru 16	62,0000	195,750	,588	,948
Soru 17	61,6667	199,500	,538	,948
Soru 18	61,3333	204,000	,243	,952

Soru 19	61,5556	198,778	,515	,949
Soru 20	60,7778	207,194	,359	,950
Soru 21	60,8889	205,861	,371	,950
Soru 22	61,4444	197,528	,682	,947
Soru 23	61,0000	202,500	,385	,950
Soru 24	62,2222	190,194	,813	,946
Soru 25	62,1111	189,111	,860	,945
Soru 26	61,4444	195,278	,535	,949
Soru 27	61,2222	197,694	,862	,947
Soru 28	60,6667	210,750	,000	,951
Soru 29	61,3333	193,70	,838	,946
Soru 30	60,8889	203,611	,552	,949

Kontrol listelerinin bütünü için Cronbach alfa iç tutarlılık güvenirlik katsayısı hesaplanmıştır. Madde çıkarılmadan 30 madde üzerinden yapılan işlemde iç tutarlılık güvenirlik katsayısı olan Cronbach alfa katsayısı .95 bulunmuştur. Bu sayısal değer 30 maddeden oluşan öykü değerlendirme kontrol listelerinin güvenilir olduğuna işaret etmektedir.

Kontrol Listelerinin Uygulaması

Öykü değerlendirme kontrol listeleri, kısa öyküde bulunması gereken özellikleri belirleme, ölçek taslağını hazırlama, alan uzman grubunun oluşturulması, uzman görüşlerinin elde edilmesi, pilot çalışmasının ve daha geniş ön uygulamasının yapılması gibi süreçlerden geçirilerek geliştirilip uygulamaya hazır hale getirilmiştir.

Öykü değerlendirme kontrol listeleri ile değerlendirilecek olan öykülerle ilgili olarak alan taraması yapmadan önce bazı ilkeler belirlenmiştir. İlk olarak, öğrencilerin okuyacağı kısa öykülerin hedef dilde yazılmış ve yazınsal olarak niteliği yüksek özgün metinler olması planlanmıştır. Buna ek olarak, öykülerin çeşitli türde ve geniş bir yazın alanına yayılmasına (dedektif, bilim kurgu, fabl, çocuk ve yetişkin yazını vb.) dikkat edilmiştir. Adolesan dönemini yaşayan katılımcıların “en az ilginç bulduğu metin türü olarak saptanan peri masalı” (Ay ve Bartan, 2011: 248) gibi, metin türlerinin çalışma dışında tutulmasına dikkat edilmiştir. Bu yolla öğrencilerin güdülenmelerine ve farklı metin türleriyle karşılaşmalarına katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Öykü değerlendirme kontrol listeleri ile değerlendirilecek olan öyküleri bulmak için bir alan taraması yapılmıştır. Bu amaçla, dünyada bir ilk olarak 2013 yılında Oxford’da açılan Oxford Öykü Müzesi’nin web sayfasındaki öyküler, ünlü çocuk dergileri (Cricket, Merlyns Pen) içinde yer alan öyküler, Oscar Wilde ve Road Dahl gibi ünlü yazarların çocuklar için yazdıkları tüm öyküler ve Gothic Stories ve Ghost Stories gibi belli bir türe yönelik kısa öykü derlemeleri araştırmacı tarafından okunmuştur.

Ayrıca çocuklar için öykü önerileri içeren Read Aloud Anthology'den alınan öneriler, bilinen öykü yarışmalarında hem çocukların hem de yetişkinlerin yazdıkları derece alan öyküler, çocukların öykü ve kitap yorumu yaptıkları web sayfaları, Short! (Kevin-Crossley Holand), Too Short (Kevin-Crossley Holand), Short and Scary (Louise Cooper), Short and Spooky (Louise Cooper) gibi tanınmış kısa öykü kitapları, Robert Munsch gibi çocuklar için kısa öykü yazarlığıyla öne çıkmış bazı yazarların web sayfalarında ve kitaplarında yer alan öyküler okunmuştur.

Buna ek olarak, "ELT Professionals Around The World" adlı uluslararası çevrimiçi tartışma grubunda, bu foruma üye İngilizce öğretmenlerine, sınıflarında kullandıkları ve beğenilen öykü önerileri sorulmuştur. Önerilen öyküler, araştırmacı tarafından değerlendirilmiş ve bu kapsamlı tarama sonucunda uygulama için kullanılmak üzere değerlendirilecek öykü sayısı 20'ye indirilmiştir. Alanında deneyimli üç İngilizce öğretmeni tarafından 20 öykü, öykü değerlendirme kontrol listelerine göre puanlanmıştır. Öykülerin aldıkları puanlar Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. Öykülerin Büyükten Küçüğe Doğru Aldıkları Puanlar

	Öyküler	Puanlar
1.	A Mouthful	89,3
2.	Just a Pigeon	88,3
3.	Hairy	88,3
4.	Umbrella Man	87,3
5.	The Sound of Annie's Silence	87
6.	Mouse	86,6
7.	Me and My Cat	86,6
8.	Love You Forever	85,3
9.	The Selfish Giant	84,3
10.	Just One Kiss	84
11.	Eleven	83,6
12.	All the Cats in the World	82,3
13.	Skeleton Woman	79
14.	It Could Happen...	79
15.	The Dragon Rock	77,6
16.	Priscilla and the Wimps	76,6
17.	Monkey's Paw	73,3
18.	Lighthouse	67,6
19.	Knots on a Counting Rope	66,3
20.	The Exquisite Corpse	66,3

Yapılan çözümlenmeyle ilgili olarak okurlar arası güvenilirlik durumu saptanmıştır. Üç okuyucunun yaptığı ayrı ayrı değerlendirmelerden elde edilen puanların güvenilirliğini hesaplamada, okurlar arası güvenilirlik durumunu saptamak için sınıf içi korelasyon katsayısı

(Intraclass Correlation Coefficient) hesaplanmıştır. Bu hesaplama sonucunda puanların sınıf içi korelasyon katsayısı, .819 olarak hesaplanmıştır. Cronbach Alfa iç tutarlılık güvenilirlik katsayısı .838 olarak hesaplanmıştır. Bu sayısal değerler kontrol listelerinin güvenilir olduğuna işaret etmektedir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Bu araştırmada İngilizce öğretiminde kullanılması planlanan özgün kısa öykülerin çocuğa göreliği ve dili ile ilgili değerlendirilmesi için iki kontrol listesi oluşturulmuştur.

Kontrol listelerinin geliştirilmesi için öncelikle kısa öykülerde bulunması gereken özellikleri belirlemek için alanyazın taraması yapılmıştır. Bu aşamanın sonucunda geliştirilen ilk öykü değerlendirme kontrol listesinde (Tablo 1) öykülerin niteliğini belirlemek amacıyla tema, konu, kahramanlar, plan, ileti ve çevre öykünün çocuğa göreliğini ölçmek için seçilen ana başlıklar olmuştur. İkinci kontrol listesinde (Tablo 2) dil, anlatım (biçem) ve bağdaşıklık boyutlarına yer verilmiştir. Bu başlıklar altında kontrol listeleri toplam 20 madde şeklinde yazılarak altı kişiden oluşan alan uzman görüşleri elde edilmiştir. Uzman görüşlerinden hareketle madde sayısı arttırılarak 30 madde elde edilmiştir.

Bu aşamadan sonra pilot uygulama ile bir öykünün (Me and My Cat (bkz. Ek 1)) geliştirilen öykü değerlendirme kontrol listeleri kullanılarak 12- 13 yaşındaki 7. sınıf öğrencilerine uygunluğu üç İngilizce öğretmeni tarafından sınanmıştır. Pilot çalışma sonucunda, öykünün çocuğa göreliğinin ve dilinin İngilizce öğretiminde kullanılmaya uygun olduğu (ortalama kontrol listeleri puanı 80,6' dır) yorumu yapılmış ve ufak değişikliklerle kontrol listelerinin son hali verilmiştir.

Böylece kontrol listeleri ön uygulamaya ve uygulamaya hazır hale getirilmiştir. Ön uygulama Ankara'da bulunan bir özel ortaokulunun İngilizce bölümünde 7. sınıf öğrencileri için kullanılan A2- B1.1 dil düzeyine yönelik son on yıl içinde yayınlanan kitaplardaki öyküler üzerinden yapılmıştır. İncelenen ders kitaplarındaki kısa öyküler, kontrol listeleri kullanılarak 10 yıldan fazla İngilizce öğretmenliği deneyimi olan araştırmacı tarafından puanlanmıştır. 5 öykünün puanları 63 puanın altındayken, 4 öykünün puanları 63 puanın üstündedir. Ayrıca bu ön uygulamayla öykü değerlendirme kontrol listelerinin madde seçmede kullanılan madde ayırıcılık gücü indeksi hesaplanmış ve uygun bulunmuştur. Sonuç olarak, kitaplar içinde yer alan ve incelenen kısa öyküler, tema, konu, öyküde geçen kahramanlar, öykünün planı, yazınsal iletiler, öykünün geçtiği toplumsal çevre, öykünün dili ve anlatımı açısından yetersiz kalmaktadır. Bunun yanı sıra incelenen ders kitaplarındaki kısa öykülerin hiçbirinin özgün öykülerden ve klasik eser niteliğindeki öykülerden seçilmediği gözlenmiştir. Ayrıca kitaplarda kullanılan yazınsal nitelikli metinlerin sıklığı da yeterli bulunmamıştır.

Kontrol listelerinin uygulaması yukarıda belirtilen değerlendirme aşamalarından sonra seçilen 20 özgün kısa öykünün üç puanlayıcı İngilizce öğretmeni tarafından değerlendirilmesiyle yapılmıştır. Değerlendirme sonucu puanların sınıf içi korelasyon

katsayısı, .819 olarak ve Cronbach Alfa iç tutarlılık güvenilirlik katsayısı .838 olarak hesaplanmıştır. Bu değerler kontrol listelerinin güvenilir olduğunu göstermektedir. Bu uygulamada 20 öykünün de düşük puan (63 ve altı) almaması düşündürücü olmuştur. Orta puan alan The Exquisite Corpse Adventure (bkz. Ek 3) ve The Skeleton Woman (bkz. Ek 2) öykülerin içeriğinin çocuğa göre olmadığı Kontrol listelerinde puanlama bölümünde ayrıntılı biçimde aktarılmıştır. Puanlayan öğretmenlerin bu konuda eğitim almadıkları düşünüldüğünde sonuç şaşırtıcı görünmemektedir. Puanlayıcıların puanlama aracıyla ilgili eğitim almalarının güvenilirliği arttırdığı belirtilmektedir (Kuiken & Vedder, 2014). Bu nedenle kontrol listelerinin temellerinin dayandığı bilgilerin yabancı dil öğretmenlerine de aktarılması önerilmektedir. Bu eğitim, çalışma grubunda yer alan özel okulda çalışmakta olan İngilizce öğretmenlerinin eğitime zaman ayırmalarının mümkün olmaması nedeniyle bu çalışmada gerçekleştirilememiştir. Ancak başka bir çalışmayla puanlayıcılara eğitim sağlanarak ya da öz-eğitim olanakları oluşturularak kontrol listelerinin denenmesi önerilmektedir. Puanlayıcı eğitimi konusu son yıllarda tartışılan bir konudur. Bazı çalışmalar (Harsch & Martin, 2012) puanlayıcı güvenilirliğine katkısı olduğu sonucuna varsa da bu eğitimin puanlayıcı güvenilirliğine katkısı olmadığını ortaya koyan çalışmalar (Weigle, 1998) da mevcuttur.

Sonuç olarak İngilizce öğretiminde kullanılmak istenen özgün kısa öykülerin, tema, konu, öyküde geçen kahramanlar, öykünün planı, yazınsal iletiler, öykünün geçtiği toplumsal çevre, öykünün dili ve anlatımı açısından yeterli olması gerekmektedir. Yabancı dil öğretmenlerinin özellikle öğretimde kullanacakları öykülerin çocuğa göre olup olmadığı konusunda eğitim almaları gerektiği görülmektedir. Bu eğitim gerçekleştirildikten sonra kontrol listelerinin alana katkısı olacağı düşünülmektedir.

Ayrıca kontrol listelerinin A2- B1.1 İngilizce dil düzeyindeki ve 12-13 yaş aralığındaki öğrencilere göre hazırlandığı göz önünde bulundurulduğunda, diğer dil düzeyi ve yaş gruplarına uygun olup olmadığının da başka bir çalışmayla sınanması önerilmektedir. Bu çalışmada hazırlanan kontrol listeleri A2- B1.1 İngilizce dil düzeyindeki ve 12-13 yaş aralığındaki öğrencilere uygunluğunu üç İngilizce öğretmeni tarafından ölçülmüştür. Daha fazla katılımcı ile denenmesi önerilmektedir.

Son olarak, geliştirilen kontrol listelerinin özellikle toplumbilim, ruhbilim, edebiyat ve yabancı dil öğretimi alanlarındaki yeni bilgilerle gelişime açık araçlar olduğu vurgulanmalıdır. Örneğin, toplumsal cinsiyet ayrımcılığıyla ilgili ya da “tozpembe bir dünya” algısı yaratılmadığından emin olmak amacıyla ayrıntılı maddeler önerilebilmektedir (Çer, 2014). Bu ve benzeri maddelerin eklenmesi için yabancı dil öğretimi alanında ve diğer disiplinlerle ortak olarak konuyla ilgili yeni çalışmalara gereksinim duyulmaktadır.

Kaynakça

- Aghagolzadeh, F. & Tajabadi, F. (2012). A debate on literature as a teaching material in FLT, *Journal of Language Teaching and Research*, (3)1, s. 205-210. <http://www.academypublisher.com/jltr/>.
- Airasian, P.W. (1996). *Assesment in the Classroom*, McGraw Hill, Boston College.
- Airasian, P.W. (2001). *Classroom Assesment*, McGraw Hill, Boston College.
- Arioğlu, S. (2001). The Teaching of reading through short stories in advanced classes. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara.
- Ay, S. & Bartan, Ö. Ş. (2011). Individual differences in foreign language reading comprehension: Gender and topic interest. (eds) içinde J. Arabski, A. Wojtaszek, *Individual Learner Differences in SLA*, Bristol: Multilingual Matters, s. 245-258.
- Ay, S. & Bartan, Ö. Ş. (2012). The effect of topic interest and gender on reading test types in a second language. *The Reading Matrix*, (12) 1, s.62-79.
- Can, R. (2012). Ortaöğretim öğrencilerinin bağdaşıklık araçlarını işlevlerine göre yazılı anlatımlarında kullanma becerileri. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 14 (1) <http://eefdergi.erzincan.edu.tr/index.php/EFDERGI/article/viewArticle/908>.
- Can, D. T., & Sapar, V. (2010). (Re) Constructiong Little Red Riding Hood in a Writing Course. (eds) içinde D. Köksal, İ. H. Erten vd., *The 6th International ELT Research Conference Proceedings*, İzmir: Tubitak Nobel Yayın Dağıtım, s. 133-143.
- Civaroğlu, Ö. (1998). *Çocuk edebiyatı*. İstanbul: Esin Yayınevi.
- Collie, J. & S. Slater (1987). *Literature in the language classroom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Corbett, P. (2001). *How to teach fiction writing at keystone 2*, London: David Fulton Publishers.
- Çer, E. (2014). *Edebiyatta çocuk gerçekliği ve çocuğa yönelik ilkelerinin incelenmesi*, Basılmamış doktora tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Demir, T. (2012). Türkçe eğitiminde yaratıcı yazma becerisini geliştirme ve küçürek öykü. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9(19), 343-357.
- Demir, Y. & Ertaş, A. (2014). A suggested eclectic check list for ELT coursebook evaluation. *The Reading Matrix*, 14(2), 243-252.
- Eke, A. (1997). *Yazma dersinde edebi metinlerin kullanımı*, Basılmamış yüksek lisans tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Halliday, M. A. K. & Matthiessen, C. (2004). *An introduction to functional grammar*. New York: Oxford University Press Inc.
- Harsch, C. & Martin G. (2012). Adapting CEF-descriptors for rating purposes: Validation by a combined rater training and scale revision approach. *Assessing Writing*, 17. 228-250.
- Heaven, K. (2007). *Story proof: The science behind the startling power of story*. London: Libraries Unlimited.
- Kubiszyn, T. & Borich, G. (2007) *Educational testing and measurement: Classroom application and practice* (8. baskı). The USA: John Wiley & Sons, Inc.
- Kuiken, F., & Vedder, I. (2014). Rating written performance: What do raters do and why? *Language Testing*, 31(3), s. 329-348. doi:10.1177/0265532214526174
- Lazar, G. (1990). Using novels in the language-learning classroom. *ELT Journal* (44) 3, s. 204-214.
- Lazar, G. (1993). *Literature and Language Teaching: A Guide for Teachers and*

- Trainers*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 73.
- Linn, R.L.&Gronlund,N.E.(1995). *Measurement and assesment in teaching*, New Jersey: Prentice-Hall, 257.
- Lukens, R. J. (1999). *A critical handbook of children's literature*. New York: Longman.
- McKay, L. S. (2001). *Literture as content for ESL/EFL*, (ed.) içinde Marianne Celce-Murcia, *Teaching English as a second or foreign language*, USA: Heinle&Heinle Thomson learning, Inc., s. 319-331.
- Oğuzkan, F. (2001). *Çocuk Edebiyatı*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Özkan, B. (2004). "Metindilbilimi, metindilbilimsel bağdaşıklık ve Haldun Taner'in "onikiye bir var" adlı öyküsünde metindilbilimsel bağdaşıklık görünümleri". *Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13(1), s. 167-182.
- Öztoprak, F. B. (2006). *Öykü öğretiminde öykü haritası kullanımının okuduğunu anlama üzerine etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitim Bilim Dalı, Çanakkale.
- Paran, A. (2008). "The role of literature in instructed foreign language learning and teaching: An evidence-based survey." *Language Teaching* 41(4), 465-496.
- Paran, A. (2010). *Between Scylla and Charybdis: The dilemmas of testing language and literature*. (eds) içinde A. Paran & L. Sercu, *Testing the untestable in language education*, Bristol: Multilingual Matters, s. 143-165.
- Parkinson, B. &Reid-Thomas, H. (2000). *Teaching literature in a second language*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Rosenblatt, M. L. (1978). *The reader, the text, the poem*. Carbondale, IL: Southern Illinois University Press.
- Sarıçoban A. & Küçüköğlü, H. (2011). 'Using literature in EFL classrooms: Short stories', *1st International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics Proceedings, May 5-7 2011 Sarajevo*, s.160-179.
- Seven, S. vd. (2011). *Edebî Metinlerle Çocuk Edebiyatı*. Ankara: Pegem Akademi.
- Sever, S. (1995). *Çocuk Kitaplarında Bulunması Gereken Yapısal ve Eğitsel Özellikler*, <http://www.egitim.aku.edu.tr/ssever.htm>
- Sever, S. (2008). *Çocuk ve edebiyat*. 6. Baskı İzmir: Tudem Yayıncılık.
- Sever, S. (2013). *Çocuk edebiyatı ve okuma kültürü*. İzmir: Tudem Yayıncılık.
- Sofuoğlu, M. (1979). *Anaokullarına giden 5 ve 6 yaş çocuklarının seçilmiş resimli kitaplar hakkındaki beğenilerin incelenmesi*. Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Solar, B. (2012). *3. Ulusal çocuk ve gençlik edebiyatı sempozyumu*, 05- 07 Ekim 2011. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Şimşek, M. R., & Dündar, E. (2018). Particularised checklists in materials evaluation: Developing contextually relevant criteria for Turkish EFL classes. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 14(3), 154-189.
- Tomlinson, B. (2008). *Language acquisition and language learning materials* (Eds) B. Tomlinson içinde *English Language Learning Materials*, London: Continuum International Publishing Group.
- Tomlinson, B. (2003). *Introduction: Are materials developing?* (Eds) B. Tomlinson içinde *Developing Materials for Language Teaching*, London: Continuum International Publishing Group.

- Tosunoğlu, M. & Alamdard S. G. (2012). "İlköğretim 6.-8. Sınıf ders kitaplarında yer alan metinlerin içeriksel olarak çocuk edebiyatı nitelikleri açısından incelenmesi", 3. Ulusal Çocuk ve gençlik Edebiyatı Sempozyumu (Yay. Haz. Sedat Sever). Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Uçkun, B. & Onat, Z. (2008). Yabancı dil kitaplarında özgün metin ve özgün görev kullanımının önemi: Bir kitap incelemesi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7(1),149-164.
- Uzun, L.S. (1995). Orhun yazıtlarının metindilbilimsel yapısı, Türk Dili Araştırmaları Dizisi-7, Ankara, Simûrg Yayınları.
- Weigle, S. (1998). Using FACETS to model rater training effects. *Language Testing* 15(2) 263–287.
- Williams, J. M. (1990). Style: Toward clarity and grace. Chicago: The University of Chicago Press.
- Yang, A. (2001). Reading and the non-academic learner: a mystery solved. *System* 29.4, 450–460.

Ekler

Ek: 1. Pilot Çalışmada ve uygulamada değerlendirilen *Me and My Cat* adlı öykü

Me and My Cat

by Satoshi Kitamura

“Late one night an old lady with a pointed hat came in through my window. She brandished her broom at me and fired out some words. Then she left without saying goodbye.

“Nicholas, wake up! You’ll be late for school”

It must be mum. It must be morning again.

Mum dragged me to the bathroom and made me wash and dress. Downstairs she interrupted my breakfast. She was furious. She carried me off to catch the school bus. I had gone...

but I was still here...

“How strange” I thought to myself pulling my whiskers.

WHISKERS?!

I rushed to the bathroom and looked at myself in the mirror. Leonardo, my cat, is staring back at me. But it wasn’t him inside. It was me- Nicholas! I couldn’t believe my eyes!

I had turned into a cat!

“Don’t panic!” I told myself. I sat in the armchair to consider the situation carefully...

I fell asleep.

When I woke up, I thought a little better. Maybe it wasn’t such a bad thing to be a cat. I didn’t have to go to the school, did I? I hopped onto the table and from there to the top of the shelves. What fun! I could never do this before! I decided to leap toward the cupboard on the other side of the room.

Ready- set...! Oops!

Mum threw me out of the house. While I was rambling in the garden, Gioconda, the next-door-neighbour cat, came up and licked me all over my face. Yuck!

“Time to go for a walk” I thought.

The brick wall was warm under my paws. As I got close to Miss Thomson’s garden, a funny thought occurred to me. Miss Thomson had given me Leonardo when he was a kitten. Leonardo was Heloise’s son. Did that mean Heloise was now my mother?

Meow, miam! Hello mum” I called tentatively. She ignored me completely.

Farther along, I came across three mean-looking cats. “Excuse me. May I go through?” I said. “No, go away! It’s our wall.” replied one. “Well, I think the wall belongs to every...” but before I could finish my sentence, they were all over me, they punched and kicked and scratched one another until we fell off the wall, entangled.

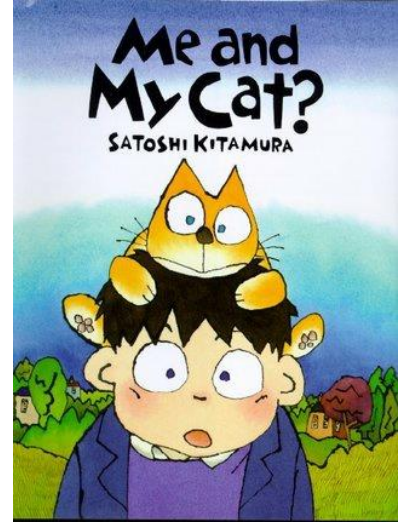
“Bowwowowowowowowowow!” The dog came running towards us. Barking furiously! The cats ran away all directions. It was Bernard, Mr Stone’s dog! He’s a sweet dog, my favourite in the neighbourhood.

“Thanks Bernard, you came just in time.” He chased me out of the garden. Of course! He couldn’t recognise me! So this was the world that Leonardo lived in. Life was as tough and complicated as it was for humans. When I got home, I went into the house then I heard a scratching noise coming from the front door.

It was “me” back from school, trying to get into the cat flap. But was he me, “Nicholas”? Or was he poor little Leonardo inside my body?

Once indoors, he continued to behave strangely. He scratched himself earnestly, and when that was done he challenged his shoes until they surrendered. He licked his sweater to clean, then spent a long time sharpening his nails. He found the goldfish particularly fascinating. He tried to sort the washing and then the yarn... but at last he gave up. He found the radiator and the litter box irresistible. But he didn’t seem to like me at all!

At last, mum saw something was wrong with her son. She became so worried that she called the doctor and asked him to come at once.

“Nothing to worry about” said Dr. Wire. “He is just a little bit overtired. Send him to bed early and he’ll be fine in the morning.”

Mum was still very upset. She held him tight in her arms all evening. I felt sorry for them both. I climbed on Leonardo in my shape and stroked his chick. He purred.

Then mum stroked me gently. I purred.

Later that night, the old lady in the pointed hat came in through my bedroom window.

“Sorry, love! I got the wrong address” she said.

She brandished her broom and blurted out some words. Then she left without saying goodnight.

“Nicholas, wake up! You’ll be late for school” I heard mum shouting.

Everything was back to normal.

At school Mr.McGough sat on the table. He scratched himself, licked his shirt and fell asleep for the rest of the lesson.”

Ek: 2. Uygulamada değerlendirilen *TheSkeleton Woman* adlı öykü *Skeleton woman*
http://www.storymuseum.org.uk/1001stories/upload_files

“Father and daughter stand on the top of the cliff. Beneath them the water breaks on the rocks. The Father's eyes are angry. He holds his daughter's neck, her eyes wide with fear, shouting at her. She screams. Maybe she was pushed, who knows? Maybe she slipped. What is known is that she fell from the cliffs, her body twisting and turning as she fell through the air, crashing and cracking against the rocks like limp, lifeless puppet, breaking her neck on the rocks below? And the sea came and drew her in, out into the bay and down to the bottom of the ocean where she lay. The fish came and feasted on her flesh until there was nothing left but her bones, swaying back and forth amid the seaweed. And from that day fishermen avoided that place.

They believed it to be haunted. Cursed.And were forever mindful of the power of legend.

And then it came to pass that a fisherman, new to this part of the coast came to find work and build himself a home. He rowed out to that bay, hooked on his bait and cast out his line. He waited all day but no fish took his bait, until, as the sun went down, the line suddenly tightened. His rod bent under the weight of his catch. What kind of fish was it? A shark?Surely something rich in meat. He imagined the faces of the locals when he showed them his catch, the money he would earn, the admiration from everyone, especially the women. For, living alone, the fishermen did hope that one day he would catch himself a pretty girl and make her his wife. He looked into the water and there, in the twilight, saw the dancing skeleton at the end of his line. Terrified, he turned away, grabbed his oars and began to row. He got back to the shore, looked over his shoulder and saw the skeleton, still dancing at the end of his rod. He grabbed his rod and ran up the beach, turning around to see the skeleton twisting and crashing against the rocks, all the time following him.

He reached the door of his cabin, threw it open and collapsed into a chair. He sat in the darkness, his heart beating like a drum, terrified. He sat there for a while, then got up and lit a tallow lamp in the wall. He saw the clutter of bones and staggered backwards until his back was against the wall, frozen with fright. He waited but nothing happened. Then, intrigued, he gingerly walked over and touched the bones. They are cold and wet from the sea but something deep inside him wanted to make things right. With great love and care, he started to move the bones, slowly into place. He gently took a foot, stuck inside a rib, and with great skill untangled it. He went on in this way until there before him was the skeleton of a woman. And when he was done, he slipped into bed, pulled his sealskin blanket over his body and fell asleep. He dreamed - who knows of what? And as he did so a tear ran down his face. Skeleton woman turned to watch the tear running onto his cheek.

She started to move, stood and walked over to the bed, bent down and tasted his tear. And then she started to sing. She sang for her flesh to return, for legs so that she could dance, arms to cook, hair so that she might be beautiful once more, lips so that she could speak and kiss - a belly so that she might give birth. In this way, she sang and sang herself back onto her bones. And when she was done, she lay down next to the fisherman. And in the morning, when they awoke, he took her for his wife.”

Ek: 3. Uygulamada değerlendirilen *The Exquisite Corpse Adventure* adlı öykü *The Exquisite Corpse Adventure***Episode 1****Contributed by:** [Jon Scieszka](#)**Illustration by:** [Chris Van Dusen](#)<http://www.read.gov/exquisite-corpse/episode1.html>

“This story starts with a train rushing through the night. The full moon lights the silver rails winding around dark mountains, through deep woods, and over steep gorges of jagged rock and one freezing cold rushing black mountain river.

I wish there was enough time to describe all of the funny (and touching) twists and turns - especially the Elephant Clown Party - that led up to now. But there isn't. Enough time. Because there is a ticking clock. And the two passengers we care most about don't know anything about it.

In a sleeping berth, in the third car from the end of the

train, are two children, eleven- year-old twins, who have just run away from the circus.

The girl's name is Nancy. The boy's name is Joe.

They have no idea that those are not their true names. Though they will figure it out soon enough. Up until two hours ago, Nancy and Joe thought they were orphans. That turned out to be not true either. Joe holds up the “birthday card” that has suddenly changed their lives.

“This is not even in code! If our real Mom and Dad are such secret spies, wouldn't they have at least written in code?”

“Maybe they didn't have enough time,” said Nancy.”

Happy

HELLO.NOW.

FOLLOW CLUES.

Rescue Us By

PIECING TOGETHER THE EXQUISITE CORPSE.

Birthday.

LOVE, MOM & DAD

“... gets right to the point. And there is this mark. The same mark we both have on our right little toe. Who else would know about that?”

Joe frowned. “But we don't really know if we are going to the right place. We don't really know if the Exquisite Corpse is the Top Secret Robot we are supposed to piece together. And we don't really know how to help.”

Joe was right to be worried. But he was worried for all of the wrong reasons.

The note was from their real mom and dad. They were going to the right place. The Exquisite Corpse was a very Top Secret Robot that could only be assembled by them. And because they had been raised in a circus, Joe and Nancy had been perfectly trained for just this moment.

Fire juggling, trapeze flips, sharpshooting, bullwhip stunts, lock-picking, lion taming, bareback riding, knife throwing, snake charming, disappearing, sword swallowing, and other circus skills can come in handy in all sorts of situations.

What Joe should have been worried about was the clock “the first ticking clock. Oh, so much more to explain. So little time.

Here, you will just have to piece things together yourself:

If the train makes it over the last treacherous gorge, there is a good chance that you and Nancy and Joe will have to deal with werewolves and mad scientists, real ninjas and fake vampires, one roller-skating baby, a talking pig, creatures from another planet (possibly another dimension), killer poetry, clues from classic children's books, two easy riddles, several bad knock knock jokes, plenty of explosions, a monkey disguised as a pirate, two meatballs, a blue plastic Star Wars lunch box (missing its matching thermos), three ticking clocks, and not just one bad guy â€” but a whole army of villains, cads, scalawags, sneaks, rats, varmints and swindlers. Also several desperados, a gang of evildoers, and one just plain bad egg. And you-know-who will have to piece together the Exquisite Corpse.

But the first ticking clock.

It is attached to the last bridge.

And of course there is a wire that leads from the clock to an entire bundle of dynamite.

Joe and Nancy's train rushes toward that bridge.

The second hand of the clock has exactly forty-seven more ticks before it reaches its very explosive alarm time.

Joe looks once more at their "birthday card."

"So now what do we do?"

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 28.10.2020 Kabul/Accepted: 07.06.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 495-518

KÖK DEĞERLER BAKIMINDAN TÜRK ATASÖZLERİ

Ömer KEMİKSİZ¹

Öz

Söz varlığı içinde yer alan atasözleri, toplumun kültürünü gelecek kuşaklara aktardığı gibi değerler eğitiminde de önemli bir yere sahiptir. Bu araştırmanın amacı Türkçedeki atasözlerinde yer alan kök değerleri tespit etmektir. Nitel araştırma yönteminde doküman incelemesiyle gerçekleştirilen çalışmanın örneklemini Türk Dil Kurumu tarafından 2011 yılında yayımlanan Türkçe Sözlük'ün 11. baskısıdır. Sözlükteki atasözleri, öğretim programlarında kök değerler şeklinde ifade edilen "adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı sevgi, sorumluluk, vatanseverlik ve yardımseverlik" değerlerine göre içerik analizi ile incelenmiş, ulaşılan bulgular tablo ve grafikler hâlinde sunulmuştur. Araştırma sonucunda Türkçe Sözlük'teki 374 atasözünün kök değerlerle ilgili olduğu tespit edilmiştir. Bu atasözlerinden 57'si (%15,24) öz denetim, 47'si (%12,57) sevgi, 47'si (%12,57) vatanseverlik, 45'i (%12,03) sabır, 42'si (%11,23) saygı, 35'i (%9,36) yardımseverlik, 31'i (%8,29) dostluk, 29'u sorumluluk (%7,75), 21'i dürüstlük (%5,61) ve 20 tanesi (%5,35) adalet kök değeriyle ilgilidir. Her bir kök değere ait atasözleri bulgular bölümünde tablolarla sunulmuş, tabloların altında ilgili kök değeri ve kök değere yönelik tutum ve davranışları örneklendiren atasözleri anlamlarıyla birlikte verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Değerler Eğitimi, Kök Değerler, Atasözleri, Öğretim Programları.

Turkish Proverbs in Terms of Core Values

Abstract

Being a part of the vocabulary of a language, proverbs have a pivotal role in the values education as they pass down the culture of the society to the next generations. This study aims to determine the core values in Turkish proverbs. The document review method was used among qualitative research methods. The study sample consisted of the 11th edition of the Turkish Dictionary published by the Turkish Language Institute in 2011. The proverbs in the dictionary were analysed through content analysis based on the values of "justice, friendship, honesty, self-control, patience, respect, love, responsibility, patriotism and benevolence" as addressed in the curricula, and the findings are presented in tables and graphics. At the end of the research, it was found that 374 proverbs in the Turkish Dictionary are related to core values. Of all these proverbs, 57 (15.24%) was about self-control, 47 (12.57%) love, 47 (12.57%) patriotism, 45 (12.03%) patience, 42 (11.23%) respect, 35 (9.36%) benevolence, 31 (8.29%) friendship, 29 responsibility (7.75%), 21 honesty (5.61%) and 20 (5.35%) justice. Proverbs related to each core value are presented with tables in the Findings section. Besides, related core values and proverbs that exemplify the relevant attitudes and behaviours towards the given value are given under the tables along with the meanings of the proverbs.

Keywords: Values Education, Root Values, Proverbs, Teaching P.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, okemiksiz@bartin.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8628-6203

Giriş

Eğitim, öğretim faaliyetleri kişileri geleceğe hazırlarken onların toplum tarafından kabul gören değerlere uygun hareket etmesini de amaçlar. Son yıllarda değerler eğitiminin önem kazanması, bireylere hangi değerlerin öncelikli olarak kazandırılacağı ve bu değerlerin kazandırılmasında izlenecek yolların neler olması gerektiği sorusunu da beraberinde getirmiştir. Sözlü ve yazılı kültür/edebiyat ürünleri, değerler eğitiminde kullanılacak malzemelerden biri olarak görülmektedir.

“Gerçek yaşamda var olan unsurlar, yüzyıllar boyunca sözlü ve yazılı edebiyat aracılığıyla kültürümüz ve öz değerlerimiz biçiminde varlığını sürdürür. Bu noktada edebî eserler, bir yandan değerleri koruyucu ve gelecek nesillere aktaran bir işlev üstlenirken diğer yandan aynı değerleri okuyucusuna kazandıran bir işlev üstlenmiş olur” (Yaman, Taflan ve Çolak, 2009, s. 114). Böylece birey, sözlü ve yazılı kültür ürünleri yoluyla millî ve evrensel ahlak ölçülerini tanır (Arıcı, 2019). Bu ürünlerin toplumların bilgi depoları olduğunu vurgulayan Türkeli-Sanlı’ya (2011) göre sözlü ve yazılı edebî ürünler bir milletin hem kendisini tanıması hem de diğer toplumlar tarafından tanınması için önem taşımaktadır. Bu ürünlerin, içinde yaşadığı toplumu en iyi şekilde tanıyabilmesi için erken yaşlardan itibaren bireylere kazandırılmasına çalışılmalıdır. “Öğrencilere kazandırılması amaçlanan sözlü ve yazılı kültür ürünlerinin temelinde anonim diye adlandırılan ve edebiyatın da temeli kabul edilen ağıtlar, maniler, ninniler, masallar, destanlar, efsaneler, deyimler ve atasözleri gelmektedir. Bu ürünlerden günlük hayatta en çok kullanılanlar ise atasözleridir” (Tepeli ve Arıcı, 2012, s. 223). “Bir eğitim aracı olarak kullanılan ve sözlü kültür içerisinde çok önemli bir yere sahip olan atasözleri, millet hafızasında kalıplaştıktan sonra sürekli tekrar yoluyla nesilden nesile aktararak günümüze kadar gelebilmiştir” (Alkaya, 2006, s. 90). Halkın ürettiği ve zamanla da oldukça az değişim geçirip günümüze ulaşan atasözleri, ilettiği değerler ve toplumdaki yerini asırlardır korumuş olma gibi özellikleriyle dikkat çekmektedir (Bulut, 2011).

“Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, deme, mesel, sav, darbimesel” (Türk Dil Kurumu [TDK], 2011, s. 180) biçiminde tanımlanan atasözleri, “genellikle genel geçerliliği olan birçok toplumsal kuralı ve tabiat kuralını özetleyen ve bunların nesilden nesile aktarılmasını sağlayan kısa cümlelerden oluşur” (Yılar, 2015, s. 45). Biçim olarak farklı şekillerde karşımıza çıksa da içerik bakımından çoğunlukla bir deneyimin aktarımı olarak öğretici amaçlı üretilen (Aydın, 2013) ve toplumların kültürel mirasının taşıyıcılarından biri olan atasözleri,engin deneyim ve fikirlerin mantık süzgecinden geçirilmesinden sonra söze dönüştürülmesi ile ortaya çıkmıştır (Bağcı, 2010). Alkayış’a (2009) göre her milletin ataları, kuşaktan kuşağa aktarılan birçok atasözü türetmiştir. Bu atasözlerinden bazıları güldürmekte, bazıları düşündürmekte, bazıları da nasihat ya da uyarı yoluyla bilgilendirmektedir. Atasözlerinin her ulusun kendi varlığının ve benliğinin aynası olduğunu belirten Aksoy’a (1988) göre bu sözler ulusların zekâlarındaki keskinliği, hayallerindeki genişliği, duygularındaki inceliği belirten en değerli örnekler olması bakımından kendi ulusunun damgasını taşımaktadır. Toplumların kültür hazinelerinden biri

olan atasözleri, çeşitli durumlarda ve çeşitli amaçlarla bireyler tarafından kullanılması tercih edilen edebî ürünlerin başında gelmektedir.

Türkçenin anlatım olanaklarının ve gücünün en önemli göstergelerinden birisi olan atasözleri, bu özelliğinden dolayı dil eğitimi ve öğretiminin başlıca araçlarındandır (Aşılıoğlu, 2009). Ustaca bir üsluba, büyüleyici ve inandırıcı bir anlatım özelliğine sahip (Aksoy, 1988) atasözleriyle “hem düşünceleri kısa, öz olarak anlatıp çarpıcı uyarılarda bulunma ve etkileyici bir anlatımı elde etme hem de bir olayın doğruluğunu, yanlışlığını ya da bir yargıyı kanıtlama ve bunu atalarımızın deneyimlerinden yararlanarak yaptığımızı belirtme imkânına sahip oluruz” (Arıcı, 2019, s. 139). İnsanların sözlü ya da yazılı anlatım sırasında genellikle düşüncelerini desteklemek, anlaşılacak, anlatımı akıcı hâle getirmek, dinleyici ya da okuyucu üzerinde etki oluşturmak veya bir şeyi ima etmek gibi amaçlarla atasözlerinden yararlandığını dile getiren Aşılıoğlu’na (2009) göre bireyler, bu sözleri genellikle savundukları düşüncenin doğruluğunu gösteren bir kanıt olarak gösterir, böylece anlatıma bir güç ve etki katarlar. Bağcı’ya (2010) göre ise atasözlerini yerli yerinde kullanmak bir dili iyi konuşmak ve iyi yazmak için gerekli olan şartlardandır. Bu sebeple atasözleri “söyleyişi kuvvetlendirme, fikirlerimize kuvvetli birer kanıt oluşturma ve az sayıda cümle ile öz ifadeler kurabilme açısından konuşma ve yazma eğitiminde kullanılabilir ürünlerdendir” (Baş, 2002, s. 62). Bundan dolayı kişinin atasözleri hazinesi ne kadar zengin olursa anlatım gücü de o kadar yüksek olacağından kendisini daha doğru bir şekilde ifade edeceği aşikârdır (Tekşan ve Yiğit, 2012).

“Toplumun değerlerini yansıtan özlü sözler olarak kültür öğelerini geçmişten bugüne taşıması bakımından önemli bir işleve sahip olan” (Girmen, 2013, s. 119), bu yönüyle kültürel bir köprü vazifesi gören (Çevik, 2006) atasözleri “halkın hayatı algılayış ve düşünüş tarzını, milletin kimliğini ortaya koymasına bakımından büyük önem taşır” (Tekşan ve Yiğit, 2012, s. 312). İnsanların nasıl bir yaşam biçimi benimsediği; nelere öfke, sevgi ve ilgi duyduğu; ailede ve okulda çocuklarına hangi değerleri ne gibi yöntem ve yaklaşımlarla aktardığı; bir ulusun yaşadığı tarihsel olaylar, toplumsal ve ekonomik gelişmeler, başka uluslarla kurduğu ilişkiler o ulusun atasözlerine bakılarak anlaşılabilir (Aşılıoğlu, 2009). “Bunun yanında atasözlerinde kullanıldıkları devrin derin izlerini bulmak da mümkündür. O dönemin yaşayışı, giyimi, hayat felsefesi, ruhsal durumu, insani ilişkileri, yemekleri, değer yargıları, sevinçleri, gelenek ve göreneklere gibi birçok konuda bize ipuçları veren atasözleri bu yönüyle sadece edebî açıdan değil, tarih, ahlak, sosyal, psikoloji bakımından da önem arz eder” (Korkmaz, 2007, s. 266). Bu nedenle atasözleri, bir toplumun hayata bakış açılarını göstermeleri bakımından birer nirengi noktası sayılırlar ve toplumun değer ve yargıları atasözlerindekiyle paralellik arz eder (Duruhan ve İlhan, 2004). Toplumun değerleri bağlamında ve yüklediği anlamlar açısından geçmiş ile bugün arasında toplumsal düşünce bağlamında bir köprü vazifesi gören (Hirik, 2017) atasözleri, toplumsal değerlerin gelecek kuşaklara aktarılması noktasında da oldukça önemlidir. Bu sebeple atasözlerinden değerler eğitimi çalışmalarında istifade edilmesi önem arz etmektedir.

“Her toplum yetiştirdiği bireylere öncelikle kendi kültürünü, geleneğini, göreneğini, maddi ve manevi değerlerini aktarmak ister” (Önel, 2008, s. 1). Güzel ve Karadağ’a (2013) göre atasözleri de böylesi bir duyarlılığın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bağcı’ya (2010) göre atasözleri, içinde yaşadığı toplumun kültürel değerlerini barındıran metinlerin gelişim çağındaki bireylere aktarılmasında önemli görevler üstlenmektedir. Çünkü atasözleri, milletlerin manevi değerlerini, kendilerine özgü duygu, düşünüş ve hayata bakış açılarını yansıtan ve bu özellikleriyle içinden çıktıkları kültürleri en iyi şekilde ortaya koyan ürünler olarak değerlendirilmektedir (Karaca, 2000). Atasözlerinin kişilik kazandırılması noktasında yalnızca çocukların eğitimi için değil toplum içindeki tüm bireyleri yetiştirme ve onlara yol gösterme amaçlı bir söz okulu olduğunu belirten Erginer (2010), bu söz okulunun kurallarını iyi bilen insanların nerede, ne yapacağını bilen bireyler olarak toplumda kendilerini var edeceğini vurgular. Bundan dolayı yaşadığı toplum içinde saygın bir yer edinmek isteyen kişiden, atasözlerindeki öğütleri dikkate alması ve bu öğütlere uygun davranışlar içine girmesi beklenir.

“Kültürümüzde asırlar içerisinde oluşmuş değerlerin öğretilmesinde yine kültür mirasımızdan yararlanmak gerekir” (Gereken ve Gülmez, 2019, s. 184). Atasözleri taşıdıkları toplumsal değerler göz önüne alındığında, değer öğretiminin önemli bir ögesi olarak düşünülebilir (Girmen, 2013). Bulut’a (2011) göre temelinde toplumsal bir konu olan değerler eğitimi kavramı, toplumun aynası niteliğindeki atasözleri vasıtasıyla bireye pek çok kazanım sağlama potansiyeline sahiptir. Ancak atasözlerini değerler eğitiminde etkili bir şekilde kullanabilmek için içerdikleri değerler bakımından ele almaya ihtiyaç vardır. Literatüre bakıldığında atasözlerinin değerler eğitimindeki yeri üzerine yapılan çalışmaların sınırlı sayıda olduğunu söylemek mümkündür. Aşılıoğlu (2009) tarafından gerçekleştirilen araştırmada Türk atasözleri eğitim değerleri açısından incelenirken Bulut’un (2011) çalışması Türk atasözlerinin iletildiği değerler ve Türkçe eğitimindeki yeri üzerinedir. Benzer bir çalışmada da Girmen (2013), 1-5. Sınıf Öğretim Programlarındaki değerleri yansıtan atasözlerinin tespitini yapmış ve bunların Türkçe derslerindeki kullanılabilirliğini belirlemeye çalışmıştır. Çiçek’in (2019) araştırması Türkçe öğretmeni adaylarının atasözleriyle değerler eğitimi arasındaki ilişkiyi algılama düzeylerini ortaya koyma amaçlıdır. Çelikkaya ve Esen (2017), Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı’ndaki değerleri örneklendiren atasözlerinin sosyal bilgiler ders kitaplarındaki yerini tespit etmişlerdir. Sönmez (2014), araştırmasında atasözlerinin Sosyal Bilgiler Öğretim Programı’nda yer alan değerleri yansıtmaya durumunu ele alırken Kalaça (2013) ise atasözlerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı’nda yer verilen değerleri yansıtmaya durumunu araştırmıştır. Mindivanlı, Küçük ve Aktaş’ın (2012) çalışması sosyal bilgiler dersi konularının öğretiminde değer aktarımında kullanılacak atasözleri hakkındadır. T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük dersindeki bazı değerlerin aktarımında yararlanılabilecek atasözlerini belirlemeyi amaçlayan araştırma da Mindivanlı-Akdoğan, Boztaş ve Koç’a (2014) aittir.

Millî Eğitim Bakanlığı [MEB] tarafından 2017 yılında öğretim programlarında gerçekleştirilmeye başlanan güncellemeler ile “kök değer” kavramına vurgu yapılmış ve bu

değerler “adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverlik” şeklinde sıralanmıştır. Kök değerlerin öğretim programlarında yer almasının ardından konuyla ilgili tespit edilebilen ve bu çalışmaya yakın tek araştırma Gerekten ve Gülmez (2019) tarafından yapılmıştır. Bahsi geçen çalışmada öncelikle Ömer Asım Aksoy’un Atasözleri Sözlüğü kök değerler bakımından taranmış, ardından bu değerlerin 5. Sınıf Türkçe ders kitabında hangi sıklıkla yer aldığı ortaya konulmuştur. Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük’te yer verilen atasözlerindeki kök değerleri belirlemeyi ve alana farklı bir örneklem üzerinden katkı sunmayı amaçlayan bu çalışma ise aşağıdaki araştırma soruları doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

1) Türkçedeki atasözlerinin öğretim programlarındaki kök değerlere göre dağılımı nasıldır?

2) Öğretim programlarındaki kök değerleri örneklendiren atasözleri hangileridir?

Yöntem

Çalışmanın bu bölümünde ilk olarak araştırma modeline değinilmiş, ardından örneklem ve verilerin toplanması ile analizi hakkında açıklamalar yapılmıştır.

Model

Bu çalışma nitel araştırma modeli ile yapılandırılmıştır. Yıldırım ve Şimşek’e (2016, s. 41) göre “gözlem, görüşme, doküman analizi gibi nitel veri toplama tekniklerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamında gerçekçi ve bütüncül biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin takip edildiği araştırma türü” olarak tanımlanan nitel araştırmalar “verilerin toplanması ve analizinde sayısallaştırmayı değil genellikle sözcükleri vurgulayan bir araştırma stratejisi olarak kabul edilir” (Özden ve Saban, 2019, s. 6).

Örneklem

Türk atasözlerindeki kök değerleri tespit etmeyi amaçlayan bu çalışmada örneklem olarak 2011 yılında TDK Yayınları tarafından 11. baskısı yapılan Türkçe Sözlük kullanılmıştır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada veri toplama tekniği olarak doküman incelemesi kullanılmıştır. Araştırılması amaçlanan olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini içeren (Yıldırım ve Şimşek, 2016) doküman incelemesinde “araştırma problemine dayalı olarak yazılı ve görsel dokümanların incelenmesi daha zengin ve kapsamlı bir çıkarım sağlanması açısından oldukça önemlidir” (Baş ve Akturan, 2017, s. 119).

Çalışmada öncelikle Microsoft Word Office dosyasında öğretim programlarındaki kök değerlerin ve bu değerlere yönelik tutum ve davranışların yer aldığı bir tablo oluşturulmuştur. MEB tarafından 18.07.2017’de gerçekleştirilen basın toplantısı için Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı [TTKB] tarafından hazırlanan Müfredatta Yenileme ve Değişiklik Çalışmalarımız

Üzerine (MEB, 2017) başlıklı belgede yer verilen tutum ve davranışların listesi Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Kök değerlere ait tutum ve davranışlar

Değerler	Değerlere İlişkin Tutum ve Davranışlar
Adalet	“Adil olma, eşit davranma, paylaşma...”
Dostluk	“Diğerkâmlık, güven duyma, anlayışlı olma, dayanışma, sadık olma, vefalı olma, yardımlaşma...”
Dürüstlük	“Açık ve anlaşılır olma, doğru sözlü olma, güvenilir olma, sözünde durma...”
Öz Denetim	“Davranışlarını kontrol etme, davranışlarının sorumluluğunu üstlenme, öz güven sahibi olma, gerektiğinde özür dileme...”
Sabır	“Azimli olma, tahammül etme, beklemeyi bilme...”
Saygı	“Alçakgönüllü olma, başkalarına kendine davranılmasını istediği şekilde davranma, diğer insanların kişiliklerine değer verme, muhatabının konumunu, özelliklerini ve durumunu gözetme...”
Sevgi	“Aile birliğine önem verme, fedakârlık yapma, güven duyma, merhametli olma, vefalı olma...”
Sorumluluk	“Kendine, çevresine, vatanına, ailesine karşı sorumlu olma; sözünde durma, tutarlı ve güvenilir olma, davranışlarının sonuçlarını üstlenme...”
Vatanseverlik	“Çalışkan olma, dayanışma, kurallara ve kanunlara uyma, sadık olma, tarihsel ve doğal mirasa duyarlı olma, toplumu önemseme...”
Yardıms severlik	“Cömert olma, iş birliği yapma, merhametli olma, misafirperver olma, paylaşma...”

500

Verilerin toplanması aşamasında Türkçe Sözlük’teki atasözlerinden Tablo 1’de yer verilen kök değerleri/tutum ve davranışları örneklendirdiği düşünülenler anlamlarıyla birlikte bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Türkçe Sözlük’ün taranma işlemi araştırmacı tarafından iki kez gerçekleştirilmiş, ardından verilerin analizine geçilmiştir. Verilerin çözümlenmesinde içerik analizinden yararlanılmıştır. Yıldırım ve Şimşek’e (2016, s. 242) göre “içerik analizinde yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunu okurun anlayacağı şekilde düzenleyerek yorumlamaktır”.

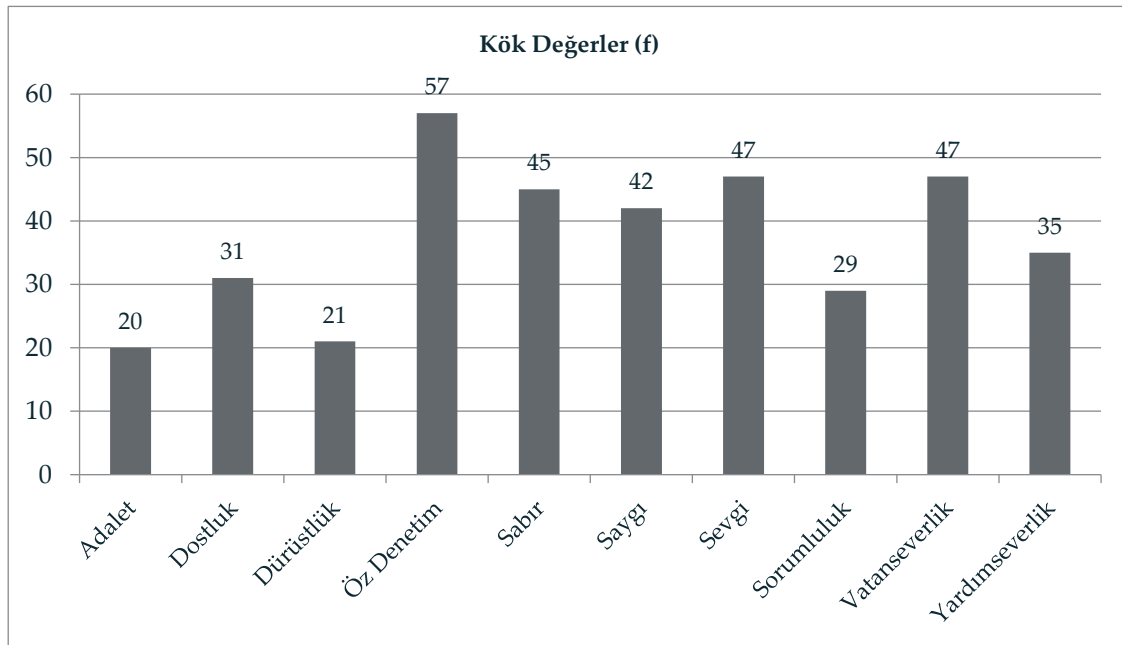
Çalışmada atasözlerinin kategorilere yerleştirilmesi aşamasında birden fazla kök değerle ilişkili gibi görünen atasözleri, anlamlarından hareketle en uygun olduğu düşünülen kök değer kategorisine yerleştirilmiştir. Yine Tablo 1’de görüldüğü gibi bazı tutum ve davranışlar farklı kök değerler için ortaktır. Bu tutum ve davranışlara uygun olduğu düşünülen atasözlerinde de yerleştirme işlemi tutum ve davranışın ait olduğu kök değer dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir. Bu işlemin ardından 374 atasözünün öğretim programlarında yer verilen kök değerlerle ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Bu atasözleri araştırmanın “Bulgular” kısmında tablolarla aktarılmıştır. Nitel araştırmalarda iç güvenirliliği sağlamanın yollarından biri toplanan verilerin betimsel bir yaklaşımla doğrudan okuyucuya sunulması (Yıldırım ve Şimşek, 2016) olduğundan ilgili kök değerleri/tutum ve davranışları örneklendiren atasözlerine anlamlarıyla birlikte tablolar altında yer verilmiştir.

Nitel çalışmalarda güvenirliliği sağlamanın yollarından biri de araştırmacı dışında birinin görüşünün alınması ve görüş birliğinin sağlanmasıdır. Miles ve Huberman

kodlayıcılar arası güvenilirlik kavramını kullanarak bir formül geliştirmiş [Güvenirlik= Görüş birliği sayısı/ (Görüş birliği sayısı+Görüş ayrılığı sayısı) x 100] ve sonucun %90'a yakın veya bu oranın üzerinde olduğunda kabul edilebilir olduğunu belirtmişlerdir (Büyüköztürk, Kılıç-Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2016). Araştırmada atasözlerinin kök değer kategorilerine yerleştirilmesinde Türkçe eğitimi alan uzmanı birinin daha görüşüne başvurulmuş ve görüş birliğinin %92 olduğu görülmüştür. Bu oranın araştırma sonuçlarının güvenilir düzeyde olduğunu gösterdiği düşünülmektedir.

Bulgular

Çalışmada ilk olarak "Türkçedeki atasözlerinin öğretim programlarındaki kök değerlere göre dağılımı nasıldır?" sorusuna cevap aranmış ve öğretim programlarındaki kök değerlerin Türkçedeki atasözlerinde hangi sıklıkla işlendiğine dair sayısal bilgilere Grafik 1'de yer verilmiştir.

Grafik 1. Atasözlerindeki kök değerlerin sayısal dağılımı

Grafik 1'de görüldüğü gibi Türkçedeki atasözlerinden 374'ünün öğretim programlarındaki kök değerlerle ilişkili olduğu belirlenmiştir. Kök değerlerin atasözlerinde işlenme sıklığına bakıldığında ise öz denetim (f=57; %15,24), sevgi (f=47; %12,57), vatanseverlik (f=47; %12,57), sabır (f=45; %12,03), saygı (f=42; %11,23) yardımseverlik (f=35; %9,36) dostluk (f=31; %8,29) ve sorumluluk (f=29; %7,75) değerlerinin daha ön planda olduğu görülürken dürüstlük (f=21; %5,61) ve adalet (f=20; %5,35) değerlerinin daha az ele alındığı tespit edilmiştir.

"Öğretim programlarındaki kök değerleri örneklendiren atasözleri hangileridir?" şeklindeki ikinci araştırma sorusu doğrultusunda ulaşılan bulgulara aşağıdaki tablolarda yer verilmiştir:

Öğretim programlarındaki kök değerlerden biri olan “adalet” değerinin işlendiği atasözlerine yönelik bulgulara Tablo 2’de yer verilmiştir.

Tablo 2. “Adalet” kök değerine yönelik atasözleri	
Kök Değer/ Tutum ve Davranışlar	Atasözleri
ADALET	“Acındırırsan arsız olur, acıktırırsan hırsız olur./Aç at yol almaz, aç it av almaz./ Aç ayı oynamaz./ Ağlatan gülmez./ Ağlayanın malı gülene hayretmez./ Alma mazlumun ahını çıkar, aheste aheste./ Arpa eken buğday biçmez./ Bir sürçen atın başı kesilmez./ Biri yer biri bakar, kıyamet ondan kopar./ Ekmekle oynayanın ekmeğiyle oynanır./ Etme bulma dünyası./ Gören gözün hakkı vardır./ Hak deyince akan sular durur./ Hak yerini bulur (yerde kalmaz)./ Harman döven öküzün ağzı bağlanmaz./ Harman (harmanını) yakarım diyen orağa yetişmemiş./ Kimsenin ahı kimsede kalmaz./ Kişi ne yaparsa kendine yapar./ Mazlumun ahı yerde kalmaz./ Şeriatın kestiği parmak acımaz.”
f	20

Tablo 2’ye göre “adalet” kök değeri ve bu değere uygun tutum ve davranışları içeren 20 atasözüne rastlanmıştır. Bu atasözlerine ve anlamlarına yönelik örneklere aşağıda yer verilmiştir:

“Şeriatın kestiği parmak acımaz: Kanunların uygun gördüğü cezaya katlanmak gerekir.”
(Adalet)

“Hak deyince akan sular durur: Bir anlaşmazlıkta adalet, tarafsızlık, hakkaniyet devreye girdiğinde kimsenin söyleyecek sözü kalmaz.” (Adalet)

“Bir sürçen atın başı kesilmez: Şimdiye kadar sizi memnun etmiş olan kişi bir kez yanlış iş yaptığında kendisine hemen ağır ceza verilmemelidir.” (Adil olma)

“Harman döven öküzün ağzı bağlanmaz: Çalışanın emeğinin karşılığı verilmelidir.” (Adil olma)

“Biri yer biri bakar, kıyamet ondan kopar: Herkesin yararlanabileceği şeyden bazıları yararlanır da başkalarına yararlanma fırsatı vermezlerse büyük kavga çıkar.” (Eşit davranma)

“Gören gözün hakkı vardır: Yiyecek veya imrenilecek bir şeyi görene o şeyden vermek gerekir.” (Paylaşma)

Öğretim programlarındaki “dostluk” kök değerinin işlendiği atasözlerine yönelik bulgulara Tablo 3’te yer verilmiştir.

Tablo 3. “Dostluk” kök değerine yönelik atasözleri	
Kök Değer/ Tutum ve Davranışlar	Atasözleri
DOSTLUK	“Adam adama (gene, her zaman) gerek olur./ Ağaç yaprağıyla gürler./ Ahbap kusuruna bakan ahbapsız kalır./ Atın varken yol tanı, ağan varken el tanı./ Ata dostu oğula mirastır./ Ayıpsız yâr arayan (dost isteyen), yârsız (dostsuz) kalır./ Az eli aşta gör, çok eli işte gör./ Bin dost az, bir düşman çok./ Can canın yoldaşdır./ Damdan düşen damdan düşenin hâlinen (hâlini) bilir./ Dost acı söyler./ Dost ağlatır, düşman güldürür./ Dost bin ise azdır, düşman bir ise çoktur./ Dost dostun ayıbını yüzüne söyler./ Dost dostun eyerlenmiş atıdır./ Dost (iyi dost) kara günde belli olur./ Dost sözü acıdır./ Dostun attığı taş baş yarmaz./ Dostluk okkayla, alışveriş dirhemle./ Eski dost düşman olmaz,
“Diğerkamlık”	
“Güven Duyma”	

“Anlayışlı Olma”	yenisinden vefa gelmez./ Gönül bir sırça saraydır, kırılırsa yapılmaz./ Hâl hâlin yoldaşdır./ Her şeyin yenisi, dostun eskisi./ Kazanırsan dost kazan, düşmanı anan da doğurur./ Kusursuz dost arayan dostsuz kalır./ Maksat muhabbet olsun./ Nerede birlik, orada dirlik./ Yalnız kalanı kurt yer./ Yalnızlık Allah’a mahsustur./ Yalnız öküz çifte (boyunduruğa) koşulmaz./ Yâr beni ansın bir koz ile, o da çürük çıksın.”
“Dayanışma”	
“Sadık Olma”	
“Vefalı Olma”	
“Yardımlaşma”	
f	31

Tablo 3’e göre “dostluk” kök değeri ve bu değere uygun tutum ve davranışları içeren 31 atasözü tespit edilmiştir. Bu atasözlerine ve anlamlarına yönelik örneklere aşağıda yer verilmiştir:

“Dost bin ise azdır, düşman bir ise çoktur: Dostlarını olabildiğince çoğalt, düşmanlarını olabildiğince azalt.” (Dostluk)

“Hâl hâlin yoldaşdır: Aynı durumdaki kimseler, birbirlerinin hâlini daha iyi anlarlar.” (Diğerkâmlık)

“Dostun attığı taş baş yarmaz: Dostun acı sözü veya sert davranışı insana ağır gelmez.” (Güven duyma)

“Kusursuz dost arayan dostsuz kalır: Kusursuz kişi olmadığından, kendisine kusursuz bir dost arayan kimse aradığını bulamaz, dostsuz kalır.” (Anlayışlı olma)

“Ağaç yaprağıyla gürler (güzelidir): İnsan önemli işleri akrabası, yakınları, yandaşlarından güç alarak daha kolay yapar.” (Dayanışma)

“Eski dost düşman olmaz, yenisinden vefa gelmez: Aralarında ufak tefek dargınlıklar olsa bile eski dostlar birbirlerine düşman olmazlar, yeni kazanılan dostlarla arada henüz sıkı bir bağ oluşmadığı için bu durum söz konusu değildir.” (Sadık olma)

“Dost (iyi dost) kara günde belli olur: Gerçek dost üzüntülü, sıkıntılı günlerde insanı yalnız bırakmaz.” (Vefalı olma)

“Dost dostun eyerlenmiş atıdır: Gerçek dost, arkadaşının sıkışık zamanında yardımına koşmaya hazır durumdadır.” (Yardımlaşma)

Öğretim programlarındaki “dürüstlük” kök değerinin işlendiği atasözlerine yönelik bulgulara Tablo 4’te yer verilmiştir.

Tablo 4. “Dürüstlük” kök değerine yönelik atasözleri

Kök Değer/ Tutum ve Davranışlar	Atasözleri
DÜRÜSTLÜK	“Ağanın gözü, yiğidin sözü./ Allah'ın bildiği kuldan saklanmaz./ Ardıcın közü olmaz, yalancının sözü olmaz./ Arife günü yalan söyleyenin (oruç yiyenin) bayram günü yüzü kara çıkar (olur)./ Ayyar tilki art ayağından tutulur./ Baca eğri de olsa dumanı doğru çıkar./ Caminin (mescidin) mumunu yiyen kedinin gözü kör olur./ Doğrunun yardımcısı Allah'tır./ Doğru söz yemin istemez./ Eğri oturup doğru konuşalım./ Eğriye eğri doğruya doğru./ Emanete hıyanet olmaz./ Gizlide gebe kalan aşikârede doğurur./ Haklı söz,
“Açık ve Anlaşılır Olma”	

“Doğru Sözlü Olma”	haksız Bağdat'tan çevirir./ Haramın temeli olmaz./ Haramzade pazar bozar, helalzade pazar yapar./ Hile ile iş gören mihnet ile can verir./ İt değmekle (işemekle) deniz pis olmaz./ Tuz ekmek hakkını bilmeyen kör olur./ Yalancının evi yanmış, kimse
“Güvenilir Olma”	inanmamış./ Yalancının mumu yatsıya kadar yanar.”
“Sözünde Durma”	
f	21

Tablo 4’te görüldüğü üzere “dürüstlük” kök değeri ve bu değere uygun tutum ve davranışları içeren 21 atasözü belirlenmiştir. Bu atasözlerine ve anlamlarına yönelik örneklerle aşağıda yer verilmiştir:

“Doğrunun yardımcısı Allah’tır: İşlerinde doğruluktan ayrılmayan kişiye Tanrı her zaman yardım eder.” (Dürüstlük)

“Allah’ın bildiği kuldak saklanmaz: Kişi işlediği suçtan dolayı önce Tanrı’ya karşı sorumludur ve bu suçu da Tanrı bilir, bu nedenle onu kuldak saklamak gerekmez.” (Açık ve anlaşılır olma)

“Eğriye eğri doğruya doğru: Gerçek neyse aynen belirtilmelidir.” (Açık ve anlaşılır olma)

“Haklı söz, haksız Bağdat’tan çevirir: Doğru söz, yanlış yolda çok ilerlemiş kişiyi bile yola getirir.” (Doğru sözlü olma)

“Yalancının mumu yatsıya kadar yanar: Söylenen söz yalansa durum çok geçmeden anlaşılır.” (Doğru sözlü olma)

“Emanete hıyanet olmaz: Emanet olarak bırakılan şeyi titizlikle korumak gereklidir.” (Güvenilir olma)

“Tuz ekmek hakkını bilmeyen kör olur: İyiliğini gördüğü, ekmeğini yediği kimseye karşı saygısızlık ve hainlik eden kişinin sonu iyi olmaz.” (Güvenilir olma)

“Ağanın gözü, yiğidin sözü: Çalışanlarını gereği gibi yöneten ve çalıştıran kişi iyi bir yöneticidir, sözünün eri olan kimse de yığıttir.” (Sözünde durma)

Öğretim programlarındaki “öz denetim” kök değerinin işlendiği atasözlerine yönelik bulgulara Tablo 5’te yer verilmiştir.

Tablo 5. “Öz denetim” kök değerine yönelik atasözleri

Kök Değer/ Tutum ve Davranışlar	Atasözleri
ÖZ DENETİM	“Aç gözünü, açarlar gözünü./ Açık ağız aç kalmaz./ Açık yaraya tuz ekilmez./ Açma sırrını dostuna, dostunun dostu vardır o da söyler dostuna./ Adam adamdan korkmaz, utanır./ Ağaca çıksa pabucu yerde kalmaz./ Ağaca dayanma kurur, adama (insana) dayanma ölür./ Ağır basar yeğni kalkar./ Ağır ol, batman gel./ Ağır ol da molla desinler./ Ağır taş yerinden oynamaz./ Ağır yongayı yel kaldırmaz./ Ağlamayan çocuğa meme vermezler./ Ahmak misafir ev sahibini ağırlar./ Akılsız başın cezasını (zahmetini) ayak çeker./ Aklına geleni işleme, her ağacı taşlama./ Alçak yerde yatma sel alır, yüksek yerde yatma yel alır./ Aşını, eşini, işini bil./ Atılan ok geri dönmez./ Atın dorusu, yiğidin delisi./ Ayağını yorganına göre uzat./ Baba koruk (erik) yer, oğlunun dişi kamaşır./ Baş ağır

Sorumluluğun u Üstlenme”	gerek, kulak sağır./ Başın başı var, başın da başı var./ Boğaz dokuz boğumdur./ Bol bol yiyen bel bel bakar./ Bülbülün çektiği dili belası./ Büyük lokma ye büyük söz söyleme./ Çağrılan yere erinme, çağrılmayan yere görünme./ Çağrılmayan yere çörekçiyle börekçi gider./ Dağ başına harman yapma, savurursun yel için; sel önüne değirmen yapma, öğütürsün sel için./ Davetsiz gelen döşeksiz oturur./ Dede (dedesi) koruk yer, torununun dişi kamaşır./ Deli deli akanı bura bura tıkarlar./ Dereyi (çayı, ırmağı) geçerken at değiştirilmez./ Edebi edepsizden öğren./ Erine göre bağla başını, tencerene göre kaynat (pişir) aşını./ Esrik devenin çulu eğri gerek./ Gel denilen yere gitmeye ar eyleme, gelme denilen yere gidip yerini dar eyleme./ Gündüzün mum yakan geceleyin bulamaz./ Güvenme varlığa, düşersin darlığa./ Haddini bilmeyene bildirirler./ Her deliğe elini sokma, ya yılan çıkar ya çıyan./ Hesabını bilmeyen kasap, ne satır bırakır ne masat./ İki ölç, bir biç./ İmam osurursa, cemaat sıçar./ Keseye danış, pazarlığa sonra giriş./ Kılavuzu karga olanın burnu boktan kalkmaz./ Kişinin kendine ettiğini kimse edemez./ Korkak bezirgân ne kâr eder ne zarar (ziyan)./ Köpekle yatan pire ile kalkar./ Körle yatan şaşı kalkar./ Nefesine güvenen borazancıbaşı olur./ Öfke ile kalkan ziyanla (zararla) oturur./ Serçeden korkan darı ekmez./ Sırrını açma dostuna, o da söyler dostuna./ Vakitsiz öten horozun başını keserler.”
f	57

Tablo 5’te görüldüğü üzere “öz denetim” kök değeri ve bu değere uygun tutum ve davranışları içeren 57 atasözü belirlenmiştir. Bu atasözlerine ve anlamlarına yönelik örneklere aşağıda yer verilmiştir:

“Her deliğe elini sokma, ya yılan çıkar ya çıyan: Sonunu düşünmeden sana zararı dokunma olasılığı bulunan davranışlarda bulunma.” (Öz denetim)

“Esrik devenin çulu eğri gerek: Kişi, durumuna uygun davranmalıdır.” (Öz denetim)

“Ağır basar yeğni kalkar: Ağırbaşlı olan, herkesten saygı görür, ağırbaşlı olmayana ise kimse değer vermez.” (Davranışlarını kontrol etme)

“Erine göre bağla başını, tencerene göre kaynat (pişir) aşını: Davranışlarını içinde bulunduğun koşullara uydur.” (Davranışlarını kontrol etme)

“Akılsız başın cezasını (zahmetini) ayak çeker: Bir işte düşüncesizce davranan kişi her türlü olumsuz sonuca katlanır.” (Davranışlarının sorumluluğunu üstlenme)

“Öfke ile kalkan ziyanla (zararla) oturur: Öfkesine kapılarak iş gören sonunda güç duruma düşer.” (Davranışlarının sorumluluğunu üstlenme)

“Atın dorusu, yiğidin delisi: Atın doru renkli olanı, kişinin ise gözünü budaktan esirgemeyeni makbuldür.” (Öz güven sahibi olma)

“Serçeden korkan darı ekmez: Tehlikeleri gözde büyüterek işe girişmekte çekingen davrananlar amaçlarına ulaşamazlar.” (Öz güven sahibi olma)

Öğretim programlarındaki “sabır” kök değerinin işlendiği atasözlerine yönelik bulgulara Tablo 6’da yer verilmiştir.

Tablo 6. “Sabır” kök değerine yönelik atasözleri

Kök Değer/ Tutum ve Davranışlar	Atasözleri
SABIR	“Acele ile menzil alınmaz./ Acele ile yürüyen yolda kalır./ Acele işe şeytan karıştır./ Acele işin sonu pişmanlık./ Açlık ile tokluğun arası yarım yufka./ Ağır git ki yol alasın./ Akarsu çukurunu kendi kazır./ Allah dağına göre kar verir./ Allah gümüş kapıyı kaparsa altın kapıyı açar./ Allah sabırlı kulunu sever./ Altın ateşte, insan mihnette belli olur./ Âşığa Bağdat sorulmaz./ Âşığa Bağdat uzak (ırak) değil (gelmez)/ Ayı görmeden bayram etme./ Başa gelen çekilir./ Bostan gök iken pazar(lık) yapılmaz./ Çıkmadık canda umut var./ Çıkmadık candan umut kesilmez./ Çobanın gönlü olursa (olunca) tekedan yağ (süt, köremez) çıkarır./ Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur./ Dağ ne kadar yüce olsa yol üstünden aşar./ Damlaya damlaya göl olur./ Değirmene gelen nöbet bekler./ Derdi veren devasını da verir./ Durdu durdu, turnayı gözünden vurdu./ Ecele çare bulunmaz./ Er olan ekmeğini taştan çıkarır./ Geç olsun da güç olmasın./ Geline ata bindirmişler 'ya nasip' demiş./ Gün doğmadan kimliği söylenmez./ Gün doğmadan neler doğar./ Her çok azdan olur./ Kara gün kararıp kalmaz./ Karpuz kabuğunu görmeden denize girme./ Meramın elinden bir şey kurtulmaz./ Merdiven ayak ayak (basamak basamak) çıkılır./ Pilavdan dönenin kaşığı kırılınsın./ Sabır acıdır, meyvesi tatlıdır./ Sabreden derviş muradına ermiş./ Saçın ak mı kara mı, önüne düşünce görürsün./ Sen işten korkma, iş senden korksun./ Tekkeyi bekleyen çorbayı içer./ Ya devlet başa ya kuzgun leşe./ Yuvarlanan taş yosun tutmaz./ Zahmetsiz rahmet olmaz.”
f	45

Tablo 6’da görüldüğü üzere “sabır” kök değeri ve bu değere uygun tutum ve davranışları içeren 45 atasözü belirlenmiştir. Bu atasözlerine ve anlamlarına yönelik örneklere aşağıda yer verilmiştir:

“Sabır acıdır, meyvesi tatlıdır: Sabır zor bir iştir ancak güzel sonuçları vardır.” (Sabır)

“Başa gelen çekilir: Çaresiz durumlara düşüldüğünde insan kendini üzüntüye kaptırmayıp bu durumlara sabır göstermelidir.” (Sabır)

“Dağ ne kadar yüce olsa yol üstünden aşar: Yenilmesi imkânsız gibi görünen zorlukların da üstesinden gelinir.” (Azimli olma)

“Er olan ekmeğini taştan çıkarır: Azimli kimse geçim yolunu bulmak için en güç işlerle bile uğraşmaktan yılmaz.” (Azimli olma)

“Allah gümüş kapıyı kaparsa altın kapıyı açar: İş bozulan kişi umutsuzluğa düşmemeli, Tanrı’nın onu daha iyi bir işe kavuşturacağına inanmalıdır.” (Tahammül etme)

“Zahmetsiz rahmet olmaz: Sıkıntı, güçlük çekmeden iyi ve güzel işler başarılamaz.” (Tahammül etme)

“Karpuz kabuğunu görmeden denize girme: Bir işi en uygun zamanı gelmeden yapma.” (Beklemeyi bilme)

“Sabreden derviş muradına ermiş: Beklemesini bilen kimse sonunda amacına ulaşır.” (Beklemeyi bilme)

Öğretim programlarındaki “saygı” kök değerinin işlendiği atasözlerine yönelik bulgulara Tablo 7’de yer verilmiştir.

Tablo 7. "Saygı" kök değerine yönelik atasözleri

Kök Değer/ Tutum ve Davranışlar	Atasözleri
SAYGI	"Aba altında er yatar./ Ağacın meyvesi olunca, başını aşağı salar./ Akıl yaşta değil, baştadır./ Alçak uçan yüce konar, yüce uçan (konan) alçak konar (uçar)./ Arabanın ön tekerleği nereden geçerse art tekerleği de oradan geçer./ Arı bey olan kovana üşer./ Atlar nallanırken kurbağalar ayak uzatmaz./ Atalar sözünü tutmayı yabana atarlar./ Atasını tanımayan Allah'ını tanımaz./ Az kaz, uz kaz, boyunca kaz./ Baş nereye giderse ayak da oraya gider./ Bin bilsen de bir bilene danış./ Çalma elin kapısını, çalarlar kapını./ Çingiraklı deve kaybolmaz./ Çul içinde arslan yatar./ Deveden büyük fil var./ El elden kalmaz, dil dilden kalmaz./ El elden üstündür (ta arşa kadar)./ Eden bulur, inleyen ölür./ Et ne kadar arık olsa üstüne ekmek yaraşır./ Gökten ne yağdı da yer kabul etmedi./ Gülme komşuna, gelir başına./ Hayır dile komşuna, hayır gele başına./ Herkesin ettiği yoluna gelir./ İğneyi kendine, çuvaldızı başkasına batır./ İstediyini söyleyen istemediyini iştir./ Kazma elin kuyusunu, kazarlar kuyunu./ Keçi nereye çıkarsa oğlağı da oraya çıkar./ Kel yanında kabak anılmaz./ Kepenek altında er yatar./ Komşunu iki inekli iste ki kendin bir inekli olasın./ Köşe taşı köşede yakışır./ Kötü söyleme eşine, ağı katar aşına./ Küheylan at, çul içinde de bellidir./ Latife latif gerek./ Ne ekersen onu biçersin./ Sakalım yok ki sözüm dinlensin./ Sana taşla vurana sen aşla (ekmekle, pamukla) var (dokun)./ Sırça köşkte oturan komşusuna taş atmamalı./ Su küçüğün, söz (sofra, yemek) büyüğün./ Ulular köprü olsa basıp geçme./ Ulularla urgan çekişme."
"Alçakgönüllü Olma"	
"Başkalarına Kendine Davranılmasını İstediyi Şekilde Davranma"	
"Diğer İnsanların Kişiliklerine Değer Verme"	
"Muhatabının Konumunu, Özelliklerini ve Durumunu Gözetme"	
f	42

Tablo 7'de görüldüğü üzere "saygı" kök değeri ve bu değere uygun tutum ve davranışları içeren 42 atasözü belirlenmiştir. Bu atasözlerine ve anlamlarına yönelik örneklere aşağıda yer verilmiştir:

"Atlara nallanırken kurbağalar ayak uzatmaz: Küçükler büyüklerin yanında hadlerini bilmelidir." (Saygı)

"Baş nereye giderse ayak da oraya gider: Küçükler büyüklerin izinde gider, her işte onları örnek tutarlar." (Saygı)

"Alçak uçan yüce konar, yüce uçan (konan) alçak konar (uçar): Alçak gönüllü olan toplum içinde saygı görür ve yücelir, kendisini herkesten üstün gören sevilmez ve toplum içinde iyi bir yer edinemez." (Alçakgönüllü olma)

"Ağacın meyvesi olunca, başını aşağı salar: Yararlı eserler veren, bilgi ve erdemle donanmış kimse alçak gönüllü olur." (Alçakgönüllü olma)

"Az kaz, uz kaz, boyunca kaz: Sana yapılmasını istemediyin bir kötülüğün daha ağırını başkasına yapma." (Başkalarına kendine davranılmasını istediği şekilde davranma)

"Hayır dile komşuna, hayır gele başına: Sen başkaları için iyi şeyler dile ve yap ki başkaları da senin için iyi şeyler dilesin, yapsın." (Başkalarına kendine davranılmasını istediği şekilde davranma)

"Kepenek altında er yatar: İnsanları giydiğine bakarak değerlendirmek yanlışlara yol açar, değerli kişiler de bazen eski giymiş olabilir." (Diğer insanların kişiliklerine değer verme)

“Köşe taşı köşede yakışır: Değerli kimselerin önemli mevukilerde bulunması gerekir.” (Diğer insanların kişiliklerine değer verme)

“Kel yanında kabak anılmaz: Bir kişinin yanında, uzaktan da olsa onun kusurunu hatırlatabilecek sözler söylemekten çekinilmelidir.” (Muhatabının konumunu özelliklerini ve durumunu gözetme)

“Ulularla urgan çekişme: Senden daha güçlü ve bilgili olanlarla iyi geçin, zıtlasma yenilirsin.” (Muhatabının konumunu özelliklerini ve durumunu gözetme)

Öğretim programlarındaki “sevgi” kök değerinin işlendiği atasözlerine yönelik bulgulara Tablo 8’de yer verilmiştir.

Tablo 8. “Sevgi” kök değerine yönelik atasözleri

Kök Değer/ Tutum ve Davranışlar	Atasözleri
SEVGİ	“Ada bana, adayım sana./ Ağlarsa anam ağlar, başkası (kalanı) yalan ağlar./ Aman diyene kılıç kalkmaz./ Ana gibi yâr olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz./ Ana ile kız, helva ile koz./ Ananın bastığı yavru (civciv) incinmez (ölmez)./ Arık öküze bıçak olmaz (çalınmaz)./ Âşığın gözü kördür./ Ata binersen Allah’ı, attan inersen atı unutma./ Atta, avratla uğur vardır./ Ayı sevdiği yavrusunu hırpalar./ Baba kırk oğul beslemiş, kırk oğul bir babayı beslememiş./ Baba oğluna bir bağ bağışlamış; oğul babaya bir salkım üzüm vermemiş./ Beş parmağın hangisini kessen acımaz?/ Bıçağı kestiren kendi suyu, insanı sevdiren kendi huyu./ Bir selam bin hatır yapar./ Dağda gez belde gez, insafı elden bırakma./ Değirmen iki taştan, muhabbet iki baştan./ Deniz dalgasız olmaz, gönül sevdasız olmaz./ Doğan anası olma, doğuran anası ol./ Dört göz bir evlat için./ Eğilen baş kesilmez./ Er kocar, gönül kocamaz./ Etle tırnak arasına girilmez./ Et turnaktan ayrılmaz./ Garibe bir selam bin altın değer./ Gönül ferman dinlemez./ Gönüller bir olunca samanlık seyran olur./ Gönülden gönle yol vardır./ Gülü seven dikenine katlanır./ Güzeli herkes sever./ Hasta ol benim için, öleyim senin için./ İki gönül bir olunca samanlık seyran olur./ İki kardeş savaşmış, ebleh buna inanmış./ İnsanın eti yenmez, derisi giyilmez; tatlı dilinden başka nesi var?/ Kaçanı kovmazlar, yıkılanı vurmazlar./ Kalp kalbe karşıdır./ Kardeşim olsun da kanlım olsun./ Kaya uçmazsa, dere dolmaz./ Köpek bile yal yediği kaba pislemeyiz./ Köpek ekmek veren (yediği) kapıyı tanır./ Köpek sahibini ısırılmaz./ Nikâhta keramet vardır./ Ölümle öç alınmaz./ Sev beni, seveyim seni: sevgi karşılıklı olur./ Teyze, ana yarısıdır./ Yaralı kuşa kurşun sıkılmaz.”
“Aile Birliğine Önem Verme”	
“Fedakârlık Yapma”	
“Güven Duyma”	
“Merhametli Olma”	
“Vefalı Olma”	
f	47

Tablo 8’de görüldüğü gibi “sevgi” kök değeri ve bu değere uygun tutum ve davranışları içeren 47 atasözü tespit edilmiştir. Bu atasözlerine ve anlamlarına yönelik örneklerle aşağıda yer verilmiştir:

“Ana gibi yâr olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz: İnsanlar içinde bize anne kadar candan bağlı dost yoktur.” (Sevgi)

“Bir selam bin hatır yapar: Selam bir ilgi ve sevgi belirtisidir, gönül kazanmakta büyük önemi vardır.” (Sevgi)

“Beş parmağın hangisini kessen acımaz?: İnsan evlatlarını birbirinden ayırt etmez, hangisine zarar gelse aynı üzüntüyü duyar.” (Aile birliğine önem verme)

“Etle tırnak arasına girilmez: Aile anlaşmazlıklarında bir yanı tutmak doğru değildir.” (Aile birliğine önem verme)

“Hasta ol benim için, öleyim senin için: Kişi kendisi için bir fedakârlıkta bulunan kimseye karşı sırası geldiğinde daha büyük fedakârlıkta bulunur.” (Fedakârlık yapma)

“Ananın bastığı yavru (civciv) incinmez (ölmez): Annenin acı sözü çocuğuna ağır gelmez.” (Güven duyma)

“Dağda gez belde gez, insafı elden bırakma: Eşkıya dahi olsan insafı elden bırakma.” (Merhametli olma)

“Eğilen baş kesilmez: Kusurunu anlayıp özür dileyen kişi başışlanmalıdır.” (Merhametli olma)

“Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı (hakkı) vardır: İyilik küçük de olsa unutulmaz.” (Vefalı olma)

“Köpek bile yal yediği kaba pislemes: Köpek bile yem yediği kaba saygılı davranırken insanın geçimini sağlayan yere, kendisine bu geçimi hazırlayan kimseye kötülük etmesi düşünülemez.” (Vefalı olma)

Öğretim programlarındaki “sorumluluk” kök değerinin işlendiği atasözlerine yönelik bulgulara Tablo 9’da yer verilmiştir.

Tablo 9. “Sorumluluk” kök değerine yönelik atasözleri	
Kök Değer/ Tutum ve Davranışlar	Atasözleri
SORUMLULUK K	“Ağanın gözü öküzü (ineği) semiz eder./ Ağanın gözü ata tıvardır./Arpa verilmeyen at, kamçı zoruyla yürümez./ Ata dost gibi bakmalı, düşman gibi binmeli./ Atına bakan ardına bakmaz./ Azıksız yola çıkanın gözü el torbasında kalır./ Baba malı tez tükenir, evlat gerek kazana./ Baba himmet, oğul hizmet./ Balık ağa girdikten sonra akli başına gelir./ Bir göz ağlarken öbür göz gülmez./ Bir mih bir nal kurtarır, bir nal bir at kurtarır./ Can bostanda bitmez./ Erim er olsun da yerim çalı dibi olsun./ Eşeği dama çıkaran yine kendi indirir./ Hamama giren terler./ Hangi taş pekse (katıysa), başını ona vur./ Her düşüş, bir öğreniş./ Her koyun kendi bacağından asılır./ Ismarlama hac, hac olmaz./ İşten artmaz, dişten artar./ İti (köpeği) öldürene sürütürler./ Kaymağı seven, mandayı yanında taşır./ Kendi düşen ağlamaz./ Koça boynuzu yük değil./ Oğlan atadan (babadan) öğrenir sofrayı açmayı, kız anadan öğrenir biçki biçmeyi./ Öküze boynuzu yük olmaz (ağır gelmez)./ Sana vereyim bir öğüt, kendi ununu kendin öğüt./ Sütten ağzı yanan yoğurdu (ayranı) üfleyerek yer (içer)./ Yuvayı yapan dişi kuştur.”
“Kendine, Çevresine, Vatanına, Ailesine Karşı Sorumlu Olma”	
“Sözünde Durma, Tutarlı Ve Güvenilir Olma”	
“Davranışlarını n Sonuçlarını Üstlenme”	
f	29

Tablo 9’da görüldüğü gibi “sorumluluk” kök değeri ve bu değere uygun tutum ve davranışları içeren 29 atasözüne rastlanmıştır. Bu atasözlerine ve anlamlarına yönelik örnekler aşağıda yer verilmiştir:

“Atına bakan ardına bakmaz: Görevini eksiksiz yapan, aracını iyi kullanan kimse kendisini kötü duruma düşmekten kurtarmış olur.” (Sorumluluk)

“Baba malı tez tükenir, evlat gerek kazana: Kendini bilen, yaşama sorumluluğu duyan akıllı evladın gerçek malı, kendisinin kazandığı maldır.” (Sorumluluk)

“Erim er olsun da yerim çalı dibi olsun: Kadının kocasının fakir olması önemli değildir, yeter ki aile sorumluluklarını yerine getirsin.” (Kendine, çevresine, vatanına, ailesine karşı sorumlu olma)

“Koça boynuzu yük değil: Kişiye kendi işi ve yakınlarının sorumluluğu ağır gelmez.” (Kendine, çevresine, vatanına, ailesine karşı sorumlu olma)

“Hamama giren terler: Bir işe girişen, o işin güçlüklerini veya masraflarını göze almalıdır.” (Davranışlarının sonuçlarını üstlenme)

“Her koyun kendi bacağından asılır: Herkes kendi davranışlarından sorumludur, herkes hatasının cezasını kendisi çeker.” (Davranışlarının sonuçlarını üstlenme)

Öğretim programlarındaki “vatanseverlik” kök değerinin işlendiği atasözlerine yönelik bulgulara Tablo 10’da yer verilmiştir.

Tablo 10. “Vatanseverlik” kök değerine yönelik atasözleri

Kök Değer/ Tutum ve Davranışlar	Atasözleri
VATAN SEVERLİK	“Adamın iyisi işbaşında (alışverişte) belli olur./ Ağanın alını terlemezse ırgadın burnu kanamaz./ Ağustosta beyni kaynayanın zemheride kazanı kaynar./ Ak akçe kara gün içindir./ Akarsu pislik tutmaz./ Akara kokara bakma çuvala girene bak./ Ar dünyası değil, kâr dünyası./ Arı gibi eri olanın dağ kadar yeri olur./ Ata malı mal olmaz, kendin kazanmak gerek./ Bağa bak, üzüm olsun, yemeye yüzün olsun./ Bakarsan bağ olur, bakmazsan dağ (olur)./ Baş kes yaş kesme./ Bezi herkesin arşınına göre vermezler./ Boş gezmekten bedava çalışmak yeğdir./ Bugünkü (akşamın) işini yarına (sabaha) bırakma (koyma)./ Bülbülü altın kafese koymuşlar, 'ah vatanım' demiş./ Çanağa ne doğrarsan kaşığında o çıkar./ Çift edersen bağlanırsın, bağ edersen eğlenirsin./ Çiğnemedden yutulmaz./ Deveye burç gerek olursa boynunu uzatır./ Devlet adama ayağıyla gelmez./ Ekmeden biçilmez./ Emek olmadan yemek olmaz./ Erinenin oğlu kızı olmamış./ Erken kalktım işime, şeker kattım aşıma./ Eşek (eşkin) eve gelmiş, yorğa yolda kalmış./ Fakirlik ayıp değil, tembellik ayıp./ Gezen kurt aç kalmaz./ Herkesin arşınına göre bez vermezler./ İşleyen demir pas tutmaz (ışıldar)./ Karıncadan ibret al, yazdan kışı karşılar./ Kısmet gökten zembille inmez./ Lokma (bile) çiğnemedden yutulmaz./ Nerede hareket, orada bereket./ Sabanın tutağına yapışan el aç kalmaz./ Toprağı işleyen, ekmeği dişler./ Utananın oğlu kızı olmamış./ Yaş kesen baş keser./ Yatan (yatar) aslandan (kurttan), gezen (yeler) tilki yeğdir (iyidir)./ Yatanın yürüyene borcu var./ Yazın başı pişenin, kışın aşı pişer./ Yazın çalışsan, kışın gülüşür./ Yazın gölge hoş, kışın çuval boş./ Yazın gölge kovan, kışın karın ovar./ Yazın sıcakta terleyen, kışın soğukta üşümez./ Yazın yorulmayan, kışın kurulmaz./ Yüğrük at yemini artırır.”
f	47

Tablo 10’da görüldüğü gibi “vatanseverlik” kök değeri ve bu değere uygun tutum ve davranışları içeren 47 atasözü tespit edilmiştir. Bu atasözlerine ve anlamlarına yönelik örneklere aşağıda yer verilmiştir:

“Bülbülü altın kafese koymuşlar, 'ah vatanım' demiş: Kişi, başka yerlerde ne kadar rahat ve mutlu olursa olsun yine de kendi yurdunu özler.” (Vatanseverlik)

“Boş gezmekten bedava çalışmak yeğdir: Çalışmak insanı tembellikten kurtarır.” (Çalışkan olma)

“Kısmet gökten zembille inmez: Çalışmayanın kısmeti olmaz.” (Çalışkan olma)

“Arı gibi eri olanın dağ kadar yeri olur: Çalışkan kişileri olan aile ve toplumlar her yerde bol kazanç elde ederler.” (Dayanışma)

“Bezi herkesin arşınına göre vermezler: Genel kurallar herkesin istek ve gereksinimine göre bozulamaz.” (Kurallara ve kanunlara uyma)

“Yaş kesen baş keser: Çeşit çeşit yararları olan ağacı sadece odun sağlamak için kesen insan canına kıymış gibi büyük bir suç işlemiş olur.” (Tarihsel ve doğal mirasa duyarlı olma)

“Ağanın alnı terlemezse ırgadın burnu kanamaz: İşveren işçisi ile birlikte çalışmazsa işçi işe var gücüyle sarılmaz.” (Toplumu önemseme)

Öğretim programlarındaki “yardımseverlik” kök değerinin işlendiği atasözlerine yönelik bulgulara Tablo 11’de yer verilmiştir.

Tablo 11. “Yardımseverlik” kök değerine yönelik atasözleri	
Kök Değer/ Tutum ve Davranışlar	Atasözleri
YARDIM SEVERLİK	“Adam adama yük değil, can gövdeye mülk değil./ Adamlık sende kalsın./ Ağanın eli tutulmaz./ At ölür meydan (nalı) kalır, yiğit ölür şan (namı) kalır./ Az veren candan, çok veren maldan./ Bir el bir eli yıkar, iki el bir yüzü yıkar./ Bir (sağ) elinin verdiğini öbür (sol) elin duymasın (görmesin)./ Bir elin nesi var, iki elin sesi var./ Bir elin sesi çıkmaz./ Birlikten kuvvet doğar./ Buğday ekmeğin yoksa buğday dilin de mi yok?/ Değirmenden gelenden poğaçaya umarlar./ Dügün aşıyla dost ağırılanmaz./ Dünya malı dünyada kalır./ El eli yıkar, iki el yüzü./ El el ile, değirmen yel ile./ El vergisi, gönül sevgisi./ Evlenenle ev alana Allah yardım eder./ Gelene git denilmez./ Her sakaldan bir tel çekseler köseye sakal olur./ İmece günü bulutlu, görmeyene ne mutlu./ İyilik eden iyilik bulur./ İyilik et denize at, balık bilmezse Halik bilir./ Komşu ekmeği komşuya borçtur./ Komşu komşunun külüne (tütününe) muhtaçtır./ Koy avucuma, koyayım avucuna./ Lokma karın doyurmaz, şefkat artırır./ Misafir kısmeti ile gelir./ Misafir on kısmetle gelir, birini yer dokuzunu bırakır./ Mürüvvete endaze olmaz./ Sürüden ayrılanı (ayrılan koyunu, kuzuyu) kurt kapar./ Üşüntü köpekler mandayı paralar./ Veren el, alandan üstündür./
“Cömert Olma”	Veren eli herkes öper./ Yalnız taş duvar olmaz.”
“İş Birliği Yapma”	
“Merhametli Olma”	
“Misafirperver Olma”	
“Paylaşma”	
f	35

Tablo 11’de görüldüğü gibi “yardımseverlik” kök değeri ve bu değere uygun tutum ve davranışları içeren 35 atasözü belirlenmiştir. Bu atasözlerine ve anlamlarına yönelik örneklere aşağıda yer verilmiştir:

“El eli yıkar, iki el yüzü: Bir kişi başka bir kişiye yardım ederse o da bu iyiliğin altında kalmaz, güçlenmiş olarak yardımlara koşar.” (Yardımseverlik)

“İmece günü bulutlu, görmeyene ne mutlu: Zamanın elverişli olup olmadığına bakmadan yardıma gelenleri bulunan iş sahibine ne mutlu.” (Yardımseverlik)

“Veren eli herkes öper: Yardımını esirgemeyen, eli açık olan kimseye herkes saygı gösterir.” (Cömert olma)

“Bir elin nesi var, iki elin sesi var: Başarıya ulaşmak için birlik olmak gerek.” (İş birliği yapma)

“Yalnız taş, duvar olmaz: Nasıl bir tek taş ile duvar örülmezse insan da tek başına önemli bir işi başaramaz, başkalarıyla ilişki kurmak, işbirliği yapmak zorundadır.” (İş birliği yapma)

“Her sakaldan bir tel çekseler köseye sakal olur: Herkes biraz fedakârlık etse bir yoksul perişanlıktan kurtulur.” (Merhametli olma)

“Misafir on kısımetle gelir, birini yer dokuzunu bırakır: Tanrı, misafirin yediğinden kat kat fazlasını, misafir ağırılıyor diye ev sahibine verir.” (Misafirperver olma)

“Gelene git denilmez: Kendiliğinden gelen bir konuk geri çevrilmez.” (Misafirperver olma)

“Komşu ekmeği komşuya borçtur: Komşunuz size bir ikramda bulunur, bir şey armağan ederse siz de ona ikramda bulunmalı, armağan vermelisiniz.” (Paylaşma)

“Lokma karın doyurmaz, şefkat artırır: Bir kimseye verilen armağan, aradaki sevgiyi artırdığı için değerlidir.” (Paylaşma)

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Atasözleri, değerlerin öğretilmesinde kullanılacak kaynaklardan biridir. Çeşitli tecrübelerle dayanarak oluşturulmuş olan bu sözler, günlük hayatın içinde bireylere alacakları kararlarda, atacakları adımlarda yardımcı olabilecek ve yol gösterebilecek bir noktadadır. Çiçek (2019) tarafından Türkçe öğretmenleri adayları üzerinde gerçekleştirilen araştırmada katılımcılar, değerlerin nesilden nesile aktarılmasında atasözlerinin önemli rol üstlendiğine, bu sözlerin değerlerin farkındalığını artırdığına, bu nedenle öğrencilere değerleri aktarırken atasözlerinden faydalanmanın önemli olduğuna dikkat çekmişlerdir. Bahçe'nin (2010) Hayat Bilgisi Dersi Programı'ndaki değerlerin öğrencilere kazandırılmasında izlenen yollar hakkında sınıf öğretmenlerinden aldığı görüşlerde bazı katılımcılar, değerlerle ilgili atasözleri ve özdeyişleri öğrencilerle beraber incelediklerini belirtmişlerdir. İbret, Karasu-Avcu, Karabıyık, Güleş ve Demirci (2017) tarafından sosyal bilgiler öğretmenleriyle değerlerin öğretiminde kullandıkları edebî ürünler üzerine yapılan görüşmede atasözleri, katılımcıların en fazla başvurdukları ürünlerden biri olarak gösterilmiştir. Sınıf öğretmeni adaylarının ilkokullardaki değerler eğitimine yönelik görüşlerine başvuru olan bir diğer araştırmada da (Gürdoğan-Bayır, Çengelci-Köse ve Devenci, 2016) atasözleri, katılımcılar tarafından değerler eğitiminde yararlanılan kaynaklardan biri olarak gösterilmiştir. Bu sebeple araştırmada değerler eğitiminde önemli bir yeri olan atasözlerinin öğretim programlarındaki kök değerlerle ilişkisi belirlenmeye çalışılmış, ulaşılan sonuçlar bu bölümde özetlenmiştir.

Türkçedeki atasözlerinden öğretim programlarındaki kök değerlerle ilişkili olduğu belirlenen 374 tanesinin en fazla “öz denetim” (f=57; %15,24) ve en az “adalet” (f=20; %5,35) değerlerini yansıttığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç, Gerekten ve Gülmez'in (2019) Ömer Asım Aksoy'un Atasözleri Sözlüğü'ndeki kök değerleri belirledikleri araştırmanın sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir. İlgili çalışmada tespit edilen atasözlerinin %21,88'inin

öz denetim; %2,8'inin ise adalet değeriyle ilgili olduğu vurgulanmıştır. Bulut (2011) tarafından gerçekleştirilen ve Ömer Asım Aksoy'un Atasözleri Sözlüğü ile Metin Yurtbaşı'nın Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü'nün araştırmacı tarafından hazırlanan değerler formundaki 63 değere göre incelendiği araştırmada da "adalet ve eşitliğe inanma" (%1,78) değeri sıklığı en az olan değerlerden biri olarak belirlenmiştir. Nurettin Albayrak'ın Türkiye Türkçesinde Atasözleri eserindeki değerleri inceleyen çalışmada da (Kalaça, 2013) "adaletli olma-hakkı gözetme" değeri 1572 atasözü içinde en az işlenen (%0,9) değerlerden biri olarak tespit edilmiştir. Buna karşın Sönmez (2014) tarafından yapılan, atasözlerinin Sosyal Bilgiler Öğretim Programı'ndaki 20 değere göre incelendiği ve örnekleme Ömer Asım Aksoy'un "Atasözleri Sözlüğü", Ülker Eren'in "Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü", Metin Yurtbaşı'nın "Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü" olan çalışmada ise "adil olma" değeri, bütün değerler içerisinde en fazla ulaşılan değer (f=103) olarak öne çıkmıştır. Bu sonucun ortaya çıkmasında araştırmacıların yorum farkının etkisi olabileceği düşünülmektedir. Bazı atasözlerinin birden fazla değerle ilişkili olabileceği göz önüne alındığında araştırmacıların o atasözünü hangi değer içerisinde tasnif ettikleri bu noktada önem taşımaktadır.

Atasözlerinde "sevgi" (f=47; %12,57), "vatanseverlik" (f=47; %12,57), "sabır" (f=45; %12,03) ve "saygı" (f=42; %11,23) kök değerlerinin birbirlerine yakın oranlarda yer almış olması araştırmanın bir diğer bulgusu olarak dikkat çekmektedir. Gerekten ve Gülmez (2019) tarafından yapılan çalışmada da öz denetim değerinden sonra atasözlerinde en çok ele alınan değerler "saygı" (%16,63), "vatanseverlik" (%11,75) ve "sabır" (%9,40) şeklinde sıralanmıştır. Girmen'in (2013) Türk atasözlerindeki değerleri 19 değer üzerinden belirlemeyi hedefleyen çalışmasında "sevgi" (f=9) ve "aile birliğine önem verme" (f=24) değerlerine yönelik atasözleri tespit edilmiştir. Benzer bir çalışmada Sönmez (2014) "aile birliğine önem verme" (f=32) ve "sevgi" (f=19) değerlerinin Sosyal Bilgiler Öğretim Programı'ndaki 20 değer içerisinde atasözlerinde en fazla işlenen değerlerden olduğunu belirlemiştir. Bu değerlerden "aile birliğine önem verme"nin, güncellenen programlarda "sevgi" kök değerini yansıtan tutum ve davranışlardan biri olarak gösterildiği düşünüldüğünde "sevgi" değerinin atasözlerinde sıklıkla işlendiği şeklinde bir değerlendirme yapılabilir.

Atasözlerinde en çok karşımıza çıkan kök değerlerden biri olan "vatanseverlik" değerinde ise daha çok "tutum ve davranışlar" alt başlığı altında verilen "çalışkanlık" değerinin işlendiğini söylemek mümkündür. Kalaça'nın (2013) araştırmasında örnekleme eserinde yer alan atasözlerinde en çok işlenen değer (%8,7) olarak belirlenen "çalışkanlık-gayretli olma-başarılı olma" değeri bu sebeple araştırmanın bu bulgusunu destekler niteliktedir. Bulut'un (2011) araştırmasında da atasözlerinde en sık işlenen (%4,34) değerlerden biri olarak "çalışkanlık-gayret etme" değeri gösterilmiştir. Çelikkaya ve Esen'in (2017) dört farklı atasözleri sözlüğünü tarayarak Sosyal Bilgiler Öğretim Programı'ndaki 20 değere uygun atasözlerini belirlemeyi amaçladıkları araştırmada da "çalışkanlık" değeriyle ilgili atasözlerinin ilk sırada yer aldığı belirlenmiştir. Sönmez (2014) tarafından gerçekleştirilen araştırmada "çalışkanlık" değerinin, atasözlerinde kullanım oranı bakımından ikinci sırada yer aldığı ifade edilmiştir. Girmen'in (2013) ilköğretim programlarındaki değerlerden yola

çıkarak atasözlerindeki değerleri incelediği araştırmada da “çalışkanlık” (f=30) değeri, “dayanışma” (f=35) değerinden sonra en çok işlenen değer olarak belirlenmiştir. Buna göre “vatanseverlik” kök değerine yönelik bir “tutum ve davranış” örneği olarak ifade edilen “çalışkanlık” değerinin araştırmalarda daha çok ön plana çıktığını söylemek mümkündür.

Atasözlerinde “saygı” değerinin sıklıkla işlenmesi, bu değer toplumdaki kişiler tarafından kişisel ilişkilerde önemli sayılması göstermesi bakımından önemlidir. Farklı alanlardan 485 öğretmenin, öğrencilerine kazandırmayı istedikleri değerleri belirlemeyi amaçlayan araştırmada (Ünal, 2011) “saygı” değerinin ilk sırada yer alması bu yargıyı destekler niteliktedir. Sınıf öğretmenleriyle gerçekleştirilen bir çalışma da (Başçı-Namlı, 2017) “saygı” değerinin öğrencilere kazandırılması gereken öncelikli değerlerden biri olduğu sonucunu ortaya çıkarmıştır. Kolaç ve Karadağ’ın (2012) Türkçe öğretmeni adaylarının değer tercihleri üzerinde yaptıkları çalışmada da katılımcılar en fazla önemsedikleri evrensel değerlerde ilk sıraya “insan haklarına ve onuruna saygı” (f=84) maddesini yerleştirmişlerdir. Sosyal bilgiler öğretmeni adaylarının değer hiyerarşisini tespit etmeyi amaçlayan çalışmada Ulu-Kalın (2017), katılımcıların “saygı” değerini kendileri için en öncelikli değerlerden biri olarak gördükleri sonucuna ulaşmıştır. Aynı değer, Özdemir ve Sezgin’in (2011) araştırmasında da son sınıfta öğrenim gören öğretmen adaylarının, kendileri, okul örgütü ve öğrencilerde görmek istedikleri değerler sıralamasında öncelikli gördükleri değerlerden biri olmuştur.

Türkçe Sözlük’teki atasözlerinden 35’i (%9,36) “yardımseverlik”, 31’i (%8,29) “dostluk”, 29’u (%7,75) da “sorumluluk” kök değerlerini yansıtmaktadır. Gereken ve Gülmez’in (2019) araştırmasında da “yardımseverlik” (%7,59), “dostluk” (%8,67) ve “sorumluluk” (%6,87) değerleri atasözlerinde birbirlerine çok yakın oranlarda yer almıştır. Girmen’in (2013) araştırmasında atasözlerinde en sık tekrarlanan değer olarak “dayanışma” (f=35) bulunmuştur. Sönmez’in (2014) çalışmasında da “dayanışma”, atasözlerinde en çok vurgulanan üçüncü değer olarak ifade edilmiştir. Bu değer öğretme programlarında “dostluk” kök değerinin altındaki tutum ve davranışlardan biri olduğu göz önüne alındığında benzer sonuçlara ulaşıldığı söylenebilir. Ayrıca “dostluk” değeri, Bulut’un (2011) araştırmasında incelenen atasözleri sözlüklerindeki 63 değer içerisinde ilk sırada yer alan (%7,11) değer olarak öne çıkmıştır. Aynı çalışmada en sık tekrarlanan değerlerden biri olarak gösterilen “iyi olma-iyilik yapma” (%3,35) değeri ise bu araştırmadaki yardımseverlik değerine yakın bir değer olarak düşünülebilir. Kalaça (2013) tarafından yapılan araştırmada da “iyilikseverlik” değeri, atasözlerindeki 66 değer içerisinde ilk beşte yer alan değerlerden (%4,5) biri olarak belirlenirken “arkadaşlık-dostluk” değeri de en sık işlenen (%3,9) değerlerden biri olarak belirtilmiştir. Çiçek (2019) tarafından Türkçe öğretmeni adaylarıyla yapılan araştırmada ise katılımcılara o anda akıllarına gelen ilk beş atasözünü ifade ettiği değerle birlikte yazmaları söylenmiştir. Öğretmen adayları tarafından yazılan “atasözleri-değerler” sonrasında araştırmacı tarafından 60 değerden oluşan bir liste hazırlanmıştır. Sonuç olarak katılımcıların tercih ettikleri atasözlerinin en çok “sorumluluk” değerine karşılık geldiği bulgusuna ulaşılmıştır. Katılımcılar bu değerle ilgili 12 farklı atasözünü çalışmada kullanmışlardır. Buna göre “sorumluluk” değeriyle ilgili atasözlerinin sayısı olarak çok olmasa

da toplumdaki bireyler tarafından sıkça hatırlanan atasözleri olduğu şeklinde bir yorum yapılabilir.

Atasözlerinde “adalet” değerinden sonra en az işlenen kök değer “dürüstlük” (f=21, %5,61) olarak belirlenmiştir. Bu iki değer atasözlerinde her ne kadar çok sık işlenmiş olmasa da bu değerlerin toplumdaki bireyler tarafından oldukça önemli görüldüğünü gösteren çeşitli araştırmalar mevcuttur. Tarih öğretmeni adaylarının öğrencilerde bulunmasını istedikleri değerleri ortaya çıkarmayı amaçlayan çalışmada (Yıldırım, 2018) katılımcılar ilk üç sıraya “vatanseverlik”, “adalet” ve “dürüstlük” değerlerini alırken sosyal bilgiler öğretmenlerinin okullarda öğretilen değerlere ilişkin görüşlerini alan çalışmada (Ünlü ve Kaşkaya, 2018) “adalet” ve “dürüstlük” değerleri öğretmenler tarafından öncelik verilen iki değer olmuştur. Yine bu iki değer sınıf öğretmenlerinin önemsedikleri değerleri araştıran bir başka çalışmada (Öksüz, 2018) da öne çıkmıştır. Başçı-Namlı’nın (2017) sınıf öğretmenleriyle yaptığı görüşmede katılımcılar, “dürüstlük” değerinin öğrencilere kazandırılması gereken en önemli değer olduğunu vurgulamışlardır. Yazar (2012), son sınıftaki 32 öğretmen adayının değerler eğitimi konusundaki görüşlerini ele aldığı çalışmada katılımcılara “Öğretmenlik mesleğini oluşturan temel değerler sizce neler olmalıdır?” sorusunu yöneltmiş ve ilk sırada “dürüst ve ahlaklı olma” (f=10) cevabını almıştır. Ünal’ın (2011) araştırmasında ise çalışma grubundaki öğretmenler, öğrencilere kazandırılması gereken 127 farklı değer belirtmiş, bunlardan “dürüstlük” değeri sıklık bakımından ikinci sırada yer almıştır.

Araştırma sonucunda bundan sonraki çalışmalara yönelik olarak aşağıdaki önerilere yer verilmiştir:

- Türkçe ders kitaplarındaki metinlerde ve etkinliklerde yer alan atasözlerinin kök değerlere göre dağılımını inceleyen çalışmalar gerçekleştirilebilir.
- Farklı dillerdeki atasözlerinde yer alan kök değerler belirlenip bunların Türkçedeki atasözleriyle kıyaslaması yapılabilir.
- Atasözlerinin değerler eğitimindeki yeri üzerine yapılan akademik araştırmalardan hareketle değerler eğitimi çalışmalarında kullanılmak üzere atasözleri sözlükleri hazırlanabilir.
- Çoğu zaman atasözleriyle birlikte anılan ve söz varlığı bakımından bir dilin zenginliklerinden sayılan deyimlerdeki kök değerlerin tespit edilmesi yoluna gidilebilir.

Kaynakça

- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü-1: Atasözleri sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Alkaya, E. (2006). Dil ve söz bağlamında Kırım Karay Türklerinin atasözleri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 89-99.
- Alkayış, M. F. (2009). Dinî içerikli atasözleri üzerine. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(27), 287-292.
- Arıcı, A. F. (2018). *Çocuk edebiyatı ve kültürü*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Aşlıoğlu, B. (2009). Türkçe öğretimi ve eğitim değerleri açısından Türk atasözleri üzerine bir inceleme. *Çağdaş Eğitim Dergisi*, 34(362), 29-36.
- Aydın, S. (2013). Kültürel bir miras olarak atasözlerinin kullanımı üzerine Türkçe öğretmenlerinin görüşleri. *Folklor Edebiyat Dergisi*, 75, 173-192.
- Bağcı, H. (2010). İlköğretim 5. sınıf öğrencilerinin atasözleri ve deyimleri algılama düzeyi. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 27, 91-110.
- Bahçe, A. (2010). *Hayat bilgisi öğretiminde değerlerin kazandırılma düzeylerinin öğretmen görüşlerine göre değerlendirilmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Baş, B. (2002). Türkçe temel dil becerilerinin öğretiminde atasözlerinin kullanımı. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12, 60-68.
- Baş, T. ve Akturan, U. (2017). *Sosyal bilimlerde bilgisayar destekli nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Başçı-Namlı, Z. (2017). Sınıf öğretmenlerinin perspektifinden değerler eğitiminin incelenmesi: Erzurum örneği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 343-367.
- Bulut, S. (2011). *Atasözlerinin değerler eğitimindeki yeri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç-Çakmak, E., Akgün, Ö.E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2016). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Çelikkaya, T. ve Esen, Z. (2017). Değerler eğitiminde atasözü, deyim ve özdeyişlerin sosyal bilgiler programındaki yeri. *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 5(9), 35-56.
- Çevik, M. (2006). *Basın dilinde atasözleri ve deyimler* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çiçek, S. (2019). *Türkçe öğretmen adaylarının atasözleriyle değerler eğitimi arasındaki ilişkiyi algılama düzeyleri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Çanakkale.
- Duruhan, K. ve İlhan, B. (2004). Eğitim öğretimle ilgili bazı atasözü ve deyimlerimizin öğrenme-öğretme süreci bakımından irdelenmesi. *Milli Eğitim Dergisi*, 164, 119-125. https://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/164/duruhan.htm Erişim Tarihi: 01.06.2020
- Erginer, G. (2010). *Atasözlerinde sosyal hayat* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay.
- Gereken, H. ve Gülmez, M. (2019). 5. sınıf Türkçe ders kitabındaki atasözlerinin değerler eğitimi açısından incelenmesi. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 7(4), 182-194.
- Girmen, P. (2013). Türkçe eğitiminde atasözleri ve değer eğitimi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 11(25), 117-142.

- Gürdoğan-Bayır, Ö., Çengelci-Köse, T. ve Deveci, H. (2016). Sınıf öğretmeni adaylarına göre ilkokullarda değer eğitimi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17(3), 317-339.
- Güzel, A. ve Karadağ, Ö. (2013). Kelime sıklığı açısından Türk atasözleri üzerine bir değerlendirme. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9(1), 274-280.
- Hirik, E. (2017). Türkiye Türkçesi atasözlerinde akrabalık bildiren kelimeler ve duygu değerleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 1726-1746.
- İbret, B. Ü., Karasu-Avcı, E., Karabıyık, Ş., Güleş, M. ve Demirci, M. (2017). Sosyal bilgiler öğretmenlerinin görüşlerine göre değerlerin öğretiminde edebî ürünlerin kullanımı. *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 5(9), 104-124.
- Kalaça, H. (2013). *Türk Atasözleriyle Değerler Eğitimi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karaca, F. (2000). Savunma mekanizmalarına atıfta bulunan atasözleri ışığında dinî ve kültürel psikolojiyle ilgili bazı tespitler. *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 13(1), 119-125.
- Kolaç, E. ve Karadağ, R. (2012). Türkçe öğretmeni adaylarının "değer" kavramına yükledikleri anlamlar ve değer sıralamaları. *İlköğretim Online*, 11(3), 762-777.
- Korkmaz, H. (2007). *Divanü Lûgat-it-Türk'teki atasözlerinin anlambilimsel açıdan incelenmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- MEB (2017). Müfredatta yenileme ve değişiklik çalışmalarımız üzerine. https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_07/18160003_basin_aciklamasi-program.pdf/
Erişim Tarihi: 26.06.2020
- Mindivanlı, E., Küçük, B. ve Aktaş, E. (2012). Sosyal bilgiler dersinde değerlerin aktarımında atasözleri ve deyimlerin kullanımı. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 93-101.
- Mindivanlı-Akdoğan, E., Boztaş, M. ve Koç, Y. (2014). T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük dersinde yer alan bazı değerlerin atasözleri, deyimler ve görsel öğeler ile öğretimi. *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29, 159-176.
- Öksüz, H. İ. (2018). Değerler eğitiminde kamu kurumları mı özel öğretim kurumları mı? *Hasan Âli Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(1), 97-120.
- Önel, G. (2008). *İlköğretim 6, 7, 8. sınıf öğrencilerinin atasözlerini algılama düzeyleri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Özdemir, S. ve Sezgin, F. (2011). Öğretmen adaylarının bireysel ve örgütsel değerler ile öğrencilerde görmek istedikleri değerlere ilişkin önem sırası algıları. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 1-21.
- Özden, M. ve Saban, A. (2019). Nitel araştırmalarda paradigma ve teorik temeller. İçinde A. Saban ve A. Ersoy (Edt.), *Eğitimde nitel araştırma desenleri* (ss.1-30). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Sönmez, Ö. F. (2014). Atasözlerinin Sosyal Bilgiler Programındaki değerler açısından incelenmesi. *Journal of World of Turks*, 6(2), 101-115.
- Tekşan, K. ve Yiğit, M. S. (2012). Türkçe öğretmeni adaylarının atasözleri kullanımına ilişkin tutum ve görüşleri. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 32(2), 311-329.
- Tepeli, Y. ve Arıcı, A. F. (2012). Lise öğrencilerinin atasözlerini kavrama düzeyleri üzerine nitel bir araştırma. *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 223-236.
- Türk Dil Kurumu (2011). *Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Türkeli-Sanlı, Y. (2011). Edebiyat; toplumsal hafızanın, geleneğin kaybında, inşasında ne kadar etkilidir?. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2), 151-164.
- Ulu-Kalın, Ö. (2017). Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının değer hiyerarşisi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(38), 29-44.
- Ünal, F. (2011). Öğretmenlerin öğrencilerine kazandırmak istedikleri değerlere yönelik bir inceleme. *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama*, 2(4), 3-24.
- Ünlü, İ. ve Kaşkaya, A. (2018). Sosyal bilgiler öğretmenlerinin değer eğitimine ilişkin görüşlerinin incelenmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(4), 2656-2679.
- Yaman, H., Taflan, S. ve Çolak, S. (2009). İlköğretim ikinci kademe Türkçe ders kitaplarında yer alan değerler. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 7(18), 107-120.
- Yazar, T. (2012). Öğretmen adaylarının değerler hakkındaki görüşleri. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 2(1), 61-68.
- Yılar, Ö. (2015). *Halk bilimi ve eğitim*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, T. (2018). Tarih öğretmen adaylarının programdaki değerlere ilişkin değer hiyerarşileri, gerekçeleri ve önerileri. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8(14), 296-320.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 11.04.2021 Kabul/Accepted: 08.06.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 519-541

MEMLÜKLER DÖNEMİ ANONİM HALK EDEBİYATIⁱ (Halk Dilinde Şöhret Bulan Haberleri Derleyen Eserlerde)

İBRAHİM SAĞLAMⁱⁱ

Öz

Moğol saldırıları ve Haçlı seferleri sonrası Bağdat, Endülüs gibi ilim merkezleri istila edilmeye başlanmıştı. Bu dönemde kurulan Memlük Devleti, ülkelerini terk etmek zorunda kalan birçok âlime ev sahipliği yaptı. Kısa zamanda Kâhire ve Şam şehirleri önemli ilim merkezleri haline dönüştü. İlim ve kültür hayatındaki canlılık her alanda olduğu gibi dil ve edebiyat sahasında da kendisini hissettirmişti. İlim, irfan meclislerinde ve halk arasında bir kısmı Hz. Peygamber'e ait hadisler, bir kısmı ise toplumda sevilen kişilere ait kelâm-ı kibâr türü sözler dolaşmaktaydı. Bu sözler arasında anonim halk edebiyatına ait bazı darb-ı mes'el, şiir, aḥbâr, kışşa ve deyişler de bulunmaktaydı. Takıyyüddîn Ahmed İbn Teymiyye (öl. 728/1328), Bedrüddîn Muhammed ez-Zerkeşî (öl. 783/1381), Şemsüddîn es-Sehâvî (öl. 902/1497) ve Celâlüddîn es-Süyûtî (öl. 911/1505) gibi âlimler halkın arasında dolaşan ve mahiyeti bilinmeyen bu sözlerin gerçeklik durumunu hadis usulü kriterlerine göre ortaya koymak üzere eserler kaleme almışlardır. Her ne kadar ilgili kitaplar hadis ilmi sahasında yazılsa da ele aldığı konuların bir kısmı Arap dili ve edebiyatı ile doğrudan ilgilidir. Bu çalışmada söz konusu eserlerde geçen ve halk dilinde dolaşan; darb-ı mes'el, şiir, aḥbâr, kışşa ve deyişler ele alınmıştır. Bu şekilde Memlûkler dönemi anonim halk edebiyatına dair örneklerden bir kesit sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anonim Halk, Edebiyat, Memlûk, Hadis Edebiyatı, Müştehir.

Memlûk Period Anonym Folk Literature (In The Works Compiling The News Finding Fame In The Folk Language)

Abstract

One of the fundamental problems of political philosophy is the problem of the origin of the state. One After the Mongol invasions and the Crusades, scientific centers such as Baghdad and Andalusia began to be invaded. The Mamlûk State, which was established during this period, was home to many scholars who had to leave their countries. In a short time, the cities of Cairo and Damascus became important centers of science. The vitality in the life of science and culture made itself felt in the field of language and literature, as it did in every field. Between scientific and religious meetings and people, sometimes ḥadīth belonging to the Prophet and sometimes beautiful words belonging to loved people in society were spoken. Among these words, there were some proverbs, examples, poems, news of the past, stories and folk expressions of anonymous folk literature. Scholars such as Takī al-Dīn Aḥmad İbn Taymiyya (d. 728/1328), Badr al-Dīn Muḥammad al-Zarkashī ((d. 783/1381), Şhams al-Dīn Abu'l-Khayr Muḥammad al-Sakhāwī (d. 902/1497) and Jalāl al-Dīn al-Suyūtī (d. 911/1505) have written works to reveal the truth of these words, which are spoken among the people and whose essence is unknown, according to the criteria of the ḥadīth method. Although many related works have been written in the

ⁱ Bu çalışma, İbrahim Sağlam tarafından hazırlanan "Müştehir Hadislerin Doğuşu, Gelişimi ve Değerlendirmesi" Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017 tarihli basılmamış doktora tezinden üretilmiştir.

ⁱⁱ Dr, Diyanet İşleri Başkanlığı Kırıkkale İl Müftülüğü, ibrahimsaglam@gmail.com

field of hadith, some of the topics he has addressed are directly related to the Arabic language and literature. In this study, mentioned in related works and circulated in colloquial language; proverb, poem, news, story and folk idiom are discussed. In this way, an attempt has been made to present a section of the examples of anonymous folk literature of the Mamlük period.

Keywords: *Anonym Folk, Literature, Memlük, Hadith Literature, Mushtahir.*

Giriş

Hicri yedinci asrın ortalarına doğru askerî nüfuzunu artıran Türk asıllı emirler, Memlükler Devleti'ni kurdular. Kâhire ve Şam bölgesini merkez edinen Memlükler tarihi, Bahrî Memlükler (648-784/1250-1382) ve Burcî Memlükler (784-923/1382-1517) şeklinde iki döneme ayrılmaktadır. (Yiğit, 1999, c.29, s. 90; Özkan, 2012, s. 17) Memlükler, kuruluşundan kısa süre sonra kazandıkları Aynı Câlût zaferiyle Moğol istilasını durdurmuş ve Eyyûbi emirleri idaresindeki Hama, Humus ve Kerek'i ele geçerek Suriye'nin büyük kısmında hakimiyeti sağlamışlardır. Böylece Memlükler, Müslüman dünyasının en büyük devleti haline gelmişlerdir (Deliser, 2015, s. 175.).

Müslümanların bu asırda biri doğuda diğeri batıda olmak üzere iki önemli ilim merkezleri vardı. Bu merkezlerden Bağdat, Moğol saldırıyla yağmalanmış, Endülüs ise Haçlı saldırıları sonrası istila edilmişti. Tam da böyle bir dönemde kurulan Memlükler, ülkelerini terk etmek zorunda kalan pek çok âlime ev sahipliği yapmış böylece doğu ve batı ilim merkezlerindeki birikimler, Kâhire ve Şam bölgesine taşınmıştır (Yiğit, 1999, c. 29, s. 94; Deliser, 2015, s. 174). Kısa zamanda sayıları artan medrese, mescit, tekke ve zâviye gibi yaygın ve örgün eğitim kurumları, ilkokul seviyesindeki mektepler, içerisinde ders halkalarının kurulduğu evler, çarşılar, dükkânlar ile birçok kıymetli eserin var olduğu kütüphaneler ilim hayatına katkı sağlamıştır (Yiğit, 1999, c. 29, s. 94; Özkan, 2012, s. 27-28). Eğitim kurumlarında ve halka açık ilim, irfan meclislerinde erkeklerin yanında kadınlar da ilim öğrenmişlerdir. Hatta kadınlar arasından birçok âlim ve şair yetişmiştir. Ayrıca bu tür faaliyetlere katılanlar Memlüklü toplumunda saygı görmüşlerdir (Yiğit, 1999, c. 29, s. 94). Böylece medrese ve diğer eğitim kurumlarında yürütülen faaliyetler Mısır ve Şam bölgesindeki şehirlerin ilim ve kültür hayatını canlandırmıştır.

Memlükler döneminde Mısır Dil Ekolü, Basra ve Kûfe'den sonra önemli bir okul haline gelmiştir. İbnu'l-Hâcib (öl. 646/1249), İbn Mâlik et-Taî (öl. 672/1274), İbnü'n-Nehhâs el-Halebî (öl. 698/1299), İbn Hişâm en-Nahvî (öl. 761/1360) ve Celâlüddîn es-Süyûtî (öl. 911/1505) gibi alimler Mısır Dil Ekolünün önemli temsilcilerindendir (Yiğit, 1999, c. 29, s. 95). Dil ile ilgili eserlerde gramer kaidelerini istişhâd etmek üzere ayet, hadis ve şiiirlerden yararlanılmaktaydı. Dil kaidelerinin tespitinde hadislerle mahalli şahit gösterme uygulaması zamanla yaygınlık kazanmış, hatta bazı dilciler bundan dolayı eleştirilmiştir (Özbalıkcı, 1999, c. 20, s. 74). Kullanılan hadislerin zamanla çoğalması hadisçilerin de dikkatinden kaçmamıştır. Memlükler dönemi bazı muhaddisler, dilciler tarafından sıklıkla kullanılan hadislerin sıhhat durumlarını konu edinen eserler yazmışlardır.

Memlûkler döneminde Arap nesir ve şiiri altın çağını yaşamakta; ems.âl, şiir, aḥbâr ve eġânî gibi dil ve edebiyat konuları her kesimden insan tarafından ilgi ile takip edilmekteydi. Bu edebi türler arasında Allah Resûlü'ne (s.a.v.) ait olan darb-ı mes.el, şiir, aḥbâr, kışşa, deyiş vb. türde hadisler de bulunmaktaydı. Fakat Hz. Peygamber'in sözleri ile halk tarafında sevilen bazı edip, şair ve hikmet ehlinin sözleri şifahî kültürde ve yazılı eserlerde bazen birbirine karışmaktaydı.

Hz. Peygamber'e ait hadisler ile ona ait olmadığı halde Hz. Peygamber'e isnad edilen sözlerin gerçek durumunu ortaya koyma gayesi ile bu dönemde bazı eserler kaleme alınmıştır. Yapılan çalışmalar her ne kadar hadis sahasıyla ilgili olsa da incelenen haberlerin/sözlerin arasında mes.el, aḥbâr, şiir, kışşa, eġânî ve deyiş gibi anonim halk edebiyatına dair ürünler de bulunmaktadır. Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye (öl. 728/1328), Bedrüddîn Muhammed ez-Zerkeşî (öl. 794/1392), Şemseddîn Muhammed Sehâvî (öl. 902/1496) ve Süyûtî gibi hadisçiler bu sahada eserleri olan önemli müelliflerdir.

Çalışmada; halkın arasında dolaşan haberlerin derlendiği eserlerden hareketle Memlûkler dönemi anonim halk edebiyatına dair bir kesit sunulmuştur. Bu şekilde Arap dili ve edebiyatı ile hadis disiplinleri arasında konu iki yönlü incelenmiştir.

I. Halkın Arasında Dolaşan Haberlere Yer Veren Çalışmalar

İnsanların tabii ve fitrî özellikleri ile uyumlu olan ve kaynağını dinden veya toplumun dinamiklerinden alan sözler, toplum arasında daha hızlı yayılmaktadır. Müslüman kültüründe inanç, ibadet, ahlak, örf, adet, sanat, estetik, mimari gibi alanlarda oluşan her türlü yazılı ve şifahî mirasın içerisinde Hz. Peygamber'in hadisleri yanı sıra toplumun değer verdiği idareciler başta olmak üzere her dalda ilim, irfan ve hikmet sahibi kimselerin sözleri ile halk deyişleri yer almaktadır. Tarih içerisinde kelâm-ı kibâr türü bazı sözlerin Hz. Peygamber'e isnad edilerek nakledildiği görülmektedir. Hadisçiler dine hizmet etmek ve sahih bilgi ile toplumu aydınlatmak için halkın dilinde dolaşan bu tür hadisleri/haberleri konu alan eserler yazmışlardır.

Memlûkler dönemi hadis âlimlerinden İbn Teymiyye, kendisine sorulan bazı hadislerle cevap vermek üzere *Eḥâdis ü'l-kuşşâs* adında kısa bir risale yazmıştır. İsminden de anlaşılacağı üzere eserde ele alınan hadisler, daha ziyade *kuşşâs* diye bilinen halk hatiplerinin vaazları esnasında kullandıkları rivayetlerdir. Kitabın telif edildiği dönemde halkın din anlayışını şekillendiren en önemli müesseselerin başında kıssacılık gelmektedir (İbnu'l-Cevzî, (1988), s. 61, 307, 309, 324). Daha çok zayıf ve uydurma hadislerin kritiği yapılan çalışmada yetmiş dokuz hadis yer almaktadır (İbn Teymiyye, 1985).

Zerkeşî; halkın dilinde şöhret bulan hadislerin gerçek durumunu beyan etmek amacıyla *el-Le'âli el-mensûra fi'l-eḥâdis i'l-müştehire* isimli kitabını kaleme almıştır (ez-Zerkeşî, 1986, s. 25). Ona göre, hadislerin şöhret bulmasındaki en önemli etken, insandaki merak duygusu ve tabiatına hoş gelen şeyleri dinleme arzusudur (ez-Zerkeşî, 1986, s. 31, 32). Eserde dokuz ana konu başlığında toplam iki yüz yirmi iki hadis bulunmaktadır. Konu başlıkları

içerisinde Arap dili ve edebiyatı ile ilgili bölümler de yer almaktadır. Eserde bölüm adı ve yer alan haber sayısını şu şekilde gösterebiliriz:

Sıra	Bölüm Adı	Haber Sayısı
1	Hikem ve Âdâb	60
2	Kasas ve Aḥbâr	14

Mısır hadis ekolü muhaddislerinden Sehâvî, bu sahada *el-Makâşidü'l-ḥasene fi beyâni kesîrin mine'l-eḥâdisi'l-müştehire ale'l-elsine* adlı eseri kaleme almıştır. Müellif kitabını hem alfabetik olarak hem de konu başlıklarına göre tertip etmiştir. Kitapta tekrarlarla birlikte bin üç yüz elli dört habere yer verilmiştir (es-Seḥâvî, 2002, s. 21). Çalışma, *Le âli'*deki bütün haberleri içermektedir. Diğer yandan konumuzu ilgilendiren kısmı ile eserde Arap dil ve edebiyat sahasında İbn Hallâd el-Hasen er-Râmḥürmüzî'nin (360/971) *el-Emsâli'l-hadîs'i*, Hasan b. Alibdullah b. Saîd el-Askerî'nin (öl. 382/993) *el-Hikem ve'l-emsâli'l-mervîyye an rasûlillah'ı*, Ebû Bekir Ahmed b. Mervân ed-Dîneverî'nin (öl. 333/945) *el-Mücalese'si* (Dineverî, 1998, c. 1, s. 223-232), Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *el-Emsâli'* kaynak olarak gösterilmiştir. Hadis ilmi yanında edebiyat ve ahlak sahasında eser veren müelliflerden Abdullah b. el-Mubârek (öl. 181/797), İbn Ebî'd-Dünya (öl. 281/889), ve Muhammed b. Ca'fer el-Harâîfî (öl. 327/939) gibi müelliflerin çalışmalarına atıfta bulunulmuştur. Bunun yanında Sehâvî, değerlendirmelerini şiirlerle süslemiş, Lebîd b. Rebîa b. Mâlik (öl. 40 veya 41/660 veya 661) gibi meşhur şairlerin beyitlerinden örnekler sunmuştur (Seḥâvî, 2002, s. 417). Eserin sonunda insanların sözleri arasına girmiş; bir kısmı deyim halinde bir kısmı atasözü, bir kısmı ise şiir halindeki bazı hadislerden bahsetmiştir. (Seḥâvî, 2002, s. 549, 550).

Mısır ekolünün bir diğer önemli ismi Süyûtî, *ed-Dürerü'l-müntesire fi'l-eḥâdisi'l-müştehire* adlı eseri kaleme almıştır (Süyûtî, 1979, 1994, c. 2, s. 622). Müellif, Zerkeşî'nin haberler hakkındaki değerlendirmelerini özetlemiş, daha önce *Le âli'*de iki yüz yirmi iki olan haber sayısını beş yüz ikiye çıkarmış ve istifadesi kolay olsun diye eserini alfabetik olarak tertip etmiştir. Tahrîc esnasında nadiren şiirle mahalli şâhit getirilmiştir (Süyûtî, 1979, s. 72).

II. Memlûkler Dönemi Anonim Halk Edebiyatı

Arap dil ve edebiyatı içinde zamanla zengin bir halk edebiyatı teşekkül etmiştir. Göçebelik döneminden Câhiliye'ye, İslam'ın kabulünden günümüze ulaşan edebi ürünler içerisinde darb-ı mes'el, şiir, kıssa, aḥbâr ve halk deyişleri gerek şifahî kültür içerisinde gerekse yazılı eserlerde kullanılagelmiştir. Müslüman kültürü içinde din ilimleri, felsefe, tasavvuf ve edebiyat sahasındaki kitaplar ve halkın her kesimi arasında dolaşan haberleri konu alan çalışmalar Memlûkler döneminde hız kazanmıştır. Bu cümleden olmak üzere Memlûkler dönemi halkın beğenisinde yaşamaya devam eden şifahî kültürde ve yazılı eserlerde yer alan anonim halk edebiyatı ürünlerinden bir kesit sunulmuştur.

II. 1. Darb-ı Mes'el

Atasözleri, kültür ve geleneğin bir unsuru olarak sözlerin ahenkli, kısa ve özlü hale dönüşmüş şeklidir. Çoğu zaman kültürel kodlarla uyum sağlayan halk deyişleri aynı zamanda dinin, kültürün ve geleneğin yeni nesillere taşınmasına da aracılık eder. Kolayca ezberlenebilen bu sözler halkın muhayyilesinde kısa zamanda yer bulmakta ve tesirleri asırlar boyunca etkisini gösterebilmektedir.

Belli bir kaynaktan çıkmış olmakla birlikte zamanla yaygınlaşarak halka mal olan anonim özdeyiş, atasözlerine “*mes'el*” denir (Durmuş, 2004, c. 29, s. 293). Arapça bir kelime olan “*المَثَل (el-mes'el)*” veya “*المِثْل (el-mis'l)*” benzeme, benzetme, bir şeyin benzerini nakletme demektir. Ayrıca sıfat, delil, kısas, ibret alınacak bir ceza vermek gibi anlamları vardır. Çoğulu “*أمثال (el-emsâl)*” şeklinde gelir (Asım Efendi, ts., c. 4, s. 83). Abdullah b. el-Mukaffa' (öl. 142/759) *mes'eli*: “*Bahse konu edilen olayı en iyi açıklayan, kulağa en hoş gelen ve en kapsamlı olandır.*” (Mukaffa', ts., s. 27) diye tarif ederken, Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm (öl. 224/833) ise *mes'el* konusunda: “*Arapların Câhiliye ve İslami dönemlerindeki hikmetleridir. Onunla ifade etmek istedikleri şeyler, doğrudan doğruya değil de dolaylı bir şekilde ve ihtiyaçlarına göre ifade ettikleri sözlerdir. Darb-ı mes'ellerde; lafız mu'ciz, mana isabetli ve teşbih ise hoştur.*” (Kâsım b. Sellâm, 1980, s. 34) demektedir. İshâk b. İbrahim el-Farabî (öl. 350/961) *mes'el* için: “*Avam ve havâssın lafzını ve manasını beğendikleri şeydir.*” der (Fârâbî, 1976, c. 1, s. 4). Ebû Hilâl el-Askerî'ye (öl. 400/1009) göre ise *mes'elde* asıl olan; iki şey arasında benzetme, mukayese ve karşılaştırma yapmaktır (Askerî, 1988, c. 1, s. 7; Bulut, 1984, s. 89). Bu şekilde *mes'el*, edebî bir sanat dalı olarak teşbih ve benzetme ile irtibatlandırılan ahenkli, kısa ve özlü sözlerdir.

Hadis literatüründe Hz. Peygamber'in *mes'elleri* “*emsâli'l-hadîs*” tabiriyle ifade edilir (Kandemir, 2004, c. 29, s. 297). Hz. Peygamber çocukluk ve gençlik yıllarını Arapçayı çok iyi konuşan bir toplumda geçirdiği için bu dilin inceliklerine vâkıftı. Hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in zaman zaman *mes'eller* söylediği (Tirmizî, 2000, “Birr” 71) hatta sahâbeden Abdullah b. Amr b. Âs'ın (öl. 65/684-85) Hz. Peygamber'den bin *mes'el* öğrenip ezberlediğine dair rivayetler mevcuttur (Heysemî, 1994, c. 8, s. 264; İbn Hanbel, 1999, c. 4, s. 203). Bunlardan toplam yüz kırk kadarını el-Hasen er-Râmhürmüzî (öl. 360/971) eserinde bir araya getirmiştir (Râmhürmüzî, 1998). Halkın dilindeki hadisleri veya hadis diye bilinen sözleri toplayan (müştehir hadise dair) çalışmalarda onun eserine ara ara atıflar yapılmıştır.

Müştehir hadise dair eserlerde atıf yapılan bir diğer müellif el-Askerî ve onun *el-Emsâl* adlı eseridir. Hadis edebiyatında *Emsâl* sahibi olan iki Askerî vardır. Bunlardan ilki Hasan b. Abdullah b. Saîd el-Askerî (öl. 382/993) diğeri ise Ebû Hilâl el-Askerî'dir (öl. 400/1009). Zerkeşî'nin *Tezkirâ*'sından öğrendiğimize göre atıf yapılan yazar Ebû Ahmed künyesi ile meşhur Hasan b. Abdullah el-Askerî'dir (Zerkeşî, 1986, s. 148; Zehebî, ts., c. 16, s. 413). Muhammed Hayrüddîn ez-Ziriklî (öl. 1396/1976) onun *el-Hikem ve'l-emsâli'l-mervîyye an Rasûlillâh* adlı eserinin bulunduğunu (Ziriklî, 2002, c. 2, s. 196), Muhammed b. Hayr b. Ömer (öl. 575/1179) ise bu eserde Askerî'nin *mes'el* halinde bin hadisi derlediği ve bunları şerh ettiğini kaydetmektedir (İşbilî, 1999, s. 177). Sehâvî, yüz doksan yerde onun eserine atıfta bulunmuştur. Eserin günümüze kadar gelip gelmediği bilinmemektedir (Kandemir, 2004, c.

29, s. 298). Yapılan atıflar göz önüne alındığında eser, ilgili konuda oldukça zengin bir kaynaktır. Diğer yandan Zerkeşî eserinin *el-Hikem ve Âdâb* bölümünde (Zerkeşî, 1986, s. 72-122), Sehâvî ise *Kitâbü'l-îman, Kitâbü'l-edeb, Kitâbü'l-îlim ve Kitâbü'l-büyû* kısmında (Sehâvî, 2002, s. 551-562) halkın arasında dolaşan bazı darb-ı meşellere işaret ederler.

Hadislerde geçen meşeller, temsili hikâyelerden farklı olduğu gibi, Arap edebiyatındaki darb-ı meşellerden de farklıdır. Kısa, öz ve veciz ifadelerden oluşan darb-ı meşeller, şifahî kültürün bir ürünü olarak yaşanan kültür ve geleneğin baskın olduğu tarihsel deyimlerden ibarettirler. Ancak hadislerde geçen meşeller, bir hakikati anlatmak için başvurulan izah ve açıklama tarzıdır (Râmhürmüzî, 1998, s. 8; Kandemir, 2004, c. 29, s. 298). Hadislerde görülen meşeller, veciz konuşma özelliğine sahip olan Hz. Peygamber'in darb-ı meşel halinde yaygınlaşan özlü sözleridir. Bu konuda bazı örnekler verilecek olursa:

الْاِقْتِصَادُ فِي النَّقَمَةِ نِصْفُ الْمَعِيشَةِ، وَالتَّوَدُّدُ إِلَى النَّاسِ نِصْفُ الْعَمَلِ، وَحُسْنُ السُّؤَالِ نِصْفُ الْعِلْمِ

“Harcamada iktisat, geçimim yarısıdır; insanları kendine sevdirebilme, aklın yarısıdır; güzel soru, ilmin yarısıdır.” (İbn Hayyan, 1987, s. 126-128; Taberânî, 1994b, c. 7, s. 25; Heysemî, 1994, c. 1, s. 160; İbn Habel, 1999, c. 1, s. 447; Sehâvî, 2002, s. 93)

لَا يَلْدُغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرِ وَاحِدٍ مَرَّتَيْنِ

“Mümin, bir delikten iki kere sokulmaz.” (Buhârî, 2000, “Edeb” 83; Müslim, 2000, “Zühd” 63; Zerkeşî, 1986, s. 90; Sehâvî, 2002, s. 538; Süyûtî, 1979, s. 208)

إِذَا لَمْ تَسْتَجِ فَاصْنَعْ مَا شِئْتِ

“Utanmıyorsan, dilediğini yap.” (Buhârî, 2000, “Enbiyâ” 54; Ebû Dâvûd, 2000, “Edeb” 6; Sehâvî, 2002, s. 10; Süyûtî, 1979, s. 67)

الْفَنَاءَةُ مَالٌ لَا يَنْفَدُ، وَكَنْزٌ لَا يَفْنَى

“Kanaat; bitmez bir mal, tükenmez bir hazinedir.” (Teberânî, 1994b, c. 7, s. 84; Kuzâ’î, 1987, s. 43; Sehâvî, 2002, s. 356)

أَقْبِلُوا نَوِيَّ الْهَيْئَاتِ عَثْرَاتِهِمْ إِلَّا فِي الْخُدُودِ

“Mürüvvet sahiplerinin sürçmelerine müsamaha gösterin.” (İbn Hanbel, 1999, c. 6, s. 181; Buhârî, 1989, s. 165; Ebû Dâvûd, 2000, “Hudud” 4; Beyhakî, 1990, c. 6, s. 321; Sehâvî, 2002, s. 96)

الْتَمِسُوا الرَّفِيقَ قَبْلَ الطَّرِيقِ، وَالْجَارَ قَبْلَ الدَّارِ

“Yoldan önce arkadaş, evden önce komşu edin.”¹ (Taberânî, 1983, c. 4, s. 268; Meydanî, ts., c. 1, s. 172; Kuzâ’î, 1987, s. 150; Zerkeşî, 1986, s. 120; Sehâvî, 2002, s. 107)

إِنْ كَانَ الْكَلَامُ مِنْ فِصَّةٍ فَالصَّمْتُ مِنْ ذَهَبٍ

¹ Bazı Şam fakihleri nu sözü hadis diye nakletmektedirler. bkz İbn Sellâm, 1400, s. 52.

“Söz gümüŖse sükût altındır.”² (Sehâvî, 2002, s. 158)

حُبُّكَ الشَّيْءَ يُعْمِي وَيُصِمُّ

“Bir Ŗeye duyduğun sevgi, seni kör ve sağır eder.” (Ebû Davût, 2000, “Edeb” 125; İbn Hanbel, 1999, c. 5, s. 194; Ebû’Ŗ- Ŗeyh, 1987, c. 1, s. 152; Hakîm et-Tirmizî, 1985, s. 170; Askerî, 1988, c. 1, s. 356; Meydânî, ts., c. 1, s. 78; ZerkeŖî, 1986, s. 72; Sehâvî, 2002, s. 212; Süyûtî, 1979, s. 106),

السَّلَامُ قَبْلَ الْكَلَامِ

“Kelamdan önce selam.” (Sehâvî, 2002, s. ۲۸۲). Bu Ŗekilde olan baŖka örneklerin sayısı çoğaltılabilir.³

Anonim halk edebiyatında darb-ı meŖel haline gelen sözlerin birçoğunun bir hikayesi bulunmaktadır. Benzer Ŗekilde Hz. Peygamber’in bir olay üzerine söylediği sözlerden bir kısmı sonraları darb-ı meŖle dönüŖmüŖtür. Allah Resûlü (s.a.v.) bir seferinde hesap görmeden cennete gidecek yetmiŖ bin kiŖiden haber verdi. Sahâbeden UkkâŖe b. Mihsan (öl. 11/632): “Ben bu zümreden miyim?” diye sordu. Hz. Peygamber ona: “Evet.” dedi. Bir baŖkası da sorunca Allah Resûlü (s.a.v.):

سَبَقَكَ بِهَا عُكَّاشَةُ

“UkkâŖe seni bu konuda geçti.” (Buhârî, 2000, “Tıb” 41; “Libas” 17; “Rikâk” 50; Müslim, 2000, “İman” 367, 368, 369, 371, 374; Tirmizî, 2000, “Sıfatu’l-Kıyame” 16) dedi. Sehâvî, bu son sözün “bir iŖte kendisi geçilen kiŖi” için darb-ı meŖel Ŗeklinde Ŗöhret bulduğunu söylemektedir (Sehâvî, 2002, s. 278). Yine Hz. Peygamber Huneyn Gazve’sinde savaŖın Ŗiddetlendiđi bir anda söylediği:

هَذَا حِينَ حَمِي الْوُطَيْسِ

“Bu tandırın kızıŖtıđı zamandır.” (Müslim, 2000, “Cihâd” 76; Meydanî, ts., c. ۲, s. 1۰۴; Sehâvî, 2002, s. ۵۴۹) sözü daha sonraları darb-ı meŖel haline gelmiŖtir.

Hz. Peygamber’in söylediği darb-ı meŖelin bir kısmı mefhum olarak daha önce Câhiliye Araplar arasında da kullanılmaktadır. İlk defa Cündeb b. el-Anber b. Amr b. Temim tarafından söylenen ve daha sonra kabile taassubu çok güçlü olan Araplar arasında herkes tarafından benimsenen

انْصُرْ أَخَاكَ ظَالِمًا أَوْ مَظْلُومًا

² İbn Ebî’l-Dünya sözün Hz. Süleyman’a ait olduğunu (Bknz . İbn Ebü’l-Dünyâ, 1990, s. 66), Ebû Nuaym ise Hz. Lokmanın oğluna nasihatleri arasında geçtiğini ifade etmektedir (Bknz. Ebû Nuaym, 1409, c. 3, s. 337).

³ “İçinizden bazıları kendi gözündeki mertegi unuttur da kardeŖinin gözündeki çöpi görür” (Sehâvî, 2002, s. 179; Kuzâ’î, 1407, s. 131; Deylemî, 1986, c. 5, s. 520). “Rızık, kulun peŖini, ecelin takip ettiği gibi takip eder.” (Beyhakî, 1990, c. 2, s. 7; Sehâvî, 2002, s. 137; Meydânî, ts., c. 2, s. 448). “SavaŖ hiledir.” (Buhârî, “Cihad” 157; Müslim, “Cihad” 18; Meydânî, ts., c. 1, s. 197; Sehâvî, 2002, s. 219; Süyûtî, 1979, s. 132). Bu konuda deđiŖik örnekler için Selman BaŖaran’ın *Hadislerin Türk Atasözlerine Tesiri* adlı eserine bakılabilir. (Bknz. BaŖaran, 1994)

“Zalim olsun, mazlum olsun kardeşine yardım et.” (İbn Sellâm, 1980, c. 1, s. 33; Askerî, 1988, c. 1, s. 58; Meydânî, ts., c. 2, s. 334; Râmhürmüzî, 1998, c. 1, s. 71; Sehâvî, 2002, s. 126; Süyûtî, 1979, s. 83) darb-ı meşeli, Hz. Peygamber tarafından kelimesi kelimesine sahâbeye telkin edilmiştir. Câhiliye düşüncesinde önemli bir yer işgal eden bu deyişi Hz. Peygamber’den işiten sahâbe, önceki Câhiliye döneminde anlaşıldığı gibi anlamışlar ve “Ey Allah’ın Resulü, hadi ona mazlum olduğunda yardım edelim, peki zalim olduğunda nasıl yardım edebiliriz ki?” diye sormuşlardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber “Onu zulümden menedersin, zulmüne engel olursun, bu da ona yardım etmektir.” buyurmuşlardır (Buhârî, 2000, “Mezâlim” 4; Müslim, 2000, “Birr” 62; Tirmizî, 2000, “Fiten” 68). Yine senedinde problem olmakla beraber Abdullah b. Amr’dan rivayet edilen “Biz Câhiliye döneminde

زُرُّ عِبًّا تَرُدُّ حُبًّا

“Ziyareti seyrek yap ki, sevgin artsın.” sözünü söyledik. Allah Resûlü (sav)’e de bize aynı şekilde söyledi.” (İbn Hibbân, 1993, c. 2, s. 386; Teberânî, 1994a, c. 4, s. 21; Hâkim en-Nîsâbûrî, ts., c. 3, s. 390; Beyhakî, 1990, c. 6, s. 328; Zerkeşî, 1986, s. 73; Sehâvî, 2002, s. 271; Süyûtî, 1979, s. 127; Ebû’s-Şeyh, 1987, s. 48) haberi ve Câhiliye döneminden beri kullanılan Hz. Peygamber’in, Ebû Süfyân’a söylediği;

كُلُّ الصَّيْدِ فِي جَوْفِ الْفَرَا

“Bütün avlar, vahşi eşeğin karnındadır.” (Deylemî, 1986, c. 5, s. 367; Askerî, 1988, c. 2, s. 162, 163; Meydânî, ts., c. 2, s. 136; Sehâvî, 2002, s. 373) darb-ı meşeli bu kapsamda düşünülebilir.

Halk arasında hadis diye meşhur olan ama aslen Arap darb-ı meşeli olan sözlere zikri geçen müellifler dikkat çekerler. Buna dair bazı örnekler şöyle gösterebilir:

آخِرُ الدَّوَاءِ الْكَيْ

“Tedavinin en sonu dağlamadır.” (Sehâvî, 2002, s. 23; Cevâd Ali, 2001, c. 15, s. 362)

إِنَّمَا بَقِيَ مِنَ الدُّنْيَا بَلَاءٌ وَفِتْنَةٌ

“Dünyada kala kala bela ve fitne kaldı.” (Râmhürmüzî, 1998, c. 1, s. 99; Kuzâî, 1987, s. 223; Zerkeşî, 1986; Sehâvî, 2002, s. 129)

إِنَّ الْأَسْوَدَ إِذَا جَاعَ سَرَقَ، وَإِذَا شَبِعَ زَنَى

“Zenci, aç kaldığında hırsızlık yapar, karnı doyunca zina eder.”⁴ (Meydânî, ts., c. 2, s. 171)

طَالِبُ الْقَوْتِ مَا تَعَدَّى

“Azık isteyen, haddini bilmelidir.” (Sehâvî, 2002, s. 315)

⁴ Hadis olduğuna dair yorumlar için bkz. Taberânî, 1994a, c. 4, s. 232; Sehâvî, 2002, s. 136-137, 273. Haberin uydurma olduğuna dair bkz. Alî el-Kârî, 1971, s. 468)

اِفْتَضَحُوا فَاصْطَلَّحُوا

“Kötü şeyler konuştuklarında hemen toplışıverirler.” (Sehâvî, 2002, s. 91)

مَنْ جَدَّ وَجَدَّ

“Çalışan, kazanır.” (Sehâvî, 2002, s. 469). Yine Ebû Hâzîm’e (öl. 292/905) ait olduğu ifade edilen;

العدو العاقل ولا الصديق الأحمق

“Cahil dostun olacağına, akıllı düşmanın olsun.” (Süyûtî, 1979, s. 152) sözü bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu ve benzeri darb-ı meşelleri, hadis olarak değil de Arap kültür ve geleneğini yansıtan atasözü ya da kelâm-ı kibâr olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Hiz. Peygamber gibi sahâbe ve sonraki nesillerin sözleri de zamanla darb-ı meşel haline gelmiştir. Nitekim Hiz. Ömer ve Übey b. Kaab anlaşamadıkları bir konuda aralarında hüküm vermesi için Zeyd b. Sabit’i hakem tayin etmişlerdi. Zeyd’in evine geldiklerinde Hiz. Ömer “Biz, evine aramızda hüküm vermen üzere geldik.” diye haber verdikten sonra:

فِي بَيْتِهِ يُؤْتَى الْحَكْمُ

“Hüküm, onun evinde verilir.” dedi.” (İbn Sellâm, 1980, s. 54; Sehâvî, 2002, s. 348). Hiz. Ömer’in bu sözü dışında sahâbeden Ebû’d-Derda’ya ait olan:

إِنَّا لَنَكْشِرُ فِي وُجُوهِ أَقْوَامٍ، وَإِنَّ قُلُوبَنَا لَلْتَلْعُنُهُمْ

“Biz, insanların yüzlerine güleriz ama kalbimiz onlara lanet eder.” (Meydânî, ts., 274; Sehâvî, 2002, s. 123) sözü, sahâbeden Mekhûl b. Ebî Müslim ed-Dımaşkî’ye (öl. 112/730) ait olan:

خَابَ قَوْمٌ لَا سَفِيَةَ لَهُمْ

“Aralarında sefihin (gözü kara/delidolu kimsenin) olmadığı topluluk başarısız olur.” (Sehâvî, 2002, s. 228; Askerî, 1988, c. 1, s. 512; Meydânî, ts., c. 1, s. 286) sözü, kaynaklarda sahâbeden Mutarrif b. Abdillâh b. eş-Şihhîr (öl. 95/713-14) veya Yezîd b. Murra el-Cu’fî’ye (öl. ?) nispet edilen:

خَيْرُ الْأُمُورِ أَوْسَاطُهَا

“İşlerin hayırlısı ortasıdır.” (Sehâvî, 2002, s. 240; Meydânî, ts., c. 1, s. 214, 243) sözü ile Emevi halifelerinden Ömer b. Abdilazîz’e (öl. 101/720) nispet edilen;

عُذْرُهُ أَشَدُّ مِنْ ذَنْبِهِ

“Özrü kabahatinden büyük.” (Sehâvî, 2002, s. 329) sözü zamanla darb-ı meşel haline gelmiştir.

II. 2. Şiir

Câhiliye dönemi Arap toplumunda şiir, günlük hayatın ayrılmaz bir parçası olmuştur. Zira şiir onların tarihi, hafızası, aşkı, sevinci, kederi, karanlık gecelerin, uzun yolların eğlencesi kısacası her şeyleri olmuştur. Şiirle hayatlarını kuran bu toplum, Hz. Peygamber'in nübüvveti sonrası şiirle olan bağlarını koparmamıştır. İslam'ın genel ilkelerine uyan şiirler yine Müslüman toplumunda söylenmeye devam etmiştir. Hz. Peygamber şair değildir, şairliğe hevesi yoktur ama şiir söylenmesine de karşı olmamıştır. Medine'ye hicret sonrası başlanan mescit inşaatı (İbn Hişâm, 1991, c. 3, s. 24-25) ve Hendek savaşı esnasında hendek kazımı (Buhârî, 2000, "Meğâzî" 30) şiirler eşliğinde tamamlanmıştır. Cabir b. Semure (öl. 73/692) Hz. Peygamber ile geçirdikleri günleri yad ederken "Ben Hz. Peygamber'in meclisinde yüzlerce kere bulundum. Arkadaşlarıyla mescitte otururlardı. Ashâbı şiirler okur, Câhiliye devrinden söz ederlerdi. O, konuşulanları sessiz bir biçimde dinler, zaman zaman da onlarla gülümserdi." (Müslim, 2000, "Mesâcid" 286) demiştir. Yine umre için Mekke'ye doğru ilerleyen kervanda Abdullah b. Revaha'nın şiir söylemesine müsaade etmiştir (Tirmizî, 2000, "Edeb" 70). Hz. Peygamber kendisini yücelten ve aşırı öven şiirlerin söylenmesini doğru bulmamış (Taberânî, 1994a, c. 7, s. 269), bu konuda gerekli ikazları yapmıştır (Buhârî, 2000, "Nikah" 48; Ebu Davûd, 2000, "Edeb" 59).

Hz. Peygamber zaman zaman Câhiliyye dönemi şairlerinin şiirlerini terennüm etmiştir. Bu bağlamda Sakîf kabilesinin en büyük şairi Ümeyye b. Ebü's-Salt'ın (öl. 5/626) bazı hikmetli şiirlerini (İsfahânî, ts., c. 4, s. 127-140) Hz. Peygamber konuşmaları esnasında söylemiş (Müslim, 2000, "Şiir" 1; İbn Mace, 2000, "Edeb" 4), Lebîd b. Rebîa b. Mâlik'in (öl. 40-41/660-661):

أَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللَّهَ بَاطِلٌ

"Dikkat edin! Allah'tan başka her şey beyhude!" beyti hakkında: "Arapların söylediği en şairce söz Lebîd'in sözüdür." (Buhârî, 2000, "Menâkıbü'l-ensâr" 26; Müslim, 2000 "Şiir" 2) buyurmuştur. Yine bir grup insan Hz. Aişe'ye gelip: "Hz. Peygamber herhangi bir şiir söyledi mi?" diye sorduklarında o, Allah Resûlü'nün (s.a.v.) sadece Muallaka şairi Tarafe (Amr) b. el-Abd b. Süfyân'ın (öl. 564 [?]) yaygın mesel haline gelen:

سَتُبْدِي لَكَ الْإِيَّامُ مَا كُنْتَ جَاهِلًا   وَيَأْتِيكَ بِالْأَخْبَارِ مَنْ لَمْ تُرَوِّدِ

"Günler, sana bilmediğin nice şeyi gösterecek... Azık vermediğin kimse, sana haberler getirecek." Beytini terennüm etmiştir (Tirmizî, 2000, "Edeb" 70; İbn Hanbel, 1999, c. 6, s. 31, 146; Zerkeşi, 1986, s. 213-214; Sehâvî, 2002, s. 278).

Hz. Peygamber'in yanı sıra sahâbenin de şiirle ilgilendiği görülmektedir. Bu kapsamda Hz. Aişe, dönemin önemli şairlerinden Lebîd'in:

ذَهَبَ الَّذِينَ يُعَاشُ فِي أَكْنَافِهِمْ   وَبَقِيَتْ فِي نَسْلِ كَجِدِ الْأَجْرِبِ
يَتَأَكَّلُونَ مَلَامَةً وَمَجَانَةً   وَيُعَابُ قَائِلُهُمْ وَإِنْ لَمْ يَشْغَبِ

“Himayesinde yaşananlar kimseler çekip gitti... Bense, cildi uyuz olmuş bir neslin içinde kaldım,

(İnsanlar) yerme ve maskaralıkla birbirini yerler...Kınanır bozguncu olmasa da söz söyleyenler.” şiirini terennüm etmiştir (Sehâvî, 2002, s. 417).

Memlûklü dönemi toplum hayatında şiir ve edebiyata ilgi, geçmiş dönemlerde olduğu gibi devam etmektedir. Bu dönemde şiir, bir kazanç kapısı olmaktan çıkmış, her sınıf ve meslekten insanın, daha ziyade eğlenme, teselli bulma ve birbirleriyle rekabet etmek için yazdığı bir edebiyat alanına dönüşmüştür. Devrin önemli hadiselerinden Moğol ve Haçlı saldırıları, yöneticiler ile yönetilen arası ihtilaflar, veba salgınları, kıtlık, kuraklık vb. buhranlar sebebiyle; Allah’a yakarış, Hz. Peygamber’e övgü, uzlet, istiğfar gibi dinî motifli şiirler hiçbir dönemde görülme-yen ölçüde artış göstermiştir. Busirî’nin *Kaside-i Bürde*’si bu dönemin önemli yapıtlarındandır. Diğer yandan ilim ve kültür hayatındaki canlanma didaktik şiir yazımına ilgiyi arttırmıştır. Özellikle nahiv, fıkıh, akait gibi dinî ilimlere dair recez vezninde manzumeler ve bunların üzerine şerh ve haşiyeler yazılmıştır (Durmuş, 2010, c. 39, s. 150). Hatta şiir dili, ilim ehli ile halk arasında gerçekleşen bazı yazışmalara kadar uzanmıştır. (Süyûtî, 1973, c. 1, s. 373, 374, 376, 377, 378, 380, 381, 384.)

Hz. Peygamber’in hadislerinin Arap şiirinde iktibas amacıyla kullanıldığı görülmektedir. (Süyûtî, 1991). Müştehir hadis sahasındaki eserlerde de yine halkın arasında dolaşan hadislerin veya kelâm-ı kibâr türü sözlerin bazen metin bazen mana olarak iktibas edildiğine dair örnekler rastlanılmaktadır. Bu konuda en fazla örnek sunan müellif Sehâvî’dir. Şiir içinde iktibas edilen haberlerden bir kısmı hadis usulü kriterlerine göre *sahîh* bir kısmı ise *mevzû* haberlerdir. Verilen örnekler içerisinde şiirler arasına iktibas edilmiş *kelâm-ı kibâr* türü sözlerle de rastlanılmaktadır. Bunun yanında aktüel bir müellif olan Sehâvî, ele aldığı haberleri değerlendirirken çağdaşı olduğu şairlerin şiirlerinden *istişâdda* bulunmaktadır.

Sehâvî, hadis kriterlerine göre *sahîh* türünde “اللَّهُ أَرْحَمُ بِعِبَادِهِ مِنْ هَذِهِ بَوْلِدِهَا” “Allah kuluna annesinden daha merhametlidir.” (Buhârî, 2000, “Edeb” 18; Müslim, 2000, “Tevbe” 22) hadisinin iktibas edildiği şiiri şu şekilde gösterir:

لَمْ لَا تَرْجَى الْعَفْوَ مِنْ رَبِّنَا   أَمْ كَيْفَ لَا نَطْمَعُ فِي حِلْمِهِ
وَ فِي الصَّغِيحِينَ أَتَى أَنَّهُ   بِعَبْدِهِ أَرْحَمُ مِنْ أُمَّه

“Niçin ümit keselim Rabbimiz affından?... Veya nasıl ummayalım hilmini?

Sahihayn’da geldi ki: Şüphesiz O... kuluna annesinden daha merhametli.” (Sehâvî, 2002, s. 550).

Sehâvî, sahih türü rivayetlerden “لَا يَجِلُّ لِلْمُسْلِمِ أَنْ يَهْجُرَ أَخَاهُ فَوْقَ ثَلَاثٍ” “Bir Müslümanın din kardeşiyle üç gündен fazla küs durması helâl olmaz” (Buhârî, 2000, “Edeb” 62) hadisinin iktibas edildiği şiiri şu şekilde gösterir:

يَا سَيِّدِي عِنْدَكَ لِي مَظْلَمَةٌ   فَاَسْتَقْتِ فِيهَا ابْنَ أَبِي خَيْثَمَةَ
 فَلِئْلَهُ يَزْوِي عَنْ جَدِّهِ   وَجَدُّهُ يَزْوِي عَنْ عَكْرِمَةَ
 عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ عَنِ الْمُصْطَفَى   الْمُجْتَبَى الْمَبْعُوثِ بِالْمَرْحَمَةِ
 إِنَّ انْقِطَاعَ الْخَلِّ عَنْ   فَوْقَ ثَلَاثِ رُبْنَا حَرَمَهُ

“Ey Dostum! Sende, yitik bir hak vardır benden... Danış onu İbn Ebi Hayseme’den

Zira o, rivayet etti dedesinden .... Dedesi de nakletti İkrime’den

O, İbn Abbas ve o da Mustafa’dan (s.a.v.) ... Müctebâ’dan, Merhamet Elçisinden

“Dost, küserse dostundan... haram kıldı Rabbimiz, fazla üç gündenden.” (Sehâvî, 2002, s. 550).⁵

Sehâvî, “ازِصَّ مِنَ الدُّنْيَا بِالْقُوْتِ، فَإِنَّ الْقُوْتِ لِمَنْ يَمُوتُ كَثِيرٌ” “Dünyada azık konusunda rahat ol. Zira ölümlü kimseye azık, zaten çoktur.” (Deylemî, 1986, c. 5, s. 284) haberini Halîl b. Ahmed’in (öl. 175/791) şu şiirinde iktibas ettiğini söyler:

يَكْفِي الْفَتَى خَلْقٌ وَ قُوْتٌ   مَا أَكْثَرَ الْقُوْتِ لِمَنْ يَمُوتُ

“Gence bir lokma bir hırka yeter... Ölümlü kimse, çok azık ile neyler.” (Sehâvî, 2002, s. ٧١)

Sehâvî, hadis usulü kriterlerine göre *mevzû* türü haberlerin şiir formatında halkın arasında dolaştığına dair şu mısraları örnek gösterir:

إِذَا اعْتَذَرَ الْمُسِيءُ إِلَيْكَ يَوْمًا   تَجَاوَزَ عَنْ مَسَاوِيهِ الْكَثِيرَةِ
 لِأَنَّ الشَّافِعِيَّ رَوَى حَدِيثًا   بِإِسْنَادٍ صَحِيحٍ عَنْ مُغِيرَةَ
 عَنِ الْمُخْتَارِ أَنَّ اللَّهَ يَمْحُو   بَعْدُزٍ وَاجِدٍ أَلْفِي كَبِيرَةَ

“Sana kötülük yapan özür dileyerek gelirse bir gün... Gel görmezden ekseri kötülükleri,

Zira İmâm Şafî rivayet etti hadisi...Muğîra’dan sahih bir isnad ile,

El-Muhtâr olan (s.a.v.) şöyle buyurdu: Muhakkak Allah mahveder...bir özürle bin günahı.”⁶

Sehâvî, *mevzû* habere dair hocası İbn Hacer’e dayandırılan şu şiire değinir:

فِي قَصِّ ظُفْرِكَ يَوْمَ السَّبْتِ أَكَلَةٌ   تَبْدُو وَفِيمَا يَلِيهِ تَذَهَبُ الْبِرْكَةُ
 وَ عَالِمٌ قَاضِلٌ يَبْدُو بِتَلْوِهِمَا   وَإِنْ يَكُنْ فِي الثَّلَاثَا فَاخْذَرْ الْهَلَاكَةَ
 وَ يُورِثُ السُّوَاءَ فِي الْأَخْلَاقِ أَرْبَعُهَا   وَفِي الْخَمِيسِ الْغَنَى يَأْتِي لِمَنْ سَلَكَهُ
 وَ الْعِلْمُ وَالرِّزْقُ زَيْدَا فِي عُرْوَتَيْهَا   عَنْ النَّبِيِّ رَوَيْنَا فَاقْتَنِي نُسْكَهُ

⁵ Hadis, şiirde geçen senedi ile kaynaklarda bulunamamıştır.

⁶ Şiir, Maveraünnehir’in meşhur âlimlerinden Kâdı Abdülcebbar el-Hemedânî’nin (öl. 415/1025) babası Şihabeddin Nu’mân el-Hanefî tarafından söylenmiştir. Bk. Sehâvî, 2002, s. 461.

“Cumartesi tırnak kesmede, uyuz hastalığı... ortaya çıkar. Arkasından gelende bereket gider, Âlim, fazıl arkalarından gelen günde ortaya çıkar... Salı'da helak olmaktan sakın, Çarşamba'dan miras kalan kötü ahlaklıdır... Zenginlik isteyen için Perşembe'dedir, Cuma'da ilim, rızık ziyadedir... İzinden gidin diye rivayet ettik Nebi'den.” (Sehâvî, 2002, s. 425, 426)

Sehâvî hadis kriterlerine göre problemlili olan “الْتَمِسُوا الْخَيْرَ عِنْدَ حِسَانِ الْوُجُوهِ” “Hayrı, güzel yüzlerin yanında arayınız.” (İbnu'l-Cevzî, 1966, c. 2, s. 162; Alî el-Kârî, 1971, s. 437-438; Taberânî, 1994a, c. 9, s. 67; İbn Ebî Şeybe, 2006, c. 13, 400) haberini şiirinde manen iktibas eden Hassan b. Sabit'in şu beytini aktarır:

قَدْ سَمِعْنَا نَبِيَّنَا قَالَ قَوْلًا   هُوَ لِمَنْ يَطْلُبُ الْحَوَائِجَ رَاحَةً
اِغْتَدُوا وَاطْلُبُوا الْحَوَائِجَ مِمَّنْ   زَيْنَ اللَّهِ وَجْهَهُ بِصَبَاحَةٍ

“Peygamberimizden (s.a.v.) bir söz duyduk: ... O, hacetleri rahatlıkla istenecek kişi için Gidin ve hacetlerinizi isteyin ... Allah'ın yüzünü güzelleştirdiklerinden” (Sehâvî, 2002, s. 85; Süyûtî, 1979, 72)

Sehâvî, hadis şeklinde halkın arasında dolaşan ve hadis usulü kriterlerine göre problemlili olan “كَفُّنُ الْبَنَاتِ مِنَ الْمَكْرُمَاتِ” “Kız çocuklarının defni, (babaları için) övünç kaynağıdır.”⁷ haberini Ali b. el-Hasen b. Ali el-Bâharzî'nin (öl. 467/1075) şu beytinde iktibas ettiğini söyler:

الْقَبْرِ أَخْفَى سِتْرَةً لِلْبَنَاتِ   وَدَفْنُهَا يُرَوَى مِنَ الْمَكْرُمَاتِ
أَمَا تَرَى اللَّهَ عَزَّ اسْمُهُ   قَدْ وَضَعَ النَّعْشَ بِجَنْبِ الْبَنَاتِ

“Kabir, kız çocuklarına en gizli örtüdür... Rivayet edilir ki: “Defni, övünç kaynaklarıdır”, Sen bilmez misin? İsmi yüce Allah... Tabutu kızların yanı başına koymuştur.” (Sehâvî, 2002, s. 252)

Müellif senesinde problem olan “Ölmek için doğuyor, yıkılmak üzere inşa ediyorsunuz.” (Beyhakî, 1990, c. 7, s. 396) haberini şiirlerinde iktibas eden bazı şairlerin beyitlerine yer verir (Sehâvî, 2002, s. 382-383). Eserde hadisleri şiirlerinde iktibas eden; Ebû Nüvâs el-Hasen b. Hânî' el-Hakemî (öl. 198/813 [?]) (Sehâvî, 2002, s. 429), Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd (öl. 321/933) (Sehâvî, 2002, s. ۲۷۲), Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdurrahman el-Vakkaşî (öl. 574/118۷) (Sehâvî, 2002, s. 280), İzzüddîn Abdülazîz b. Ahmed ed-Dîrînî (öl. 694/1295) (Sehâvî, 2002, s. 172) gibi bazı meşhur şairlerin mısralarına yer verir.

⁷ Hz. Peygamber, kızı Rukiye'yi defnederken söylediği rivayet edilmişti. Bknz. Taberânî, 1994a, c. 11, s. 366). Haberin uydurma olduğuna dair bknz. İbnu'l-Cevzî, 1996, c. 3, s. 235-236; Alî el-Kârî, 1971, s. 149.

Sehâvî, bazı şiirle içerisinde iktibas edilen *darb-ı mesellere* örnekler verir. O, “ مَا كُلُّ مَرَّةٍ ” “Her seferinde testi sağlam olmaz.” (Seâlibî, 1983, s. 201) *darb-ı meşelini* Müberred’in (öl. 286/899) şu mısraları arasında iktibas ettiğini söyler:

أَقُولُ لِلنَّفْسِ وَأَعْتَبْتُهَا   عَلَى التَّصَابِي مَائَتِي مَرَّةً
يَا نَفْسِ صَبْرًا عَنِ طَلَابِ الْهَوَى   مَا كُلُّ يَوْمٍ تَسَلَّمُ الْجَرَّةَ

“Nefsime kızarak söylüyorum... yüz defa meyletti diye

Ey Nefis! Hevânın isteklerine karşı sabret... Her zaman testi sağlam olmaz.” (Sehâvî, 2002, s. 426-427). Yine O, “صَاحِبُ الْحَاجَةِ أَعْمَى” “*Hacet sahibi, kördür.*” (Meydânî, ts., 417) *darb-ı meşelini* İdris b. Yezîd el-Lahmî'nin (öl. 290, 281/894) şu beyinde iktibas ettiğini söyler:

صَاحِبُ الْحَاجَةِ أَعْمَى   وَهُوَ ذُو مَالٍ بَصِيرٍ
فَمَتَى يَبْصُرُ فِيهَا   رَشَدَهُ أَعْمَى فَقِيرٍ

“*Hacet sahibi kördür ... O; mal sahibi, gören biri olsa da,*

Ne zaman görürse hacetini ... körlük onu fakirliğe ulaştırır.” (Sehâvî, 2002, s. 300)

Sehâvî ara ara tahlil ettiği haberlere dair bazı şiirleri *mahalli şâhit* olarak gösterir. Bu cümleden olmak üzere Ebü'l-Hüzeyl Züfer b. el-Haris'in (öl. 75/695) iki dostun arasını bozmak isteyen düşmanlar hakkında söylediği şu beyte, eserinde yer verir:

وَقَدْ يَنْبُتُ الْمَرْعَى عَلَى يَمْنِ الثَّرَى   وَتَبْقَى حَزَاوَاتُ النُّفُوسِ كَمَا هِيَ

“*Gübreli toprak üstünde ot yeşermiş... Görüldüğü gibi; sinelerin kini kalmış.*” (Sehâvî, 2002, s. 161)

Sehâvî zamanın kıymetine dair Ebü'l-Atâhiye İsmâîl b. el-Kâsım'ın (öl. 210/825 [?]) aşağıdaki beytini şâhit getirir:

يَا رَبِّ لَمْ نَبْكِ مِنْ زَمَانٍ   إِلَّا بَكَيْنًا عَلَى الزَّمَانِ

“*Ya Rabbi! Biz geçen zamana ağlamadık... Biz, zamana ağladık.*” (Sehâvî, 2002, s. 417)

Sehâvî, zamanın önemine değinen Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî'nin (öl. 241/855) şu şiiriyle istişhâdda bulunur:

إِذَا سَلَفَ الْقَرْنُ الَّذِي أَنْتَ فِيهِمْ   وَخَلَفَتْ فِي قَرْنٍ فَأَنْتَ غَرِيبٌ

“*İçlerinde yaşadığın devir, geçip giderken...*

Ve sen işte o zaman garipsin, devrin gerisinde isen” (Sehâvî, 2002, s. 170)

Eserde, diilerde dolaşan “*Kişi, dostunun dini/ahlâkı üzerinedir.*” (Tirmizî, 2000, “Zühhd” 45; Ebû Dâvûd, 2000, “Edeb” 16) haberinin tahlilinde dost seçimin önemine dair bazı şiirlerle istişhâd örnekleri bulunmaktadır (Sehâvî, 2002, s. 434-435). Sosyal buhranlar karşısında şiirle

teselli olmak istercesine kendi döneminde yaşanan sıkıntı ve zorlukları tasvir eden bazı şiiirlerden örnekler sunar (Sehâvî, 2002, s. 283-284). Sadece edebiyatçılara değil hadisçi kimliği öne çıkan Abdullâh b. el-Mübârek (öl. 181/797) (Sehâvî, 2002, s. 158), felsefeci kimliği ile tanınan Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Kindî (ö. 252/866 [?]) (Sehâvî, 2002, s. 343) gibi farklı mesleklerden müelliflerin şiiirlerini mahalli şahit gösterir. Kendi asrında yaşayan şairlerden Muhammed b. Abdillâh İbn Nasurddîn (ö. 842/1438) (Sehâvî, 2002, s. 44), hocası İbn Hacer (Sehâvî, 2002, s. 383) ve isim vermeden bazı arkadaşlarının şiiirlerinden örnekler sunar (Sehâvî, 2002, s. 475).

Sehâvî, hadis ile iktibas yapılan şiiirlere yer vermek suretiyle toplumun her kesimi arasında ve konumuzla ilgili olarak edebiyatçılar arasında dolaşan haberlere değinmiş, meşhur ediplerin, farklı mesleklerdeki alimlerin şiiirlerinden *istişhadda* bulunmuş, devrin sosyal buhranlarına değinen şiiirlere eserinde yer vermiş böylece çalışmasına aktüel bir yön kazandırmıştır. Bu yönü ile *Maķâşid*, şiiir ile iktibas ve *istişhâd* konusunda referans alınması gereken önemli çalışmalar arasında yerini almıştır.

Memlûkler döneminde şiiir yazma, şairlere has bir meslek olmaktan çıkmış, halkın arasında sevilen ve ilgi ile takip edilen bir uğraş haline gelmiştir. Dönemin genel panoraması ile uyumlu olarak müştehir hadis sahasında eser veren Sehâvî ve Süyûtî gibi müellifler amatör de olsa şiiirle uğraşmışlar, edebiyata ilgi duyan kesimlere hitap etme gayreti içinde olmuşlardır. Sehavi *Maķâşid* adlı eserinde şiiirlere ve özellikle hadisle iktibas yapılan beyitlere yer vermiş, Süyûtî ise bu konuda *el-İzdihâr fi mâ akadehu eş-şu 'arâ' min'l-ehâdîsi ve'l-âsâri* isimli müstakil bir eser kaleme almıştır. Gerek *Maķâşid* gerekse *İzdihâr*, hadisçiler ile edebiyatçılar arasında bir köprü görevi üstlenmiştir.

II. 3. Aḥbâr, Temsîl ve Kıssa

Kur'an-ı Kerim, Arapçanın fesâhât ve belağât üsluplarını içinde barındıran eşsiz bir kitaptır. Kur'an-ı Kerim kendisini; "Sözlerin en güzeli" (Zümer (39), 23), "Kolaylık olsun ve iyi anlaşılıp tatbik edilsin diye kısım kısım, aşamalı ve peyderpey inen" (İsrâ, (17), 106; Tâhâ, (20), 4; Furkân, (25), 32; İnsan, (76), 23), "Hikmetli bir kitap" (Yâsîn, (36), 2; Bakara, (2), 231; Âl-i İmrân, (3), 58; Yunus, (10), 1), "En güzel kıssaların" (Yusuf, (12), 3, 111) anlatıldığı insanların hakikati anlaması için misallerin verildiği "Arapça" (Yusuf, (12), 2; Ra'd, (13), 37; Nahl, (16), 103; Şuarâ, (26), 195) bir kitap olarak tanıtmaktadır. Kur'an-ı Kerim indirildiği toplumun idrakini yine onların kullandığı tasvir, temsil, mecaz gibi belâgat unsurlarıyla inşa etmiştir.

Dini; tebliğ, tebyîn ve ta'lim etmekle görevlendirilen Hz. Peygamber, Arabın en fasihidir. O (s.a.v.), sözlerini genel olarak muhataplarının anlayacağı şekilde sade, anlaşılır, yalın cümlelerle, dolaysız bir anlatım tarzıyla kurmuştur. Bunun yanında sözleri daha iyi anlaşılabilir diye Arap dilinde ağırlık teşkil eden teşbîh, istiâre, mecaz, kinâye vs. gibi dolaylı anlatım yollarını da tercih etmiştir. Anlatmak istediklerini bazen canlı tasvirlerle belleklere yerleştirmeye çalışmış, bazen de her dil ve kültürde olduğu gibi kıssa ve temsili hikâyelerle nakletmiştir (Görmez, 2000, s. 256).

Haber kelimesinin çoğulu olan *Aḥbâr*; belli bir kavim, kabile, şahıs, ülke, bölge hakkında naklolan bilgiler, sözler ve rivayetlerdir. *Aḥbâr*, kadim şiir, emsâl ve ensâb gibi bir edebî türlerden birisidir (Çetin, 1988, c. 1, s. 197). *Kışşa*; Geçmişe ait hatıralar ya da hayali unsurlarla örtülü hikâyelerdir. Eski Araplarda hem eğitici hem de eğlendirici *aḥbâr* ve kıssalar anlatmak hususi bir meslek haline gelmiştir. Bu mesleği icra edenlere *kussâs*, *kass* veya *kassas* denirdi (Çetin, 2001, c. 1, s. 488; Yeşil, 2001, s. 15, 33-40). *Temsil* ise beyân ilminde bir düşünceyi örnek vererek sembol diliyle açıklamak anlamında kullanılmaktadır (Durmüş, 2011, c. 40, s. 434).

Ebü'l-Ferec İbnu'l-Cevzî (öl. 597/1201), kıssacılar konusunda ilk defa müstakil bir eser yazarak konuyu müspet ve menfi yönleri ile ele almıştır. O, *Telbîs* adlı eserinde kıssacılığın tarihi seyrine şöyle ışık tutar: “*Eskiden vaizler; âlim, fakih kişilerdi. Abdullah b. Ömer, Ubeyd b. Umeyr’in meclislerinde oturmuş onu dinlemişti. Ömer b. Abdülaziz de vaaz meclislerine iştirak etmişti. Sonra bu iş önemini kaybetti. Cahiller, vaaz işine giriştiler. Huzur bozuldu. Bu vaizlerin yanında cahil halk ve kadınlar kaldı. Akli başında insanlar onlardan uzaklaştı. Onlar da ilimle meşguliyeti bıraktılar. Kıssalara ve cahillerin hoşlandığı şeylere yöneldiler. Bunun sonucunda va’z ve kıssa konusunda birçok bid’at ortaya çıktı.*” (İbnu'l-Cevzî, 1993, s. 142). Ayrıca uydurma hadisleri ve halk arasında hadis diye dolaşan sözleri derleyen eserlerin yazılış gayeleri arasında kıssacıların menfi faaliyetleri yer almaktadır (İbnu'l-Cevzî, 1996, c. I, s. 29; Kandemir, 2004, s. 140-146). İbn Teymiyye, *Ehâdisu'l-Kussâs*'ta kıssacılar arasında meşhur olan rivayetleri değerlendirmektedir (İbn Teymiyye, 1985, s. 53). Eserde incelenen hadislerin neredeyse tamamı zayıf ve uydurma haberlerdir.

Halkın arasında dolaşan ve aslı olmayan kıssalara örnek olarak Mescid-i Haram'ın müezzini Ebû Mahzûre Evs b. Mi'yer (öl. 59/678-79) hakkında anlatılan şu hikaye örnek verilebilir. Rivayete göre; Ebû Mahzûre, Allah Resûlü'nün (s.a.v.) önünde: “*لَسَعَت حَبَّةُ الْهَوَى كَبْدِي*” “*Hevâ yılanı ciğerimi soktu.*” diye başlayan şiirini okumaya başlayınca Hz. Peygamber vecde gelmiş, bürdesi omuzlarından yere düşmüştü. Düşen bürde, ashâb-ı suffede kalan fakirler arasında taksim edilmiş, onlar da bununla yırtık elbiseleri yamanmışlardı. İbn Teymiyye eserinde kıssacılar arasında meşhur olan bu rivayetin aslı olmadığını bildirmektedir. (İbn Teymiyye, 1985, s. ٦٠)

Zerkeşî, eserinde *aḥbâr* ve *kışşa* başlığı altında (Zerkeşî, 1986, s. 205-0214), Sehâvî ise *fedâil* bölümünde bu konuya dair bazı haberlere yer vermektedir. *Aḥbâr* türüne aşağıdaki örnekler verilebilir:

قَبْرُ إِسْمَاعِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي الْحَجْرِ

“Hz. İsmail'in kabri Hicir'dedir.” (Fâkihî, 1994, c. 2, s. 34; Sehâvî, 2002, s. 350).

مِصْرُ كِنَانَةَ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ، مَا طَلَبَهَا غَدُوٌّ إِلَّا أَهْلَكَهُ اللَّهُ

“Mısır, Allah'ın yeryüzündeki kinanesidir (ok sadağıdır). Düşman oraya saldırırsa Allah onu helak eder.” (İbn Teymiyye, 1985, s. 87; Zerkeşî, 1986, s. 191; Sehâvî, 2002, s. 444),

الجيزة رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ، وَمِصْرُ حَزَائِنُ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ

“Cîze, cennet bahçelerinden bir bahçedir. Mısır da Allah’ın yeryüzündeki hazinelerindedir.” (Sehâvî, 2002, s. 209),

مَا مِنْ نَبِيٍّ إِلَّا بَعْدَ الْأَرْبَعِينَ

“Peygamberlik ancak kırk yaşından sonradır.” (Haber uydurmadır bkz. Zerkeşî, 1986, s. 205)

كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا وَكَادَ الْحَسَدُ أَنْ يَكُونَ سِقَاقَ الْقَدَرِ

“Fakirlik nerdeyse küfre düşürecekti, haset de neredeyse kaderi geçecekti” (Ebû Nuaym, 1989, c. 3, s. 53; Zerkeşî, 1986, s. 209; Sehâvî, 2002, s. 359),

خَلَقَ اللَّهُ التُّرْبَةَ يَوْمَ السَّبْتِ، وَخَلَقَ فِيهَا الْجِبَالَ يَوْمَ الْأَحَدِ

“Allah toprağı cumartesi günü yarattı. Ondan da dağları pazar günü yarattı.” (Müslim, 2000, “Münâfikîn” 27; Sehâvî, 2002, s. 234)

قَدَّرَ اللَّهُ الْمَقَادِيرَ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِخَمْسِينَ أَلْفَ عَامٍ

“Allah mahlukatın kaderlerini gökleri ve yeri yaratmadan elli bin sene önce yazdı.” (Müslim, 2000, “Kader” 16; Tirmizî, 2000, “Kader” 18; Sehâvî, 2002, s. 350).

Zerkeşî ve Sehâvî’nin ele aldığı kısır türü haberlerden bir kısmı sahih bir kısmı uydurmadır. Örnek olması açısından sened açısından zayıf olan Kur’an-ı Kerim ve hadis kaynaklarında adları geçen ve insanlara sihir öğrettiklerine inanılan Hârût ve Mârût isimli iki meleğin ve onları yoldan çıkartmaya çalışan Zühre’nin haberi (Zerkeşî, 1986, s. 205), cin ile evlenip onunla bir asır yaşadktan sonra tekrar insana dönüşen kişinin kıssasıyla ilgili *hurafe hadisi* (Zerkeşî, 1986, s. 206), uyduma olan Hz. Bilâl’in ezan okurken “س (sin)” harfini “ش (şin)” şeklinde telaffuz ettiği haberi (Zerkeşî, 1986, s. 207-208), senedi açısından problemlili olan Hızır ile İlyas’ın (a.s.) her yıl belli mevsimde buluştukları haberi (Zerkeşî, 1986, s. 207), senedi yönü ile zayıf olan Nuh (a.s.) gusül abdesti alırken kendisini gözetleyen oğluna: “Gusül abdesti alırken beni mi seyrediyorsun? Allah senin rengini karartсын!” diyerek beddua etmesi arkasından da oğlunun siyah derili olması (Hâkim, ts., c. 2, s. 596; Zerkeşî, 1986, s. 224) gibi haberler verilebilir.

II. 4. Günlük Dilde Kullanılan Hikmetli Sözler:

Anonim halk edebiyatı unsurları arasında halk irfanına dayanan özlü sözler ve deyişler de yer almaktadır. Hz. Peygamber hitabeti esnasında halkın tecrübî bilgisine dayalı bazı sözleri kullanmıştır. Nitekim Mekke’nin fethi sonrası Abdullah b. Amr’ı yanına çağırarak Allah Resûlü (s.a.v.) ondan bazı malları Mekke’de bulunan Ebû Süfyân’a ulaştırmasını ve bunların Kureyş kabilesi arasında dağıtılmasını istemişti. Bu arada yol için de kendisine bir arkadaş edinmesini tavsiye etti. Abdullah da Amr b. Umeyye ed-Damrî’yi arkadaş seçtiğini haber verdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber:

إِذَا هَبَطَتْ بِلَادَ قَوْمِهِ فَاحْذَرُهُ فَإِنَّهُ قَدْ قَالَ الْقَائِلُ أَخُوكَ الْبِكْرِيُّ وَلَا تَأْمَنُهُ

“Onun memleketine vardığın zaman ihtiyatlı davran. Nitekim (vaktiyle) biri, “Büyük biraderine bile güvenme” derdi.” (Ebû Dâvûd, 2000, “Edeb” 34) buyurarak ondan arkadaşı konusunda dikkatli olmasını istemiştir.

Sehâvî, kendi dönemlerinde halkın gözlem ve deneyimleri sonucu oluşan özlü söz ve deyişlerinin Hz. Peygamber’in hadisi gibi nakledildiğine dair örnekler verir. Bu cümleden olmak üzere o:

عَلَامَةُ الْإِذْنِ التَّيْسِيرُ

“İznin alameti, kolaylaştırmadır.” (Sehâvî, 2002, s. ۳۳۱),

مَنْ سَرَّ فَلْيُؤَلِّمْ،

“Mutluluğa eren, ziyafet versin.” (Sehâvî, 2002, s. ۴۷۵),

الْمَصَائِبُ مَفَاتِيحُ الْأَرْزَاقِ

“Musibetler, rızık kapısının anahtarlarıdır.” (Sehâvî, 2002, s. 443),

الْمَحْسُودُ مَرْزُوقٌ

“Nimet sahibi, kıskanılır.” (Sehâvî, 2002, s. 433),

الْكَلَامُ صِفَةُ الْمُتَكَلِّمِ

“Söz, konuşanın niteliğini ortaya koyar.” (Sehâvî, 2002, s. 369),

الْكَلَامُ عَلَى الْمَائِدَةِ

“Söz, sofranın üstündedir.” (Sehâvî, 2002, s. 369),

كُلُّ ثَانِي لَا بُدَّ لَهُ مِنْ ثَالِثٍ

“Her iki, üçüncüyü de kaçınılmaz kılar.” (Sehâvî, 2002, s. 372),

يَا وَيْلَ مَنْ نَالَ الْعِنَى بَعْدَ فَاقَةٍ

“Yokluktan sonra elde edilen varlığa yazıklar olsun!” (Sehâvî, 2002, s. ۵۴۲),

الَّذِينَ وَلَوْ دِرْهَمٌ، وَالْعَائِلَةُ وَلَوْ بِنْتٌ، وَالسُّؤَالُ وَلَوْ كَيْفَ الطَّرِيقُ

“Bir dirhem de olsa, borçtur; bir kız da olsa, ev halkıdır; “Yol nasıldır?” da olsa, sorudur.” (Sehâvî, 2002, s. 257) gibi halk irfanına dayalı bazı deyişlerin hadis diye dolaştığına örnekler verir.

Halk arasında gelenekleşmiş bazı uygulamaların hadis diye dolaştığı görülmektedir. Sehâvî, dönemindeki bazı insanların Hacerü'l-Esved'i öperken;

صَلَّى اللَّهُ عَلَى نَبِيِّ قَبْلَكَ

“*Seni öpen Allah Resûlü’ne (s.a.v.) salât olsun.*” (Sehâvî, 2002, s. ۳۱۰) sözünü söylemeyi adet haline getirdiklerini söyler. Sehâvî; Mekke, Mısır, Yemen, Ma’rib ve diğer şehirlerde Ramazan’ın son Cuma namazında hatip minberde iken halkın musibetlerden korunmak için:

لا آلاءَ إلا الأَوْكُ يَا اللهُ، إِنَّكَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ مَحِيطٌ بِهِ عِلْمُكَ كَعَسَلُونَ وَبِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَّلَ

“*Ey Allahum! Senin verdiğin nimetten başka, hiçbir nimet yoktur. Sen, işiten, bilen, bilginle her şeyi kuşatansın. Biz onu hak ile indirdik, o da hak ile indi.*” sözünü bir kağıda yazdıklarını ve bununla yardım dilediklerini, bazılarının bu işi ikinci namazından sonraya bıraktıklarını söyler. Hocası İbn Hacer’in minberde hutbe okurken bizzat buna şahit olduğunu ve bunu hiç hoş görmediğini haber verir (Sehâvî, 2002, s. 525). Yine o, halkın alışveriş esnasında alacağı üründen yemekte bir beis olmadığını beyan etmek için;

لا بُأسَ بِالذَّوْاقِ

“*Tatmakta bir sakınca yoktur.*” (Sehâvî, 2002, s. 525) sözünü söylediklerini bildirir.

Zerkeşî, halk arasında günlük hayatta çokça söylenen münacatlara da işaret eder (Zerkeşî, 1986, s. 202-204). Sehâvî eserinin açıkları bablar arasında dua ile ilgili bölümler de vardır (Sehâvî, 2002, s. 557). Bu konuda Sehâvî, ezan duasında söylenen “الدَّرَجَةُ الرَّفِيعَةُ” “yüksek derecelere” kısmının hadis kaynaklarında olmamasına rağmen (İbn Hanbel, 1999, c. 3, s. 354; Buhârî, 2000, “Ezan” 8, 50; Dâvûd, 2000, “Salat” 38) halk arasında söylendiğini haber verir. Ona göre bu kısım hadise derç edilmiştir (Sehâvî, 2002, s. 249). Yine halk arasında hasta için söylenen;

أَسْأَلُ اللهَ الْعَظِيمَ، رَبَّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ، أَنْ يُعَافِيَنِي وَيَشْفِيَنِيكَ

“*Arş-ı Azim’in rabbi olan Allah’ın sana afiyet ve şifa vermesini temenni ederim.*” (Sehâvî, 2002, s. 73) sözünün meşhur olduğunu söyler.⁸

Sehâvî eserinin sonunda insanların günlük konuşmalarında kullandıkları dua ve beddualara değinir. Hz. Peygamber’in sözlerinden iktibas edilen “*Yüzü ak olsun*” (Teberânî, 1985, c. 2, s. 296), “*Allah burnunu sürtsün*” (Tirmizî, 2000, “Deavât” 100) sözleri ile geleneksel olarak kullanılagelen “*Allah köklerini kurutsun*” (Sehâvî, 2002, s. 549) sözünü bu konuda örnek gösterir.

Sonuç

Çalışmada; Memlükler dönemi Anonim halk edebiyatına ait örnekler incelenmiştir. Memlükler dönemi sadece İslâmî ilimler sahasında değil dil ve edebiyat sahasında da bir dil ve edebiyat ekolü geliştirecek kadar zengindir. Disiplinler arası bir bakış açısıyla hem hadis

⁸ Haber kaynaklarda “*Eceli henüz gelmemiş bir hastayı kim ziyaret ederse yanında yedi defa “Arş-ı Azim’in rabbi olan Allah’ın sana şifa vermesini temenni ederim” desin.*” şeklindedir (Ebû Dâvûd, 2000, “Cenâiz” 12; Tirmizî, 2000, “Ferâiz” 32). Sehâvî, “*afiyet versin*” sözünün yukarıdaki meşhur olan hadisin metninde geçmediği halde hasta ziyareti esnasında kullanıldığını, bu duanın, iki temenniye birleştirerek “*Arş-ı Azim’in rabbi olan Allah’ın sana afiyet ve şifa vermesini temenni ederim.*” şeklinde şöhret bulduğuna dikkat çekmektedir.

kaynaklarında hem de Arap dili ve edebiyatı sahasındaki eserlerde Memlûkler dönemi darb-ı mes'el, aḥbâr, kıṣṣa, hikmetli sözler ve halk deyişlerine dair bir kesit sunulmuştur. Çalışmada ulaşılan sonuçlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Hz. Peygamber dini tebliğ ve tebyin etmek üzere sade, anlaşılır, açık ve belîğ bir anlatım yolunu tercih etmiştir. O'nun (s.a.v.) sözleri özlü, nezaket ve nezahet yönü ile estetik, mana ve hakikat yönü ile dengeli, hikmet doludur. Hz. Peygamberin hadisleri; birçok edip, şair ve hikmet ehli için ilham kaynağı olmuştur.

2. Hz. Peygamber hitabetinde; mes'el, aḥbâr, temsil ve kıssa gibi dolaylı anlatım yollarına başvurmuştur. Hadislerde geçen mes'eller, Arap darb-ı mes'ellerinden, temsili hikâyelerden farklıdır. Bu mes'ellerde hikmet ve hakikati ortaya koymak, ahlakî bir davranış modeli oluşturmak ve bu ara estetik zevki hissettirme hedeflenmiştir. Hz. Peygamber dönemiyle başlayan vaaz geleneği hicri ikinci yüzyıldan sonra bilgisiz halk hatibi olan kıssacılar tarafından farklı bir mecraya kaymıştır. Artık kıssacılık bir kazanç kapısı haline gelmiş, insanların daha fazla rağbetini kazanmak için aslı olmayan kısa ve haberlerin anlatıldığı bir mesleğe dönüşmüştür. Hadisçiler bu kesimlerin tehlikelerinden halkı korumak üzere gerekli uyarıları yapmışlardır.

3. Hz. Peygamber şair değildir fakat duyguyu harekete geçirme, kafiye, ahenkli söz söyleme, Arap dilinde ağırlık teşkil eden teşbîh, istiâre, mecâz, kinâye vs. gibi edebi sanatları kullanma konusunda mahir bir yaratılışa sahiptir. Bundan dolayı Hz. Peygamber'in sözleri şiir yolu ile anlatımı tercih eden şair, edip, zahit, hikmet ehli kimseler başta olma üzere farklı meslek erbabı tarafından iktibas amacıyla kullanılmıştır.

4. Sehâvî ve Süyûtî gibi müellifler amatör de olsa şiirle uğraşmışlar, edebiyata ilgi duyan kesimlere hitap etme gayreti içinde olmuşlardır. Gerek Sehâvî'nin *Maḳâşid*'i gerekse Süyûtî *İzdihâr* adlı eseri, hadisçiler ile edebiyatçılar arasında bir köprü görevi üstlenmiştir.

5. Müştehir hadis edebiyatı türü eserlerde ele alınan haberlerden bir kısmı Anonim halk edebiyatına ait ürünlerdir. Zikri geçen eserler halkın arasında dolaşan kaynağı, değeri ve sıhhati araştırılmaya ihtiyaç duyan haberlerin gerçek durumunu ortaya koymak için kaleme alınmıştır. Bilginin çok hızlı bir şekilde yayıldığı, doğru ve sahih bilgiler ile aslı ve kaynağı olmayan verilerin aynı anda tedavüle konduğu günümüz dijital çağda bu tür çalışmalara ihtiyaç dünden daha fazladır.

Kaynakça

- Aclûnî, Muhammed b. Abdilhâdî (2001). *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlül-ilbâs*. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye.
- Ali el-Kârî. Sultân Muhammed (1971). *el-Esrârü'l-merfû'ü fi'l-aḥbâri'l-mevzû'ü*. Beyrût: Dâru'l-emane.
- Âsım Efendi (ts.). *el-Okyânûsü'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît*. İstanbul: Cemal Efendi matbaası.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh (1988). *Cemheretü'l-ems.âl*. Beyrût: Dâru'l-Cil.
- Başaran, Selman (1994). *Hadislerin Türk Atasözlerine Tesiri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî (1990). *Şu'übü'l-îmân*. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (2000). *el-Câmi u's-şahîḥ*. Riyad: Dâru's-selâm.
- (1989). *el-Edebü'l-müfred*. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmi.
- Bulut, A. (1984). *Arap Dil ve Edebiyatı'nda Emsâl* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Cürcânî, Abdullâh b. Adî b. Abdillâh (1988). *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*. Beyrût: Dâru'l-fiker.
- Çetin, Nihat, Aḥbâr (1988). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/486-489. İstanbul: TDV yayınları.
- Deliser, B. (2015). Bedreddin ez-Zerkeşî hayatı eserleri üzerine bir değerlendirme. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 5 (Ocak 2015), 162-171.
- Deylemî, Şehredâr b. Şîrûye b. Şehredâr (1986). *Firdevsü'l-aḥbâr bi-me'sûri'l-ḥiṭâb*. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye.
- Dineverî, Ahmed b. Mervân (1998). *Kitâbü'l-Mücâlese ve cevâhiri'l-ilm*. Beyrût: Dâru İbn Hazm.
- Durmuş, İsmail (2004). "Mesel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/293-297. Ankara: TDV yayınları.
- (2010). "Şiir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/144-154. Ankara: TDV yayınları.
- (2011). "Temsil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/434-435. İstanbul: TDV yayınları.
- Ebû'ş-Şeyh, el-İsbehânî (1987). *el-Ems.âlü fi'l-Hadîs*. Bombay: ed-Daru's-selefiyye.
- Fârâbî, İshâk b. İbrâhîm (1976), *Dîvânü'l-edeb*. Mısır: Matbaatü'l-Emane.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb (1995). *el-Kâmûsü'l-muḥîṭ*. Beyrût: Dâru'l-fikr.
- Görmez, M. (2000). *Sünnet ve hadisin anlaşılması ve yorumlanmasında metodoloji dorunu*. Ankara: TDV yayınları.
- Hakîm et-Tirmizî, Muhammed b. Alî b. Hasen (1985). *el-Ems.âl mine'l-kitâb ve's-sünne*. Beyrût: Dâru İbn Zeydun.
- Hâkim, en-Nisâbü'rî (ts.). *el-Müstedrek ale's-Şahîḥayn*. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye.
- Heysemî, Nûruddin Alî b. Ebî Bekr (1994). *Mecma'u'z-zevâ'id*. Beyrût: Dâru'l-fikr.
- İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed (2006). *el-Muşannef fi'l-eḥâdîs ve'l-âs.âr*. Beyrût: Dâru kutuba.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Abdullah b. Muhammed (1990). *eş-Şamt ve âdâbü'l-lisân*. Beyrût: Dâru'l-kitabî'l-Arabiyye.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed (1999). *el-Müsned*. Beyrût: Muessesetu'r-risâle.
- İbn Hayyan, Abdullah b. Muhammed b. Cafer (1987). *Kitâbu'l-ems.âl fi'l-hadîsi şerif*. Bombay: ed-Dâru's-selefiyye.

- İbn Hibban, Muhammed b. Ahmed el-Büstî (1993). *el-Müsnedü's-şahîh*. Beyrût: Müessesetü'r-risale.
- İbn Hişâm, Cemâlüddîn Abdülmelik (1991). *es-Sîretü'n-nebeviyye*. Beyrût: Dâru'l-cîl.
- İbn İshak, Muhammed el-Fâkihî (1994). *Ahbâru Mekke*. Lübnan: Dâru'l-hıdır.
- İbn Mukaffa', Ebû Muhammed Abdullah (ts.). *el-Edebü's-şagîr*. Beyrût: Dâru sadır.
- İbn Sellâm, Ebû Ubeyd el-Kâsım (1980). *Kitabu'l-ems.âl*. Dimaşk, Dâru'l-Me'mun, li't-türâs.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm (1985). *Ehâdîs ü'l-kuşşâş*. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmiyye.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaleddîn Abdurrahman (1993). *Telbîsu'l-İblîs*. Beyrût: Dâru'l-kalem.
- Kitâbü'l-Kuşşâş ve'l-müzekkirîn* (1988). Lübnan: el-Mektebetü'l-İslâm.
- Kitâbü'l-mevzûât* (1996). Medine: Mektebetü's-Selef.
- İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk Ebû Nuaym (1989). *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye..
- İsfahânî, Ebû'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn (ts.), *el-Egânî*. Beyrût: Dâru'l-fiker.
- İşbilî, Ebû Bekir Muhammed İbn Hayr (1999), *Fehrese*. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye..
- Kandemir, Yaşar (2004). "Mesel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/297-299. Ankara: TDV yayınları.
- Koca, F. (1999). "İbn Teymiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/391-405. Ankara: TDV yayınları, 1999.
- Kuzâî, Muhammed b. Selâme b. Ca'fer (1987). *Şihâbü'l-ahbâr*. Beyrût: Müessesetü'r-risâle.
- Meydânî, Ahmed b. Muhammed (ts.). *Mecma'u'l-ems.âl*. Beyrût: Dâru'l-m'arife.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc (2000). *el-Câmi u's-şahîh*. Riyad: Dâru's-selâm.
- Özbalıkçı, M. Raşit (1999). "İbn Hişâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/74-77. Ankara: TDV yayınları.
- Özkan, H. (2012). *Memlüklerin Son Asrında Hadis*. İstanbul: Klasik yayınları.
- Râmhürmüzî, el-Hasen b. Abdurrahmân (1998). *Ems.âlü'l-hadîs*. Beyrût: Müessesetü'l-kutubî's-sekâfiyye.
- Sehâvî, Şemseddin Muhammed (2002). *el-Makâşidü'l-hasene fi beyâni kes'irin mine'l-ehâdîs i'l-müştehire ale'l-elsine*. Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye.
- Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân (1973). *el-Havî li'l-Fetâvî*. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye.
- ed-Dürerü'l-müntes ire fi'l-ehâdîs i'l-müştehire*. Riyad: 'İmadetü şuuni'l-mektebe, 1979.
- el-İzdihâr fi mâ akadehu eş-şu'arâ min'l-ehâdîs ve'l-âsâri* (1991). Beyrût: Mektebetü'l-İslâm.
- Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî* (1994). Beyrût: Mektebetü'l-kevser.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed (1930), *el-Bedrü't-tâli' bi-me'hâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'*. Kâhire: b.y..
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb (1985). *el-Mu'cemü's-Sağîr*. Beyrût: Dâru ammâr.
- el-Mu'cemu'l-kebîr* (1994a). Musul: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem.
- el-Mu'cemu'l-evsat* (1994b). Kâhire: Dâru'l-hameyn.

Tirmizî, Muhammed b. İsâ (2000). *el-Câmi'u's-sahîh*. Riyad: Dâru's-selâm.

Yeşil, M. (2001). *Va'z Edebiyatında Hadisler*. Ankara: TDV yayınları.

Yiğit, İsmail (1999). "Memlükler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/90-97. Ankara: TDV yayınları.

Zebîdî , Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed (1965). *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. Kuveyt: Matbaatü hükümeti Kuveyt.

Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed (ts.). *Tezkiretü'l-huffâz*. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye..

Zemahşerî, Mahmud b. Ömer (1987). *el-Mustaksa fi'l-ems âli'l-erab*. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye.

Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Bahâdır (1986). *el-Le âli'l-mens ûre fi'l-eĥâdîs i'l-meşûre el-marûf bi't-Tezkire fi'l-eĥâdîs i'l-müştehire*, thk. Mustafa Abdülkâdir 'Atâ. Beyrût: Dâru'l-kütübu'l-ilmîyye.

Zirikî, Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd (2002). *el-A lâm*. Beyrût: Dâru'l-ilmî'l-melâyîn.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 19.12.2020 Kabul/Accepted: 26.07.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 543-559

DÖVİZ KURU OYNAKLIĞININ EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNE ETKİLERİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİⁱ

Abdullah ÖZDEMİRⁱⁱ, Alican BİLGENⁱⁱⁱ

Öz

Döviz kuru; bir ülkenin para biriminin başka bir para birimi cinsinden fiyatı olarak tanımlanmaktadır. Döviz kuru dalgalanması veya istikrarı ise ekonomik büyümenin kuantumunu ve yönünü belirleyen temel sorundur. Döviz kuru dalgalanması, döviz kurundaki öngörülemez hareketlerle ilişkili risk olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla bu konu hem gelişmiş ekonomiler hem de Türkiye gibi gelişmekte olan ekonomiler için oldukça önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmanın amacı, Türkiye’de döviz kuru oynaklığının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Bu hususta 2003Ç1 ile 2019Ç4 yılları arasında çeyreklik veriler kullanılarak Vektör Otoregresif yöntemi yardımıyla analiz gerçekleştirilmiş ve bulgularda; Türkiye’de döviz kurundaki azalmaların veya azaltıcı politikaların, ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Bu sonucun bağlayıcıları, politika yapıcıları tarafından uygulanan ekonomi politikalarıdır. Diğer bir ifadeyle bulguların, teorik çerçeveye uyumlu olmadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Döviz Kurları, Ekonomik Büyüme, VAR yöntemi.

The Effect of Exchange Rate Volatility on Economic Growth: Case of Turkey

Abstract

Exchange rate is defined as the price of one country's currency in another currency. Exchange rate fluctuation or stability is the main problem that determines the quantum and direction of economic growth. Exchange rate fluctuation is defined as the risk associated with unpredictable movements in the exchange rate. So this topic appears as a significant issue for both developed and emerging economies such as Turkey. The aim of this study is to determine the effect of exchange rates volatility on economic growth in Turkey. In this regard, data from 2003Q1 to 2019Q4 quarters were analysed with the help of the Vector Autoregressive method and it was found that, the decline of exchange rate or reducing policies influence economic growth positively. The binders of this result are the economic policies applied by policy makers. In other words, the findings were not observed to be compatible with the theoretical framework.

Keywords: Exchange Rates, Economic Growth, VAR Method.

ⁱ Bu çalışma, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, SBE, İktisat ABD’nda sunulan aynı isimli yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiştir.

ⁱⁱ Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İİBF, İktisat Bölümü, aozdemir@adu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7506-3431

ⁱⁱⁱ Bilim Uzmanı, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, SBE, İktisat ABD, alcblgn35@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-5848-5026

Giriş

Günümüzde ülke ekonomilerinin karşılıklı etkileşimi geçmişe kıyasla oldukça artmıştır. Hem iç ve hem de dış pazarlarda daha fazla mal satma isteği, daha fazla hammadde tedarik etme ihtiyacını ve dolayısıyla dış pazarlara olan bağımlılığı artırmaktadır. Döviz kuru, dış pazarda oluşan fiyatlandırma mekanizmasında önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü döviz kuru, dış pazardaki asimetrik bilgileri önleyebilme aracı olarak kullanılabilir. Bu sayede para birimini başka bir para birimiyle değiştirmek için temel alınan döviz kuruna bağlı olarak gerçekleştirilmekte ve devamında dış ticarete konu olan mal ve hizmetleri karşılaştırma imkânı sunabilmektedir.

Döviz kurunun dalgalanması ve belirli bir istikrarı yakalaması ekonomik büyümeyi doğrudan etkilemektedir. Kur riskinin az olduğu ya da elden geldiğince asgari düzeye indirildiği ekonomilerde, büyüme daha rahat sağlanabilmekte, ayrıca ekonominin geleceği ile ilgili bir yol haritası çıkarılabilmesi de daha kolay olabilmektedir. Döviz kurlarındaki istikrar bir yandan üretimde artış meydana getirebilirken, diğer yandan ticaret hacminin artışına da zemin hazırlamaktadır. Döviz kurlarının ekonomi üzerindeki etkisi söz konusu ülkede döviz kuru sistemlerinin uygulanış şekline göre de farklı sonuçlar doğurabilmektedir. Sabit kur sistemi kur riskini azaltıcı bir faktör olarak ifade edilebilirse de kurun gerçekçi olamaması sistemden beklenen ekonomik büyüme sonucuna her zaman neden olamamaktadır. Dalgalı kur sisteminin daha gerçekçi kur yapısına sahip olması olumlu yanı olarak görülürken, kur riskini içermesi ve spekülasyon ataklarının bu sistemde fazlalığı ekonomik büyüme için olumsuz sonuç yaratabilmektedir.

Bu çalışmanın ana amacı, Türkiye’de döviz kuru oynaklığının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda, çalışmada öncelikle döviz kuru ve sistemlerinin kavramsal çerçevesi ele alınmıştır. Sonrasında ekonomik büyüme konusuna yer verilmiş ve Türkiye’de 2003-2019 yılları arasında çeyrek dönemlik veriler, Vector Otoregresif analiz yöntemi kullanılarak analiz edilmiş, elde edilen sonuçların yorumlanmasıyla çalışma nihayetlendirilmiştir. Literatürde döviz kuru ve ekonomik büyüme üzerine çeşitli çalışmalar mevcuttur. Bu çalışma döviz kuru ve ekonomik büyüme konusunu, 2003Ç1 ile 2019Ç4 dönemlerini Vektör Otoregresif yöntemi ile ele alarak literatürde farklı belirlenen dönem içerisinde Vektör Otoregresif yöntemi kullanılarak yapılan ilk çalışmadır. Çalışmanın yöntemi ve dönemi ile literatüre katkı sağladığı düşünülmektedir.

1. Döviz Kuru Rejimleri ve İşleyiş Biçimleri

Literatürde döviz kuru, dövizin fiyatı olarak açıklanmaktadır. Döviz kuru rejimi ise bir ülkenin ulusal para biriminin yabancı paralar karşısındaki değerinin belirlenmesine yönelik stratejileri ifade etmektedir. Herhangi bir ülkenin döviz kuru rejimi, ülkenin para politikasının hedefleriyle ilişkili olarak belirlenmektedir. Döviz kuru değişimlerinin daha iyi anlaşılması için döviz kuru rejimleri ve döviz kuru düzenlemeleri hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Döviz kuru rejimlerinden hangisinin kullanılacağına tercih edilmesi, döviz

piyasasında para birimleri arasındaki fiyat değişimlerinin nasıl değiştiğine bağlı olarak belirlenmektedir (Genberg, 2004).

Bir ülkenin döviz kuru rejimi, merkez bankasının veya hükümetin para birimini döviz cinsinden işlemlerde nasıl yönettiğini ifade etmektedir. Döviz kuru rejimi özellikle döviz kurunun seviyesini ve dalgalanmasını etkilemektedir. Bu nedenle, var olan döviz kuru rejimlerinin türlerini ve bunların her şeyden önce para politikasını nasıl etkilediğini bilmek önem arz etmektedir. 1999 yılında Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından yapılan sınıflandırmaya dayanarak, döviz kuru rejimleri genel olarak üç ana kategoride incelenmektedir. Bunlar: (i) sabit döviz kuru rejimi, (ii) dalgalı döviz kuru rejimi ve (iii) karma döviz kuru rejimidir. Döviz kuru rejimi, ülkelerin kendi aralarında ödemeleri gerçekleştirdiği bir dizi kural, düzenleme ve kurumdan oluşmaktadır. Döviz kurunun ekonomik sistemin işleyişindeki rolü ve makroekonomideki yeri, büyük ölçüde ne tür bir döviz kuru rejiminin kullanıldığına bağlı olarak değişmektedir. Bir ülkenin hangi döviz kuru rejimini izleyeceğinin seçimi, bireylerin enflasyon, işsizlik, faiz oranları, ticaret dengeleri ve ekonomik büyüme de dahil olmak üzere ekonominin tüm temel değişkenleri hakkındaki önceliklerini yansıtmaktadır. Dolayısıyla farklı ülkelerin farklı döviz kuru politikaları benimsemeleri olağan bir durumdur (Akhter ve Faruqui, 2015). Bu ise döviz kurunun; ekonomik büyümenin, enflasyonun kontrol altına alınmasının ve dış rekabet gücünün sürdürülmesi amaçlarına ulaşmak ve ülke ekonomileri için önemli bir ekonomik değişken olarak kabul edilmesine neden olmaktadır (Khondker vd., (2012).

2. Döviz Kuru Oynaklığı ve Etkileri

Önemli bir makroekonomik gösterge özelliğine sahip olan döviz kuru, ekonomide etkin bir araç olma özelliğine sahiptir. Döviz kuru hareketliliği, bir ekonominin enflasyon düzeyi, ithalat-ihracat performansı gibi temel değişkenlerini ve makroekonomik performansını doğrudan etkilemektedir. Döviz kuru hareketliliği iki ucu keskin bir kılıç gibi ele alınabilir. Çünkü ulusal para biriminin değer kaybetmesi durumunda, ihracat artsa da bu özellikle ithalatçılar ve yabancı para cinsinden borçlanma yapan birimler için olumsuz sonuçlara neden olabilmektedir. Bu durum ayrıca ekonomiyi olumsuz yönde etkileyebilecek enflasyonist baskıları da artırıcı bir etki de meydana getirebilmektedir (Rahman ve Ghosh, 2013).

Döviz kuru oynaklığı, ulusal para birimlerinde yaşanan ani artış veya azalışlar olarak ifade edilmektedir. Kavram aynı zamanda, diğer ülkelerdeki para birimlerindeki artışa veya azalışa bağlı olarak, mevcut ülkenin ulusal para birimlerinde meydana gelen değişim olarak tanımlanabilmektedir. Döviz kurlarının dalgalanması veya istikrarı; dış ticareti, büyüklüğünü ve yönünü belirlemekte ve etkilemektedir. Döviz kuru dalgalanması, döviz kurundaki öngörülemeyen hareketlerle ilişkili risk olarak da açıklanmaktadır. Bununla birlikte, para birimi özellikle döviz piyasasındaki ekonomik duruma bağlı olarak oynaklığın artmasına neden olabilmektedir.

Denge döviz kuru, öngörülen uygun bir döviz kuru seviyesi olarak ifade edilmektedir. Bu seviye, döviz kurunun uzun dönem seviyesini göstermektedir. Döviz kurunun bu seviyeden sapmasına genellikle döviz kurunun “yanlış hizalanması” denilmektedir. Ancak denge döviz kuru seviyesinin nasıl belirlendiği konusunda kesin bir görüş birliği bulunmamaktadır. Döviz kurunun uzun dönem seviyesinden sapması (döviz kurunun yanlış ayarlanması), değerinin düşük veya aşırı değerlenmiş olması, ekonomik büyüme gibi makroekonomik değişkenlerin bazılarında olumlu veya olumsuz etkiler ortaya çıkarabilmektedir. Denge döviz kurunun belirlenmesi, para biriminin düşük veya aşırı değerli olup olmadığına bağlı olarak uygun politikaların oluşturulmasına rehberlik etmesinden dolayı, politikacılar için çok önemli bir rol oynamaktadır. Bunun nedeni, döviz kurunun denge seviyesinin bir ülkenin ihracat rekabetçiliğini ve/veya ekonomik büyümesini etkileyebilmesidir. Dolayısıyla bu konu, döviz kuru değişimlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik bir adım olarak da ele alınabilir (Sibanda vd., 2012).

Döviz kuru oynaklığını algılayabilmek için, hareketleri etkileyen faktörlerin tanınması da önem taşımaktadır. Döviz kuru oynaklığına sebep olan bu faktörler (ekonomik ve ekonomik olmayan) hem iç ve hem de dış etkilere bağlı olarak döviz kurunu etkilemekte bu yolla döviz kuru oynaklığına sebep olmaktadır. Bu nedenle ülkeler, kendi kaynakları ile gelişmiş düzeyde bir ekonomiye sahip olsalar bile, ticaret gerçekleştirdikleri ülkelerde yaşanan ekonomik gelişmelere bağlı olarak ulusal paralarında dalgalanmalar yaşayabilmektedirler. Bu süreçte, politikacılar tarafından uygulanan veya benimsenen ekonomi politikalarının önemi kendini daha fazla göstermektedir (Rahman ve Ghosh, 2013).

3. Ekonomik Büyüme ve Etkileri

Ekonomik büyüme, literatürde Reel Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH)’da meydana gelen artışlar olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlamadan da görüldüğü gibi büyüme, üretim yapısındaki değişiklikler, yeni ürünler, yeni teknik ve teknolojiler, yeni üretim süreçleri, hammaddeler ve yeni enerji kaynaklarının tümünü kapsamakta bu ise ülke ekonomileri için oldukça önemli bir konu olarak ortaya çıkmaktadır. Ekonomik büyüme, ayrıca bir ülke ekonomisinin uluslararası ekonomide etkinliğinin artışı da göstermektedir (Peru, 1986). Ekonomik büyümenin sağlanması, bireyin gelirinin artmasını, bu sayede toplam talebin artarak üretimin daha da artmasına neden olmaktadır. Bu kapsamda ekonomik büyüme içeriği itibari ile tüm ekonomiler için oldukça önemli bir konudur.

3.1. Ekonomik Büyümenin Ülkeler Açısından Önemi ve Ölçümü

GSYİH, bir ekonominin üretiminin veya kapasitesinin en yaygın kullanılan ölçülerinden birisidir. Belirli bir zaman diliminde (aylık, üç aylık veya yıllık) bir ülkenin sınırları içinde üretilen nihai mal ve hizmetlerin parasal değerlerinin toplamı olarak tanımlanmaktadır. Bu özelliği ile GSYİH, bir ekonominin büyüklüğünün en temel göstergesi özelliği taşımaktadır. GSYİH büyüme hızı, ekonomik büyümenin en iyi ölçüm aracı olarak ortaya çıkmaktadır. Kişi başına düşen GSYİH ise zaman içerisinde yaşam standartlarındaki değişim eğilimini göstermesi açısından önem taşımaktadır. GSYİH, politikacıların ve merkez

bankalarının ekonominin içinde buldukları konjonktürün neresinde olduğunu, bir desteğe ihtiyaç duyup duymadığını veya sınırlanması gerekip gerekmediğini anlamalarına da yaramaktadır. Ayrıca durgunluk veya enflasyon gibi sorunların aniden meydana gelmesini önleyerek önceden öngörülmesi GSYİH sayesinde mümkün olabilmektedir (Ricardo, 2020).

GSYİH, ekonomik gelişmelere ve uygulanan politikalara bağlı olarak dönemler itibarıyla dalgalanma göstermektedir. Ekonomi refah seviyesine ulaştığında ve GSYİH arttığında, talep artışına bağlı olarak enflasyonist baskılar da artış göstermektedir. Bu, merkez bankasının enflasyonu düşürmek amacıyla daha sıkı bir para politikası uygulamasına başlamasına neden olmaktadır. Faiz oranları arttıkça şirketler ve tüketiciler harcamaları azaltmakta ve ekonomi durgunluk içine girmeye başlamaktadır. Talebin azalması, çalışanların işten çıkarılmasına yol açmakta ve bu da tüketici güvenini ve talebini daha da olumsuz olarak etkilemektedir. Bu kısır döngüyü kırmak için, merkez bankası ekonomi yeniden canlanana kadar ekonomik büyümeyi ve istihdamı teşvik etmek için para politikasını gevşetmek zorunda kalmaktadır. Tüketici harcamaları için tüketici güveninin sağlanması ekonomik büyüme üzerinde çok önemli bir etkiye sahiptir. Yüksek güven düzeyi, tüketicilerin harcama yapmaya istekli olduğunu gösterirken, düşük güven düzeyi, geleceğe ilişkin belirsizliği ve harcama isteksizliği olarak yorumlanmaktadır (Osundina ve Osundina, 2014).

Ekonomik büyüme, gelişmekte olan ülkelerde yoksulluğu azaltmak ve yaşam kalitesini yükseltmek için en güçlü araçlardan birisidir. Dolayısıyla büyüme, ülkelerde refahı sağlama konusunda önemli bir araç olma özelliğine sahiptir.

3.2. Ekonomik Büyümenin Gelişimi ve Özellikleri

Ekonomik büyüme ile ilgili araştırmalar özellikle yirminci yüzyılda daha fazla önem kazanmıştır. Merkantilist dönemde ekonomik büyüme ile ilgili araştırmalar arka planda kalmış ve asıl sorun keşfedilememiştir. Bu dönemde bir ulusun zenginliği sahip oldukları değerli madenler ve bu madenlerin miktarı ile ilişkilendirilmiştir (Cameron, 2004: s. 144-151).

Sanayileşme, ekonomik ve beşerî faaliyetlerde kalıcı değişiklikler meydana getirmiştir. İster işsizlik oranının düşmesi ister dış denge hakkında, ekonomik sorunların üstesinden gelmek, ekonomik büyüme ve gelişme ile doğrudan ilişki içerisindedir. Ekonomik büyüme, faktörlerin (emek ve sermaye) miktarının değiştirilmesiyle potansiyel çıktının değiştirilebileceğini varsaymaktadır. Ekonomik büyümenin sağlanması, mal ve hizmet üretimini artırmakta ve sonuç olarak işsizlik oranını azaltmakta, nüfusun yaşam standardı ve iş fırsatlarını da zenginleştirmektedir (Haller, 2012: 66).

Ekonomik büyüme oranının, nüfusun yaşam standartlarının her zaman gerçek seviyesini yansıtmadığı eleştirisine rağmen, refahın birincil ölçütü olmaya devam etmektedir. Bununla birlikte, ekonomik büyüme oranı ekonomideki bazı değişimleri ortaya koyamamaktadır. Bunlardan ilki, "kayıt dışı" olarak bilinen gayri resmi piyasadan elde edilen üretim hacmi resmi kayıtlarda yer alamamaktadır. Bu da tüm ekonomik işlemlerin üretim hacmine dahil olmadığı anlamına gelmektedir. Ayrıca, ekonomik büyüme, toplumun refahını

açıkça etkileyen, iş için harcanan zaman miktarındaki değişiklikleri de dikkate almamaktadır. Ekonomik büyüme aynı zamanda, çevre kirliliği, bu kapsamda neden olunan diğer olumsuzluklar veya gürültü kirliliği gibi ekonomik faaliyetlerle ilişkili olumsuz süreçleri de içermemektedir. Bununla birlikte, tüm bu dezavantajlara rağmen, ekonomik büyüme, bir ülke vatandaşlarının sosyo-ekonomik koşullarının birincil ölçütü olmaya devam etmektedir (Piatek, 2014: s. 45-46).

4. Türkiye’de Döviz Kurunun Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkilerinin Ampirik Analizi

Döviz kuru, ekonomik büyüme üzerinde farklı etkiler meydana getirmektedir. İlk olarak, döviz kurlarındaki bir artış ihracatın artmasına, ithalatın azalarak dış ticaret fazlası verilmesine neden olmaktadır. Bu ise üretim artışı yoluyla ekonomik büyümenin sağlanması anlamına gelmektedir. İkinci olarak, döviz kurlarındaki artış ithal mallarını girdi olarak kullanan sektörlerde maliyet artışına neden olmakta, bu ise fiyat artışı karşısında talebin azalması sonucu üretimin azalmasına neden olmaktadır. Yani ekonomik büyüme amacına ulaşamamaktadır. Döviz kurlarının ekonomik büyüme üzerinde yarattığı etkilerin literatürde nasıl ele alındığı aşağıdaki alt başlıkta verilmektedir.

4.1. Literatür Özeti

Döviz kuru, uluslararası rekabetçiliğin belirlenmesinde parametre olarak kullanılan önemli bir makroekonomik değişkendir ve aynı zamanda ülke ekonomisinin küresel konumunu göstermektedir (Akhter ve Faruqui, 2015). Ekonomik yaşamın uluslararasılaşması ve küreselleşmesi, entegrasyon süreçlerinin derinleşmesi, ulusal ekonomilerin birbirine yakınlığı ve bağımlılığı günümüzde dünya ekonomisinin gelişiminde önemli faktörlerdir. Bu koşullarda, döviz kurları ülkeler arası gruplaşmanın veya entegrasyonların en önemli aracı olarak görülebilmektedir. Bu konuda döviz kuru oynaklığının, ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine ilişkin bazı ampirik çalışmalar aşağıda verilmektedir:

McPherson ve Rakovski (2000), Kenya için 1970-1996 yılları arasındaki verileri kullanarak analiz yapmışlardır. Ekonomik büyüme ve döviz kuru arasındaki ilişkiyi zaman serisi verileri kullanarak yapmış oldukları analiz sonucunda; döviz kurundaki değişimler ile GSYİH büyümesi arasında doğrudan güçlü bir ilişki olduğuna dair bir kanıt olmadığını ortaya koymuşlardır.

Rodrik (2008), gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki asimetriyi 184 ülkenin 1960-2004 yılları arasındaki verilerini kullanarak araştırmıştır. Reel döviz kurunun değerinin altında değere sahip olmasının, ekonomik büyüme üzerinde gelişmiş ülkelere oranla gelişmekte olan ülkelere çok daha güçlü ve anlamlı bir etkisi olduğunu ortaya koymuştur.

He (2010), Çin’deki ekonomik büyüme ve döviz kuru arasındaki ilişkiyi incelemiş ve bulgularda Çin’in sabit döviz kuru politikası uygulamalarının ekonomik büyümeyi desteklediğini tespit etmiştir. Ayrıca sabit döviz kuru uygulamasının uzun dönemde verimlilik yarattığını da belirtmiştir.

Tarawalie (2010), Sierra Leone için 1996-2006 dönemindeki çeyrek dönemlik verileri kullanmıştır. Granger nedensellik testini kullanarak döviz kuru ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmış ve araştırması sonucunda reel döviz kuru ve ekonomik büyüme arasında pozitif korelasyon bulmuştur.

Vieira vd, (2013), reel döviz kuru oynaklığının uzun dönem ekonomik büyüme üzerindeki etkisini gelişmiş ve gelişmekte olan 82 ülkenin 1970-2009 dönemi verileri ile panel veri setini kullanarak araştırmışlardır. Çalışma sonucunda oynaklığı daha yüksek bir reel döviz kuru oranının ekonomik büyüme üzerinde negatif ve anlamlı bir etkisi olduğu başka bir ifadeyle oynaklığı daha az bir reel döviz kuru oranının ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Wong (2013), Malezya'da 1971-2008 yılları arasında zaman serisi verileri ile bir analiz yapmıştır. Döviz kuru ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi, ARDL modeli yardımıyla değişkenlerin arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkilerini araştırmıştır. ARDL yaklaşımının sonuçları, döviz kuru değerindeki düşüşün Malezya ekonomisinin büyümesine yardımcı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, yüksek faiz oranlarının ülke para birimini olumlu etkilediğine dikkat çekmiştir.

Danmola (2013), Nijerya'da döviz kuru oynaklığının makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisini; korelasyon matrisi, en küçük kareler yöntemi ve Granger nedensellik testi yardımıyla analiz etmiştir. Yapılan analiz sonuçlarında; döviz kurundaki oynaklığın, GSYİH, doğrudan yabancı yatırımlar ve ticaret açığı üzerinde olumlu etkisi olduğunu ancak ülkedeki fiyatlar üzerinde olumsuz etkisi olduğunu, diğer bir ifadeyle enflasyonist etkiye sebep olduğunu ortaya koymuştur.

Ramasamy ve Abar (2015), makroekonomik değişkenlerin döviz kuru üzerindeki etkilerini üç ülke (ABD, Avustralya ve Almanya) için regresyon modeli ile bootstrapping tekniğini kullanarak analiz etmişlerdir. Analiz sonuçlarında, bütçe açığı ve istihdam dışındaki makroekonomik göstergelerin döviz kurları üzerinde anlamlı ancak değişkenlerin birçoğunda teorik açıdan ters ilişkilerin mevcut olduğunu ortaya koymuşlardır.

Abdoh vd, (2016), seçili ASEAN ülkelerinde 2005-2014 yılları arasında regresyon analizi yardımıyla yapmış oldukları çalışmada, makroekonomik faktörlerden sadece ihracatın döviz kurları üzerinde anlamlı bir etkisini bulmuşlardır.

Çelik vd, (2016), Doğu Avrupa ve Orta Asya'da yer alan 12 geçiş ekonomisinde 2006-2014 dönemi çapraz kesit verileri kullanılarak panel veri analiziyle ekonomik büyüme reel döviz kuru arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Araştırma sonuçlarında, bu ülkelerde söz konusu dönemde reel döviz kuru azaldıkça ekonomik büyümenin arttığı ilişkisinin istatistiki olarak anlamlı fakat reel kurdaki hareketlerin büyümeyi açıklamada ana değişken olmadığı sonucunu bulmuşlardır.

Ünlü (2016), Türkiye ekonomisinde 1998:Ç1-2014:Ç3'e kadar üçer aylık veriler kullanılarak ARDL Sınır Testi yaklaşımı ile döviz kurundaki oynaklığın GSYİH üzerindeki

etkilerini ortaya koymaya çalışmış ve bulgularda, döviz kuru oynaklığının ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini ortaya koymuştur.

Khan vd, (2019), 1980 ile 2017 yılları arasında Çin ekonomisi üzerinde eşbütünleşme testi yardımıyla yapmış oldukları çalışma sonuçlarında; GSYİH'daki büyüme ve dış ticaret açığının döviz kuru üzerinde olumlu bir etkisi olduğu, faiz ve enflasyon oranlarının ise döviz kuru üzerinde olumsuz bir etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Literatür genel hatlarıyla incelendiğinde, konuya ilişkin çalışmaların daha çok enflasyon, faiz oranları, dış ticaret, yatırım ve büyüme üzerine olduğu görülmektedir. Yukarıda döviz kurlarının ekonomik büyümeye etkisine ilişkin yapılan ampirik çalışmalarda elde edilen bulgular döviz kuru oynaklığının ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkisi üzerinde yoğunlaşmıştır. Yine bazı bulgularda döviz kurunda meydana gelen azalmaların, ekonomik büyümeyi desteklediği yönündedir.

4.2. Veriler ve Yöntem

Türkiye ekonomisinde döviz kuru oynaklığının ekonomik büyüme üzerindeki etkileri 2003Ç1-2019Ç4 dönemi baz alınarak analiz edilmiştir. Çalışmada uygulanan metodoloji Vektör Otoregresif (VAR) analizidir. Söz konusu veriler VAR tekniği yardımıyla analiz edilmiştir.

İki değişkenli VAR modeli standart haliyle şu biçimde ifade etmek mümkündür (Demir, 2018: 77):

$$y_t = a_1 + \sum_{i=1}^p b_{1i} y_{t-i} + \sum_{i=1}^p b_{2i} x_{t-i} + v_t \quad (1)$$

$$x_t = c_1 + \sum_{i=1}^p d_{1i} y_{t-i} + \sum_{i=1}^p d_{2i} x_{t-i} + v_{2t} \quad (2)$$

Yukarıda belirtilen modelde p gecikmelerin uzunluğu, v ise ortalaması sıfır, kendi gecikmeli değerleriyle olan kovaryansları sıfır ve varyansları sabit, normal dağılıma sahip, rassal hata terimlerini ifade etmektedir. Değişkenlerin gecikme uzunluğunun arttırılmasıyla otokorelasyon sorunu çözümlenebildiğinden VAR, modele herhangi bir kısıt getirmemektedir. Hataların aralarındaki korelasyonun sıfırdan farklı olması durumunda, hatalardan birindeki değişim, zamanın belli bir noktasında diğerini etkileyebilmektedir. Aynı zamanda hata terimleri, modelin sağındaki tüm değişkenlerle ilişkisizdir. Modelin sağ tarafında, sadece içsel değişkenlerin gecikmeli değerleri yer aldığı için, eşanlılık sorunuyla karşılaşılmamaktadır. Bu durumda modeldeki her bir denklem, klasik en küçük kareler yöntemiyle öngörülelebilmektedir (Özgen ve Güloğlu, 2004: 96).

Çalışmada 2003Ç1- 2019Ç4 yılı dönemini kapsayan üçer aylık veriler kullanılmış ve değişkenler Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi'nden (EVDS) elde edilmiştir. Bilindiği gibi, Türkiye'de 2000 Kasım ve 2001 Şubat krizleri yaşanmıştır. Bu nedenle krizin etkilerinin azaldığı düşünülen 2003 yılı, başlangıç yılını

oluşturmuştur. Bu hususta çalışmada kullanılan değişkenler ve harf sembolleri Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1. Analizde Kullanılan Değişkenler

RER	Reel Efektif Döviz Kuru
GDP	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla

Analizde RER ve GDP değişkenlerinden başka olarak iki adet kukla değişken kullanılmıştır. Bu değişkenler 2008 küresel krizi ile 2016 yılındaki askeri kalkışmanın etkilerini temsil etmektedir.

4.3. Ampirik Bulgular ve Model Doğrulama Testleri

Döviz kuru oynaklığının, ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini analizde kullanılan yöntem ile gerçekleştirebilmek için aşağıdaki sıralama takip edilmektedir (Mucuk ve Alptekin, 2008):

- Ele alınan değişkenlerin logaritması alınır,
- Logaritması alınan değişkenler akabinde birim kök testleri ile durağan değilse durağan hale getirilir,
- Değişkenler arasındaki nedensellik belirlenir,
- Optimal gecikme uzunluğu bilgi kriterleri kullanılarak tespit edilir,
- Model doğrulama testleri gerçekleştirilir,
- Varyans ayrıştırması ve etki-tepki fonksiyonları ile değişkenler arasındaki ilişki değerlendirilir.

4.3.1. ADF Birim Kök Testi

Bir VAR modelinde ilk adım, birim kök testi olarak da bilinen sabit bir testtir. Tek bir kök testi yaptıktan sonra verilerin durağan olduğu belirlenirse, sınırsız bir VAR modellemesi yapılarak doğrudan bir değerlendirme yapılabilir. Aksi takdirde, değişkenleri stabilize etmek için ilk fark alınır ve daha sonra sınırsız VAR modeli kaydedilir. Buna ilk farka VAR denir. Her iki durumda da modeller, en küçük kareler ilkeleri kullanılarak tahmin edilen denklemlerdir (Adeniran vd., 2016: 709). Bu nedenle, serinin durağanlığı ilk önce Dickey Fuller (ADF) ve Phillips - Perron'un (PP) gelişmiş testleri kullanılarak analiz edilir. Aşağıdaki regresyon denklemi Y_t serisinin tek bir kök elemanını test etmek için kullanılır (Günaydın, 2004: 172-173):

$$\Delta Y_t = a_0 + a_1 t + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^N \Psi \Delta Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Yukarıda gösterilen denklemde (3), Δ ilk farkı, zaman eğilimini t , hata terimini ε_t , Akaike bilgi kriteri (AIC) tarafından Y_t 'de kullanılan seriler ve hata koşulları arasındaki tutarlı ilişkiyi ortadan kaldırmak için belirlenen bağımlı değişkenin gecikme sayısını temsil etmektedir. Bu tür birim kök testlerine ADF testleri denir. Seri durağan ise alternatif hipotezi ve seri durağan değil ise boş hipotezi ifade etmektedir (Demir, 2018: s. 79). Bu hususta analizin birim kök testi sonuçları Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2. ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	ADF Test İstatistiği	Kritik Değerler		
		%1	%5	%10
LRER	-1.443897 [10]	-3.531592	-2.905519	-2.590262
ΔLRER	-9.743557 [10]	-3.533204	-2.906210	-2.590628
LGDP	0.325462 [10]	-3.538362	-2.908420	-2.591799
ΔLGDP	-2.986674 [10]	-3.538362	-2.908420	-2.591799

Not: Δ sembolü değişkenlerin ilk farkını göstermektedir. Köşeli parantez Akaike Kriterine göre belirlenmiş gecikme uzunluğu, normal parantez içinde ise olasılık değerleri belirtilmektedir.

Döviz kuru ve GSYİH değişkenlerinin, Tablo 2’de görüldüğü gibi, düzey değerinde durağan olmadıkları görülmüş ve bu birinci farkları alınarak durağan hale getirilmiştir. Birinci farkları alınan değişkenler ile analiz sürdürülmüştür.

4.3.2. Granger Nedensellik Analizi

VAR modelinde ilk olarak değişkenlerin hangi sırayla yer alacağı belirtilmektedir. Çalışmada kullanılan VAR modelinde değişkenlerin hangi sırada yer alacağı Granger nedensellik analizi ile belirlenebileceği gibi, iktisadi kuramlar temel alınarak da sürdürülebilir (Demir ve Yenipazarlı, 2020). Durağan hale getirilmiş olan döviz kuru ve enflasyon değişkenlerinin Granger nedensellik analizi sonuçları Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. Granger Nedensellik Analizi Sonuçları

Bağımlı Değişken: Döviz Kuru			
Dışlanan	Ki-Kare	df	Olasılık
GSYİH	6.698869	5	0.2440
K2016	7.961779	5	0.1584
K2008	5.242712	5	0.3870
Bağımlı Değişken: GSYİH			
Dışlanan	Ki-Kare	df	Olasılık
Döviz Kuru	33.58580	5	0.0000
K2016	17.42918	5	0.0038
K2008	17.94677	5	0.0030

Tablo 3 verilerinden, döviz kurunun olasılık değerinin 0.05’ten küçük olduğu görülmektedir. Bu durumda H_0 reddedilir, H_1 kabul edilir. Yani, reel efektif döviz kurları GSYİH’nin nedenidir. Reel efektif döviz kurlarında meydana gelebilecek bir değişim GSYİH’nin da değişmesine neden olacaktır. Buna karşılık, GSYİH ise döviz kurunun nedeni değildir. Analiz sonuçlarına göre GSYİH’da meydana gelecek değişimler doğrudan döviz kurlarında değişime neden olmamaktadır. Bu sebeple, döviz kuru ve GSYİH arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi mevcut olduğu görülmektedir. Bu sonuç, çalışmanın gidişatını destekler niteliktedir.

4.3.3. Model Doğrulama Testleri

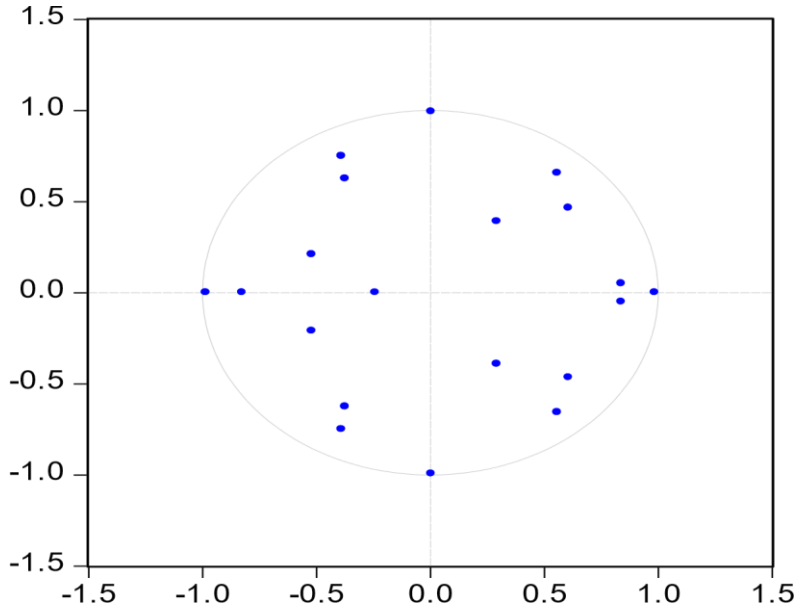
Değişkenlerin sıralamaları Granger nedensellik ile belirlenmesinden sonra optimal gecikme uzunluğu ve devamında model doğrulama testleri yapılmaktadır.

VAR modeli için optimal gecikme uzunluğunun farklı kriterler çerçevesinde belirlenmesi gerekmektedir. Literatürde gecikme uzunluğunu belirlemede çok sayıda ölçüt kullanılmaktadır. Bunlar arasında, Akaike bilgi kriteri (Akaike Information Criterion: AIC), Schwarz bilgi kriteri (Schwarz information criterion: SC) ve Son Tahmin Hatası kriteri (Final prediction error: FPE) en sık kullanılanlar arasında yer almaktadır (Enders, 1995). Tablo 4’de tahmin edilen VAR modeli doğrulama testleri sonuçları gösterilmiş olup, uygun gecikme uzunluğu; Final Prediction Error (FPE), Akaike Info Criterion (AIC) bilgi kriterleri için yedi, Hannan Quinn Criterion (HQ), Schwarz Info Criterion (SC) bilgi kriterleri için bir olarak gerçekleşmiştir. Modele ait uygun gecikme uzunluğu Tablo 4’te gösterilmektedir.

Tablo 4. Modele Ait Uygun Gecikme Uzunluğu

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	67.55088	NA	1.51e-06	-2.050028	-1.912794	-1.996147
1	229.5899	297.9427	1.36e-08	-6.760964	-6.074792	-6.491556
2	257.2046	47.21230	9.43e-09	-7.135633	-5.900523	-6.650698
3	319.0348	97.73151	2.19e-09	-8.614025	-6.829977*	-7.913562
4	347.6469	41.53379	1.50e-09	-9.020869	-6.687883	-8.104880
5	370.9317	30.79597*	1.26e-09*	-9.255861*	-6.373937	-8.124345*

Üçüncü gecikme uzunluğunda test edilen model anlamlı sonuçlar vermediğinden dolayı analiz beşinci gecikme uzunluğunda test edilerek sürdürülmüştür. Bu gecikme uzunluğundaki model doğrulama testleri aşağıdaki gibidir;

Şekil 1. VAR Modelinin karakteristik ters kökleri

Şekil 1’de, belirlenen uygun gecikme uzunluğunda istikrar koşulu test edilmiş ve dört gecikmeli modelin karakteristik ters kökleri gösterilmiştir. Şekilde görüldüğü üzere, ters köklerin tümü birim çember içinde yer almaktadır. Ters köklerin çember dışında yer almaması, kurulan VAR modelinin durağan olduğunu ve buna bağlı olarak modelin istikrar koşulunu sağladığı göstermektedir. Böyle bir durağan bir sürece sahip olan VAR modelinin etki-tepki fonksiyonları, standart hata ve benzeri sonuçları geçerlilik kazanmaktadır.

Tablo 5. Değişen Varyans Sonuçları

Joint- Test Ki-Kare	df	Olasılık
277.9358	00	0.8150

Beş gecikme uzunluğunda değişen varyans sorunu olup olmadığı White testi ile analiz edilmiş ve Joint olasılık değerinin Tablo 5'te görüldüğü üzere 0.05'ten büyük olduğu görülmüştür. Bu duruma göre değişen varyans sorunu olmadığı tespit edilmiş ve analiz sürdürülmüştür.

Tablo 6. Otokolerasyon Sorunu/LM İstatistiği Testi Sonuçları

Gecikme	LM İstatistiği	Olasılık
1	20.89111	0.1827
2	18.59046	0.2905
3	24.96173	0.0705
4	18.88477	0.2747
5	15.24357	0.5069
6	15.46321	0.4910
7	14.87683	0.5337
8	16.30587	0.4318
9	19.15153	0.2609
10	13.77554	0.6154
11	17.45194	0.3570
12	13.88406	0.6074

Beşinci gecikme uzunluğunda otokolerasyon sorunu olup olmadığı analiz edilmiş ve Tablo 6'da analiz sonuçları gösterilmiştir. Tabloda görüldüğü üzere, LM olasılık değerlerinin tümü 0.05'ten büyüktür. Bu nedenle otokolerasyon sorununun olmadığına karar verilmiştir. Sonuç olarak beş gecikmeli VAR modeli ile elde edilen doğrulama testleri sonuçlarının etkin ve tutarlı olduğu görülmektedir.

4.3.4. Varyans Ayrıştırması ve Etki – Tepki Fonksiyonu Sonuçları

Varyans ayrıştırması sonuçları aşağıda Tablo 7'de verilmektedir.

Tablo 7. Varyans Analizi Sonuçları

Dönem	S.E.	Döviz Kuru	GSYİH	K2016	K2008
1	0.060381	0.231239	99.76876	0.000000	0.000000
2	0.066029	7.998182	81.97254	9.173874	0.855402
3	0.066903	7.663324	77.66822	11.40042	3.268035
4	0.067460	6.789826	75.69197	10.04216	7.476041
5	0.069526	10.15132	72.03366	11.58280	6.232210
6	0.070721	9.686283	69.67511	12.49200	8.146609
7	0.074749	14.40236	65.28453	12.42358	7.889524
8	0.076009	13.67221	67.03209	11.89020	7.405497
9	0.076261	11.74594	70.45094	11.42198	6.381134
10	0.076614	11.32147	70.50443	11.12114	7.052961

Tablo 7 verilerine göre, GSYİH birinci periyotta %99 olarak kendinden kaynaklanmaktadır. Onuncu dönemde ise GSYİH değişmelerin %11.32'si, döviz kuru değişkeni tarafından açıklanmakta ve diğer dönemlerde bu artış devam etmektedir. Bu sebeple döviz kuru değişkeninin, GSYİH değişkeni üzerinde anlamlı bir etkisinden söz etmek mümkündür. Onuncu dönemde GSYİH'deki değişmelerin %11.12'si K2016 kukla değişkeni tarafından açıklanmaktadır. Bu durum 2016 yılında yaşanan sürecin büyüme üzerindeki etkisini ne denli yüksek olduğunu göstermektedir. Yine Onuncu dönemde GSYİH'deki değişmelerin %7.05'i K2008 kukla değişkeni tarafından açıklanmaktadır. Dolayısıyla hem 2008 krizinin hem de 2016 yılındaki kalkışma sürecinin ekonomik büyüme üzerinde yarattığı maliyetlerin göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

Aşağıda Şekil 2'de gösterilmekte olan etki-tepki fonksiyonları ile bir birimlik döviz kuru şokuna, GSYİH'nin göstermiş olduğu tepkiler sunulmuştur. Burada döviz kuru bağımsız değişkeninin kendi şokuna ve GSYİH bağımlı değişkenin kendi şokuna olan tepkileri de gösterilmektedir.

Şekil 2. Etki – tepki fonksiyonu sonuçları

Türkiye'de döviz kurlarında meydana gelen azalmalar veya ekonomi politikalarının döviz kurlarını azaltıcı uygulamaları, GSYİH'nin yukarı yönlü hareketine sebep olmaktadır. Bu bağlamda döviz kurları ile GSYİH arasında ters orantıdan bahsetmek mümkündür. Şekil 2'deki klasik etki tepki fonksiyonları incelendiğinde, büyümede meydana gelebilecek bir şokun döviz kurlarında özellikle ilk altı (iki dönem) ayda daha fazla artışa neden olacağı, sonrası dönemde volatilitenin var olsa da etkisinin azalacağı görülmektedir. Yine Şekil 2

sonuçlarına göre, GSYİH'dan kaynaklanacak bir şok durumunda bu döviz kurlarında volatilitenin artmasına neden olmaktadır. Özellikle ikinci ve beşinci dönemlerde kurlarda artışların yaşandığını, yedinci dönemde ise kurların düşeceğini ifade edebilmek mümkündür.

Sonuç

Ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ne olursa olsun, döviz kurlarında meydana gelebilecek değişimler ekonomik büyüme üzerinde değişime neden olabilmektedir. Bazı ülkeler döviz kurlarındaki artış sonucu dış ticaret fazlası vererek büyüyebilmekte iken, üretimleri dışa daha fazla bağımlı olan ülkelerde ise döviz kuru artışı, maliyet artışı anlamına geldiği için büyümeleri bundan olumsuz olarak etkilenebilmektedirler. Bu sonucun ortaya çıkmasında gelişmiş ekonomilerin, gelişmekte olan ekonomilere göre daha avantajlı konumda olduğu ifade edilebilir. Çünkü gelişmiş ülkeler kendileri teknoloji geliştiren ve transfer eden ülkeler iken, gelişmekte olan ülkelerde ise teknolojik yenilikler daha az ve diğer ülkelere daha fazla bağımlıdır. Yine üretime konu olan katma değeri yüksek malların üretilmesi de bu avantajın daha fazla ortaya çıkmasına neden olabilmektedir.

Çalışmada ele alınan analiz çerçevesinde kullanılan iki değişken (Döviz kuru ve GSYİH) ilk olarak birim kök testi ile durağan hale getirilmiş ve devamında Granger nedensellik testi ile ilişkinin yönü teorik olarak da ortaya konulmaya çalışılmıştır. Analiz sonucunda Granger nedensellik testinde, döviz kurlarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik bulunmuş ve dolayısıyla çalışmada ele alınan ilişkinin yönü doğrulanmıştır. Türkiye'de döviz kurlarında istikrarın sağlanması büyük önem taşımaktadır. Ülkede genel olarak dış ticarete konu olan malların ithalata bağımlı olan malları olması dış ticaret açığının kapatılmasını engellemektedir. Bu nedenle ülkede ihraç mallarının ithalata bağımlılığının azaltılması için Ar-Ge başta olmak üzere inovasyona gereken önem verilmelidir.

Granger nedensellik analiziyle de doğrulanan değişkenler arasındaki ilişkinin yönü sonrasında modelde uygun gecikme uzunluğu aranmış ve bu gecikme uzunluğunun beş olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç, Türkiye'de döviz kurları oynaklığının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin beş dönem sonra yani 15 ay sonrasında ortaya çıktığını göstermektedir. Beş dönem gecikmeli analizin model doğrulama testlerinin sürdürülebilir olması da bu işareti doğrular niteliktedir.

VAR analizinde değişkenlerin açıklanabilirlik derecesini gösteren varyans analizi sonuçlarında GSYİH birinci periyotta %99 olarak kendinden kaynaklanmaktadır. Onuncu dönemde ise GSYİH değişimlerinin %11.32'si, döviz kuru değişkeni tarafından açıklanmakta ve diğer dönemlerde bu artış devam ettiği görülmektedir. Bu sebeple döviz kuru değişkeninin, GSYİH değişkeni üzerinde anlamlı bir etkisinden söz etmek mümkündür. Onuncu dönemde GSYİH'deki değişimlerinin %11.12'si K2016 kukla değişkeni tarafından açıklanmaktadır. Bu durum 2016 yılında yaşanan sürecin büyüme üzerindeki etkisini ne denli yüksek olduğunu göstermektedir. Yine onuncu dönemde GSYİH'deki değişimlerinin %7.05'i K2008 kukla değişkeni tarafından açıklanmaktadır. Dolayısıyla hem 2008 krizinin hem de 2016 yılındaki

kalkışma sürecinin ekonomik büyüme üzerinde yarattığı maliyetlerin ekonomi üzerindeki etkisi oldukça ağır olduğunu söylemek mümkündür.

Çalışma sonucunda elde edilen bulgular, literatürde sunulan Rodrik (2008), Wong (2013) ve Çelik (2016)'in çalışma sonuçları ile de örtüşmektedir. Dolayısıyla analiz sonucunda elde edilen bulgular, literatür ile de desteklenmektedir. Özellikle Çelik (2016)'in Türkiye üzerinde yapmış olduğu çalışma, 2003Ç1 ile 2019Ç4 yılları arasında elde edilen sonuçlar ile örtüşmektedir.

VAR analizinde etki-tepki fonksiyonları ile bir birimlik döviz kuru şokuna, GSYİH'nin göstermiş olduğu tepkiler sunulmuştur. Elde edilen sonuçlara göre; döviz kurlarında meydana gelen azalmalar veya politika yapıcıları tarafından uygulanan ekonomi politikalarının döviz kurlarının düşmesi yönünde olması, Türkiye'de GSYİH'nin yukarı yönlü hareketine sebep olduğu görülmüştür. Bu bağlamda Türkiye'de döviz kurları ile GSYİH arasındaki ilişkinin ters yönlü olduğunu vurgulamak mümkündür. Akabinde, GSYİH'deki değişmelerin %11.32'si, onuncu periyotta döviz kuru değişkeni tarafından açıklanmaktadır. Dolayısıyla, Türkiye'de döviz kurlarının GSYİH üzerindeki etkisinin anlamlı ve tutarlı olduğunu söylemek mümkündür.

Literatürde döviz kuru ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönüyle ilgili yapılan analizler genellikle teoriyle uyumlu sonuç verememektedir. Yapılan çalışmada da benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Ancak ekonomik büyümenin gerçekleşebilmesi için asıl olanın üretimi artırmak olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Üretim artışı ise yatırımların katma değer yaratan sektörlerle yönelmesine ve artırılabilmesine bağlıdır. Bunun sağlanabilmesi ülkenin beşeri ve fiziki sermayesinin doğru planlanmasına, kamu ve özel sektör politikalarının bütüncül bir şekilde ele alınmasına, yenilikçi düşüncelere açık olunmasına bağlıdır.

Kaynakça

- Abdoh, W. M. Y. M., Yusuf, N. H. M., Zulkifli, S. A. M., & N. J. (2016). Macro-economic factors that influence exchange rate fluctuation in ASEAN countries. *International Academic Research Journal of Social Science*, 2(1), 89-94.
- Cameron R., and Neal L. (2004). *Historia gospodar czaswiata*. Warszawa: książka i wiedza.
- Çelik, T., Çelik, B. & Barak, D. (2016). Geçiş ekonomilerinde reel döviz kuru ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22 (3), 877-890.
- Danmola, R. A. (2013). The impact of exchange rate volatility on the macro economic variables in Nigeria. *European Scientific Journal*, 9 (7), 152-165.
- Demir, E. & Yenipazarlı, A. (2020). Döviz kurlarının enflasyon üzerindeki etkisi: Türkiye üzerine ampirik bir inceleme. *Alanya Akademik Bakış Dergisi*, 4(2), 193- 204.
- Demir, E. (2018). *Dış borçların enflasyon üzerine etkisi: Türkiye örneği (1990-2017)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- TCMB (2020). Elektronik veri dağıtım sistemi, <https://evds2.tcmb.gov.tr/> (İndirilme Tarihi: 18.05.2020).
- Genberg, H. & Swoboda, A. K. (2004). Exchange rate regime: Does what countries say matter?. *HEI Working Paper*, No. 7.
- Özgen, F.B. ve Güloğlu, B. (2004), Türkiye’de iç borçların iktisadi etkilerinin VAR tekniğiyle analizi, *METU Studies in Development*, 31, 93-114.
- Haller, A. P. (2012). Concepts of economic growth and development. Challenges of crisis and of knowledge. *Economy Trans disciplinarily Cognition*. 15 (1/2012), 66-71
- He, Q. (2010). Expanding varieties in the non-traded goods sector and there all exchange rate depreciation. *Journal Of International and Global Economic Studies*, 3(2), 19-38.
- Khan, M. K.,Teng, J. Z., & Khan, M. I. (2019). Co-integration between macro-economic factors and the exchange rate usd/cny. *Financial Innovation*, 5(2019).
- Khondker, B. H., Bidisha, S. H., & Razzaque, M. A. (2012). *The exchange rate and economic growth: An empirical assessment on Bangladesh*. Working Paper, Country project on Bangladesh, International Growth Centre, Bangladesh.
- McPherson, M.F., & Rakovski, T. (2000). Exchange rates and economic growth in Kenya: an econometric analysis. *African Economic Policy Discussion Paper*. Washington, 1-14.
- Osundina, K. C., & Osundina, J. A. (2014). Capital accumulation, savings and economic growth of a Nation – Evidence from Nigeria. *Global Journal of Inter Disciplinary Social Sciences*, 3 (3), 151- 155.
- Peru, F. (1986). *Za Filozofiju Novog Razvoja*. Serbia: Evropski centarza miri razvoj
- Rahman, M.,&Ghosh, S. K. (2013). Influence of demand–supply forces on exchange rate movement. *Bank Parikrama*, 38 (3-4), September& December, 107 – 128.
- Ramasamy, R., & Abar, S. K. (2015). Influence of macro-economic variables on Exchange rates. *Journal of Economics, Business and Management*, 3 (2), 276- 281.
- Rodrik, D. (2008). The Exchange Rate and economic growth. *Brookings Papers on Economic Activity*, 2, 365-412.
- Sibanda, K., Ncwadi, R. &Mlambo, C. (2012). Investigating the impacts of real Exchange rates on economic growth: A case study of South Africa. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 4 (13), 261-274.

- Tarawalie, A. B. (2010). Real exchange rate behaviour and economic growth: evidence from Sierra Leone. *South African Journal of Economic Management Sciences*, 13 (1), 8-23.
- Ünlü, H. (2016). Döviz kuru oynaklığı ve ekonomik büyüme: Türkiye Örneği. *Sakarya İktisat Dergisi*, 5 (3), 17-31.
- Vieira, F. V., Holland, M., Silva, G. D., & Bottecchia, L. C. (2013). Growth and exchange rate volatility: A panel data analysis. *Applied Economics*, 45 (26), 3733-3741.
- Wong, H. T. (2013). Real exchange rate misalignment and economic growth in Malaysia. *Journal of Economic Studies*, 40(3) 298–313.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 05.02.2021 Kabul/Accepted: 13.07.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 561-579

2008 KÜRESEL FİNANSAL KRİZİN KATILIM BANKALARI ÜZERİNE ETKİSİⁱ

Fatih KONAKⁱⁱ, Sevim ERGENOĞLUⁱⁱⁱ

Öz

Finansal sistem içerisinde yatırım yapma isteğinde bulunan piyasa katılımcıları, her zaman kendilerine uygun bir yatırım aracı arama eğiliminde olmuşlardır. Faiz ve benzeri olguların, bazı dinlere mensup kişiler (özellikle Müslümanlar) tarafından, uygun bir kazanç türü olarak görülmemesinden dolayı, İslami bankacılık ve bu alanda kullanılan enstrümanlar finansal piyasalarda bir pay elde etmiştir ve bu pay gün geçtikçe büyümektedir. Türkiye’de Katılım Bankaları aracılığıyla gerçekleşen İslami finans faaliyetleri, diğer bankalar gibi 2008 küresel finans krizine maruz kalmıştır. Bu kapsamda, çalışmanın asıl amacı, 2008 küresel finans krizinin, Türkiye’de faaliyet gösteren katılım bankaları üzerindeki etkisinin ortaya çıkarılmasıdır. Uygulanan Havuzlanmış En Küçük Kareler ve Panel Regresyon Analizi sonucunda, GSYİH değişkeninin Aktif ve Özsermaye Karlılığı üzerinde negatif etkilerine rastlanılmıştır. Ayrıca Özsermaye Karlılığı ve kriz değişkeni arasında negatif ve anlamlı bir etki gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bankaları, 2008 Küresel Finans Krizi, Panel Veri Analizi.

The Effect Of 2008 Global Financial Crisis On Participation Banks

Abstract

Market participants, who are willing to invest in the financial system, have always tended to find a suitable investment instruments. Since interest and similar phenomena are not seen by some religions (especially Muslims) as an appropriate type of gain, Islamic banking and instruments have gained a share in financial markets and this share is growing day by day. Realized through participation banks in Turkey, Islamic finance activities was exposed to the in 2008 global financial crisis as other banks. In this context, the main objective of the study, in 2008 the global financial crisis is revealing the impact of the participation banks operating in Turkey. As a result of Pooled Least Squares and Panel Regression Analysis, were found negative effects of GDP variable on Asset and Equity Profitability. In addition, a negative and significant effect was observed between the Equity Profitability and the crisis variable.

Keywords: Participation Banks, 2008 Global Financial Crisis, Panel Data Analysis.

ⁱ Bu çalışma, International Congress of Management, Economy and Policy Kongresinde sözlü olarak sunulan bildirinin düzenlenerek genişletilmiş halidir.

ⁱⁱ Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, İİBF İşletme Bölümü, fatihkonak@hitit.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6917-5082

ⁱⁱⁱ Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muhasebe ve Finansman Bölümü Doktora Öğrencisi, sevim.erg06@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9453-932X

Giriş

Ülkelerin kalkınması ve uluslararası alanda gücünü kanıtlaması; askeri, siyasi ve sosyal etmenlerin yanında ekonomisinin güçlü olmasından geçmektedir. Bir ekonominin güçlü olması, ekonomiye duyulan güven sonucunda ortaya çıkan yatırımların gücünden geçmektedir. Bu nedenle ekonomiler, güven faktörü üzerine kurulmuş sağlam yapılar olmayı amaçlamaktadır. Fakat her ne kadar güven içerisinde yatırımları kendilerine çekmeye çalışsalar da ülke ekonomilerinin kırılgan bir yapıya sahip olduğunu da unutmamak gereklidir. Ekonomiler, kendi piyasalarına yatırımları çekerken, bu yatırımların oluşturduğu bazı riskleri de içine çekmektedir. Bu noktada, yatırımları kendilerine çekmeyi amaçlayan ülkeler, küreselleşme hamlesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Sonuçta ne kadar çok yatırım o kadar güçlü ekonomi anlayışı, ekonomileri birbirleri arasında bir yatırım akışına itmiştir.

Türkiye’de 1980’lere kadar olan dışa kapalı ekonomi politikaları, 1980’den sonra dışa açık bir hal aldığına, işletmeler ve ülke içerisindeki yatırımlar için fon toplama, ülke içi ve ülke dışı alanlardan sağlamaya çalışılmıştır. Bu nedenle, 1980’lerden bu yana ekonomi, dışarıdan gelen fonlarla beraber bazı riskleri de bünyesine katmıştır. Ekonomiler, birbirleri ile etkileşim halinde olduklarından dolayı bu riskler, hangi bölgede oluşursa oluşsun küreselleşme nedeniyle diğer ekonomilere de sıçramıştır.

562

Türkiye de küreselleşen ekonominin getirdiği risklerden 2008 yılında etkilenmiştir. Her ne kadar bu riskin ülke ekonomisini teğet geçtiği söylene de ekonominin durumuna bakıldığı zaman etkilerinin varlığı görülmüştür. Özellikle, Türkiye ekonomisindeki bankaların rolünün önemine bakılacak olursa ve 2008 küresel krizinin de bankacılık temelli bir kriz olduğunu göz önünde bulundurulursa; ‘Kriz Türkiye’yi teğet geçmiştir.’ ifadesinde eksiklikler olduğu anlaşılacaktır. Türkiye’de, bankacılık sektörünün, ekonomideki ağırlığı, bankacılık türlerindeki çeşitlenmeyi de beraberinde getirmiştir. Ticari banka temelli bir yapısının olmasına karşın, uzun yıllardır faaliyetini sürdüren katılım bankaları ve son yıllarda katılım bankacılığında işlemlerin çoğalması, akıllara katılım bankalarının da ticari bankalar gibi krizlere karşı kırılgan olup olmadığı sorusunu getirmektedir. Katılım bankacılığının küresel finansal krizden etkilenip etkilenmediği hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada, 2006-2016 yılları arasında Türkiye’de faaliyet gösteren üç adet katılım bankasının 2008 küresel finans krizine karşı nasıl tepki verdiği ölçülmek istenmiştir. Analiz yöntemi olarak, Aktif ve Özkaynak Karlılığı modelleri için panel veri analizi yapılmış ve her iki model için Tesadüfi Etkiler yöntemi kullanılmıştır.

1. İslami Finansın Doğuşu, Gelişimi ve İslami Bankacılık

Faiz kavramı oldukça eskiye dayanmaktadır. Yaklaşık olarak milattan önce 3000’li yıllarda, Sümerler’ in hâkimiyetini kurduğu bölgelerde faiz kavramı devreye girmiş ve kredili mal alış-satışları düzenli bir şekilde bir borç aracıymış gibi kullanıldıkları belirlenmiştir (Seyrek ve Mızırak, 2009, s. 385). İslami bankacılık faaliyetleriyle beraber faizin yasak olduğu düşüncesinin günümüzde adından söz ettirmesinin yanı sıra, eski zaman düşünürleri de

faizin sakıncaları hakkında fikir beyan etmiş ve bu fikirler günümüze kadar gelmiştir. Bunlardan en önemlileri Aristo ve Eflatun'dur. Düşüncelerini ima ederken, paranın sadece mübadele aracı olarak kullanılması gerektiğini, faizin, paranın asıl amacının önüne geçilmesinin sakıncalı olacağını belirtmiştir (Terzi, 2015, s. 2).

İslam ekonomisi, ilk kez 1960'larda Seyyid Ebu'l-A'la Mevdudi tarafından gündeme getirilmiştir. Modern bir kavram olarak ortaya atılan İslam ekonomisi, ana akım iktisada karşı tepki şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu kavram, sadece faizsiz alışveriş alanında kalmayıp, ekonomide yer alan tüm birimlerin fikirlerine bir destek niteliği olacak şekilde geniş bir alana yayılmıştır. Bu kavramın asıl amacı ise, şeriat kuralları çerçevesinde kişiler arasındaki gelirin adil ve eşit dağıtılmasına hizmet etmektir. (Atar, 2017, s. 1030).

İslami ekonomik modeller, şeriat kurallarına dayanmaktadır. Şeriat kuralları, ticari ve diğer işlemlerde bazı kurallara uyulmasını emretmekte ve bu emirlerin dışına çıkan durumları uygun bulmamaktadır. İslami finans ise ekonomik alanda yapılan işlemlerin, şeriat kurallarına uygun olarak yapılmasını sağlayan bir sistem olmuştur. (Türker, 2010, s. 5).

1960'lı yıllarda adından söz ettirmeye başladıktan sonra 1970'li yıllarda hızla yayılarak yaklaşık 75 ülkeye ulaşan faizsiz finans sisteminin özellikle Ortadoğu ve Güneydoğu Asya bölgelerinde oldukça yaygın olduğu görülmüştür. Bu bölgelerde başlayan akım, diğer ülkelerin de ilgisini çekmiş ve yeni bir finansman aracı olarak ilgi görmeye başlamıştır. (Sermaye Piyasaları Araştırma ve Uygulama Merkezi, [SERPAM], 2016, s. 3).

İslami finans sistemi, faizin haram olduğu düşüncesi ile sadece Müslümanları ilgilendiriyor gibi görünse de İslam dinini benimseyen kitlelerin yanı sıra diğer dinlere mensup kişiler ve kurumlarca da bir finansman kaynağı olarak görülmüş ve tercih edilmeye başlamıştır. Böylece bazı ülkeler, kendilerini İslami finans alanında ana komuta merkezi olarak ilan etmeye başlayarak, sektörün daha da iyi yerlere gelebilmesi için bazı faaliyetlere girişmiştir (Türker, 2010, s. ii).

Günümüzde, son 20 yıl içerisinde İslami finans işlevinin büyük çoğunluğunu yerine getiren İslami bankaların sayısında bir artış olduğu görülmektedir. Dünyanın farklı bölgelerindeki kişiler ve kurumlar, İslami finans sistemine ayak uydurmak ve oluşan talebi karşılamak amacıyla, mevduat bankalarının, İslami bankacılık segmentini geliştirerek işlem yapmaya başlamıştır. Böylece köklü mevduat bankalarının da İslami bankacılık alanlarında faaliyetleri başlamış ve İslami finans alanında işlem görebilecekleri bir pazar oluşmuştur. İslami bankalar, bugün bile riskleri ve bankacılık ürünlerini çeşitli hale getirilerek daha tercih edilebilir olma yolunda ilerlemektedir. İşlem olarak ticari bankalarla aynı amaca hizmet ediyor gibi görünse de İslami bankalar, faizsiz finans çerçevesinde işlemlerini yapmakta ve bu işlemleri talep eden kişi ve kurumlara hizmet sağlamaktadır (Gohou ve Miniaoui, 2013, s. 3).

İslami finansı benimsemek isteyen müşteri ve kurumları bu alana çeken ana olay, faizin işlemlerde kullanılmamasıdır. Faizsiz işlem yapılabilecek enstrümanların çokluğu bu alana olan ilgiyi ve piyasanın derinliğini artırmaktadır. İslami finans araçlarının artması, İslami finans alanının genişlemesine katkıda bulunmaktadır. Faizsiz finans araçlarının çeşitlenmesi,

bazı noktalarda da işlemlerin çeşitli olması ile ihtiyaç haline gelmektedir. En temel faizsiz finans araçlarının araçların yanı sıra, bu alanda işlem gören mühendisler piyasayı derinleştirmek ve talebe karşılık vermek adına farklı araçlar geliştirmektedirler (Bayındır, 2015, s. 91). İslami bankaların temel çalışma prensipleri ise kısaca şöyledir (Tetik ve Dündar, 2014, s. 45):

- Mutlak risk vardır. İslami bankacılıkta yapılan işlemler, faizin haram ticaretin helal kılınması ile beraber, genellikle ticari işlemleri içerdiği için belirli oranlarda risk taşır.
- Finansal risk, acente veya sermayeyi işleten yöneticinin değil, sermayeyi sağlayan kişisindedir.
- Faizsiz finans kuruluşları, sağladıkları veya kullandıkları fonlardan dolayı faiz talep etmez.
- Fonların büyük bir kısmı sosyal anlamda yarar sağlamaya yönelik projelerde kullanılır.
- Kullanılan fonlar genellikle sermaye ile bağlantılıdır. İşlemlerin sonucu sermayenin getirisi olan kar veya negatif unsur olan zarar ile ilişkilidir.

İslami bankacılık basit bir şekilde, faize dayalı borçlanma ve borç verme haricinde, neredeyse tüm bankacılık faaliyetlerini kapsayan kurumlarıdır. Sorumluluklar (pasif) tarafında; Mudaraba, Murabaha ve Müşaraka gibi İslami finansman biçimlerine dayanan fonları harekete geçirmektedir. Ayrıca garanti edilmiş ve faizsiz kredi olarak adlandırılan, müşterilerden gelen mevduat taleplerini kabul etmektedirler. Varlıklar tarafında Şeriat uyarınca, kar ve zarar paylaşımı veya borç yaratma temelinde fonlar geliştirilir. Ayrıca, yatırım mevduatı olarak adlandırılan vadeli mevduat, sahipleri için yatırım yöneticisi rolü oynamaktadır. Özellikle sermaye ve emtia alım-satımı işlemi, bankacılık işlemlerinin ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır (Almanaseer, 2014, s. 179).

İslami finans kuruluşlarının fonları kullandırma yöntemleri temelde yedi işlemde oluşmaktadır. Bunları açıklamak gerekirse:

Mudaraba: Bankalarca en çok tercih edilen finansman yöntemidir. Bu yöntemde bir proje ortaya koyan fakat yeterli finansmanı sağlayamayan kişi veya kurumlar bir İslami finans kuruluşuna başvurarak projesini sunar, bu kuruluş da uygun görürse yeterli finansmanı kişiye/kuruma kullandırır ve projenin hayata geçmesini sağlar. Yani emek kişi/kurumlar tarafından, bu emeği ortaya çıkarmak için gereken finansman ise İslami finans kuruluşları tarafından sağlanmaktadır (www.baskent.edu.tr).

Müşareke: En temel anlamıyla 'ortaklık' bildiren müşareke; bir işletmeye emek ve sermaye bakımından katılmak anlamlarına gelir. Tarafların kazancının müşareke sözleşmesinde belirtildiği işlemde taraflar hem emek hem de sermayesiyle işe katılımda buldukları için ortaya çıkan zarardan da ortaya koydukları pay kadar sorumludurlar. Eğer ortaya bir kar çıkmazsa bile işletmenin aktifleri ortaklığın da mal varlığını ifade ettiğinden bu aktiflerin

değerlerindeki artış sayesinde ortaklık aslında zarar etmemiş gibi de düşünülebilmektedir (Terzi, 2015, s. 7).

Murabaha: Bu yöntemde işletmenin varlığını devam ettirmesi için gereken hammadde, yan madde ve bunları pazarlama gibi işlemler için gerekli olan finansman, katılım bankası tarafından, işletme adına bu mal ve hizmetleri satan kurumlara ödemesinin yapılması işlemidir. Burada işletmeler bu mal ve hizmetler için yeterli toplu bir finansmana sahip olmadıklarında bu yöntemi kullanmaktadırlar. Katılım bankalarının bu işleminden doğan kazancı ise işletme adına satın alınan mal bedeli üzerine bir kar oranı ekleyerek işletmeye satılması işleminden doğan gelirdir (Güler, 2014, s. 53).

İcare: Leasing yani finansal kiralama işlemleri, katılım bankaları tarafından İcare Sözleşmeleri adı altında kullanılmaktadır. Yani katılım bankası müşterisinin istediği kalite ve özelliklere sahip bir malı satın alarak sahipliğini kendi elinde bulundurur, işletmeye ise kiralama yoluyla kullanır. Burada katılım bankaları belirli bir kira geliri elde ederken, işletmeler de ihtiyaç duydukları malları finansman sıkıntısı çekmeden kiralama yoluyla kullanabilmektedir (Pehlivan, 2016, s. 302).

Sukuk: Son yıllarda İslami finansman hareketlerinin çoğalmasında ve piyasalara uyumlaştırılması adına adımlar atılırken en önemli gelişmelerden birisi de Sukuk olarak adlandırılan aracın ortaya çıkması olmuştur. Sukuk aslında finansal piyasalarda karşılaştığımız senetler gibidir. Fakat buradaki asıl fark senetlerin fiziki olarak ifade edilebilen bir varlığa dayalı olmaksızın çıkarılmamasıdır (SERPAM, 2013, s. 6).

İstisna: İstisna, henüz varlığı olmayan bir malın, müşterinin istekleri ve talebi doğrultusunda üretilmesi işlemidir. Kişi veya kurumlar katılım bankalarına, nitelikleri önceden belirlenmiş bir malın üretmesi için başvurur. Yani bir bedel karşılığında, ihtiyaca binaen bir malın katılım bankalarının emeği sayesinde üretilmesi ve talep eden tarafa üretildikten sonra verilmesi işlemidir (Arslan, 2020, s. 35).

Karz-ı Hasen: Herhangi bir karşılık beklemeden, faizsiz bir şekilde borç verme işlemine Karz-ı Hasen denilmektedir. Katılım bankaları fon kullanmak isteyen müşterilerine, belirli bir vadede ve ertelenmeden ya da taksitlendirilmeden, verilen paranın karşılığını vade sonunda almaktadır. Bu bir Karz-ı Hasen işlemidir. Bazı katılım bankaları müşterilerine verdikleri kredi kartı veya nakit çekme hizmetini Karz-ı Hasen işlemine göre yapmaktadır. Elde edilen fon, vadesi geldiğinde herhangi bir faiz ödenmeksizin ve tek seferde ödenmektedir (Sırım, 2019, s. 129).

İslami bankaların yaptıkları işlemlere dayalı ürünler gün geçtikçe artmakta ve bu bankaların tercih edilebilirliğini etkilemektedir. Öncelikle faizsiz finans sistemini tercih eden müşterilerin, ne amaçla tercih ettikleri tespit edilmektedir. Bu bağlamda müşteriler, ihtiyaçlarına uygun araçlara yönlendirilmekte ve yatırımlarını doğru planlama sonucu gerçekleştirmektedir.

İslami bankacılığın gelişmesi; ABD'nin kalkınmaya dair yükünü tek başına Dünya Bankası'na bırakmasının doğru olmadığı düşüncesinden yola çıkmıştır. Bu nedenle Dünya Bankası gibi çalışan bankaların kurulması fikri, bu alandaki gelişimi hızlandırmıştır. Buna paralel olarak, Asya ve Afrika kalkınma bankaları ve 1975 yılında Cidde'de İslami Kalkınma Bankası kurulmuştur. Fakat bu bankanın da İslami finans boyutunda yetersiz kaldığı gözlemlenmiş ve artan talebi karşılamak üzere ve zengin Müslümanların ekonomik güçlerini birleştirmesiyle, 1981 yılında, "Dar Al-Maal Al- İslâmi" adındaki holding, İsviçre'nin Cenevre kentinde kurulmuştur. Böylece İslami finans adı altında işlem gören İslami bankaların ilk örnekleri bu şekilde ortaya çıkmaya başlamıştır (Onan ve Sümer, 2015, s. 298).

2. Türkiye'de Bankacılık Sektörünün Yapısı ve İslami Bankacılık

Türkiye'de bankacılık sektörü ağırlıklı olarak kısa vadeli borçların finansmanı açısından kullanıldığı için bankacılık işlemleri de ekonomide önemli bir yer tutmaktadır (İskenderoğlu, Karadeniz ve Atioğlu, 2011, s. 292). Türkiye'nin sahip olduğu finansal sistemin sağlam temellere dayanan, piyasadaki içerden ve dışarıdan gelen değişimler karşısında sağlam durabilmesi bazı düzenlemeler yapılmıştır. Güçlü Ekonomiye Geçiş programı ile 14 Nisan 2001 yılında, finansal sistemini sağlamlaştırmayı amaçlayan program ile finansal sisteme zarar veren etmenlerin en aza indirilmesi amaçlanmıştır (Sümer, 2016, s. 490). Bu alanda yapılan en önemli düzenlemelerden birisi ise Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu'nun (BDDK) kurulması olmuştur. Bu kurumun ana faaliyet konusu, bankacılık alanında yapılacak olan yenilikleri düzenlemek, bankaları belirli tarihlerde denetlemek ve sistemin akıcı bir biçimde işlemlerini sağlamak olmuştur. BDDK'nın kurulmasıyla güçlenen bankacılık sistemi, daha sonra yaşanabilecek olası krizlere karşı sistemin dayanma potansiyelini artırmıştır (Sümer, 2016, s. 491).

Küresel bazda finansman hareketlerinin artması faizsiz finansman için de pozitif bir durum olmuş ve faizsiz finans araçları bu amaca aracılık eden banka ve diğer kurumlar tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Faizsiz bankacılığın literatürdeki yeri, İslami Bankacılık olarak anılmakla birlikte Türkiye'de bu isim katılım bankacılığı adı altında toplanarak işlemlerine devam etmektedir. Katılım bankacılığının Türkiye'deki gelişimine bakılacak olursa, 1913'ler ile 2000 sonrası döneme odaklanmak en doğrusu olacaktır. Türkiye'de ilk katılım bankacılığı hareketi, 1913 yılında Adapazarı İslam Ticaret Bankası'nın kurulmasıyla başlamıştır. Adapazarı İslam Ticaret bankasının, Türkiye'deki katılım bankacılığının ilk kurumu olarak görülmesi, faaliyetlerinin İslami bankacılık temellerine göre yapmasına bağlanmıştır. (Aslan ve Özdemir, 2017, s. 17).

Daha sonra 1975 yılında kurulan, Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası (DESİYAB) halkın her kesiminden insanı, tasarruflarını değerlendirirken faizsiz ve kazançlı yatırımlar yapmaya yönlendirmiştir. Bu girişimi ile DESİYAB' ta Türkiye'de faizsiz bankacılık şeklinde faaliyet gösteren kurumlardan biri olarak tanımlanmıştır. (Temelli, Çınar ve Boz, 2017, s. 17).

DESİYAB' ın kurulmasıyla adını iyiden iyiye duyuran faizsiz finans işlemi, tasarruf sahiplerini harekete geçirmiştir. Artan talebe cevap vermede DESİYAB' ın yetersiz kalmasıyla,

Özel Finans Kurumu adını altında faizsiz işlem yapan kurumlar açılmıştır. Özel Finans Kurumları (ÖFK) aslında katılım bankacılığının Türkiye’de tam anlamıyla temellerinin atıldığı yapılar olmuştur. Tıpkı ticari bankalar gibi işleyen ÖFK’ lar, tasarruf sahipleri ile yatırımcıları bir araya getiren ama ticari bankalardaki faiz olgusunu, işlemlerden doğan kar-zarara katılma şeklinde ifade eden yapılar olarak finansal sistemde yer almaya başlamıştır. ÖFK’ ların Türkiye’de resmi olarak kurulmasına, 83/7506 sayılı Bakanlar Kurulu Kararıyla, 16.12.1983 tarihinde izin verilmiş ve 1985 yılında faaliyete başlamıştır. (Öztop, 2006, s. 8).

ÖFK’ların faaliyetleri esnasında bazı sorunlarla karşılaşmaları, bu kurumların faizsiz finans alanında yetersiz görülmesine neden olmaya başlamıştır. ÖFK’ ların bir banka olarak görülememesi, bazı kuruluşlarca da adında banka ibaresi olmaması, bu kuruluşların bir banka gibi işlem yapmasına rağmen, işlemin diğer taraflarınca bir banka olarak algılanamamasına sebep olmuştur. Yaşanan bu sorunlardan dolayı bir çözüm arayışı içine girilen dönemde, faizsiz finans alanında işlem yapan bir kurum olarak adlandırılan Albaraka Türk, kendi çıkarttığı Bereket adlı dergide “Bankacılıkta Yeni Boyut: Katılım Bankacılığı” isimli bir makale yayınlamaya Türkiye ekonomisine artık faizsiz finans işi yapan bankaları bir birlik altında ve banka ibaresiyle buluşmasına temel hazırlamıştır (Hazıroğlu,2016,126). Bu bağlamda, Özel Finans Kurumları ismi Katılım Bankacılığı olarak 19.10.2005 tarihinde çıkarılan 5411 sayılı Bankacılık Kanunu ile değişmiştir. (Apak ve Açıkgoz, 2011, s. 72).

Türkiye’de günümüz itibariyle katılım bankaları olarak adlandırılan altı adet banka bulunmaktadır. Bunlardan bazıları çok köklü temellere dayanan, bazıları yeni faaliyete başlamış olarak yer alırken bazı katılım bankaları ise tasfiye edilerek varlıklarını sonlandırmıştır. Mevcut durumda faaliyetlerine devam eden katılım bankaları ve aktif büyüklükleri Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Türkiye’de faaliyet gösteren katılım bankaları

Bankalar	Kuruluş Tarihleri	Aktif Büyüklük
Albaraka Türk	1984	69.315.799
Kuveyt Türk	1989	152.290.315
Türkiye Finans	2005	81.370.822
Ziraat Katılım	2014	60.186.996
Vakıf Katılım	2015	53.157.628
Emlak Katılım	2019	20.390.177

Kaynak: Türkiye Katılım Bankaları Birliği, Sektör Bilgileri 2020

Türkiye’de katılım bankalarının faaliyet tarihi çok geçmişe dayanmamasına rağmen aktif büyüklükleri bakımından dikkat çekmektedir. Son yıllarda ticari bankalar nezdinde önemli bir yere sahip olan ve kamu bankaları olarak adlandırılan Vakıf ve Ziraat Bankası gibi bankaların da bu sektördeki taleplere cevap verebilmek adına katılım bankası uzantılarını hayata geçirdikleri görülmektedir.

Türkiye’de faaliyet gösteren katılım bankalarının da fon kullandırma ve toplama yöntemi olarak kullandıkları ürünler, dünya çapında tüm katılım bankaların fon kullandırma

ve toplama yöntemlerine paralel olmaktadır. Temel fon toplama yöntemleri; Özel Cari Hesaplar ve Katılma Hesaplarıdır (Ustaoglu, 2014, s. 44).

3. Literatür Taraması

Bostan (2021) çalışmasında, Türkiye’de 2017-2019 yılları arasında faaliyet gösteren iki kamu sermayeli, üç özel sermayeli olmak üzere altı adet katılım bankasının finansal performanslarını analiz etmiştir. Analizde çok kriterli karar verme yöntemlerinden ENTROPİ, TOPSİS ve VIKOR yöntemleri kullanılmıştır. Karlılık ve maliyet rasyolarından olmak üzere yirmi iki adet oranın kullanıldığı çalışmanın sonucuna göre, TOPSİS ve VIKOR yöntemine göre, 2019 yılında en iyi performans gösteren katılım bankası Ziraat Katılım olmuştur.

Tetik ve Şahin (2020) yaptıkları çalışmada, Türkiye’de 2011-2019 yılları arasında faaliyet gösteren yedi katılım bankasının performanslarını analiz etmeyi amaçlamışlardır. Analiz yöntemi olarak TOPSİS yöntemi ve yedi adet oran kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda, en iyi performans gösteren banka, Türkiye Finans Katılım Bankası olmuştur. İkinci sırada Albaraka Türk Katılım Bankası üçüncü sırada ise Kuveyt Türk Katılım bankası yer almaktadır.

Khan ve Zahir (2020) çalışmalarında, Şeriat kuralları ve kurumsal yönetimin, Asya’da yer alan İslami bankaların performansına etkilerini incelemeyi amaçlamıştır. Asya bölgesinde yer alan on dokuz ülkede faaliyet gösteren yetmiş dokuz İslami bankanın 2011-2016 yılları arasındaki verileri ile panel veri regresyonu kullanılmıştır. Analize göre Şeriat kurallarının İslami bankacılık performansı üzerinde daha büyük bir etkisi olduğu ayrıca yüksek varlığa sahip İslami bankaların kurumsal yönetim ilkelerine eğiliminin yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Ledhem ve Mekidiche (2020) çalışmalarında, ekonomik büyüme ve İslami bankaların performansı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada; Malezya, Endonezya, Türkiye, Brunei ve Suudi Arabistan’da yer alan İslami bankaların 2014-2018 yılları arasındaki performans ve büyüme değişkenleri kullanılmıştır. CAMELS tekniği kullanılarak analiz edilen çalışmanın sonuçlarına göre; İslami bankaların finansal performans göstergelerinden Özsermaye Karlılığı’nın ekonomik büyüme ile etkileşim içerisinde olduğu gözlemlenmiştir.

Odabaş ve Bozdoğan (2020) yaptıkları çalışmada, Türkiye’de faaliyette bulunan beş adet katılım bankasının finansal performansını değerlendirmeyi amaçlamıştır. 2016-2019 yıllarındaki verilerden hareketle, bankalara ait otuz iki adet oranın kullanıldığı çalışmada, çok kriterli karar verme yöntemlerinden birisi olan ELECTRE yöntemi kullanılmıştır. Analiz sonucuna göre; üç yıllık süreçte Vakıf Katılım Bankasının diğer bankalara kıyasla daha iyi bir performans göstermiştir.

Karakaya (2019) çalışmasında, Türkiye’de faaliyet gösteren beş katılım bankasının 2018 yılındaki verileri kullanılarak performans analizi yapmayı amaçlamıştır. Analiz modeli olarak

CAMELS bileşenleri Bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci (BAHS) ile hesaplanmış daha sonra TOPSİS yöntemi ile bankaların performans sıralaması yapılmıştır. Analiz sonucunda; Türkiye’de yer alan katılım bankalarının performansa göre sıralaması; Kuveyt Türk, Ziraat Katılım, Vakıf Katılım, Türkiye Finans Katılım ve Albaraka Türk şeklinde gerçekleşmiştir.

Gündoğdu (2018), Türkiye’de faaliyet gösteren beş katılım bankasının, 2010-2017 yılları arasında elde edilen verilerinden hareketle, bu bankaların finansal performansını Gri İlişki Analizi ile ölçmeyi amaçlamıştır. Özkaynaklar / Toplam Aktifler, Özel Karşılıklar / Takipteki Krediler, Net Dönem (Zararı) Kârı / Toplam Aktifler gibi on beş farklı finansal oran ile yapılan analizde, Bank Asya katılım bankası kapatıldığı için veri setine dâhil edilmemiştir. Fakat Ziraat ve Vakıf katılım bankaları açıldıktan sonra veri setine dâhil edilmiştir. Ulaşılan sonuçlara göre bankaların finansal performans sıralamasındaki yerleri sürekli değişmekle beraber finansal performans sıralamasında 2017 yılında Türkiye Finans Katılım Bankası ilk, Albaraka Türk Katılım Bankası son sırada yer almıştır.

Mongid (2016) çalışmasında, küresel finansal kriz esnasında İslami bankaların karlılığını ölçmeyi amaçlamıştır. MENA ülkeleri olarak adlandırılan; Arap Emirliği, Bahreyn, Mısır, Ürdün, Katar, Kuveyt, Suudi Arabistan ve Sudan’da bulunan 13 bankanın 2003-2011 yılları arasında krize karşı gösterdiği performans incelenmiştir. Çalışmanın alınan örnekleme dayalı sonucuna göre, MENA bölgesinde bulunan ve analize dahil bankaların performanslarının küresel finansal krizden olumsuz olarak etkilendikleri sonucuna varılmaktadır.

Razak ve Amin (2016), Malezya’daki İslami bankaların finansal istikrarı üzerine küresel finansal krizin etkisini araştırdıkları çalışmalarında, 2007-2015 yılları arasındaki banka verilerini esas almışlardır. Çalışmada zaman serisi içerisinde iki ana nokta olan 2007-2008 mali kriz ve 2015 ekonomik krize odaklanılmıştır. Analiz sonucunda İslami bankaların küresel finansal kriz anında ve sonrasında likit varlıklarını çok iyi finanse edebildikleri için bir sorunla karşılaşmadıkları saptanmıştır.

Minioui, Sayani ve Chaibi (2015) çalışmalarında, Körfez İşbirliği Konseyi’nde (GCC) yer alan ülkelerin, İslami ve geleneksel göstergeleri üzerine finansal krizin etkilerini ölçtükleri çalışmalarında veri seti olarak altı ülkenin (Kuveyt, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Suudi Arabistan, Umman) piyasasından bilgiler ile Dow Jones İslami Piyasa Endeksi kullanılmıştır. Sonuç olarak; küresel finansal krizin, Bahreyn Piyasasının ortalama getirilerini etkilediği fakat diğer değişkenler üzerinde bir farka sebep olmadığı gözlemlenmiştir. Bununla birlikte finansal kriz, Kuveyt, Bahreyn ve Birleşik Arap Emirlikleri piyasalarını etkilemiş fakat, Suudi Arabistan, Katar ve Umman piyasaları ile İslami Endeks üzerinde herhangi bir etki ortaya çıkarmamıştır. Ulaşılan bir başka sonuç ise İslami Endekslerin, geleneksel benzerlerine göre daha düşük bir volatilité göstermediği yargısına ulaşılmıştır.

Dhankar ve Tabash (2014) yaptıkları çalışmada, 2005-2010 yılları arasında Suudi Arabistan Krallığı’nda bulunan tüm İslami bankaların küresel finansal krize karşı istikrarını ölçmeyi amaçlamışlardır. İstikrarı performans üzerinden ölçmeyi amaçlarken, performans

ölçütü olarak likidite ve sermaye yeterlilik oranları kullanılmıştır. Genel sonuçlara göre sermaye yeterlilik rasyosu değişkeninde herhangi bir hareket gözlemlenmezken, İslami bankaların likidite kısmında daha başarılı oldukları ve finansal kriz sonrasında daha iyi bir performans gösterdiği gözlemlenmiştir.

Almanaseer (2014) yaptığı çalışmada, Bahreyn, Kuveyt, Katar, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde işlem gören yirmi dört İslami bankanın, 2005-2012 yıllarındaki verileriyle, küresel krize karşı karlılığı incelenmiştir. Havuzlanmış regresyon modeli ile analizi yapılan çalışmaya göre; finansal krizin İslami bankacılığın karlılığı üzerinde önemli bir etkisi yoktur. Uygun makroekonomik koşullar, İslami bankacılığın karlılığını artırmıştır. Sonuç olarak küresel finansal krizin İslami bankalar üzerinde likidite ile birlikte karlılığı da artırıcı bir etkisi olduğu bulunmuştur.

Miniaoui ve Gohou (2013) çalışmasında, Birleşik Arap Emirlikleri'nde faaliyet gösteren yirmi beş ulusal bankanın 1995-2010 yılları arasında yıllık ve ana raporlarından alınan bilgiler ışığında, İslami ve geleneksel bankacılığın arasındaki performans ve verimlilik farkını Havuzlanmış EKK yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Krizin etkisini ölçmek amaçlı, veri seti kriz öncesi ve kriz sonrası olarak ikiye ayrılıp incelenmiştir. Yapılan işlemler diğer Körfez Ülkeleri Birliği (GCC)'ndeki ülkelerin aksine Birleşik Arap Emirlikleri'ndeki geleneksel bankaların performansı kriz öncesi ve sonrası zamanlarında İslami bankalardan daha iyi olmuştur. Fakat bu performans göstergelerinin birçoğunda İslami bankaların krizden sonra geleneksel bankalar ile aralarında oluşan farkı hızla kapattığı görülmüştür.

Ali ve Ghauri (2013) çalışmalarında, Pakistan'da faaliyet gösteren iki İslami iki ticari banka olmak üzere dört bankanın, 2007-2009 yılları arasındaki verileri kullanılarak performans analizi yapmıştır. Sonuçlara göre İslami bankaların kredi riskleri kademeli olarak artsa da 2007 yılı başından bu yana daha düşük kaldığı görülmüştür. Çalışmanın toplu olarak yorumlanması kısmında İslami bankaların küresel finansal krizden çok etkilenmediği, bunun sebebi olarak da İslami bankacılık endüstrisinin şeffaflığı, ticari davranış kurallarına sıkı bir şekilde bağlı kalması ve yönetim etkinliğinin güçlü olması görülmüştür.

Abdulle ve Kassim (2012) çalışmalarında, 2006-2010 zaman diliminde Malezya'daki altı İslami dokuz geleneksel banka olmak üzere on beş bankanın, kriz anında ve kriz sonrasında olmak üzere küresel finansal krizin, bankaların performansları üzerindeki etkisini karşılaştırmalı olarak incelemişlerdir. Metot olarak oran analizi kullanılan çalışmada, bilançolar ve gelir tabloları esas alınarak oran analizinin üç performans ölçütü kriteri olarak adlandırılan karlılık, likidite ve kredi(borç) riski performans oranları kullanılmıştır. Çalışma iki ana bulgu ile sonuçlanmıştır. Bunlar; finansal krizden dolayı bankacılık endüstrisinin iki türünde de kredi ve likidite riski bakımından büyük bir farka rastlanmamıştır ve ikinci olarak İslami bankacılık geleneksel benzerlerine göre fazla likit aktif tuttuğu için finansal krizden dolayı ortaya çıkan likidite riskine daha az maruz kaldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Hidayat ve Abduh (2012) Bahreyn'de 2005-2010 periyodunda 8 bankanın, küresel finansal krizin İslami bankaların performansı üzerine etkisini araştırmışlardır. Performans

değişkeni olarak Aktif ve Özsermaye karlılıklarının kullanıldığı modelde krizin etkilerini de ölçmek için zaman seti kriz öncesi ve sonrası olarak incelenmiştir. Havuzlanmış EKK yöntemi ile analiz edilen çalışmanın sonucuna göre; toplam varlıklar, sermaye ve genel harcamalar değişkenleri ve kriz dönemi sonrası kukla değişkeninin de performans üzerinde önemli bir etkisi olduğu gözlemlenmiştir.

Hasan ve Dridi (2010) çalışmalarında, Bahreyn, Jordan, Kuveyt Malezya, Suudi Arabistan, Türkiye ve Birleşik Arap Emirliklerinden oluşan sekiz ülkenin, 2007-2010 dönemlerinde yaklaşık yüz yirmi İslami ve kurumsal bankayı kapsayan, aşamalı banka verileriyle performans analizi yapmayı amaçlamıştır. Analiz sonucuna göre; İslami bankaların küresel finansal kriz sırasında, ticari bankalara kıyasla daha iyi bir direnç sağladığı gözlemlenmiştir.

Parasar ve Venkatesh (2010) çalışmalarında, geleneksel ve katılım bankalarının performanslarını karşılaştırmak amaçlı, Körfez Ülkeleri Birliği'nde yer alan altı geleneksel altı İslami toplam on iki bankanın 2006-2009 dönemleri arasındaki verilerini kullanmışlardır. Çalışmada kriz öncesi ve kriz dönemi olarak iki ayrı periyotta inceleme yapılmıştır. Çalışma göstermiştir ki; kriz sırasında sermaye yeterliliği ve kaldıraç açısından İslami bankacılık, ise Aktif Karlılık ve likidite açısından ise geleneksel bankalar sıkıntı yaşamıştır.

4. Yöntem

4.1. Araştırma Deseni

Çalışmada araştırma deseni olarak öncelikle Havuzlanmış En Küçük Kareler (POLS) yöntemi kullanılarak analiz yapılmıştır. Daha sonra 2008 Küresel Finansal Kriz' in etkisini çalışma modelleri üzerinde görebilmek için Panel Regresyon Analizi yapılmıştır. Panel Regresyon Analizi kapsamında Sabit ya da Tesadüfi etkiler modellerinden hangisinin kullanılacağına karar vermek üzere Hausman Testi yapılmıştır. Yapılan testin çıktılarına göre hem Aktif (ROA) hem de Özsermaye (ROE) modellerinde Tesadüfi Etkiler modeli kullanılmıştır.

4.2. Evren ve Örneklem

Türkiye' de katılım bankacılığı faaliyetleri çok yeni olmamakla beraber zaman içerisinde açılan ve kapanan katılım bankaları mevcuttur. Çalışmada Türkiye'de faaliyet gösteren beş katılım bankasından üç tanesi analiz kapsamına alınmıştır. Bu kapsamda üç adet banka kullanılmasının sebebi 2006-2016 yıllarında veri devamlılığı sağlayan banka sayısının üç tane olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Bank Asya Katılım Bankası tasfiye edildiği için analiz kapsamında değerlendirilmemiştir.

Çalışmada 2006-2016 yılları arasındaki verilerden hareketle analiz yapılmıştır. Bunun sebebi; 2008 küresel krizinin, katılım bankaları üzerinde nasıl bir etki gösterdiğini analiz etmektir. Bu analiz çalışmanın amacını ifade etmektedir.

4.3. Veri Toplama Aracı

Katılım bankalarına ait veriler, Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB) resmi internet sayfasından elde edilmiştir. Bankaların içsel değişkenlerine dair bilgiler, TKBB sayfasında, her bankaya ait ayrı ayrı yer almaktadır.

İçsel değişkenlerin yanı sıra, makroekonomik değişken olan GSYİH ise, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS) resmi internet adresinden elde edilmiştir.

4.4. Verilerin Analizi

Çalışmada, Aktif Karlılığı ve Özsermaye Karlılığı bağımlı değişkenler olarak kullanılırken, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla, Toplam Krediler ve Alacaklar/Toplam Aktifler, Likit Aktifler/Kısa Vadeli Yükümlülükler, Özel Karşılıklar Sonrası Net Faiz Geliri/Toplam Faaliyet Gelirleri, Maddi Duran Aktifler/Toplam Aktifler ve Krizin etkisinin ölçümlenmesine olanak sağlayan kukla değişken bağımsız değişkenler olarak kullanılmıştır. Tablo 2, araştırmada kullanılan değişkenleri göstermektedir.

Tablo 2. Araştırma kapsamında kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenler

Bağımlı Değişkenler	Kısaltmalar
Varlıkların Kazanma Gücü	ROA (Return On Assets)
Özsermayenin Kazanma Gücü	ROE (Return On Equity)
Bağımsız Değişkenler	
Top. Kred. Ve Alac./Top. Aktifler	TKTA
Likit Aktifler/Kısa Vadeli Yüküml.	LAKVY
Öz. Karş. Sonrası Net Faiz Geliri/Top. Aktifler	NFT
Maddi Duran Varlıklar/Top. Aktifler	MDT
Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla	GSYİH
Kriz Kukla Değişkeni	KR

Tablo 2’de, çalışmada kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenlere ait bilgiler yer almaktadır. Krizin etkisini ölçmek için kullanılan kukla değişken, krizin etkisinin yoğun olarak hissedildiği 2008, 2009 ve 2010 yılları için 1, diğer yıllar için 0 değerini alacak şekilde oluşturulmuştur.

2008 küresel finans krizinin, Türkiye’de faaliyet gösteren katılım bankaları üzerindeki etkisinin analiz edilmesi için kullanılan modeller aşağıdaki gibi kurulmuştur.

Model 1:

$$ROA_{it} = a_{i,t} + \beta_1 TKTA_{it} + \beta_2 LAKVY_{it} + \beta_3 NFT_{it} + \beta_4 MDT_{it} + \beta_5 GSYİH_{it} + \beta_6 + KR_{it} + \varepsilon_{it}$$

Model 2:

$$ROE_{it} = a_{i,t} + \beta_1 TKTA_{it} + \beta_2 LAKVY_{it} + \beta_3 NFT_{it} + \beta_4 MDT_{it} + \beta_5 GSYİH_{it} + \beta_6 + KR_{it} + \varepsilon_{it}$$

Çalışmanın amacından hareketle hipotezler aşağıdaki şekilde kurulmuştur:

H₀: 2008 küresel krizinin Katılım Bankaları'nın performansı üzerinde herhangi bir etkisi yoktur.

H₁: 2008 küresel finansal krizinin Katılım Bankaları'nın performansı üzerinde etkisi vardır.

5. Bulgular

Havuzlanmış EKK yöntemini kullanmadan önce bağımlı ve bağımsız değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 3' te belirtilmiştir. ROA ve ROE bağımlı değişkenleri, GSYİH, TKTA, MDT, NFT ve LAKVY bağımsız değişkenleri ifade etmektedir. Her bir bankaya dair gözlem sayısı ise otuz üç adet olacak şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo 3. Değişkenlere ait betimleyici istatistikler

	ROA	ROE	GSYİH	TKTA	MDT	NFT	LAKVY
Ort.	1,7182	16,6000	1230000000	70,7727	1,6939	3,3136	42,6242
Medyan	1,6000	14,8000	1200000000	71,6000	1,7000	3,0000	36,1000
Max.	3,4000	32,2000	1580000000	81,9000	2,5000	5,9000	89,8000
Min	0,7000	7,8000	990000000	60,5000	0,8000	2,2000	16,9000
Std. Sapma	0,6267	5,6206	211000000	5,3452	0,5025	0,9915	18,7757
Çarpıklık	0,7941	1,4882	0,3679	-0,1086	-	0,9382	1,0221
Basıklık	3,0552	4,4942	1,6285	2,5377	1,8184	2,9312	3,1365
Jarque-Bera	3,4728	15,2508	3,3308	0,3587	1,9582	4,8475	5,7720
Prob.	0,0176	0,0005	0,0189	0,0836	0,0376	0,0886	0,0558
Gözlem Sayısı	33	33	33	33	33	33	33

Çalışmada bulunan değişkenler, öncelikle Havuzlanmış En Küçük Kareler (Pooled Least Squares- POLS) yöntemi ile analize tabi tutulmuştur. Havuzlanmış En Küçük Kareler testinin yapılabilmesi için değişkenlere yönelik tanımlayıcı istatistiki bilgiler Tablo 3 'de verilmiştir.

Tablo 4. Değişkenlere ait korelasyon değerleri

	ROA	ROE	GSYİH	TKTA	MDT	NFT	LAKVY
ROA	1						
ROE	0,868949	1					
GSYİH	-0,45299	-0,39807	1				
TKTA	0,549322	0,247405	-0,57372	1			
MDT	-0,06315	0,189219	-0,1744	-0,21998	1		
NFT	0,428734	0,520818	-0,41805	0,428262	0,020245	1	
LAKVY	-0,43461	-0,41581	0,417883	-0,59372	0,106049	-0,16093	1

Korelasyon matrisi, bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Çalışmanın tutarlı sonuçlar verebilmesi için değişkenlerin birbirleri arasındaki ilişki, yönü pozitif ya da negatif olsa bile çok yüksek katsayıya sahip olmamalıdır. Tablo 4'te yer alan bilgilerden hareketle ROA ve ROE değişkenleri hariç diğer değişkenlerin birbirleri arasındaki ilişkinin katsayısı yüksek değildir. ROA ve ROE arasındaki bu yüksek

ilişki analiz kapsamında sorun teşkil etmemektedir. Bunun nedeni bu değişkenler ayrı ayrı modellerde birbirinden bağımsız kullanılmaktadır.

Tablo 5. ROA modeline yönelik POLS testi sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	T-İst.	Prob.
MDT	-0,244724	0,167541	-1,460684	0,1556
LAKVY	-0,002177	0,005001	-0,435254	0,6668
GSYİH	-2,31E-09	5,12E-10	-4,524782	0,000***
TKTA	0,010992	0,021415	0,513274	0,6119
KR	-0,184469	0,21819	-0,845452	0,4053
C	4,347527	2,011378	2,161467	0,0397
R-squared	0,625873	Mean dependent var		1,718182
Adj. R-squared	0,556591	S.D. dependent var		0,626725
Prob(F-statistic)	9,033618	Durbin-Watson stat		0,860174

Tablo 5, Havuzlanmış En Küçük Kareler testinin ROA modeli için sonuçlarını göstermektedir. Havuzlanmış En Küçük Kareler testinin ROA modeli üzerindeki sonuçlarına göre, bağımsız değişkenlerden sadece GSYİH değişkeninin ROA bağımsız değişkeni üzerinde, %5 anlamlılık derecesinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir etkisinin varlığı görülmektedir. Kriz kukla değişkeninin ise, ROA bağımlı değişkeni üzerinde negatif bir katsayıya sahip olduğu görülmektedir. Fakat istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip değildir.

Tablo 6. ROE modeline yönelik POLS testi sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	T-İst.	Prob.
MDT	-0,044803	1,758397	-0,025479	0,9799
LAKVY	-0,087703	0,052486	-1,670985	0,1063
GSYİH	-1,98E-08	5,37E-09	-3,681398	0,001***
TKTA	-0,214662	0,22476	-0,955073	0,348
KR	-3,35415	2,289981	-1,464707	0,1545
C	60,85444	21,11012	2,882714	0,0076
R-squared	0,487611	Mean dependent var		16,6
Adj. R-squared	0,392724	S.D. dependent var		5,620609
Prob(F-statistic)	5,138874	Durbin-Watson stat		0,986794

Tablo 6'da yer alan bilgilerle, Havuzlanmış En Küçük Kareler testinin, ROE modeli üzerindeki sonuçlarına göre, bağımsız değişkenlerden sadece GSYİH değişkeninin ROE bağımsız değişkeni üzerinde, %5 önem derecesinde, istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir etkisinin varlığı görülmektedir. Kriz kukla değişkeninin ise ROE bağımlı değişkeni üzerinde negatif ama istatistiksel olarak anlamsız bir etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Bu bilgilerden hareketle krizin etkisini, her bir birim için ve zaman dâhilinde araştırmak için Panel Regresyon Analizi yapılmıştır. Bu analizde kullanılacak olan modelin,

Sabit Etkiler modeli mi yoksa Tesadüfî etkiler modeli mi olacağına karar vermek amacıyla Hausman Testi yapılmıştır.

Tablo 7. Hausman testi sonuçları

	Model 1	Model 2
Hausman Test	0,000	0,000
P-value	1,000	1,000

Tablo 7’de yer alan Hausman Testi sonuçlarına göre, Rassal (Tesadüfî) Etkiler modeli tercih edilerek panel veri analizi yapılmıştır.

Ele alınan banka sayısı, Havuzlanmış En Küçük Kareler testinde kullanılan değişken sayısından az olduğu için, krizin etkisini panel veri analizi kapsamında görmek amacıyla yalnızca GSYİH ve Kriz kukla bağımsız değişkenleri, Tesadüfî (Rassal) Etkiler modelinde analiz kapsamına alınmıştır. Kriz kukla değişkeni, krizin etkilerini görmek amacıyla seçilirken, GSYİH değişkeni ise Havuzlanmış En Küçük Kareler testi sonucunda her iki bağımlı değişkende de anlamlı sonuçlar verdiği için tercih edilmiştir.

Tablo 8. Tesadüfî etkiler modeli sonuçları (ROA modeli için)

Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	T-İst.	Prob.
GSYİH	-2,27E-09	3,75E-10	-6,05803	0,000***
KR	-0,02843	0,17483	-0,1626	0,8719
C	4,519746	0,512384	8,821007	0,000
R-squared	0,63058	Mean dependent var		0,730648
Adj. R-squared	0,605952	S.D. dependent var		0,594442
F-statistic	25,6042	Durbin-Watson stat		1,128093
Prob(F-statistic)	0,000			

Rassal etkiler modeline göre, ROA bağımlı değişkeninin analiz sonuçlarının gösterildiği Tablo 8’e göre; GSYİH’ nın ROA üzerinde istatistiksel olarak %5 önem seviyesinde anlamı ve negatif bir etkisinin vardır. Kriz kukla değişkeninin ise Havuzlanmış En Küçük Kareler yönteminde olduğu gibi, ROA modeli üzerinde herhangi bir anlamlı etkisine rastlanmamıştır.

Tablo 9. Tesadüfî etkiler modeli sonuçları (ROE modeli için)

Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	T-İst.	Prob.
GSYİH	-2,08E-08	4,19E-09	-4,95548	0,000***
KR	-4,11029	1,957207	-2,10008	0,0442**
C	43,30518	5,589944	7,746979	0,000
R-squared	0,455843	Mean dependent var		10,71601
Adj. R-squared	0,419566	S.D. dependent var		5,483128
F-statistic	12,5656	Durbin-Watson stat		0,839164
Prob(F-statistic)	0,000109			

Rassal etkiler modeline göre ROE bağımsız değişkeni üzerinde GSYİH ve kriz kukla değişkenlerinin etkisinin gösterildiği Tablo 9' daki sonuçlarına göre GSYİH' nın diğer tüm analizlerde olduğu gibi negatif ne istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin varlığı saptanmıştır. Bunun yanında çalışmanın asıl amacını oluşturan kriz kukla değişkeninin de sadece ROE bağımlı değişkeni üzerinde ve istatistiksel olarak %5 düzeyinde anlamlı ve negatif bir etkisinin olduğu analiz edilmiştir

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Ülkelerin güçlü olmak adına yaptıkları işlemlerden en önemlilerinden birisi, ekonomi adına yaptıkları işlemler olmaktadır. Bu nedenle 'Bir ülkenin ekonomisinin güçlü olması o ülkenin güçlü olması anlamına gelmektedir.' görüşü ile ekonomiler, kendi finansal sistemini güçlendirme yoluna gitmiştir. Bu ekonomiler bir yandan kendilerini güçlendirmek adına fonları, çeşitli araçlarla kendi bünyelerine çekerken bir yandan da bazı risklere maruz kalmaya başlamıştır.

Herhangi bir ekonominin, finansal sistemi içerisinde işlem hacminin artması o sistemin içinde bulunan araçların yatırımcıya hitap etmesiyle başlamaktadır. Yatırımcılar, kazancı artarken risklerinin minimum olmasının yanı sıra, kendi görüşleriyle bağdaşan araçlara yatırım yapma eğiliminde olmuştur. Kişilerin bu eğilimleri, onların sosyal hayattaki fikirleri, görüşleri gibi faktörlerden etkilenmektedir. Tam da burada ortaya çıkan İslami Bankacılık, dinen faizin yasak kılınması ile yatırım yapacak araç bulamayan yatırımcıların talebine cevap vermiştir. İslami bankacılık sadece Müslüman olan ülkelerin piyasalarını değil, diğer dinlere mensup ülkelerin piyasalarının bünyesine kattığı bir finansman çeşidi olmuştur. Böylece İslami finansın küreselleşmesi hızlanmıştır.

Küreselleşme ile ülkelerin finansal piyasalarının birbirlerine olan bağımlılığı artmış ve yatırımlar gibi krizler de küreselleşmeye başlamıştır. Modern finans alanında en yakın ve ağır krizlerden birisi olarak görülen 2008 küresel finansal krizi, bankaları ilgilendiren bir sorun olmuştur. Krizden sonra birçok banka, firmalar ve finansal kurumlar kapanırken diğer yandan bunu fırsata çeviren kurumlar da karlılıklarını maksimum seviyelere ulaştırmıştır.

Küresel finansal kriz sonucunda birçok çalışma yapılmış, ağırlıklı olarak geleneksel bankacılık üzerine etkileri incelenmiştir. Çalışmada, Türkiye' de bulunan üç adet katılım bankasının 2006-2016 yılları arasında küresel finansal kriz karşısında performanslarının etkileri analiz edilmiştir. Analiz aşamasında Havuzlanmış En Küçük Kareler ((Pooled Least Squares- POLS) yöntemi kullanılarak ROA (Aktif Karlılığı) ve ROE (Özkaynak Karlılığı) modelleri incelenmiştir. Analiz kapsamında kriz kukla değişkeninin her iki bağımsız değişken üzerinde de istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin bulunmamasının yanı sıra GSYİH değişkeninin ise her iki model üzerinde anlamlı ve negatif bir etkisi olduğu sonucunda ulaşılmıştır. Bu sonuç Hidayat ve Abduh'un (2012) çalışmasında GSYİH değişkeninin, anlamsız bir etkiye sahip olmasıyla çelişkili sonuç vermiştir. Krizin etkisini görmek amaçlı panel veri analizinde, Rassal Etkiler Modeli kullanılarak GSYİH ve Kriz Kukla değişkeni tekrar analize tabi tutulmuştur. Analiz sonuçlarına göre; ROA ve ROE modeli ile GSYİH

değişkeni arasında negatif ve anlamlı bir etkiye rastlanılmıştır. Bu etki, Ledham ve Mecidine'nin (2020) çalışmasında, Özsermaye Karlılığı ve GSYİH arasındaki etki ile paralel sonuçlar göstermiştir. Kriz Kukla değişkeninin de %5 anlamlılık seviyesinde Özkaynak Karlılığı üzerinde negatif bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç Mongid' in (2016) çalışmasındaki sonuç ile paralel olurken, Almaanser' in (2014) çalışmasında krizin anlamsız bir etki göstermesiyle çelişkili bir sonuç vermiştir. Aynı zamanda Ali ve Ghauri' nin (2013) çalışmasında, krizin anlamlı bir etkisine rastlanılmaması çalışmadaki ROA modelindeki anlamsız etkiyle paralel sonuçlar göstermiştir.

Çalışmada ulaşılan sonuçlar kullanılan banka, alınan veri seti ve kullanılan değişkenler dâhilinde ulaşılan sonuçlardır. Yeni açılan katılım bankalarının veri setine dâhil edilmesi ve farklı değişkenler kullanılması farklı sonuçlar gösterebileceğinden devamında gelecek olan çalışmalara bir öneri olabilmektedir.

Kaynakça

- Abdulle, M. Y. ve Kassim, S. H. (2012). Impact of global financial crisis on the performance of Islamic and conventional banks: Empirical evidence from Malaysia, *Journal of Islamic Economics, Banking and Finance*, 8(4), 10-20.
- Ali, A. ve Ghauri, S.P. (2013). Global crisis and credit risk management by banks: A comparative study of banks in Pakistan, *International Journal of Business and Economics Research*, 2(6), 158-168.
- Almanaseer, M. (2014). The impact of the financial crisis on the Islamic banks profitability - evidence from GCC, *International Journal of Financial Research*, 5(3), 176-187.
- Apak, S. ve Açıkgöz, A. (2011). Türkiye’de katılım bankacılığının yeri ve finansal istikrara katkısı, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1, 70-85.
- Arslan, M. F. (2020). Türkiye’deki Katılım Bankalarının Ekonomiye ve Finansal Gelişmeye Etkisi, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Atar, A. (2017). Başlangıcından günümüze dünyada ve Türkiye’de İslami bankacılığın durumu, *Journal of History Culture and Art Research*, 4(6), 1029-1062.
- Bayındır, S. (2015). *Fıkhi ve iktisadi açıdan İslami finans*, İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları.
- Bostan, F. (2021). Türk Bankacılık Sektöründe katılım bankalarının finansal performans analizi: ENTROPİ, VİKOR ve TOPSİS yöntemleriyle bir uygulama, (Yayımlanmış yüksek lisans tezi) Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane.
- Dhankar, R. S. ve Tabash, M. I. (2014). The impact of global financial crisis on the stability of Islamic banks: An empirical evidence, *Journal of Islamic Banking and Finance*, 2(1), 367-388.
- Güler, R. (2014). Türkiye’de katılım bankaları ile ticari bankaların fon toplama ve kullandırma yöntemlerinin karşılaştırılması, (Yayımlanmış yüksek lisans tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hazıroğlu, T. (2016). Türkiye’de katılım bankacılığı fikrinin doğuşu ve kavramsal önemi, *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 2(1), 119-132.
- Hidayat, S.E. ve Abduh, M. (2012). Does financial crisis give impacts on Bahrain Islamic Banking performance? A Panel regression analysis, *International Journal of Economics and Finance*, 4(7), 79-87.
- İskenderoğlu, Ö., Karadeniz E. ve Atioğlu, E. (2012). Türk Bankacılık Sektöründe büyüme, büyüklük ve sermaye yapısı kararlarının karlılığa etkisinin analizi, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(1), 291-311.
- İsmail, Ö., Görmez, B. ve Mekik, S. (2013). Türkiye’de katılım bankalarının tercih edilme sebepleri: Ampirik bir tetkik, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 20(1), 187-206.
- Karakaya, A. (2019). Bulanık Karar Verme yaklaşımıyla katılım bankaları finansal performansı, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, Prof. Dr. Talha USTASÜLEYMAN Özel Sayısı, ss. 99-122. DOI: 10.18092/ulikidince.577236
- Khan, İ. ve Zahid, S. N. (2020). The impact of Shari’ah and corporate governance on Islamic Banks performance: Evidence from Asia, *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 13(3), 483-501. <https://doi.org/10.1108/IMEFM-01-2019-0003>
- Ledhem, M. A. ve Mekidiche, M. (2020). Economic growth and financial performance of Islamic Banks: a CAMELS approach, *Islamic Economics Studies*, 1(28), 47-62. DOI 10.1108/IES-05-2020-0016
- Miniaoui, H., Sayani, H. ve Chaibi, A. (2015). The impact of financial crisis on Islamic and conventional indices of the GCC Countries, *The Journal of Applied Business Research*, 31(2), 357-370.

- Miniaoui, H. ve Gohou, G. (2013) Did Islamic banking perform better during the financial crisis: Evidence from the UAE, *Journal of Islamic Economics, Banking and Finance*, 9(2), 115-130.
- Mongid, A., (2016). Global financial crisis (GFC) and Islamic Banks profitability: Evidence from MENA Countries, *Journal of Emerging Economies and Islamic Research*, 4(1), 2-16.
- Odabaş, A. ve Bozdoğan, T. (2020). Katılım bankalarının finansal performanslarının ELECTRE Yöntemiyle analizi, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 88, 199-224. DOI: 10.25095/mufad.740040
- Özdemir, M. ve Aslan, H. (2017). Türkiye’de İslami finansın dönüşümünün ekonomi politiği, *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA)*.
- Öztop. F., (2006). Özel Finans Kurumlarının Vergilendirilmesi, (Yayımlanmış yüksek lisans tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Parashar S.P. ve Venkatesh J. (2010). How did Islamic banks do during global financial crisis?, *Banks and Bank Systems*, 5(4), 54-62.
- Pehlivan, P. (2016). Türkiye’de katılım bankacılığı ve bankacılık sektöründeki önemi, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 31, 52-75.
- Razak, R. ve Amin, S. (2016). The impact of global financial crisis on the stability of Islamic Banks In Malasia, , *International Journal of Management and Applied Science*, 2(10), 104-108.
- Sermaye Piyasası Araştırma ve Uygulama Merkezi (SERPAM), Araştırma Notları 1, İslami Finans, Mayıs 2013, Erişim Tarihi: 26.04.2018.
- [http://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=islami_finans\[1\].pdf](http://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=islami_finans[1].pdf)
- Seyrek, İ ve Mızırak, Z. (2009). Faiz teorileri üzerine bir inceleme: Finansal İstikrarsızlık Hipotezinin temel dayanağı, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 384-394.
- Sırım, V. (2019). İslam iktisadında yatırımların finansmanında Karz-ı Hasen uygulaması, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Araştırma Makalesi, Aralık Ek Sayı, 125-164.
- Sümer, G. ve Onan, F. (2015). Dünya’da faizsiz bankacılığın doğuşu, Türkiye’deki katılım bankacılığının gelişme süreci ve konvansiyonel bankacılıktan farkları, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(3), 297-308.
- Sümer, G. (2016). Türk Bankacılık Sektörünün tarihsel gelişimi ve AB Bankacılık Sektörü ile karşılaştırılması, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 485-508.
- Temelli, F., Çınar, Ö. ve Boz Çelebi, F. (2017). Dünya’da Avrupa’da ve Türkiye’de Katılım Bankacılığı.
- Terzi, A. (2015). Katılım Bankacılığı: Kitaba uymak mı, kitabına uydurmak mı?, *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 1-14.
- Tetik, N. ve Dündar, M. Ş. (2014). Geleneksel bankacılık sistemine alternatif olarak faizsiz bankacılık sistemi, *Reforma*, 61(1), 42-50.
- Tetik, N. ve Şahin, A. (2020). Katılım bankalarının finansal perfomans analizi, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(34), 293-314.
- Türker, H. (2010). İslami Finans Sisteminde aracılık: Dünyadaki gelişmeler ve sermaye piyasasının geliştirilmesi açısından Türkiye için öneriler , *Yeterlilik Etüdü*, Ankara.
- Ustaoglu, D. (2014). Türkiye’de Katılım Bankacılığı sektöründeki yeri ve önemi. (Yayımlanmış yüksek lisans tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- <http://www.tkbb.org.tr/>
- <http://islamiktisadi.net/index.php/2016/09/22/faizsiz-finansin-turkiyedeki-donusumu/>
- www.baskent.edu.tr/~gurayk/finpazcuma17.doc

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 28.10.2020 Kabul/Accepted: 22.06.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 581-594

COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNDE ONLINE MARKET ALIŞVERİŞİNE YÖNELİK TÜKETİCİ DAVRANIŞINDA CİNSİYETE GÖRE İZLENEN DEĞİŞİMİN ANALİZİ: ANKARA ÇALIŞMASI

Serhan KESKİN¹

Öz

Covid-19 pandemi sürecinde, sokağa çıkmanın yasaklanması ve marketlerin hizmet vermemesine yönelik kısıtlamalar ile virüs kapma endişesi tüketicilerin temel ihtiyaçlarını karşılama üzere markete gitmek yerine online market alışverişini tercih etmelerine neden olmaktadır. Bu durumda perakende sektöründe faaliyet gösteren marketler online satışa yoğunlaşırken, sektöre satış ve dağıtım konularında faaliyet gösteren yeni firmaların girdiği de izlenmektedir. Bu çalışmada, tüketicilerin pandemi sürecinde yaşadıkları endişe, bu endişenin market alışverişine etkileri, tüketicilerin pandemi sürecinde online market alışverişine yaklaşımları ve pandemi sonrası dönemde online market alışverişi yapmakla ilgili düşünceleri araştırılmış ve bu düşüncelerin cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediği incelenmiştir. Sonuçlar, kadın tüketicilerin pandemi ve pandemi sırasında market alışverişi esnasında virüs kapma konusunda erkek tüketicilerden daha endişeli olduklarını, bu endişenin pandemi sürecinde ve pandemi süreci sonrasında online market alışverişini teşvik edeceğini göstermektedir. Elde edilen sonuçlar, pandemi sürecinde ve pandemi süreci sonrası için tüketicilerin online market alışveriş davranışında meydana gelen ve gelmesi öngörülen değişikliklerin, perakende firmalar tarafından anlaşılmasına ve pazarlama çalışmalarının doğru yönde planlanmasına katkı verebilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tüketici Davranışı, Online Alışveriş, Perakende Ticaret.

Analysis of the Change in Consumer Behavior by Gender for Online Market Shopping in the Covid-19 Pandemic Period: A Study in Ankara

Abstract

During the Covid-19 pandemic period, the prohibition of going out, the lack of service in the markets because of restrictions and the concerns about getting viruses cause consumers to prefer online market shopping instead of going to the market to meet their basic needs. In addition, while the retail markets concentrate on online sales, it is observed that new companies operating in sales and distribution have entered the sector. In this study, the concern faced by consumers during the pandemic period, the effects of this concern on market shopping, the attitudes of consumers to online market shopping during the pandemic period and their thoughts about online market shopping in the post-pandemic period were investigated, and it was examined whether these opinions differ by gender. The results show that women are more concerned than men about pandemic period and getting viruses during market shopping during the pandemic period and this concern will encourage online grocery shopping during and after the pandemic period. The results will contribute to the understanding of the changes in the online market shopping behavior of consumers during and after the pandemic period by retail companies and to plan their marketing activities in the right direction.

Keywords: Customer Behaviour, Online Buying, Retail Trade.

¹ Doktor, T.C. Ziraat Bankası, drserhankeskin@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0001-8282-3358

Giriş

İki bin on dokuz yılsonunda dünya gündemine giren ve ülkemizde ilk vakaya Mart 2020 ayında rastlanılan Covid-19 salgını, tüketici davranışını ve dolayısıyla ticari faaliyetleri direkt olarak etkilemiştir. Salgın sürecinde sokağa çıkmaya ve marketlerin açılmasına yönelik yasaklar ile virüs kapma endişeleri tüketicileri online alışverişe yöneltmektedir. Bu gelişme ile perakende sektöründe faaliyet gösteren firmalar online satışlara ağırlık verirken sektöre satış ve dağıtım noktalarında hizmet veren firmalar da girmektedir.

Türkiye’de 2020 yılının ilk altı ayında toplam online market alışverişi %424 büyüyerek, 1.8 milyar TL’ye ulaştı¹. Aynı dönemde Migros Sanal Market’in sipariş sayısı üç kat artarken online market alışverişine ağırlık veren Getir firmasının dijital uygulamasının indirilme sayısı %60, sepet sayısı %50 ve iş hacmi %65, İstegelsin firmasının satışlarında ise %80 artış görüldüğü ifade edilmektedir². Bu veriler, tüketicilerin klasik market alışverişinden online market alışverişine kaydığını göstermektedir.

Sektörde değişime neden olan ve pandemi dönemi sonrasında bir kısmı kalıcı olacak olan bu tüketici davranışını anlamayı ve piyasadan pandemi sürecinde ve sonrasında pay almayı sağlayacak çalışma yapılması faydalı olacaktır.

Bu çalışmada, pandemi sürecinde tüketicilerin market alışverişi ile ilgili değişen davranışları incelenerek, kadın ve erkek tüketicilerin davranışında farklılık olup olmadığının analiz edilmesi ve sektörün pazarlama çalışmalarına ışık tutabilecek önerilerin geliştirilmesi amaçlanmıştır.

Çalışma Ankara’da Yenimahalle İlçesinde alışveriş için markete giden ve pandemi ile birlikte online alışverişi de tercih eden tüketiciler ile görüşülerek yürütülmüştür. Görüşmelerde tüketicilerin pandemi endişesi, pandemi sürecinde marketlerden alışveriş yaparken virüs kapma endişesi, pandemi sürecinde online market alışverişi ve pandemi sonrası süreçte online market alışverişi ile ilgili görüşleri hakkında bilgi toplanmıştır.

Çalışmada elde edilen sonuçlar, tüketicilerin pandemi süreci ile ilgili endişeler yaşadıklarına, bu endişenin market alışverişi davranışlarını etkileyerek online market alışverişi tercihini arttırdığına, bu tercihin pandemi sonrasında da devam edeceğine işaret etmektedir. Çalışmada kadın tüketicilerin, erkek tüketicilere göre pandemi ve market alışverişi esnasında virüs kapma konularında daha endişeli oldukları sonucuna da ulaşılmıştır.

1. Tüketici Davranışının Yapısı

Tüketici, iktisadi mal ve hizmetleri belirli bir bedel karşılığında satın alarak kullanan kişidir. Tüketici davranışı, tüketicinin ihtiyaç hissetmesi anından başlayarak ihtiyacını

¹ <https://www.dunya.com/ekonomi/online-markete-katilimlar-hiz-kazandi-haberi-479966>

² <https://www.marketingturkiye.com.tr/haberler/pandemi-doneminin-yukselen-markalari/>

karşılama için satın aldığı mal ya da hizmeti kullanması, kullandıktan sonra ondan sağladığı faydayı değerlendirmesine kadar geçen süreç olarak pazarlamanın konusu olmuştur (Altunışık, Özdemir, Torlak, 2002: 65). En geniş anlamı ile tüketici davranışı, pazar yerinde tüketicinin davranışını inceleyen, bu davranışın nedenlerini araştıran uygulamalı bir bilim dalıdır (Odabaşı ve Barış, 2014: 16). Tüketici davranışının önceden incelenmesi, geliştirilecek pazarlama karmasının tüketicilerin istek ve ihtiyaçlarına tam olarak uymasını sağlayıcı bilgiler toplamak anlamına gelir. Toplanan bilgilerle strateji geliştirmek kolaylaşır ve arzulan sonuçların elde edilme olasılığı artar. Sonuç olarak, beklenen performans ile gerçekleşen performans arasındaki farklar azalır (Odabaşı ve Barış, 2014, s. 17).

Tüketici davranışlarını açıklamak için modeller geliştirilmiştir. Kurt Lewin tarafından geliştirilen modelde davranış, kişisel ve çevresel faktörlerin bir fonksiyonu olarak açıklanmıştır. Davranışın anlaşılması için tüketiciye etki eden uyarıcıların, tüketicilerin özelliklerinin ve bunların etkileşiminin incelenmesi gerekir (Odabaşı ve Barış, 2014: 48). Fizyolojik, zihinsel ve dış uyaranlar da tüketicilerin ihtiyaçlarını fark etmesine neden olur (Koç, 2015: 484). Satın alma noktasına kolay ulaşım, rahatça park edebilme imkânları, beklemeden, kaliteli ve güler yüzlü hizmet alması gibi sebepler tüketicinin hangi satış noktasında ürün satın alacağı kararını belirleyen önemli faktörlerdir (Koç, 2015, s. 490).

Tüketicinin bir ürünü veya hizmeti tercih etmesi için o ürün veya hizmeti satın almaya motive olması gerekir. Motivasyon kelimesi Latince *movere* (hareket) kelimesinden gelir. Motivasyon veya güdüler insanları yerinden kaldırarak onları harekete geçiren, onların bir şeyler yapmalarını sağlayan sebeplerdir. Tüm davranışların temelinde bir ya da birden fazla güdü (motivasyon) faktörü vardır. Güdülerin temelinde de ihtiyaçlar bulunmaktadır. İhtiyaçlar herhangi bir anda hissedilen bir fizyolojik/fizyojenik veya psikolojik/psikojenik eksiklik veya mahrumiyet hissinden kaynaklanır (Koç, 2015, s. 243).

2. Perakende Ticaret

Dağıtımın, yani üretilen mamulün tüketiciye ulaştırılmasında izlenen yolun en son aşaması ve toplum tarafından en çok bilineni perakendeciliktir. Perakendeciler, müşterilerin ihtiyacı olan mamulleri, sağladıkları hizmetle birleştirerek onlara sunarlar (Altunışık, Özdemir ve Torlak, 2002, s. 307). Perakendeciler, üretici işletmelerin başarı ya da başarısızlığından önemli ölçüde etkilenen aracı kuruluşlardır. Perakendecilerin başarılı olabilmesi; doğru malı, doğru yerde, uygun fiyatla satmasına bağlıdır (Müftüoğlu vd. 2003, s. 206). Dağıtımdan söz edildiğinde genellikle ürünün perakende düzeyinde bulunabilirliği anlatılmak istenir. Halbuki ürünün bulunabilirliği, dağıtımın sadece bir boyutudur. Amaç, satın alma deneyimini en eğlenceli, en huzurlu, en kolay ve en uygun duruma getirecek uygulamalardır (Odabaşı ve Oyman, 2002, s.255).

Bugün perakendeciler denilince ilk akla gelenler; bölümlü mağazalar, süpermarketler, hipermarketler, zincir mağazalar ve alışveriş merkezleri olmaktadır. Bunlarla klasik anlamda perakendecilik yapan bakkal, manav ve kasap türü perakendeciler karşılaştırıldığında fark daha iyi anlaşılacaktır. Modern perakendecilerin başlıca özellikleri; yetişmiş personel, büyük

ölçekli olma, alışverişlerde mağaza yönetimine ve müşterilere otomasyonla sağlanan kolaylıklar, müşterilere gösterilen ilgi, profesyonel yönetim anlayışı, belirlenmiş bir organizasyon yapısı, dikey bütünleşmeler, çeşitlerin bolluğu, kalite ve güncel malları takip etme şeklinde sayılabilir (Altunışık, Özdemir ve Torlak, 2002, s. 311).

3. Perakendecilikte Tüketici Motivasyonu

Tüketicilerin perakende mağaza seçimlerinde farklı faktörler etkili olmaktadır. Literatürde bu faktörleri tespit etmeye yönelik yapılan araştırmalarda elde edilen sonuçlar yer almaktadır. Alışveriş yapılacak yerin imajı bu faktörlerden bir tanesidir (Nevin ve Houston, 1980, s.82). Bir başka çalışmada ulaşılabilirlik, atmosfer, fiyat, tutundurma ve ürün çeşitliliği tercihi etkileyen faktörler olarak tespit edilmiştir (Ailawadi ve Keller, 2004, s. 336). Lindquist çalışmasında ürün çeşitliliği, ulaşım kolaylığı, sunulan hizmetler ve atmosferin tercih üzerinde etkili olduğunu ifade etmektedir (Lindquist, 1974, s. 35). Satılan markaların, açık alana sahip, nispeten büyük, civarında alışveriş imkânı bulunan, sosyal imkânı fazla olan, tasarımı hoşça giden, popüler yerlerin tercih edildiğinin tespit edildiği de anlaşılmaktadır (Şekerkeya ve Cengiz, 2010, s. 52). Pek çok alışveriş mekânı arasında tercih yapan tüketici, bir alışveriş yapsın ya da yapmasın belirli bir sembolik anlamla yüklü olarak hareket etmektedir. Tüketiciler, ihtiyaçlarını karşılamanın ötesinde, statü belirleme, haz alma, gösteriş, kendini kanıtama vb. şekillerde çok sayıda motivasyon kaynağı tarafından güdülenebilmektedir (Torlak, 2007, s. 146).

Bir başka çalışmada büyüklük, atmosfer, mağaza ve ürün çeşitliliği, güvenli olması, hijyen, kolay ulaşılabilir bir konumda olması, otopark imkanları, girişlerin ücrete tabi olmaması, satılan ürünlerin kalitesi, genel olarak fiyatların uygunluğu, satış elemanlarının davranışları ve sundukları hizmetler, boş zamanı değerlendirme açısından geniş bir çeşitlilik sunarak alışveriş yapmaya teşvik edici olması ve diğer insanlarla kolaylıkla sosyal ilişkiler kurulabilmesi tüketici tercihini etkileyen faktörler olarak tespit edilmiştir (Arslan & Bakır, 2010, s. 230-231). Altunışık ve Mert tarafından yapılan çalışmada ise ürün çeşitliliğinin, mağaza özelliklerinin, yakınlık ve ulaşım kolaylığının, yiyecek, içecek ve otopark imkanının, ortamın, yerleşim düzeninin, fiyat uygunluğunun, temizlik ve düzenin, kaliteli marka bulunmasının, indirim imkanlarının ve çocuk oyun alanlarının tercih üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir (Altunışık ve Mert, 2001, s. 149).

4. Online Alışverişte Tüketici Motivasyonu

Online alışverişte tüketicileri motive eden unsurları, bu unsurların tüketiciyi motive etme ve tüketici davranışını etkileme boyutlarını tespiti yönelik çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Teknoloji kabul modeli olarak isimlendirilen model bu çalışmalardan bir tanesidir. Model iki değişkenin kabul üzerinde esas etkiyi yaptıklarını ifade etmektedir. Bu değişkenler algılanan kullanılabilirlik ve algılanan kullanım kolaylığıdır. Algılanan kullanılabilirlik, teknoloji kullanımının muhtemel kullanıcının o konudaki performansını artırmasıdır. Algılanan kullanım kolaylığı ise muhtemel kullanıcının, sistemi çaba sarf etmeden kullanma beklentisinin derecesidir (Davis, Bagozzi and Warshaw, 1989, s. 985).

Cheung tarafından geliştirilen modelde online tüketici davranışı niyet, adaptasyon ve süreklilik olarak üç bölümde incelenmiştir. Kontrol dışı faktörler iki gruba- tüketici karakteri ve çevresel etkiler - kontrol edilebilir faktörler üç gruba ayrılmıştır. Bu üç grup, ürün/servis özellikleri, ortam özellikleri ve satıcı/aracı özellikleridir (Cheung vd., 2003, s. 201). Süreç modelinde tüketici davranışı, tüketicinin uyarılara verdiği bir tepki olarak tanımlanmaktadır. Süreç satın alanın karakterinden, çevreden, teknolojiden, elektronik ortam lojistiğinden ve benzerlerinden etkilenmektedir (Turban, Lee, King and Chung, 2000, s. 74).

Constantinides tarafından 2002 yılında elektronik ortamda pazarlamada geleneksel pazarlamanın 4P karmasının yerini alacak şekilde 4S karması modeli geliştirilmiştir. Vurgulanan konular dört gruba ayrılır ve her bir grup S harfi ile başlayan bir kelime ile isimlendirilir: Fayda (Scope), Web sitesi (Site), Sinerji (Synergy) ve Sistem (System) (Constantinides, 2002, s. 61).

Li ve Zhang, 2002 yılında yaptıkları çalışmada online tüketici davranışı üzerinde on faktörün etkili olduğunu tespit etmişlerdir. Bu on faktör, beş bağımsız değişkene (dış çevre, demografi, kişisel özellikler, satıcı/hizmet/ürün özellikleri ve web site kalitesi) ve beş bağımlı değişkene (online alışverişe karşı tutum, online alışveriş niyeti, karar verme, online satın alma ve müşteri tatmini) göre kategorize edilmektedir (Li and Zhang, 2002, s. 510).

Online alışveriş motive eden unsurların araştırıldığı çalışmalarda tespit edilen motivasyon unsurları aşağıda Tablo 1’de özet olarak ve bir arada gösterilmektedir.

Çalışmada, yukarıda yapılan tanımlamalar dahilinde tüketicilerin pandemi hakkındaki endişeleri, pandemi döneminde market alışveriş sırasında virüs kapma endişesi, pandemi sürecinde online alışveriş tercihi hakkındaki düşünceleri ile pandemi süreci sonrasında online alışveriş tercih etmeye yönelik düşünceleri kadın ve erkek katılımcı ayırımı yapılarak incelenmiş ve karşılaştırma yapılmıştır. Bu kapsamda öne sürülen hipotezler aşağıda sıralanmıştır.

H1: Kadınların pandemi süreci ile ilgili endişeleri, erkeklerden daha fazladır.

H2: Kadınların, pandemi sürecinde marketlerden alışveriş yaparken virüs kapma endişeleri, erkeklerden daha fazladır.

H3: Pandemi sürecinde online market alışverişini kadınlar, erkeklerden daha fazla tercih etmektedir.

H4: Pandemi süreci sonrasında online market alışverişini kadınlar, erkeklerden daha fazla tercih edecektir.

Tablo 1: Online alışverişte motivasyon unsurları

Araştırmacı	Tespit Edilen Motivasyon Unsurları
Davis (1989)	Algılanan kullanılabilirlik, algılanan kullanım kolaylığı
Özen, Kodaz (2012)	Macera, değer, fikir, sosyallik, haz, tasarruf, kolaylık, seçenek, bilgiye ulaşma, sosyallik eksikliği, kişiselleştirilmiş ürün/hizmet
Cheung (2003)	Ürün servis özellikleri, ortam özellikleri (web dizaynı, navigasyon, kullanım kolaylığı, kullanılabilirlik, güvenilirlik, güvenlik), satıcı/aracı özellikleri
Turban, Lee, King, Chung (2000)	Ödemeler, teslim, web tasarımı, akıllı acentalar, sıkça sorulan sorular, e-mail, çağrı merkezi
Constantidides (2002)	Domain ismi, içerik, diyazn, düzen, atmosfer, estetik, web sitesi yerleşimi, basitlik, işlevsellik, hız, bulunabilme, araştırabilme, navigasyon, interaktivite, kişiselleştirme
Alirour, Hajaliakbari, Javanbakht (2011)	Elektronik hizmet, site dizaynı, sinerji, internet faydası
Vellido (2000)	Web sitesi kullanımı, müşteri hizmetleri/satış sonrası hizmetler, ödeme güvenliği, ürünler
Nicholson, Clarke, Blakenmore (2001)	Kullanım kolaylığı, iletişim
Russo (2002)	Kullanım kolaylığı, kişiselleştirme, iletişim
Foucault (2002)	Kullanım kolaylığı, müşteri hizmetleri/satış sonrası hizmetler, müşteri bilgilerinin yanlış kullanımı, güvenlik
Childers (2001)	Kullanım kolaylığı, bilgi mimarisi, site gezinimi, stil/atmosfer
Dziewanowska (2015)	Dokuz boyut (Duyusal, duygusal, bilişsel, fayda, sembolik, maliyet, ilişkisel, hayal perestlik)
Uygun, Özçiftçi, Divanoğlu (2011)	Algılanan risk (finansal, ürün, uygunluk, teslim edilmeme), algılanan davranışsal kontrol, algılanan yarar, hizmet ve alt yapı özellikleri, ekonomik değer, alışkanlıklar, hedonik değer, güven, yenilikçilik, öznel normlar
Li, Zhang (2002)	Dış çevre, demografi, kişisel özellikler, satıcı/hizmet/ürün özellikleri, web sitesi kalitesi, online alışverişe karşı tutum/niyet, karar verme, online satın alma, tatmin
Cheng, Lee (2006)	Algılanan bütünlük, algılanan yeterlilik, algılanan güvenlik kontrolü, algılanan gizlilik kontrolü
Dange, Kumar (2012)	Güvenlik, gizlilik, güvenilirlik
Dange, Kumar (2012)	Müşteri özellikleri, ürün/servis özellikleri, ortam özellikleri, satıcı/aracı özellikleri, çevresel etkiler
Suki, Suki (2013)	İnternet pazarlama çevresi, ürün özellikleri, aşinalık ve güven, promosyon
Zhou, Dai, Zhang (2007)	Demografi, internet deneyimi, normatif inançlar, alışverişe uyum, alışveriş motivasyonu, kişisel özellikleri, online deneyim, psikoloji, algı, online alışveriş deneyimi
Elia (2009)	Gezinme, kullanım kolaylığı, görünüm/etkileme, işletme bilgileri, ürün bilgileri, bilgilerin anlaşılabilirliği, güvenlik ve gizlilik, sunulan e-hizmetler

5. Yöntem

Bu araştırmada, tüketicilerin Covid-19 salgın sürecinde kısıtlamalar ve endişelerden kaynaklı olarak market alışverişlerinde meydana gelen davranış değişikliklerinin anlaşılması ve tüketicilerin davranışını etkileyecek pazarlama stratejilerinin geliştirilmesi amaçlanmaktadır. Araştırmanın teorik ve uygulama olmak üzere iki bölümü vardır. Teorik bölüm için tüketici davranışı, perakende ticaret ve e-ticarette tüketici motivasyonu konuları ile Covid-19 salgını önlemek için alınan ve tüketici davranışını etkileyen önlemler incelenmiştir. Uygulama bölümünde tüketicilerin incelenen konularda görüşlerini toplama amacıyla geliştirilen anket formu ile çalışma yapılmıştır. Anket formunun ilk bölümünde cinsiyet, yaş, eğitim, gelir, daha önce online market alışverişi yapıp yapılmadığının sorgulandığı 4 ifadeye yer verilmiştir. Anketin ikinci bölümünde Covid 19 salgını ile ilgili 5, salgın sürecinde klasik market alışverişleri ile ilgili 9, online market alışverişi ile ilgili 6 ve gelecekteki online market alışveriş davranışı ile ilgili 4 olmak üzere toplam 29 ifade yer almıştır.

Anketin ikinci bölümünde ifadeler; kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum, kararsızım, katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum cevapları olan, beşli Likert ölçeğine göre düzenlenmiştir.

Hazırlanan anket formu saha çalışması öncesinde 25 kişilik grup üzerinde uygulanmış, geri dönüşlere göre form güncellenmiştir. Cronbach's Alfa testi uygulanarak, anket formunun güvenilir ve geçerli olup olmadığı sorgulanmış, test sonucu 0.821 olarak bulunmuştur. Bu veri, anket formunun güvenilir ve geçerli olduğunu göstermiştir.

Araştırmanın evreni, Ankara'nın Yenimahalle ilçesinde yaşayan tüketicilerdir. Bu tanıma uygun 450 tüketici ile görüşülmüş, 384 tüketici anket formunu cevaplamayı kabul etmiş, anketlerden 354'ü analize uygun bulunmuş ve bu formlar üzerinden analizler yapılmıştır. Görüşülen müşterilerin %85'i anket formunu cevaplamış, bu formlardan %92'si analiz edilmiştir.

Çalışmada, kadın ve erkek tüketiciler arasında Covid 19 salgını, salgın sürecinde klasik market alışverişi, online market alışverişi ve gelecekteki online market alışveriş davranışı hakkındaki görüşleri arasında farklılık olup olmadığını tespit edilmek üzere t testi uygulanmıştır. Analizler, SPSS istatistik paket programı kullanılarak yapılmıştır.

6. Bulgular

T-Testi bağımsız iki gruba ait ortalamaların birbirinden farklı olup olmadığını tespit etmek için kullanılan istatistiksel bir testtir. Bu çalışmada, t-testi kullanılarak kadın ve erkek tüketicilerin pandemi sürecinde yaşadıkları endişe, bu endişenin market alışverişine etkileri, tüketicilerin pandemi sürecinde online market alışverişine yaklaşımları ve pandemi sonrası dönemde online market alışverişi yapmakla ilgili düşünceleri arasında farklılık olup olmadığını tespit edilmeye çalışılmıştır.

Verilerin tutarlı olup olmadığı, örneklemin analiz için uygun olup olmadığı Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) testi ile, elde edilen verilerin analize uygun olup olmadığı ise Barlett testi ile tespit edilmektedir (Cronbach's Alfa: .821, KMO: .854, Barlett: 1956.823, $p < .05$).

Bulgular değerlendirildiğinde katılımcıların %45'inin kadın, %55'inin erkek olduğu görülmektedir. Katılımcıların %39'u lise ve öncesi mezun iken %61'i lise sonrası eğitilmiş, %57'si 35 ve altı yaşta, %43'ü 35 yaş üstü, %31'i 5.000 TL altında; %69'u 5.000 TL üstünde aylık gelir elde etmektedir. Söz konusu veriler detaylı şekilde ve bir arada Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Araştırmaya Katılanların Tanıtıcı Özellikleri

	Frekans	Yüzde		Frekans	Yüzde
Cinsiyet			Eğitim		
Kadın	161	45	Lise ve öncesi	125	39
Erkek	193	55	Lise sonrası	229	61
Yaş			Aylık Gelir		
35 ve altı	201	57	5.000 TL altı	110	31
35 üstü	153	43	5.000 TL üstü	244	69

Katılımcıların, ankette yer alan ifadeler ile ilgili görüşleri frekans ve yüzde dağılımı halinde Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3 incelendiğinde, katılımcıların %74'ünün 'salgın beni endişelendiriyor' ifadesine katılıyorum veya kesinlikle katılıyorum cevabını verdiği görülmektedir. Katılımcıların %84'ü ise 'salgın, market alışverişi davranışımı etkiledi' ifadesine aynı cevabı vermiştir. Salgın sürecinde markete daha az gidildiği (katılıyorum veya kesinlikle katılıyorum cevabı verenler toplam %88), salgın döneminde alışveriş için markete gitmenin güvenli bulunmadığı (katılıyorum veya kesinlikle katılıyorum cevabı verenler toplam %66), salgın sürecinde hastalık kapma endişesinin online alışverişe yönelttiği (katılıyorum veya kesinlikle katılıyorum cevabı verenler toplam %76) ve online market alışverişinin güvenli olduğunun düşünüldüğü (katılıyorum veya kesinlikle katılıyorum cevabı verenler toplam %80) elde edilen sonuçlardan anlaşılmaktadır.

Tablo 3. Anket formu ile elde edilen veriler

	Kesinlikle katılmıyorum		Katılmıyorum		Kararsızım		Katılıyorum		Kesinlikle katılıyorum	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Pandemi Süreci İle İlgili Genel Düşünceler										
Salgın beni endişelendiriyor.	16	5	28	8	44	12	120	34	146	41
Salgından korunmak için alınan tedbirlerin yeterli olduğunu düşünüyorum.	28	8	68	19	40	11	135	38	83	23
Salgından korunmak için alınan tedbirlere insanların yeteri kadar uyduğunu düşünüyorum.	85	24	115	32	80	23	54	15	20	6

Salgın, tüketici davranışımı etkiledi.	25	7	42	12	30	8	165	47	92	26
Salgın, market alışverişi davranışımı etkiledi.	10	3	15	4	30	8	185	52	114	32
Pandemi Sürecinde Marketlerden Alışveriş Yaparken Virüs Kapma Endişesi ile İlgili Düşünceler										
Salgın sürecinde markete daha az gidiyorum.	8	2	18	5	15	4	125	35	188	53
Alışveriş esnasında ürün fiyatlarına daha az dikkat ediyorum.	34	10	52	15	30	8	158	45	80	23
İhtiyacımı bir marketten alabilmek için ürün çeşidinin fazla olduğu marketi tercih ediyorum.	39	11	46	13	50	14	117	33	102	29
Alışveriş esnasında daha az insan ile karşılaşacağım marketi tercih ediyorum.	35	10	49	14	58	16	108	31	104	29
Markette daha az zaman harcamak için hızlı alışveriş yapabileceğim marketi tercih ediyorum.	24	7	30	8	54	15	125	35	121	34
İndirimlere ve promosyonlara olan ilgim azaldı.	37	10	55	16	40	11	120	34	102	29
Personelin tedbirlere uyup uymadığı market tercihim etkiliyor.	41	12	55	16	85	24	102	29	71	20
Markette alınan tedbirler market tercihim etkiliyor.	29	8	58	16	90	25	99	28	78	22
Salgın döneminde marketten alışveriş yapmayı güvenli buluyorum.	125	35	110	31	50	14	39	11	30	8
Pandemi Sürecinde Online Market Alışverişi ile İlgili Düşünceler										
Salgın sürecinde kısıtlamalar/yasaklar online market alışverişi yapmamda etkili oluyor.	40	11	32	9	26	7	175	49	81	23
Salgın sürecinde hastalık kapma endişem online alışveriş yapmamda etkili oluyor.	32	9	30	8	22	6	187	53	83	23
Bu süreçte daha çok online market alışverişi yapıyorum.	25	7	40	11	21	6	168	47	100	28
Online market alışverişi sağlık açısından güvenli buluyorum.	2	1	15	4	54	15	125	35	158	45
Pandemi Süreci Sonrasında Online Market Alışverişi ile İlgili Düşünceler										
Online market alışverişinde aldığım hizmetten memnunum.	26	7	41	12	58	16	154	44	75	21
Salgın sona erdikten sonra, salgın öncesindeki gibi markete gitmeye devam ederim.	52	15	85	24	63	18	103	29	61	17
Salgın sonrasında da online market alışverişi tercih ederim.	46	13	78	22	75	21	99	28	56	16
Salgın döneminde marketlerin salgına karşı aldığı tedbirler, salgın sonrası market tercihim etkiler.	65	18	73	21	85	24	86	24	45	13

Araştırmaya katılanların cevaplarının raporlanmasını takiben, tüketicilerin Covid-19 salgını ile ilgili düşüncelerinin ve endişelerinin, cinsiyete göre değişiklik gösterip göstermediğinin tespit edilmesi amacıyla t-testi uygulanmış, elde edilen sonuçlar Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. *Pandemi Süreci ile İlgili Endişelerin Cinsiyete Göre Karşılaştırılması İçin T-Testi Tablosu*

Grup	N	Ortalama	Standart Sapma	t	df	P
Kadın	161	4,1554	0,4155	2,21	352	0,035
Erkek	193	3,8511	0,5599			

Tablo 4'te hem kadın tüketicilerin (ortalama 4,1554) hem de erkek tüketicilerin (ortalama 3,8511) Covid-19 salgını hakkında endişeli oldukları, ilave olarak bu endişelerin cinsiyete göre farklılık gösterdiği görülmektedir ($p < .05$). Elde edilen sonuçtan kadın tüketicilerin, erkek tüketicileri göre Covid-19 salgını ile ilgili daha endişeli oldukları anlaşılmaktadır.

Tablo 5'te yer alan bulgular, katılımcıların pandemi sürecinde marketlerden alışveriş yaparken virüs kapma hususunda endişe taşıdıklarına (kadınlar ortalama 4,2115, erkekler ortalama 3,9941) ve bu endişenin cinsiyete göre farklılık gösterdiğine işaret etmektedir ($p < .05$). Bulgulara göre kadın tüketiciler, pandemi sürecinde marketlerden alışveriş yapma konusunda erkek tüketicilerden daha endişelidirler.

Tablo 5. *Pandemi Sürecinde Marketlerden Alışveriş Yaparken Virüs Kapma Endişesinin Cinsiyete Göre Karşılaştırılması İçin T-Testi Tablosu*

Grup	N	Ortalama	Standart Sapma	t	df	P
Kadın	161	4,2115	0,3579	1,95	352	0,027
Erkek	193	3,9941	0,4699			

Hem kadın hem de erkek katılımcılar pandemi sürecinde online market alışverişine sıcak bakmakla birlikte katılımcıların cinsiyeti ile bu yaklaşımları arasında farklılık bulunmadığı Tablo 6'dan anlaşılmaktadır ($p > .05$).

Tablo 6. *Pandemi Sürecinde Online Market Alışverişi Tercihinin Cinsiyete Göre Karşılaştırılması İçin T-Testi Tablosu*

Grup	N	Ortalama	Standart Sapma	t	df	P
Kadın	161	3,5547	0,5399	1,77	352	0,147
Erkek	193	3,7254	0,4179			

Tablo 7 incelendiğinde kadın ve erkeklerin pandemi süreci sonrasında online market alışverişi tercih edecekleri ancak düşünceleri arasında fark olmadığı görülmektedir ($p > .05$).

Tablo 7. *Pandemi Süreci sonrasında Online Market Alışverişi Tercih Etme Düşüncelerinin Cinsiyete Göre Karşılaştırılması İçin T-Testi Tablosu*

Grup	N	Ortalama	Standart Sapma	t	df	P
Kadın	161	3,1822	0,6213	1,95	352	0,205
Erkek	193	3,4045	0,5189			

Analiz sonucunda kadın tüketicilerin, Covid-19 pandemi süreci ve pandemi sürecinde market alışverişi yaparken virüs kapma hususunda erkek tüketicilere oranla daha endişeli oldukları görülmektedir. Katılımcıların pandemi sürecinde online alışverişe olumlu baktıkları ve tercih ettikleri görülmekle birlikte bu tercihte cinsiyete göre bir farklılık bulunmamaktadır. Katılımcılar, cinsiyet açısından bir farklılık olmamakla birlikte, pandemi sonrası süreçte online market alışverişini tercih etmeyi düşünmektedirler.

Çalışmada elde edilen sonuçlar ile çalışmanın hipotezleri karşılaştırıldığında H1 ve H2 hipotezlerinin kabul edildiği, H3 ve H4 hipotezlerinin reddedildiği görülmektedir.

7. Sonuç

Elde edilen sonuçlar hem kadın tüketicilerin hem erkek tüketicilerin pandemiden ve pandemi sürecinde market alışverişi yaparken virüs kapmaktan endişe duyduklarını, bu hususlarda kadın tüketicilerin, erkek tüketicilerden daha endişeli olduklarını göstermektedir. Daha endişeli olmalarına karşın kadın tüketicilerin, online market alışverişini erkek tüketiciler kadar tercih etmedikleri de anlaşılmaktadır. Pandemi sonrasında erkek tüketicilerin online market alışverişini kadın tüketicilerden daha fazla tercih edecekleri de elde edilen sonuçlardan görülmektedir.

Verilerin analizi, kadın tüketicilerin hem pandemiden hem de pandemi döneminde alışveriş için markete gitmekten endişe duyduklarını göstermektedir. Kadın tüketicilerin pandemi sürecinde market alışverişi yapmaktan duydukları endişe, pandemiden duydukları endişeden daha fazladır. Bu durum kadın tüketicilerin marketlerde bulaşı riskinin daha yüksek olduğunu düşündüklerine işaret etmektedir. Aynı düşünce erkek tüketiciler için de geçerlidir. Tüketicilerin marketleri bulaşı riskinin yüksek olduğu yerler olarak görmesi, perakende sektörü için önemli bir handikaptır. Perakende mağazaların, pandemi ile mücadele kapsamında aldıkları önlemleri tüketicilere daha fazla duyurarak, tüketicilerin bu konudaki görüşlerini değiştirecek adımlar atmaları faydalı olacaktır.

Sonuçlar incelendiğinde, online alışveriş tercihinin, pandemi ve marketten alışveriş yaparken virüs kapma endişesinden daha düşük olduğu görülmektedir. Erkek tüketicilere oranla daha endişeli olan kadın tüketicilerin, online alışverişi erkek tüketicilerin daha az tercih etmektedir. Bu durum tüketicilerin bir kısmının pandemi ve marketlerde virüs kapma endişesi yaşamalarına karşın alışveriş için marketlere gitmekte, online alışverişi tercih etmemekte ısrar ettiklerini göstermektedir. Bu haliyle tüketicilerin bir kısmı endişelerine karşın eski alışkanlıklarını sürdürmektedir. Bu grubun online alışverişe adapte olabilmeleri için perakende firmaların tüketicilerin davranışını değiştirmeye yönelik pazarlama çalışmaları

yapmaları gerektiği görülmektedir. Pazarlama çalışmalarında endişenin yüksek olmasına karşın online market alışverişini, erkek tüketicilerden daha az tercih eden kadın tüketicilere yönelik özel uygulamalara da yer verilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Pandemi sürecinde markete gitmekten vazgeçen ve online market alışverişini tercih eden tüketicilerin bir kısmı, pandemi sonrasında online alışverişten vazgeçip yeniden alışveriş için markete gitmeye başlayacaklarını ifade etmektedir. Kadın tüketicilerin bu konudaki eğilimi, erkek tüketicilerden daha yüksektir. Bu düşünce pandemi sonrasında online market alışverişlerinde pandemi sürecine göre azalma olacağına işaret etmektedir. Online market alışverişine yatırım yapan perakende firmalarının, söz konusu azalmayı önleyecek ve tüketicileri online alışverişe sadık kılacak önlemler almaları faydalı olacaktır.

Çalışma, Ankara'nın Yenimahalle ilçesinde yaşayan tüketicileri esas alarak ve yüzyüze görüşmelerle elde edilen bilgiler kullanılarak tamamlanmıştır. Çalışma, pandeminin ülke gündeminde ilk sıralarda olduğu bir dönemde yapılmıştır. Çalışmada sadece cinsiyet esas alınarak karşılaştırma yapılmıştır. Farklı bir lokasyonda, pandeminin gündemde geri sıralara düştüğü zamanda, diğer demografik özellikler de dikkate alınarak çalışma yapılması faydalı olabilecektir.

Kaynakça

- Ailawadi, K.L. & Keller, K.L. (2004). Understanding retail branding: conceptual insights and research priorities, *Journal of Retailing*, 80(4), 331-342.
- Alirour, M, Hajaliakbari F, Javanbakht N, (2011). The İmpact of Web-Marketing Mix (4S) on Development of Tourism Industry in Iran. *International Journal of Business and Social Science*, 2 (6): 267- 274.
- Altunışık, R., Mert, K. (2001). Tüketicilerin Alışveriş Merkezlerindeki Satınalma Davranışları Üzerine Bir Saha Çalışması: Tüketiciler Kontrolü Yitiriyor mu? 6. Ulusay Pazarlama Kongresi, Erzurum, S.145-152
- Altunışık, R., Özdemir, Ş., Torlak, Ö. (2002). *Modern Pazarlama* (Değişim Yayınları, İstanbul).
- Arslan, M., Bakır, O. (2010). Tüketicilerin İlgilenim Düzeylerine Göre Alışveriş Merkezlerini Tercih Etme ve Sadakat Etkisi. *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, 28 (1), 227-259.
- Cheung, C M K., Lee, M K O. (2006). Understanding Consumer Trust in Internet Shopping: A Multidisciplinary Approach. *Journal of The Association for Information Science and Technology* 8 (12): 479-492.
- Cheung, C M K., Zhu, L., Kwong, T., Chan, G., Limayem, M. (2003). Online Customer Behaviour: A Review and Agenda for Future Research. 16. *Bled eCommerce Conference*, Bled Slovenia, Haziran 9–11, <http://aisel.aisnet.org/cgi/viewcontent.cgi?article=1112&context=bled2003> (09 Ağustos 2017).
- Childers, T L., Carr, C L., Peck, J., Carson, S. (2001). Hedonic and Utilitarian Motivations For Retail Shopping Behavior. *Journal of Retailing*, 77 (4): 51-53.
- Constantinides, E. (2002). The 4 Web-Marketing Mix Model. *Electronic Commerce Research and Applications*, No 1: 57–76.
- Dange, U., Kumar, V. (2012). A Study of Factors Affecting Online Buying Behaviour: A Conceptual Model, https://papers.ssrn.com/sol3/Papers.cfm?abstract_id=2285350, (11 Aralık 2017).
- Davis, F D., Bagozzi, R P., Warshaw, P R. (1989). User Acceptance of Computer Technology: A Comparison of Two Theoretical Models. *Management Science*, 35 (8): 982 – 1003.
- Dziewanowska, K. (2015). Dimensions of Real and Virtual Consumer Experiences. University of Warsaw, Faculty of Management, Working Paper Series No 4/November: 1 – 55.
- Elia, M. (2009). *Internet Marketing, Web Site Design and Consumer Behaviour*. University of Manchester, https://studentnet.cs.manchester.ac.uk/resources/library/thesis_abstracts/MSc09/FullText/EliaMiranda.pdf (09 Ağustos 2017)
- Foucault. B E,, Scheufele. D A, (2002). Web vs Campus Store? Why Students Buy Textbooks Online. *Journal of Consumer Marketing*, 19 (5): 409-423.
- Koç, E. (2015). *Tüketici Davranışı ve Pazarlama Stratejisi* (Seçkin Yayınları, Ankara).
- Li, N., Zhang, P. (2002). Consumer Online Shopping Attitudes and Behaviour: An Assessment of Research. *Eighth Americas Conference on Information Systems*: 508 – 517.
- Lindquist, J. (1974). Meaning of Image: A Survey of Empirical and Hypothetical Evidence. *Journal of Retailing*, 50(4), 29-38.
- Nevin, J. Houston, M. (1980). Image As A Component of Attraction to Intraurban Shopping Areas. *Journal of retailing*, 56(1), 77-93.

- Nicholson, M., Clarke, I., Blakenmore, M. (2001). Multichannel Consumer Behaviour in the Retail Fashion Sector: Toward a Longitudinal Ethnography. *Proceedings of the 11th International Conference on Research in the Distributive Trades*, Tilburg, The Netherlands; 26 – 42.
- Odabaşı, Y., Barış, G. (2014). *Tüketici Davranışı* (MediaCat, İstanbul).
- Odabaşı, Y., Oyman, M. (2002). *Pazarlama İletişimi Yönetimi*, (MediaCat, İstanbul)
- Özen, H., Kodaz, N. (2012). Utilitarian or Hedonic? Cross Cultural Study In Online Shopping, *World Marketing Congress Cultural Perspective in Marketing*, 28.08-01.09: 238 – 243.
- Russo, J E. (2002). "Aiding purchase decisions on the Internet", *Proceedings of the Winter International Conference on Advances in Infrastructure for Electronic Business, Education, Science and Medicine on the Internet*, citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.. (28 Temmuz 2017).
- Suki, N M., Suki, N M. (2013). Consumer Online Shopping Behavior: The Effect of Internet Marketing Environment, Product Characteristics, Familiarity and Confidence and Promotional Offer. *World Academy of Science, Engineering and Technology, International Journal of Social, Behavioral, Educational, Economic, Business and Industrial Engineering*, 7 (3): 814 – 819.
- Torlak, Ö. (2007). Tüketicilerin Değişen Hayat Tarzları Postmodern Dünyada Tüketimi Yeniden Anlamlandıracak Yeni Müşteri, (Editörler: Remzi Altunışık ve Ömer Torlak), İstanbul: Hayat Yayınları, 137-161.
- Turban, E., Lee, J., King, D., Chung, H M. (2000). *Electronic Commerce A Manageriel Perspective* (Prentice Hall Inc, New Jersey).
- Uygun, M., Özçiftçi, V., Divanoğlu, S U. (2011). Tüketicilerin Online Alışveriş Davranışını Etkileyen Faktörler. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3 (2): 373 – 385.
- Vellido, A., Lisboa, P J G., Meehan, K. (2000). Quantitative Characterization and Prediction of Online Purchasing Behavior: A Latent Variable Approach. *International Journal of Electronic Commerce*, 4 (4): 83-104.
- Zhou, L., Dai, L., Zhang, D. (2007). Online Shopping Acceptance Model – A Critical Survey Of Consumer Factors In Online Shopping. *Journal of Electronic Commerce Research* 8 (1): 41 – 62.
- <https://www.dunya.com/ekonomi/online-markete-katilimlar-hiz-kazandi-haberi-479966> Erişim Tarihi 01.10.2020
- <https://www.marketingturkiye.com.tr/haberler/pandemi-doneminin-yukselen-markalari/> Erişim Tarihi: 08.10.2020

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 28.01.2021 Kabul/Accepted: 10.05.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 595-609

BALIŞEYH/KIRIKKALE'DE BİTKİSEL ÜRETİCİLERİN KARŞILAŞTIKLARI SORUNLARI TESPİTE YÖNELİK AMPİRİK BİR ÇALIŞMA

Serhan KESKİNⁱ, Alper KAHRAMANⁱⁱ

Öz

Bitkisel üretim ekonominin önemli ayaklarından bir tanesi ve stratejik bir alandır. Türkiye'de bitkisel üretime ilişkin verilerin gelişimi, sektörde gerileme olduğunu göstermektedir. Bu gerilemenin sürmesi derin toplumsal sorunlarla karşılaşılmasına neden olabilecektir. Bu sorunların tespit edilmesi ve çözüm önerileri geliştirilmesi amacıyla konumu itibarıyla İç Anadolu Bölgesi'nde yer alan ve örnek teşkil edebilecek, Balıışeyh/Kırıkkale ilçesinde bir çalışma yürütülmüştür. Çalışmada, bitkisel üreticilerin sorunlarının tespit edilmesi ve bu sorunlara çözüm önerilmesi amaçlanmıştır. Çalışma sonucunda tarım üreticilerinin karşılaştıkları temel sorunların finansman, bilgi/egitim ve altyapı eksiklikleri olduğu tespit edilmiştir. Bu eksikliklerin giderilmesi, üreticilerin verimli ve kârlı şekilde üretim yapmasına katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Balıışeyh/Kırıkkale, Bitkisel Üretim, Sürdürülebilirlik.

An Empirical Study to Identify the Problems Faced by Vegetative Producers in Balıışeyh/Kırıkkale

Abstract

The vegetative production is one of the most important part of the economy and it is also a strategic area. But the variation of data on vegetative production in Turkey shows that there is a decline in the sector. Continuation of this decline may cause deep social problems. In order to identify these problems and develop solution proposals, a study was carried out in the town of Balıışeyh / Kırıkkale, that can be an example for the Central Anatolia Region. In the study, it is aimed to identify the problems of vegetative producers and to propose solutions to these problems. As a result of the study, the problems faced by the vegetative producers were identified as lack of finance, lack of information/education and lack of infrastructure. Elimination of these deficiencies will contribute to producers to produce efficiently and profitably.

Keywords: Balıışeyh/Kırıkkale, Vegetative Production, Sustainability.

ⁱ Dr, T.C. Ziraat Bankası, drserhankeskin@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0001-8282-3358

ⁱⁱ T.C. Ziraat Bankası, kahramanalper89@gmail.com

Giriş

Tarım sektörü, ülke ekonomileri için stratejik bir sektördür. Temel besinlerin temin edilmesinden başlamak üzere üretimi, istihdamı destekleyen, katma değer artışı sağlayan ve döviz kazandırıcı rolü de bulunan tarım sektörü ekonominin temel ayaklarından bir tanesidir. 2018 yılı verilerine göre Türkiye’de Gayri Safi Milli Hasılanın %6,2’si tarım sektöründen gelmektedir. Tarım üretiminin %37,5’i ise bitkisel üretimden sağlanmaktadır. Türkiye’de tarım sektörü 2018 yılında bir önceki yıla göre %2,6 büyürken, bitkisel üretimdeki büyüme oranı %11,9 olarak gerçekleşmiştir. Ancak 2010 yılında 24.395.000 hektar alan ekilirken, bu rakam 2019 yılında 23.094.000 hektara gerilemiştir. 2010 yılında tarım sektöründe çalışan sayısı 1.101.131 kişi iken 2020 yılında %47 azalarak 586.114 kişi olarak gerçekleşmiştir¹.

Bu veriler, ekonominin önemli bir alanı olan tarım sektöründe bitkisel üretimde önemli sorunlar yaşandığını, bu sorunlar nedeniyle ekilen alanın ve çalışan sayısının gerilediğini, bitkisel ürünlerin ithal edilmesinin kaçınılmaz hale geldiğini göstermektedir. Sorunların giderilmesi, bu gidişatı olumlu yöne çevirebilecektir. Sorunların giderilebilmesi için de öncelikle yapılacak çalışmalarla sorunların tespit edilmesi gerekmektedir. Tarım sektöründe yaşanan sorunları tespit etmeye yönelik yapılan çalışmalara literatürde yer verilmiştir.

Kızılaslan ve Taner (2011) çalışmalarında, örtü altı sebze yetiştiriciliğinde üreticilerin karşılaştığı teknik ve ekonomik sorunları araştırmışlardır. Bu çalışmada, organik sebzeçilik eğitimlerinin, üreticilerin bilgi ve farkındalıklarını geliştirici etki yaptığı sonucuna ulaşılmıştır. Üreticilerin her ne kadar organik örtü altı sebzeçilik konusunda sağlıklı beslenme olarak bir alguları olsa da kimyasalların toprağı kirlettiği konusunda bilgi düzeylerinin eksik kaldığı tespit edilmiştir. Ayrıca satışta ve pazar bulmada, üreticilerin desteklenmesi ve yol gösterilmesi en önemli konular arasında görülmüştür. Benzer bir biçimde zararlılarla mücadelede de özellikle organik tarımda bazı sorunlar yaşandığı anlaşılmış, bu konuda sürekli destek alınabilecek bilgi ofisleri açılması ve konu uzmanı teknik elemanların bu yerel ofislerde istihdam edilmesi önerilmiştir.

Başka bir çalışmada Uçak (2011), ülkemizde uygulanmakta olan miras hukukunun, tarım arazilerinin parçalanmasına, işletme büyüklüklerinin küçülmesine ve dolayısı ile tarımsal verimliliğin azaltılmasına yol açtığını ifade etmektedir. Tarım işletmelerinin küçülmesi önemli oranda ölçek ekonomisi problemlerine neden olmakta, üretim azalan verimlere doğru yönelmektedir. Sonuç olarak küçük işletmeler yetersiz gelirleri ile artan üretim maliyetlerini karşılayamadığından tarımsal faaliyetleri bırakmak zorunda kalmaktadır.

Sağlam (2013) tarafından yapılan araştırmada; Uşak İli belde ve köylerinde üretici örgütlerinin sayısı olarak yeterli olduğu ancak yeteri kadar etkin olmadıkları, üreticilerin örgütlenme potansiyellerinin yüksek olduğu, ancak örgütlenme hakkında yeterli ve gerekli

¹ <https://tr.euronews.com/2020/05/14/turkiye-de-ciftci-sayisi-yuzde-38-dustu-tarim-alani-yuzde-12-azaldi>

bilgiye sahip olmadıkları görülmüştür. Ayrıca örgütlenme bilincinin tam yerleşmediği, örgütlenme ile ilgili yaygın çalışmalarının yetersiz olduğu, üreticilerin bilgi almak için yeterli çaba içinde olmadığı tespit edilmiştir. Bu çalışma içerisinde ele alınan tüm faktörler bir arada düşünüldüğünde, üreticilerin işletmelerine gerekli yatırımı yapabilmesi, gerekli olan girdileri zamanında alıp kullanabilmesi, ürünlerini uygun fiyattan pazarlayabilmesi, haklarını savunabilmesi, tarımsal politikalara katkı sağlayabilmesi ve kırsal kesimin sürdürülebilir bir büyüme yakalayabilmesi için tarımsal üreticilerin mutlaka etkin bir şekilde örgütlenmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Uysal (2013) çalışmasında, Türkiye'de bitkisel üretimin temel sorunlarını, verimlilik, pazarlama ve destekler olarak üç genel konuda toplanmıştır. Bitkisel üretimin zayıf yönleri işletmelerin küçük, arazilerin parçalı ve dağınık olması, ürün bazında orta-uzun vadeli tarım politikalarının eksikliği, sertifikalı tohum, fide ve fidan üretiminde ve kullanımında yetersizliktir. Ayrıca, pazarlama ağı ve altyapısının (taşıma, soğuk ve kontrollü depolama vb.) yetersiz olması, çiftçilerin mali gücünün zayıf, eğitim düzeylerinin düşük oluşu diğer olumsuzluklardır. Ürünlere verilen desteğin özendirici olmaması dolayısıyla üretim miktarı ve ürün kalitesinin azalması, girdi maliyetlerinin yüksekliği ve dışa bağımlılık, bitkisel ürünlerde üretimden tüketime kadar geçen aşamada tam anlamıyla standartlara ulaşamamış olması, iklim değişiklikleri, su kaynaklarının azalması ve kuraklık, sanayinin gelişmesine bağlı olarak ekolojik dengenin bozulması, tarımsal biyoteknolojinin uygulamalarındaki yetersizlikler ve biyogüvenlik sistemlerinin kurulmamış olması da bitkisel üretimi tehdit eden diğer unsurlar olarak değerlendirilmektedir.

Berjan ve arkadaşlarının (2015) Bosna, Karadağ ve Sırbistan'ın kırsal alanlardaki sorunlarına yönelik çalışmasında elde edilen verilere göre; kırsal alanlarda karşılaşılan yaygın sorunlardan biri, düşük insan sermayesi ile ilgilidir. Bunun politika uygulaması ve politika izleme ve değerlendirmesi açısından da etkileri vardır. Uygulama aşaması için, yüksek eğitim seviyesine sahip, yetkin ve iç kaynaklı insan sermayesine sahip olunması gerektiği ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca kırsal işletmeler için yerel pazarların küçük olması, kırsal alanlardaki potansiyel müşterilerin seyrek dağılımı ve kredilere erişimin daha zor olması nedeniyle, kentsel tabanlı emsallerine kıyasla birçok dezavantajla karşı karşıyadır.

Manegar (2015) araştırmasında, Karnataka'daki tarım sektörünün, bilişim sektörü devlet için başlıca gelir kaynağı haline geldiğinden beri, ihmal edildiğini iddia etmektedir. Dejeneratif tarım yöntemleri ve zayıf politika yapıları, Karnataka'nın tarım sektörünün büyümesini engellerken, değişen iklim koşullarının çiftçiler için durumu daha da kötüleştirdiği ifade edilmektedir. Başlıca sorunlar ise küçük ve parçalanmış araziler, kaliteli tohumlar için çoğunluğun ulaşamayacağı fahiş fiyatlar, Hindistan topraklarının binlerce yıldır nadasa bırakılmadan ekin yetiştirmek için kullanılması ve verim düşüklüğü olarak sıralanmıştır. Ülkenin bazı bölgelerinde büyük ölçekli mekanizasyon bulunmasına rağmen, bitkisel faaliyetlerin çoğunun basit ve geleneksel aletler kullanılarak ve insan eliyle yapılması, diğer bir sorun olarak tespit edilmiştir.

Özbay, Ergun, Osmanoğlu ve Çakır (2015) çalışmalarında Bingöl ilinin bitkisel üretim açısından mevcut durumunu, sorunları ve çözüm önerilerini incelenmişlerdir. Bingöl’de, bitkisel üretimde teknoloji kullanımının yeterli olmadığı, bitkisel üretimin küçük alanlarda yapıldığı, üretim ve verimin artırılması için işletmelerin sermayeye ihtiyaç duyduğu ifade edilmektedir. Yanlış sulama yapılmasının, verilen suyun büyük kısmının buharlaşma nedeni ile kaybolmasının sorunlar arasında olduğu tespit edilmiştir. İşletmelerde geleneksel yöntemlerin kullanılması, tarım işletmelerinin küçük ve parçalı yapıda olması, üreticinin/yetistiricinin eğitim ve bilgi düzeyinin düşüklüğü, bölgeye uygun çeşitlerin kullanılmaması gibi nedenlerden dolayı birçok bitkisel üründe verimin Türkiye ortalamasının altında olduğu anlatılmaktadır.

Bulut (2017 ve 2016) Sivas ve Kayseri’de tahıl tarımı verimlilik sorunları ve çözüm önerileri konulu çalışmasında, verimi ve üretim miktarını doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen çok sayıda faktörden söz etmektedir. Çalışmalarda, yöredeki bitkisel işletmelerde sermaye ve teknik bilgi eksikliği, tarımla uğraşan nüfusun yaşlı ve eğitim düzeyinin düşük olduğu, ilgili kuruluşların bitkisel yayım faaliyetlerinin yetersiz kaldığı ifade edilmektedir. Potansiyel verimi düşük yerel çeşitlerin ekiliş oranları yüksek, sertifikalı tohumluk kullanım oranının çok düşük olması sorunlar arasında sayılmaktadır. Toprak işleme ve tohum yatağı hazırlığındaki yanlışlıklar, kışlık ekimlerin geciktirilmesi ve yüksek oranda yazlık ekim yapılması, ekim işlemlerinin genellikle serpme yöntemle yapılması, ahır gübresinin yakacak olarak kullanılması, kimyasal gübre uygulamalarındaki yetersizlikler ve yabancı otlarla mücadele edilmemesi tahıl verim düşüklüğünün sebepleri arasında sayılmaktadır.

Makal vd. (2017), Batı Bengal Eyaletindeki çiftçiler arasında bitkisel gelişme, çeşitli modernleşme ve gelişme faktörlerinin Batı Bengal’deki çiftçilerin hem yaşamını hem de tarım ekonomisini nasıl etkilediğini anlamak amacıyla araştırma yapmıştır. Çalışmadan elde edilen verilere göre, çiftçiliğin tüm girdilerinin fiyatları gün geçtikçe artmaktadır. Görüşülen çiftçilerin çoğu, sadece iklim ve hastalığın olumsuz etkileri nedeniyle değil, aynı zamanda emtia fiyatları düşmeye devam ederken üretim maliyetlerinin de artmaya devam etmesi nedeniyle çiftçiliğin giderek daha fazla kârsız hale geldiğinden şikâyet etmektedir. Çiftçiler, makine ve sulama pompalarını çalıştırmak için büyük miktarlarda yakıt kullanmaktadır. Bu nedenle, yakıt fiyatlarının yükselmesi kâr marjlarını ciddi şekilde düşürmektedir. Ayrıca çalışmada, çiftçilerin emtia mahsullerinin düşük fiyatları, düşük kârları ve değişken pazarlama alanlarının, iklim değişkenliğinden daha büyük bir sorun olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yukarıda bahsi geçen çiftçilik sorunları ile ilgili devlet desteklerine kesin ihtiyaç olduğu saptanmıştır.

Arıcı (2018) çalışmasında; tarımsal sorunların tespiti için Pamukova coğrafyasında yer alan çiftçiler ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Araştırma sonucunda; Pamukova’da yaşanan tarımsal sorunların daha çok üretim ve pazarlamaya bağlı sorunlar olduğu tespit edilmiş olup, çiftçinin gelir getireceğini tahmin ettiği ürüne yönelmesinde örgütlenme eksikliği ve pazarlama gibi sorunlar olduğu, bu sorunların temelinde ise daha çok üretim ve pazarlama yapısının organizasyonu, yani bir planlama eksikliğinin olduğu sonucuna varılmıştır.

Sekülü (2019), Edirne ili Keşan ilçesi üreticilerinin Trakya Bölgesindeki tarım sorunlarını değerlendirdiği araştırmasında, ilk olarak Trakya Bölgesinin coğrafik, sosyo-ekonomik ve demografik özelliklerini ele almıştır. Bu araştırmanın sonuçlarına göre tarımsal üretim miktarında, yüksek girdi maliyetlerinin, yüksek girdi maliyetleri ile yetiştirilen ürünlerin satışında karşılaşılan düşük fiyatlı satış koşullarının, bitki hastalık ve zararlıların etkileri ile bu hastalık ve zararlılarla mücadelenin maddi, manevi külfetleri ve kısıtlı sulama imkânlarının büyük etkisi bulunduğu ifade edilmektedir.

Yaşa ve Kutlar (2019) çalışmalarında, Diyarbakır ilinde toplam mısır üretiminin %74,4'ünü karşılayan Bismil ve Silvan ilçelerini araştırma alanı olarak belirlemiştir. Çalışmada elde edilen verilerden, Tarım ve Orman İl Müdürlüğü tarafından üreticilerin ihtiyaç duyduğu gübreleme, hastalık ve zararlılarla mücadele gibi konularda eğitimler verilmesinin faydalı olacağı ve aynı zamanda üreticilerin fiyat oluşumunda etkin olamamaları, devlet desteğinin az olması, pazarlama kanallarının yetersiz kalması, TMO'nun ürün alım işlemlerinin çok, kurutma ve depolama maliyetlerinin yüksek olması, lisanslı depo sayısının az olması gibi sorunlar yaşadıkları çalışmada tespit edilmiştir.

Demir (2020) Türk tarım sektörünün, tarımda karşılaşılan arz açıkları, ürün stoklama-depolama zorlukları, üretim aşındaki araçların çokluğu ve bunun ürün fiyatlarını direkt etkilemesi, ürün üretim ve teslim aşamalarındaki teknolojik gerilik, kötü hava koşulları, aşırı ve düzensiz yağışlar, sel ve dolu felaketleri gibi meteorolojik sebepler nedeniyle azalan üretim, dolaylı olarak bunların sebep olduğu gıda enflasyonu gibi çok sayıda yapısal sorunla karşı karşıya olduğunu söylemektedir.

AB'ye üye ülkelerde, tarım sektörünün sorunlarının giderilerek çok yönlü olarak gelişiminin sağlanması için sürdürülebilir gelişmeye ihtiyaç duyulmaktadır. Tarımın gelişmesi, kırsal bölgelerin de gelişmesini sağlayacaktır. Bitkisel üretimin gelişmesi ile nüfusun yoğun olduğu yerleşim yerlerinden kırsal kesimlere geri dönüş, nüfus yoğun yerlerdeki sorunlarında azalmasına katkı verecektir. Ancak kırsal alanlarda sosyal alt yapının genişletilmesi ve hizmetlerin artırılması öncelikli konulardandır (Chmielewska, 2009, s.130)

Bir başka çalışmada ise üreticilerin organize olmakta zorlandıkları, yüksek ücret veya detaylı prosedürler nedeniyle bitkisel faaliyetlere destek veren organizasyonlara üye olmakta sıkıntı yaşadıkları, üye olsalar dahi organizasyonun desteklerinden faydalanmakta problemlerle karşılaştıkları anlatılmakta, üyelik süreçlerinin kolaylaştırılması, varsa üyelik ücretlerinin kaldırılması veya düşürülmesi ve üreticilerle organizasyon görevlileri arasındaki iletişimin geliştirilmesi önerilmektedir (Kusz, 2019, s.49). Tarım sektörünün beş temel problemi olarak tarım arazilerinin yeterli olmaması, kaynakların sınırlı olması, ürün çeşitliliğinin azalması, yapay alternatiflerin kullanılmaması ve finansal desteğin yetersiz kalması olarak sıralanmıştır².

² <https://startupback.com/problems-of-agriculture-solutions/>

Sektörde arazi kullanımı ile ilgili sorunları tespit etmeye yönelik bir çalışmada, bitkisel arazilerin daha iyi kullanılabilmesi için arazileri geliştirme ve kullanmaya yönelik düzenlemelere daha fazla önem verilmesi, arazi kaybına ve verim düşüklüğüne neden olan sorunların giderilmesi, arazilerin daha verimli kullanılmasına yönelik çalışma yapılması, arazi kullanımının doğal kaynaklara zarar vermeyecek şekilde planlanması ve satış, miras, hediye etme gibi tercihler sonucunda arazilerin bölünmesinin önüne geçilmesi gerektiği hususlarına vurgu yapılmıştır (Espoloy vd. 2018). Tarım sektörünün yaşadığı sorunları çözmeye yönelik olarak mahsul yönetimi, haşere yönetimi, hastalık yönetimi, bitkisel ürün planlamaları ve depolama kontrolleri ve toprak ve sulama yönetimi konularında çalışmalar yapılması önerilmektedir (Bannerjee, vd. 2018).

Tarım sektörünün pazarlama sorunlarının tespitine yönelik Hindistan'da yapılan çalışmada üreticilerin satış noktalarının bulunmaması, borçların ödenmesi için bir an önce satış yapma baskısı, nakliye sıkıntıları, istenmeyen atıkların tasfiyesi, araçlar, düzensiz pazar, pazar bilgi eksikliği, organizasyon eksikliği, ürünlerin kalitesine göre sınıflandırılmamaları, finansman eksikliği ve elverişsiz koşullar ana sorunlar olarak tespit edilmiştir (Kumar, 2018, s.297-298).

Bitkisel üreticilerin sorunlarını tespite ilişkin yapılan çalışmalarda elde edilen sonuçlar Tablo 1'de toplu halde gösterilmektedir.

600

Tablo 1: Bitkisel Üretimde Karşılaşılan Sorunlar

Kızılaslan ve Taner (2011)	Satış yapamama, pazar bulamama, zararlılarla mücadele
Uçak (2011)	Parçalı araziler ve küçük işletmeler
Sağlam (2013)	Örgütlenme hakkında yeterli ve gerekli bilgi eksikliği
Uysal (2013)	İşletmelerin küçüklüğü, arazilerin parçalı ve dağınık olması; pazarlama ağı ve altyapısının yetersiz olması; çiftçilerin mali gücünün zayıf, eğitim düzeylerinin düşük oluşu
Berjan vd (2015)	Düşük insan sermayesi, yerel pazarların küçük olması
Manegar (2015)	Değişen iklim koşulları, kaliteli tohum fiyatlarının yüksekliği
Özbay, Ergun, Osmanoğlu ve Çakır (2015)	Geleneksel yöntemlerin kullanılması, tarım işletmelerinin küçüklüğü, düşük eğitim ve bilgi düzeyi
Bulut (2017 ve 2016)	Sermaye ve teknik bilgi eksikliği, tarımla uğraşan nüfusun yaşlı ve eğitim düzeyinin düşük oluşu
Makal vd. (2017)	Yetersiz kâr marjı; değişken pazarlama alanları ile iklim koşullarının ters etkisi
Arıcı (2018)	Örgütlenme ve pazarlama eksikliği
Sekülü (2019)	Yüksek girdi maliyetleri, düşük fiyatlı satış koşulları, bitki hastalık ve zararlıların etkileri
Yaşa ve Kutlar (2019)	Üreticilerin fiyat oluşumunda etkin olamamaları, devlet desteğinin az olması, pazarlama kanallarının yetersiz kalması,

Yöntem

Bu araştırmada, Balıışeyh/Kırıkkale'de bitkisel üretim yapan kişilerin, üretim esnasında karşılaştıkları sorunların tespit edilmesi, tespit edilen sorunlara çözüm önerileri getirilmesi, öneriler ile üretimde verimliliğin ve karlılığın artırılmasına katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Çalışma Balıışeyh/Kırıkkale ilçesinde yürütülmüştür. Balıışeyh/Kırıkkale ilçesi, İç Anadolu'nun ortasında, Kırıkkale'ye 18 km, Ankara'ya 97 km, Çankırı'ya 97 km, Yozgat'a 119 km, Kırşehir'e 135 km, Çorum'a 144 km mesafededir. Bu haliyle sosyolojik, coğrafi ve meteorolojik koşulları ile İç Anadolu genelini yansıtabilen ve İç Anadolu genelinde olduğu gibi bitkisel ve hayvansal üretimin yapıldığı bir yerleşim yeridir. Çalışmayı yürütenlerin ilçede tarımın finansmanı alanında görev yapıyor olmaları ve bitkisel üretim yapan üreticileri yakinen tanıyor olmaları yürütülecek bir çalışmada doğru sonuçlara ulaşılma ihtimalini artıracak bir durumdur. Bu haliyle Balıışeyh'te bitkisel üreticileri hedef alan çalışmada elde edilecek sonuçların, Balıışeyh ve civarında yaşayan yaklaşık 250.000 bitkisel üreticiyi ilgilendireceği düşünülmektedir.

Balıışeyh/Kırıkkale'de yıllar itibariyle toplam tarım arazisi alanı ve ekilen alan bilgileri Tablo 1'de gösterilmektedir. Yıllar itibariyle gelişmeyi net olarak görmek amacıyla Tablo 1'de 2001 yılı verisi 100 olarak alınmış ve takip eden yıllar 2001 yılı baz alınarak hesaplanmıştır. Tablo 1'de 2001 yılında 100 birim olan toplam tarım arazisi miktarı 2019 yılına gelindiğinde %8,06 azalarak 91,94'e gerilemiştir. Aynı dönemde ekilen alan miktarı %14,16 azalarak 85,84 olarak gerçekleşmiştir. Düşüş, bitkisel üretici sayılarında daha yüksek oranda gözlenmektedir. 2019 yılı bitkisel üretici sayısı, 2008 yılı bitkisel üretici sayısına göre %46,28 düşmüştür.

Tablo 2 ve 3'te yer alan veriler, Balıışeyh/Kırıkkale ilçesinde yıllar itibariyle ve düzenli şekilde toplam tarım alanı, ekilen alan ve bitkisel üretici sayılarında düşüş olduğuna işaret etmektedir. Özellikle diğer verilere oranla bitkisel üretici sayısındaki yüksek oranlı düşüş dikkat çekmektedir.

Tablo 2: Yıllar İtibariyle Bitkisel Üretim Verileri

Yıl	2001	2005	2010	2015	2019
Toplam Tarım Alanı %	100,00	100,51	95,12	93,99	91,94
Ekilen Alan %	100,00	99,99	90,27	87,85	85,84

Kaynak: www.tarimorman.gov.tr

Tablo 3: Yıllar İtibariyle Bitkisel Üretici Sayısı

Yıl	2008	2010	2015	2019
Bitkisel Üretici Sayısı Değişimi	100,00	97,46	70,68	53,72

Kaynak:www.sgk.gov.tr

Araştırma, ilk bölüm teorik ve ikinci bölüm uygulama olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Teorik bölüm literatür taraması içermektedir. Bu bölüm için bitkisel üretim sırasında karşılaşılan sorunların incelendiği araştırmalar incelenmiştir. Uygulama bölümünde, bitkisel üretim yapan kişilerden bilgi toplamak amacıyla 18 adet ifade içeren anket formu geliştirilmiştir. Anket formu, kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum, kararsızım, katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum cevapları olan, beşli likert ölçeğine göre hazırlanmıştır. Anket formu literatürde bitkisel üretim esnasında karşılaşılan sorunları tespit etmek amacıyla yapılmış çalışmalardan faydalanılarak oluşturulmuştur. Anket formu ile Balıışeyh/Kırıkkale’de bitkisel üretim yapan kişilerden bilgi istenmiştir.

Saha çalışması öncesinde gerekli düzenlemeleri yapmak ve anket formuna son halini vermek üzere 15 kişilik bir grup ile çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada alınan geri dönüşler dikkate alınarak anket formu güncellenmiştir. Analize başlamadan anketin güvenilir ve geçerli olup olmadığı sorgulanmıştır. Bu amaçla Cronbach’s Alfa testi uygulanmıştır. Cronbach’s Alfa, 0 ile 1 arasında değer alan bir testtir. Değer, bire yaklaştıkça geçerlilik ve güvenilirlik artmaktadır. Anket geneli için uygulanan Cronbach’s Alfa test sonucu .881 olarak bulunmuş ve anket formunun güvenilir ve geçerli olduğu görülmüştür.

Araştırmanın evreni, Balıışeyh/Kırıkkale’de bitkisel üretim yapan kişilerdir. Bu kişilerle yüz yüze görüşme yapılmış, çalışma hakkında bilgi verilmiş ve anket formu doldurulmuştur. Formlardan 50’si değerlendirmeye alınmıştır.

Bulgular

Balıışeyh/Kırıkkale’de bitkisel üretim yapan kişilerin, bitkisel üretim sürecinde karşılaştıkları sorunların tespit edilmesi, tespit edilen sorunlara çözüm önerileri getirilmesi, öneriler ile bitkisel üretimde verimliliğin ve karlılığın artırılmasına katkı sağlanması amacıyla bir saha çalışması yapılmıştır. Saha çalışmasına katılan kişilerin demografik özellikleri Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4’te yer alan veriler katılımcıların %52’sinin 45 yaş üzerinde, %86’sının 36 yaş üzerinde olduğunu göstermektedir.

Katılımcıların %50’si ilk ve ortaokul mezunu iken, %90’ı lise ve öncesi eğitimlidir. Üreticilerin %84’ü 51 dönümden fazla arazi işlemektedir. Bu veriler Balıışeyh / Kırıkkale’de yüksek yaş ve düşük eğitim seviyesinde üreticilerin bitkisel üretim yaptıklarını, işledikleri arazilerin genişliğine nispeten düşük gelir elde edebildiklerini göstermektedir.

Tablo 4: Demografik Bilgiler

		Frekans	Yüzde			Frekans	Yüzde
Gelir				Yaş			
-	25.000 TL	7	14	-	25	1	2
25.001-50.000 TL		15	30	26 - 35		6	12
50.001-100.000 TL		15	30	36 – 45		17	34
100.001-250.000 TL		12	24	56 – 55		14	28
250.001 +		1	2	55 +		12	24
		Frekans	Yüzde			Frekans	Yüzde
Eğitim				Arazi Büyüklüğü			
İlkokul		15	30	0 – 25 dönüm		3	6
Ortaokul		10	20	26 – 50 dönüm		5	10
Lise		20	40	51 – 100 dönüm		16	32
Üniversite		4	8	101 – 150 dönüm		9	18
Yüksek Lisans		1	2	150 dönüm +		17	34

Katılımcıların %74'ü yıllık 100.000TL'nin (aylık 8.333 TL) altında gelir beklemektedir. Düzenlenen anket formu ile elde edilen veriler, faktör analizine tabi tutulmuştur. Faktör analizi (FA), birbiriyle ilişkili çok sayıda değişkeni bir araya getirerek az sayıda kavramsal olarak anlamlı yeni değişkenler (faktörler, boyutlar) bulmayı, keşfetmeyi amaçlayan çok değişkenli bir istatistik olarak tanımlanabilir (Büyüköztürk, 2002, s.473).

Analiz için Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) testi de uygulanmıştır. KMO, saha çalışması ile elde edilen veri değerlerinin tutarlı olup olmadığının, örneklemin analiz için uygun olup olmadığının değerlendirilmesi için uygulanan bir testtir. KMO, sıfır ve bir arasında değer almaktadır. Değerin yükselmesi, ölçekteki her bir değişkenin, diğer değişkenler tarafından tahmin edilme ihtimalini artırır. Değerlerin sıfır ya da sıfıra yakın çıkması durumunda, korelasyon dağılımında, bir dağınıklık olduğu için bu değerlere dayalı olarak yorum yapılamaz. KMO testi sonucunda, değer 0,50'den düşük olması halinde faktör analizine devam edilemeyeceği yorumu yapılır (Çokluk vd., 2012, s.207). KMO ölçütü, 0,9 ile 1 arasında olduğunda veri setinin mükemmel, 0,8 ile 0,89 arasında olduğunda çok iyi, 0,7 ile 0,79 arasında olduğunda iyi, 0,6 ile 0,69 arasında olduğunda orta, 0,5 ile 0,59 arasında olduğunda zayıf olduğuna işaret eder. KMO ölçütü, 0,5'in altında olduğunda veri setinin, faktör analizi için uygun olmadığını göstermektedir (Aydın, 2007, s.4). Barlett testi ile ise saha çalışması ile elde edilen verilerin analize uygunluğu test edilir. Test sonuçları anketin güvenilir ve geçerli olduğunu, elde edilen verilerin tutarlı olduğunu, verilerin analize uygun olduğunu göstermektedir (Cronbach's Alfa: .881, KMO: .802, Barlett: 4.858.881, $p < .05$). Veriler, analiz sonucunda dört faktöre ayrılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 5'te gösterilmiştir. Bileşenler göz önüne alınarak faktör isimleri tespit edilmiştir.

Analiz sonucunda, Balıışeyh/Kırıkkale'de bitkisel üretim yapan kişilerin, bitkisel üretim esnasında karşılaştıkları sorunların üç faktöre ayrıldığı saptanmıştır. Faktör analizi ile

elde edilen sonuçlar bitkisel üretim yapan kişilerin karşılaştıkları sorunlarla ilgili ilk faktörün finansman eksiği, ikinci faktörün bilgi/egitim eksiği ve üçüncü faktörün altyapı eksikliği olduğunu göstermektedir. Finansman eksiği dört, bilgi/egitim eksiği üç ve altyapı eksiği üç bileşenden oluşmaktadır. Tüm bileşenlerin ortalamalarının 3.50'den büyük olması katılımcıların ifadelerine katıldıklarını göstermektedir.

Tablo 5: Bitkisel Üretim Esnasında Karşılaşılan Sorunlar

Faktör İsmi	Bileşen	Faktör yükü	özdeğer	F%	Ortalama
Finansman Eksikliği	Üretim Maliyetleri	.865	8.814	32.504	4.002
	Düşük Ürün Fiyatları	.836			
	Yetersiz Devlet Desteği	.821			
	Desteklerde Zamanlama Hataları	.804			
Bilgi/Eğitim Eksikliği	Sertifikalı Tohum Kullanılmaması	.835	7.852	52.228	3.806
	Planlama Yapılmaması	.797			
	Bitkisel Hastalıklar	.755			
Altyapı Eksikliği	Olumsuz Hava Koşulları	.804	6.005	68.125	3.505
	Arazilerin Küçük Oluşu	.705			
	Su/Sulama Sıkıntıları	.698			
KMO	.802	Cronbach'a Alfa		.881	
Barlett	4.858.881	Sig		.000	

Sonuç

Bitkisel üretim ülke ekonomileri için stratejik bir konudur. Ancak bitkisel üretimde yaşanan sorunlar üretim verimliliğini ve kârlılığını düşürmekte, bu gerileme de bitkisel üretim yapan kişilerin üretimden vazgeçerek, yeni bir gelir kapısı arayışı ile şehirlere göç etmesine neden olmaktadır. Bu göç, bitkisel üretimi azaltırken göç alan şehirlerde sosyal sorunların sebeplerinden bir tanesini oluşturmaktadır.

Bitkisel üretimde yaşanan sorunların tespit edilmesi, bitkisel üretimde verimliliğin ve kârlılığın yükseltilmesine katkı verebilecektir. Bu sayede köylerden şehirlere göç azalacak, bitkisel üretici sayısı ve üreticilerin gelirleri artırılabilecek hem ekonomiye hem sosyal yapıya katkı verilecektir. Bu kapsamda yapılan literatür araştırması, saha çalışması ve elde edilen verilerin analizi bitkisel üretimde karşılaşılan sorunları finansman eksiği, bilgi/egitim eksiği ve altyapı eksiği olarak sıralamıştır. Bu aşamada, çalışmada bitkisel üretimin planlamadan finansmana, üretimden pazarlamaya kadar her aşamasının sorunlar içerdiği görülmektedir. Bu sonuçların analizi, aşağıdaki bulguları gündeme getirmektedir.

Bitkisel üretim ile uğraşan kişiler verimliliği ve kârlılığı önemli derecede etkileyen sorunlarla karşı karşıyadırlar. Finansman, bilgi/egitim ve altyapı eksiklikleri olarak sıralanan sorunlar, bitkisel üretimin devamlılığını etkileyecek düzeydedir.

Bitkisel üretim için gerekli maliyetlerin yüksekliği ve artış eğiliminde olması, buna karşılık ürün fiyatlarının düşüklüğü kârlılığı olumsuz etkilemektedir. Bitkisel üretime kamu

otoritesince destek verilmekle birlikte, destek miktarının yeterli olmadığı ve destek ödemelerinin ihtiyaç duyulan zamanda yapılmadığı ifade edilmektedir.

Üreticiler, bilgi eksikliği ve bu konuda eğitim almamaları nedeniyle verimliliği yüksek olan ve maddi olarak daha fazla destek alan sertifikalı tohum kullanılmayı tercih etmemektedir. Fiyat öngörülere, desteklemeler, hava tahminleri, piyasa ihtiyaçları gibi hususlar dikkate alınarak hangi ürünün, hangi miktarda üretileceğine yönelik planlama yapılmamaktadır. Bitkisel hastalıklar ve bu hastalıklarla doğru şekilde mücadele edilememesi verimliliği ve kârlılığı olumsuz etkilemektedir.

Çözüm bulunamayan bitkisel hastalıklar, düşük rekolte ve maliyetli üretime neden olmakta, bu koşullarda ürün karşılığı olarak yetersiz maddi destek alınmaktadır. Olumsuz hava koşulları, arazilerin küçük oluşu ve su/sulama sıkıntıları üreticileri sıkıntıya düşürmektedir.

Tespit edilen sorunlar bütüncül değerlendirildiğinde, bitkisel sorunların birbirlerini etkileyecek nitelikte oldukları görülmektedir. Detaylandırılacak olursa, bitkisel üretimde planlama yapılmaması üretim maliyetlerinin artmasına neden olurken; beklenen verimlilikte ürün elde edilmemesi de ürün fiyatlarının düşük kalmasına neden olmaktadır. Bilgi/egitim eksikliğinden dolayı devlet desteklerinden yeterince haberdar olunmaması gelir kaybına neden olmakta, gelir kaybı yeni arazi satın alım yoluyla üretim yapılan arazilerin genişlemesine engel olmaktadır. Düşük gelir aynı zamanda arazilerin su/sulama sorunlarının giderilmesine imkân tanımamaktadır. Finansman eksikliği, bilgi/egitim eksikliği ve altyapı eksiklikleri ile bir araya gelmekte, verimliliği ve kârlılığı düşük üretim, üreticilerin zarar etmeleri ve bitkisel üretimden vazgeçmeleri ile sonuçlanmaktadır.

Bu tespitler, bitkisel üretim yapanların kısır döngü içerisinde olduklarını, sorunların artarak büyüdüğünü, verimlilik ve kârlılığın düştüğünü, sorunların çözülmemesi halinde üretimin sürekliliğinin sağlanamayacağını göstermektedir. Sorunların çözülememesi halinde, verimli üretim yapamayan ve kâr elde edemeyen üreticiler, gelecek yıllarda bitkisel üretime devam edemeyeceklerdir. Azalan üretici sayısı ile üretim miktarı, milli ekonomi içerisinde bitkisel üretimin payını azaltırken, işsizliği artıracak, temel gıda maddeleri ihtiyacı ithal edilerek karşılanmak zorunda kalınacak, dışa bağımlılık ve gıda enflasyonu kaçınılmaz olacaktır.

Bu tespitler ışığında bitkisel üretimde verimliliği ve kârlılığı artırmak amacıyla bazı öneriler geliştirilebilir. Öncelikle bitkisel üretimde karşılaşılan sorunlar bir bütün olarak ele alınmalıdır. Aksi durumda sorunlardan bir veya birkaçının çözülmesi halinde diğer sorunlar devam edecek ve beklenen verim ve kâr artışına ulaşılamayacaktır. Sorunların tamamının çözümü için aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir.

İlk olarak üreticiler eğitilerek üretimin her aşamasındaki bilgi/egitim eksiklikleri giderilmelidir. Hangi ürünün hangi dönem hangi miktarda üretileceğinden, maliyetlerin nasıl finanse edileceğine, tohum tercihindan, gübre, ilaç kullanımına, sulama imkânlarından pazarlamaya kadar geniş içerikte eğitim imkânı sunulmalı ve eğitim zorunlu tutulmalıdır.

Eğitim almayan veya aldığı eğitimde başarılı olmayan kişiler, resmi olarak bitkisel üretici sayılmamalı, bu kişiler kendi imkânları ile üretim yapsa bile maddi desteklerden faydalanamamalıdır. Bu şekilde daha az sayıda ama gerekli ve yeterli eğitimi almış üreticiye, üretici başı daha yüksek tutarda olmak üzere maddi destek ödenmesinin yolu açılacaktır.

Üreticilerin daha büyük arazilerde üretim yapmasını sağlamak üzere atıl vaziyette kalan tarım arazilerinin üretim yapmak için gerekli eğitimleri tamamlamış kişilerce kullanılmasına yönelik yasal düzenleme yapılmalıdır. Hava tahminlerini yapan meteoroloji birimleri ile üreticiler bir platformda buluşturularak, güncel tahminler sürekli üreticilerle paylaşılmalı, bu sayede olumsuz hava koşullarının istenmeyen sonuçlarının en aza indirilmesi hedeflenmelidir. Bitkisel üretimin olmazsa olmazı olan su ve sulama ihtiyacının karşılanması temel bir politika olmalı, üreticilerin doğal su dengesini bozmayacak şekilde sulama yapabilecekleri imkânlar sunulmalıdır. Doğru planlamalar ve doğru ürün tercihi ile üretim sürecindeki olası olumsuz koşullara karşın en yüksek verimlilikte ve kârlılıkta ürün üretilmeye çalışılmalıdır.

Saha çalışmasında elde edilen veriler, üreticilerin ortalama eğitim seviyesinin düşük, yaş gruplarının yüksek olduğunu göstermektedir. Bu grubun gerekli planlamayı yapmakta, karar almakta, finansman ve pazarlama yönetiminde hata yapma ihtimalinin yüksek olacağı dikkate alınarak, kamu otoritesinin kontrolünde sözleşmeli üretim yapımları üretimin sürekliliğini sağlayabilecek bir seçenektir. Bu kapsamda üretim sezonu başlamadan önce, hangi üreticilerin, hangi ürünü üreteceği kararlaştırılabilir. Üretilen ürün kamu otoritesi tarafından satın alınabilir veya kamu otoritesinin güvencesinde üçüncü bir tarafa satılabilir. Ürün fiyatları, üreticilerin kâr etmesini sağlayacak şekilde kamu otoritesince belirlenebilir, gerekmesi halinde fiyatın bir kısmını sübvansedecek şekilde destek verilebilir. Bu süreçte, üretici sadece uzman olduğu konuda yani bitkisel üretimle meşgul olacaktır. Üretim sonucunda kazanç elde edeceği için üretim uzun vadede sürdürülebilecektir.

Çözüm önerilerinin uygulanması ile üretimden kazanç sağlayacak ve desteklerden faydalanacak üreticilerin finansman sorunları çözülecektir. Verilecek eğitim, planlamalar ve yönlendirmeler ile bilgi/eğitim eksikliği tamamlanacaktır. Kamu otoritesince yapılacak yasal düzenlemeler ile su/sulama ve arazilerin genişletilmesinin önündeki sorunlar çözümlenecek ve yapılacak bilgilendirmeler ile olumsuz hava koşullarına karşı hazırlıklı olunabilecektir.

Yapılacak çalışmalar ile bilinçli şekilde üretim yapan, sorunlara karşı hazırlıklı ve ürettiği üründen memnun olan bir üretici profiline ulaşılmış olacaktır. Bu sayede genel ekonomi için önemli bir ayak olan bitkisel üretimde sürdürülebilirlik sağlanmış olacaktır. Çalışma bitkisel üretimde İç Anadolu genelini yansıttığı düşünülen Balışeyh/Kırıkale ilçesinde bitkisel üretim yapan üreticileri kapsayacak şekilde yürütülmüştür. Tespit edilen sorunların ve önerilerin İç Anadolu geneli için de geçerli olduğu düşünülmektedir. Ancak İç Anadolu'da farklı yerleşim yerlerinin yerel koşulları dikkate alınarak o yerleşim yeri özelinde gerekli çalışmalar ve planlamalar yapılabilir. Gerçekleştirilen bu araştırma, bitkisel üretim üzerinden yürütülmüş olup bölge için ikinci önemli üretim alanı da hayvansal üretimdir.

Hayvansal üretim yapan üreticilerin sorunlarını tespit etmeye ve bu sorunlara çözümüne yönelik bir çalışmanın yapılması literatüre katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Arıcı, F. (2018). Pamukova'nın tarımsal sorunları ve çözüm önerileri: üretimde uzmanlaşma. *Türk Coğrafya Dergisi*, (70), 71-80. doi: 10.17211/tcd.365943
- Aydın, B. Z. (2007) Faktör Analizi Yardımıyla Performans Ölçütlerinin Boyutlarının Ortaya Konulması. 8. Türkiye Ekonometri ve İstatistik Kongresi. İnönü Üniversitesi, Malatya, 24-25 Mayıs: 25 – 38
- Bannerjee, G., Sarkar, U., Das, S. & Ghosh, I. (2018). Artificial intelligence in agriculture: a literature survey. *International Journal of Scientific Research in Computer Science Applications and Management Studies*, 7(3), 1-5. Erişim adresi: <https://www.academia.edu/download/56889250/ijsrcsamsv7i3p94.pdf>
- Berjan, S., El Bilali, H., Despotovic, A., Jankovic, S., Radosavac, A., Driouech, N. (2015). Problems in rural areas of Bosnia, Montenegro and Serbia: a comparative analysis. *International Journal of Environmental and Rural Development*, 6(2), 35-41. Erişim adresi: <https://www.researchgate.net/publication/310843299>
- Bulut, S. (2016). Sivas'ta tahıl tarımı, verimlilik sorunları ve çözüm önerileri, *Türk Tarım- Gıda Bilim ve Teknoloji Dergisi / Turkish Journal of Agriculture - Food Science and Technology*, 4(5), 531-539. Erişim adresi: <http://www.agrifoodscience.com/>
- Bulut, S. (2017). Kayseri'de tahıl tarımı, verimlilik sorunları ve çözüm önerileri. *Journal of Natural and Applied Sciences*, 33(3). 83-94. Erişim adresi: https://www.academia.edu/download/59222227/D12_Kayseride_Tahil_Tarimi_Verimlilik_Sorunlari_ve_Cozum_Onerileri20190512-13973-18neqqo.pdf
- Büyüköztürk, Ş. (2002) Faktör Analizi: Temel Kavramlar ve Ölçek Geliştirmede Kullanımı. Kurum ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, Sayı 32: 470 – 480.
- Chmielewska, B. (2009). The problems of agriculture and rural areas in the process of european integration. *Journal of International Studies*, 2(1), 127-132. doi: 10.14254/2071-8330.2008/2-1/14
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G., Büyüköztürk, Ş. (2012) Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik: SPSS ve Lisrel Uygulamaları. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Demir, Ö. N. (2020). DTÖ tarım anlaşması sonrası Türk tarımı ve sorunları. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi
- Espoloy, T., Espoloy, A., Suleimenov, Z., Seytasanov, I, Tazhigulova, G. & Kultemirov, R. (2018). Problems of rational land use in agriculture. *EurAsian Journal of BioSciences Eurasia J Biosci*, 12, 405-411. Erişim adresi: <http://www.ejobios.org/download/problems-of-rational-land-use-in-agriculture-5442.pdf>
- Kızılaslan, H. & Taner, L. (2011) Organik ve konvansiyonel örtü altı sebze yetiştiriciliğinde üreticilerin teknik ve ekonomik sorunları (Sivas ili ulaş ilçesi örneği). *GOÜ, Ziraat Fakültesi Dergisi*, 28(2), 135-143. Erişim adresi: http://ziraatdergi.gop.edu.tr/Makaleler/1492753462_135-143.pdf
- Kumar, M. (2018). Problems of Agriculture Marketing in India. *International Journal of Research and Analytical Reviews*, 5(4), 296-299. Erişim adresi: http://ijrar.com/upload_issue/ijrar_issue_20542555.pdf
- Kusz, D. A. (2019). The local institutions and transaction costs of public aid in the process of agriculture modernisation. *Problems of Agricultural Economics*, 2(359), 43-68. Doi: 10.22004/ag.econ.291529

- Makal, A., Banerjee, A., Roy, A., Hazra, S., & Polley, K. (2017). Issues and problems in agricultural development: a study on the farmers of West Bengal. 179-189. Erişim adresi: <https://www.researchgate.net/publication/320008572>
- Manegar, V. K. H. (2015). Problems faced by farmers in Karnataka. IJRAR-International Journal of Research and Analytical Reviews (IJRAR), 2(4), 46-55. Erişim adresi: <https://www.ijrar.org/papers/IJRAR19D1154.pdf>
- Sağlam, U. (2013). Uşak ilinde tarımsal üretici örgütlenmesi ve yapısal sorunlar. (Yayımlanmamış doktora tezi), Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Tekirdağ.
- Sekülü, B. (2019). Trakya bölgesinde tarım sorunlarının üreticiler tarafından değerlendirilmesi: Keşan örneği (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Tekirdağ.
- Türkiye'de son 12 yılda çiftçi sayısı yüzde 48 düştü, tarım alanları da azalıyor. (2020, 24 Ocak). Erişim adresi: <https://tr.euronews.com/2020/05/14/turkiye-de-ciftci-sayisi-yuzde-38-dustu-tarim-alani-yuzde-12-azaldi>
- Özbay, N., Ergun, M., Osmanoğlu, A., & Çakır, A. (2015). Bingöl'de bitkisel üretimin durumu, sorunları ve çözüm önerileri. Türk Doğa ve Fen Dergisi, 4(1), 54-58. Erişim adresi: <https://www.researchgate.net/publication/297677511>
- Uçak, H. (2011). Tarım sektöründe erken emeklilik sistemi ve Avrupa Birliği'ndeki uygulamaları. Tarım Ekonomisi Dergisi, 17(1 ve 2), 9-17. Erişim adresi: <http://journal.tarekoder.org/en/pub/issue/25840/272422>
- Uysal, Ş. (2013). Manisa ilinde bitkisel ürünler ihracatında karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11(3). 498-516. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cbayarsos/issue/4063/53533>
- Yaşa, S., Kutlar, İ. (2019). Diyarbakır ilinde mısır üreticilerinin bilgi kaynakları ve pazarlama sorunlarının incelenmesi. Mediterranean Agricultural Sciences, 32(2), 167-173. doi: 10.29136/mediterranean.564396
- 5 Major Problems of Agriculture and their Solutions. (2020, 24 Ocak). Erişim adresi: <https://startupback.com/problems-of-agriculture-solutions/>
- www.tarimorman.gov.tr Erişim Tarihi: 15.12.2020
- www.sgk.gov.tr Erişim Tarihi: 18.12.2020

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 09.03.2021 Kabul/Accepted: 04.04.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 611-627

SOSYAL MEDYADA SOSYAL ANNELİK: INSTAGRAM ANNELİĞİ

Gizem ERGÜLⁱ, Sıtkı YILDIZⁱⁱ

Öz

Hayatımızın olağan bir parçası haline gelen sosyal medya; pek çok geleneksel kimliğin dönüştürüldüğü veya yeniden tanımlandığı önemli ve etkili bir mecra haline gelmiştir. Daha çok kültürel bir kimlik olan annelik kimliği de bu dönüşümden nasibini almaktadır. Bu çalışmanın amacı, anneliğin sosyal medya yoluyla nasıl farklı boyutlar kazandığı, geleneksel anne-çocuk ilişkisinin ne ölçüde değişime uğradığını ortaya koymaktır. Bu bağlamda, beş Instagram kullanıcısı annenin hamilelik, doğum ve doğum sonrası dönemlere ait paylaşımları incelenmiştir.

Sosyal anneliğin incelendiği bu çalışmanın bulgularına göre; kadınların çocukları üzerinden mükemmelliğe dayalı sanal bir kimlik oluşturma çabasında oldukları, yeni bebek sahibi takipçi annelerin sanal fenomenleri oldukça önemsedikleri, anneliğin ve anne- çocuk ilişkisinin de yeni boyutlar kazandığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Sosyal annelik, Instagram anneliği, Yeni nesil annelik, Sosyal Medya.*

Social Motherhood in Social Media: Instagram Motherhood

Abstract

Social media has become a normal part of our lives; It has become an important and effective medium in which many traditional identities are transformed or redefined. Motherhood identity, which is more of a cultural identity, also gets its share from this transformation. The aim of this study is to reveal how motherhood gained different dimensions through social media and to what extent the traditional mother-child relationship has changed. In this context, five Instagram user mothers' posts regarding pregnancy, birth and postpartum periods were analyzed.

According to the findings of this study in which social motherhood was examined; It has been determined that women are in an effort to create a virtual identity based on perfection through their children, follower mothers with new babies attach great importance to virtual phenomena, and motherhood and mother-child relationship have gained new dimensions.

Keywords: *Social mom, Social motherhood, Instagram motherhood, New generation motherhood, Social media.*

ⁱ Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji ABD doktora öğrencisi, gzm0691@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7023-4211

ⁱⁱ Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. sitkiyildiz@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-4124-512X

Giriş

Kadın “anne” olmasıyla yeni bir kimlik kazanır. Bu kimliğin geleneksel anlamda toplumsal dinamiklerden de beslenerek kadının birincil görevi olduğu varsayılır. Kadının, annelik sıfatını elde etmesiyle kadınlığı “onaylanır” ve bir yandan da “kutsallık” kazanır ve böylece toplumsal statüsü yükselir.

Çocuk sahibi olmanın geleneksel olarak birçok nedeni ve önemi vardır. Bunlar arasında; çocukların iş gücü piyasasında değerlendirilmesi, anne-babaya bakacak olması, neslin ve evliliğin devamının garantisi olarak görülmesi gibi nedenler sayılabilir. Geleneksel toplumlarda kadının birincil görevi olan annelik olgusu Aktaş’a (2019, s. 254) göre “toplumsal yaşamın içinden beslenen, kimi zamanda o yapıyı besleyen bir gerçekliktir”.

Yeni medya ve sosyal medya kültürü ise annelik ve anne-çocuk ilişkisine dair oldukça radikal değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Youtuberlık, blogger yazarlığı, instamom gibi yeni mesleklere yeni nesil annelerin de yöneldiği görülmektedir. Bu tür platformlarda hamilelik dönemi, doğum öncesi alışveriş, baby shower, doğum, bebek bakımı ve beslenmesi, uyku düzeni gibi pek çok bilgi ve tecrübenin interaktif bir şekilde paylaşıldığı görülmektedir.

Bu çalışmada yeni medya teknolojilerindeki ilerlemenin, annelik ya da anne- çocuk ilişkisi alanında nasıl radikal değişimlere neden olduğu ortaya konulacaktır. Sosyal anneliğin görüngüleri yeni medya kültürü anlayışı ile farklı bir boyuta geçmiştir. Özellikle sosyal medya teknolojilerindeki ilerlemeler, bazı ailelerde annelik kültürünün geleneksel bağlarından kopmasına neden olmuş, yeni tür annelik modeli olan insta-mom, social mom vd. gibi “sosyal annelikleri” ortaya çıkarmıştır. Değişen bu annelik algısı neticesinde; tanımadığımız kişilerin özel hayatları hakkında bilgi sahibi olmaya, takip ettiğimiz kişileri rol model almaya ve onların tükettiklerini tüketmeyi bir nevi görev olarak görülmeye başlanmıştır.

Diğer bir yandan; güncel ve geçmiş arasında bağ kuran moda kavramı yeni medya araçları ve popüler kültürün etkisi ile farklı bir görünüme sahip olan annelik hakkında da geçerli bir şeyler söylemektedir. Toplumda egemen olan kültür ve buna bağlı sınıfların düşünceleri empoze edilip, pekiştirilmektedir. Sosyokültürel bir olgu olarak karşımıza çıkan annelik bu sayede gelenekseli içermekle birlikte popüler kültürün dayattığı modayı da ihmal etmemektedir (Burç, 2015, s. 3). Küreselleşme sürecinde Işık’ın (2015, s. 49) da belirttiği gibi, “çocuk eğitimi meselesinde de yeni sorunlar türemiş, ebeveynlik anlayışı değişmek durumunda kalmıştır”. Bu durumda anneliğin sosyokültürel bir kaynaktan beslenmesi, önceki kuşaktan aktarılan bilgilerin işlenmesini mümkün kılmaktadır. Yeni medya araçları öncesinde bu aktarım oldukça kıymetli bir bilgi mirası iken günümüzde hayatımızın her alanında olduğu gibi bilgiye erişimde büyük bir kolaylık yaşanmakta ve geçmişle olan bağlar zayıflamaktadır.

Annelik kuşaktan kuşağa aktarılan sosyokültürel bir olgudur ve anne, annelik gibi kültürel öğelerin hem aktarımını sağlamakta hem de bu öğelerin taşıdığı anlamı yeniden üretmektedir (Burç, 2015, s. 5). Geleneksel toplumlarda annelik daha çok aile ve akrabalık içi

ilişkilerle sosyalizasyon sürecinde öğrenilen, yürütülen ve aktarılan bir olgu iken sosyal medya kullanım süreci ile birlikte annelik deneyimleri bu mecralarda paylaşılmaya başlanmıştır (Aktas, 2019, s. 259). İnternetin Türkiye’de yaygınlaşması ile beraber annelik bloglarının sayısı da buna paralel olarak artmıştır. Blogların oluşma amacı dünyanın birçok yerindeki kadın için benzerdir. Blogları sanal günlük olarak ve özeline kamusallaşması olarak değerlendirebiliriz. Blogları yazan ve onu takip edenler arasında interaktif bir iletişim sürmektedir. Bu durumun etik, pedagojik boyutu tartışmaya açık olup dönüşen annelik hakkında bize bir profil sunmaktadır. Bu blogları geleneksel annelik, modern annelik ve son olarak da post modern annelik olarak çeşitlendireceğimiz annelik türlerini anlamada önemli bir kaynak olarak değerlendirebiliriz. Eskiden kuşaktan kuşağa aktarılan “annelik bilgisi” artık elektronik ortamda paylaşarak sanal dünyada geniş bir aktarım alanına sahip olmuştur. Artık hiçbir tanışıklığımız olmayan kişilerle dahi paylaşım içine girmemiz mümkündür (Teke, 2014, s. 34-35).

Günümüzde ideal kadının modern olsa da geleneksel değerleri de taşıması gerektiği yönünde bir algı bulunmaktadır. Kadın bir nevi süper kadına dönüşmüştür. Güzel’in (2014, s. 191) de ifade ettiği gibi kadından “hem anne hem iş kadını, hem de ev kadını olması ve bu sosyal kimliklerin getirdiği rolleri oynaması beklenmektedir”. Sever’in (2015, s. 74-75) de ortaya koyduğu gibi modern annenin yükü geleneksel anneye göre daha ağırdır. Çünkü en gelişmiş bilgiler ışığında bebeğine bakım vermesi, çağının bilgilerini aktarması ek olarak da kadının sosyal hayatını ve kariyerini sürdürmesi ve kişisel bakımını ihmal etmemesi beklenir. Kadının ailedeki diğer kadınlardan destek alması geleneksel olarak istenmezken; kadının kreş, bakıcı gibi profesyonel destek alması da çocuğuyla çok ilgilenmediğine yorumlanmaktadır.

Sosyal Annelik / Instagram Anneliği

Günümüz anneleri dijital medya üzerinden kişisel paylaşımlar yaparak hem kendilerine ait hem de çocuklarına ait bir sanal dünya oluşturmaktadırlar. Burada anneler ürettikleri içerik ve paylaşımlar neticesinde takipçileriyle interaktif bir iletişim sürdürerek, kendilerine bir grup (takipçi) oluştururlar. Bu gruptan gelen olumlu ve destekleyici dönüşler ile endişeden ve belirsizliklerden kurtulup rahatlatma imkanı bulurlar (Lupton, 2016, s. 8).

Sosyal medya; annelik, hamilelik süreçleri, yeni doğan bebek ile ilgili ritüel, kutlama ve armağanlaşmanın yapısını da değişime uğratmıştır. Artık armağanlaşma kişiyi mutlu etmeye ek olarak bireyin sosyoekonomik düzeyi, estetik algısı ve beğenisinin bir göstergesi olmuştur. Çünkü bu pratikler ile anneler Altaş’ın (2018, s. 9-10) da belirttiği gibi anneler, anneliklerini, statülerini, güçlerini, ekonomik durumlarını gerçekleştirdikleri kutlama ve armağanlaşma pratiklerinden hareketle somutlaştırma eğilimine girmişlerdir. Fakat günümüz koşullarına bakıldığında annelerin güncel kutlama ve armağanlaşma pratiklerinde zorlandığı görülmektedir. Buna rağmen sosyal medyada anneler anneliklerini göstermek için; diş buğdayı, doğum günü, baby shower, kırk uçurması gibi ritüel ya da kutlamaları abartılı bir şekilde sergilemekte ve bunu gösteriş haline getirmektedirler.

Paylaşımların bir diğer amacı da annelerin çocuklarını “micro-celebrity”¹ olarak ticari gaye ile kullanmalarınıdır. Micro- celebrityler internet aracılığı ile popülerlik kazanan fenomenlerdir ve amaç, içerik üreticiliği ya da marka, firmalar ile iş birliği yaparak takipçilerin belirli bir ürüne ya da hizmete yönlendirilmesini sağlamaktır (Erişir, 2018, s. 55). Bunu karşılayan bir diğer kavram ise influencer kavramıdır ve sosyal medya, dijital kanallar aracılığıyla herhangi bir ürün ya da servis hakkındaki yaşadıklarını, deneyimlerini takipçileri ile paylaşmaları yoluyla tanıtım ve pazarlama aktiviteleri yapan, belirli bir topluluğu etkileme ve yönlendirme gücüne sahip kişi, kişiler ve gruplar olarak tanımlayabiliriz (Fındık, 2018). Bu iki kavramda olduğu gibi Instagram anneleri özelinde de sıklıkla bebek bezi, bebek arabası, diğer bebek eşyası reklamları ile anne-bebek ürünlerini içeren birçok paylaşım yoluyla ticari bir kaygı güdüldüğünden bahsedilebilir.

2000’li yıllarla birlikte blog yazarlığının popülerlik kazanmasıyla tüm dünyada geleneksel pazarlama yöntemleri değişmiştir. Blog yazarları da artık pazarlama aracı olarak görülmeye başlanmıştır. Köletavitoglu’nun (2017) belirttiği gibi “markalar bu trendi değerlendirerek, blog yazarlarına bir pazarlama bütçesi ayırarak veya ücretsiz ürün gönderimleri yaparak kendi reklamlarını yapmalarını istediler. Markalar ve blog yazarları arasındaki bu değerli alışveriş daha sonraki yıllarda dijital dünyanın da hızlı değişimi ile birlikte sosyal medyaya influencer marketing² olarak taşındı”.

Kadınlar; bilgi, destek, dayanışma, yeni arkadaşlıklar ve yeni içerikleri oluşturmak için sosyal paylaşım ağlarının önemli bir kullanıcısıdır (Timurturkan, 2019, s. 319). Yeni iletişim araçları sayesinde insta-mom, blogger annelerin, takipçi annelerin yeni nesil ihtiyaçların karşılanması, yeni tekniklerle anne ve çocuk arasındaki bağı güçlendirme, takipçilerin anne-çocuk ile ilgili sorularına cevap verme, beklentilerini karşılama gibi “geleneksel annelik formunun yeni nesil anneliğe evrilmesinde” etkili ve önemli bir unsurdur (Aktan ve Kayış, 2018, s. 53). Instagramda yer alan anne profillerine bakıldığında anne ve çocuk gelişimi konusunda profesyonel kişiler olduğu gibi, “anne” uzantılı diğer profil hesapları da karşımıza çıkmaktadır. Tecrübeli ve profesyonel annelerin profillerinde annelik ve çocuk bakımı konusunda bilgi ve tavsiye içerikli paylaşımlar yapılırken, diğer anne profillerinde çocuklarının hemen her anının paylaşıldığı görülmektedir. Bu paylaşımlarla mükemmel anne iyi anne, iyi bir eş, başarılı bir ev hanımı ve başarılı bir iş kadını kimliği inşa edilmeye çalışılmaktadır (Yazıcı ve Özel, 2017, s. 1717).

Sosyal medya, popüler kültürün aktarılmasında bir araç olarak, ideal annelik olgusuna sıklıkla yer vererek “postmodern anlam kodlarının kadınlar arasında nasıl tipleştiğini” de görmemizi sağlar (Aktaş, 2019, s. 256). Dönemsel olarak annenin çocuk yetiştirme şekli toplumsal nedenlere bağlı olarak değişmiş, ideal annelik nedir, nasıl olmalıdır sorularına

¹ İnternet ortamında orta çaplı şöhret sahibi kimse.

² Sahip olduğu sosyal medya kanalı aracılığı ile bir ürün ya da hizmet hakkındaki deneyimlerini ve düşüncelerini takipçileri ile paylaşarak o ürünün tanıtımını ve reklamını yapmak.

cevap aranmış, bu bağlamda “deneyime dayanan annelik” yerine “kurumsallaştırılan ve standartlaştırılan annelik” modelleri oluşturulmuştur (Timurturkan, 2019, s. 318).

Atalay’a (2019, s. 187) göre çocukları ile ilgili paylaşım yapan anneler İnstamoms olarak tanımlanmakta ve çocukları ilgilendiren içerikler üretmektedirler. Parsa ve Akmeşe’ye (2019, s. 173) göre ise Instagram anneleri yaygın kullanımıyla İnstamomlar, Instagram uygulamasında belirli bir takipçi sayısına ulaşmış ve kendilerini annelik kimliği üzerinden dijital platformlarda var eden kişiler için kullanılmaktadır.

Instagram anneleri; hamilelik sürecinden başlayarak, doğum süreci ve sonrasına kadar tüm deneyimlerini, çocuklarının bakımı ve beslenmesi gibi tüm süreçleri takipçileriyle interaktif bir şekilde paylaşmakta ve aynı zamanda firmaların ürünlerinin reklamını yaparak gelir elde etmektedirler. Bu durum Parsa ve Akmeşe’ye (2019, s. 174) göre çocuğun özel hayatının gizliliğine bir müdahale ve aynı zamanda annenin kendi çocuğu üzerinden kazanç elde ederek çocuğu istismar etmesi durumunu ortaya çıkarmaktadır. Duygulu’ya (2019, s. 437) göre ise henüz bilinçli yaşta olmayan çocukların rızası olmaksızın fotoğraf ve videolarının, günlük aktivitelerinin herkese açık olarak paylaşılması yakın gelecekte tehlikeli sonuçların doğmasına neden olacaktır.

Bu duruma paralel olarak ortaya çıkan bir diğer kavram tek başına sosyal medya hesabı olan çocukları ifade etmek için kullanılan çocuk influencer kavramıdır. Çocuk influencer kavramını takipçilerini etkilemiş ve onlar üzerinde etki alanı oluşturmuş; reklam, pazarlama yaparak da bu alandan maddi gelir elde eden bir tür “micro ünlü” olarak ifade edebiliriz (Atalay, 2019, s. 187). Çocuk influencer ya da İnstamom olma yolunda; kendini sürekli güncelleme, paylaşmanın verdiği hazzı yakalama, tanınma, takipçilerin güvenini kazanma ve maddi gelir elde etme amaçları etrafında dönen bir sirkülasyon söz konusudur.

Sharenting Kavramı

Sharenting kelimesi ebeveynlerin çocuklarının yaşamlarını başta sosyal medya olmak üzere dijital medya üzerinden paylaşımlarını ifade eder. Dursun’un da (2019, s. 203) belirttiği üzere bu kavram İngilizce’de share (paylaşmak) ve parenting (ebeveynlik) kelimelerinin birleşmesinden oluşarak, ebeveynlerin sürekli çocuklarına ait paylaşımlar yapmasını içeren bir kavram olarak ifade edilir.

Sharenting kavramı genel olarak olumsuz bir algı sunsa da birkaç faydasından da bahsedebiliriz. Çocuklara ait paylaşımlar yapan ebeveynler aile üyeleri ve arkadaşlarını da katarak çocuklarına pozitif ağlar sunarlar. Ancak bu olumlu tarafları çocuğun kişisel bilgilerini kamusal alanda paylaşmak üzerinden tekrar değerlendirilmesi gerekir (Steinberg, 2017, s. 855). Çocukların özel bilgi ve görsellerinin sosyal medya yoluyla paylaşılması o an için ebeveyn ve takipçiler açısından olumlu ve hoş bir anı olarak gözükse de ileri ki yıllarda çocuğun ailesi ile kendine ait önceki paylaşımları konusunda birtakım çatışmalar yaşanabilir.

Dijitalleşen dünyanın getirisi olarak “çocuk kavramı ve çocukluk figürleri” değişmekte, dönüşmektedir. Sosyal medya çocuklar için aile ve öğretmenleri dışında bir bilgi

kaynağı olarak görülmekte, çocukları bu doğrultuda etkileme, yönlendirme gücü bulunmakta, buna bağlı olarak da internetin belirlediği çocukluk ortaya çıkmakta ve yaşanmaktadır. Gelenekselden moderne aile yapısındaki değişimler internete herkesin rahatça erişim sağlaması, standart bir çocuk modeli ortaya çıkarmış ve aynı zamanda ebeveynlerin de dijital dünyayı takip edip ayak uydurması neredeyse zorunluluk halini almıştır (Dursun, 2019, s. 197-198). İnternette paylaşılan çocukluk figürleri gerek takipçileri gerekse diğer aileler için birer rol model olabilmekte, tüketim ve kültür endüstrisini etkilemektedir. Böylece geleneksel çocuk yetiştirme modelinden daha modern ve gösteriş odaklı bir çocuk yetiştirme modeline doğru bir geçiş özendirilmektedir.

Özellikle gençler sosyal ağlar üzerinde fazla zaman harcamakta ve bu esnada gündemi takip ederek hem kendilerini güncellemekte hem de arkadaşlarını takipten geri kalmamaktadırlar. Gökler ve arkadaşlarının aktardığına göre; (2016, s. 54) bu sürekli kendini güncelleme ve izleme ihtiyacı Fear of Missing Out (FoMO) olarak Amerikalı bilim insanları tarafından tanımlanmış ve Türkçeye de “gelişimleri kaçırma korkusu” (GKK) olarak çevrilmiştir.

Sosyal medya bağımlılığı yalnızca gençler arasında değil yetişkinler arasında da yaygınlaşmaktadır. Yetişkinler de gençler gibi zamanlarının önemli bir kısmını sosyal medya platformlarında geçirmektedir. TÜİK 2020 yılı Ağustos ayı haber bültenine göre³ Türkiye’de 16-74 yaş grubundaki bireylerde internet kullanım oranı %79 olmuştur. We Are Social 2020 verilerine göre⁴ Türkiye’de en çok kullanılan sosyal medya platformu listesinde YouTube birinci sırada yer alırken ikinci sırada Instagram yer almaktadır. Ayrıca sosyal medyayı 25-34 yaş grubu yüksek oranda kullanmakta, yaş artıkça sosyal medya kullanım oranı azalmaktadır.

Sosyal ağların bilinçsiz ve yoğun kullanımı, “gelişimleri kaçırma korkusu” (GKK) veya cep telefonundan uzakta kalma korkusu olarak tanımlanan “nomofobi” gibi çeşitli psikolojik rahatsızlıklara yol açabilmektedir. İnsanlar hem sanal dünyada dönen gelişimleri takip etmek hem de bu doğrultuda kendini sürekli güncelleyerek, her anını paylaşma ihtiyacı hissetmektedirler. Sosyal medyayı bilinçsiz kullanan ebeveynleri tarafından ise çocukların mahremiyet hakları ihlal edilmektedir (Küçükali ve Serçemeli, 2019, s. 1177). Otero’nun aktardığına göre (2017, s. 412) Amerika’da iki yaşından küçük çocukların %92’ sinin dijital bir görüntüsü bulunmakta, çocukların üçte birinin ise doğdukları ilk güne ait görselleri yer almaktadır.

Sosyal Anneliğin Avantaj ve Dezavantajları

Sosyal anneliğin gerek hesap sahipleri ve takipçiler açısından gerekse de bu hesaplarda yer alan çocuklar açısından bir takım avantaj ve dezavantajları vardır. Çocuk yetiştirme ile

³ [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanım-Arastirmasi-2020-33679#:~:text=T%C3%9C%C4%B0K%20Kurumsal&text=%C4%B0nternet%20kullan%C4%B1m%20oran%C4%B1%202020%20y%C4%B1%C4%B1nda,%73%2C3%20oldu%C4%9Fu%20g%C3%B6r%C3%BCld%C3%BC](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanım-Arastirmasi-2020-33679#:~:text=T%C3%9C%C4%B0K%20Kurumsal&text=%C4%B0nternet%20kullan%C4%B1m%20oran%C4%B1%202020%20y%C4%B1%C4%B1nda,%73%2C3%20oldu%C4%9Fu%20g%C3%B6r%C3%BCld%C3%BC)

⁴ <https://wearesocial.com/digital-2020>

ilgili yararlı bilgiler avantaj olarak değerlendirilirken, özel hayatın gizliliği, istismar, pedofili ve tüketimin özendirilmesi gibi dezavantajlardan bahsedilebilir.

Çocuk yetiştirmede yararlı bilgiler: Sosyal anneleri profesyonel hesaplar üzerinden takip edenler ilk elden bilgi sahibi olma avantajına kavuşmaktadırlar. Böylece takipçi anneler çocuklarına hangi konuda nasıl davranması gerektiği, nasıl besleneceği, kaliteli zaman geçirme yöntemleri, çocukları ile ne tür oyunlar veya hangi yaşta hangi oyunlar oynanmalı, temizlik eğitimi nasıl verilmeli gibi anne- çocuk ilişkisini olumlu yapılandırmaya yönelik birçok konuda ücretsiz yardım alırlar. Bu araştırmaya da konu olan sosyal annelerden Saniye Bencik Kangal profesyonel sosyal anne hesabına örnek verilebilir. Bencik Kangal, çocuk gelişimi alanında bir akademisyen olarak yönettiği hesap üzerinden oğlu ile yaptıkları aktiviteleri paylaşarak annelere oyun, çocuk gelişimi gibi konularda bilgiler vermektedir.

Sosyal anne ve takipçileri arasındaki interaktif iletişim: Sosyal anne hesap sahipleri ile takipçiler arasında çocuk yetiştirme konusunda interaktif bir iletişim bulunmaktadır. Bu iletişim beğeni, beğenmeme, soru sorma, katkı yapma vb. şekillerde aktif olarak sürmektedir. Hesap sahipleri mümkün olduğunca sorulara ya da değerlendirmelere cevap verme ihtiyacı hissetmektedirler.

Sosyal anneler ile takipçileri arasındaki interaktif iletişime örnek olarak çalışmaya konu olan annelerin paylaşımları incelendiğinde takipçileri tarafından olumlu-olumsuz birçok yorumla karşı karşıya kaldıkları görülmektedir. Sosyal annelerin sanal dünyada diğer anneler tarafından anne sütü, emzirme, çocuk bakımı gibi konularda ciddi eleştirilere maruz kaldıklarını görmekteyiz. Anne sütü ve emzirme ile alakalı olarak; Dilek Bilgiç Esen, 4 Ekim 2019 tarihli paylaşımında “bebeklerine anne sütü veriyor musun” diye soran bir takipçisine “...bebeklerime sadece anne sütü veremediğim için kendimden nefret ediyorum. Hiç susmadan sürekli ağlıyorum gece gündüz...” şeklinde cevap vermiştir. Görkem Karman Abat ise aynı konuda 9 Mayıs 2018 tarihli paylaşımında “...Bebeğin anneye, annenin ona adaptasyon sürecinde anneye kendisini, tek görevi emzirmek olan bir İNEKmiş gibi hissettirmeyin...” şeklinde devam eden bir paylaşım ile emzirme ve bebek bakımı konusunda takipçilerini eleştirebilmektedir. Bu örneklerden de görüleceği üzere Instagram gibi sosyal medya aygıtlarında gerçek yaşamda soramayacağımız soruları dahi sorabilme imkanına sahip olduğumuzu görmekteyiz.

Çocuk istismarı ve kişilik haklarının ihlali: Sosyal anneliğin dezavantajlarından en önemlisi çocuğun kişilik haklarının ihlal edilerek istismar edilmesidir. Bu durum Türk Ceza Kanunu (135 ve 136. Maddeleri) çerçevesinde kişisel verilerin hukuka aykırı kaydedilmesi ya da kişisel verilerin hukuka aykırı yayınlanması suçtur ve bunu yapan kişilere cezai müeyyideler uygulanır. Bu duruma örnek olarak, Nihan Kayalıoğlu adında blogger annenin sosyal medya üzerinden iki çocuğuna ait paylaşımlar yapması ve eşinin bu durumu gerekçe göstererek boşanma davası açması üzerine mahkeme anneyi haksız bulmuştur ve çocuklara ait paylaşımlara yayın yasağı getirmiştir (ntv.com.tr).

Ebeveynler çocuklarına yabancılarla konuşmaması, evde yalnızsa gelen kişiye kapıyı açmaması konusunda, telefonda bilmediği kişilere bilgi vermemesi gerektiğini

öğretmektedirler. Fakat sanal dünyada bu uyarıları kendileri dinlememekte, göz ardı etmektedirler. Çocuklarına, kendilerine, eşlerine ait bilgiler görsel ve videolar sık sık paylaşılmakta ve tehlikeye davetiye çıkarılmaktadır (Dönmez, 2019, s. 95). Yeni doğmuş bebeklerine Instagram hesabı açarak onların fotoğraf veya videolarını paylaşan ebeveynler göz önünde bulundurulduğunda bu tehlikenin ne denli büyük olduğu görülebilir.

Kimi anneler ekonomik kazanç sağlamak adına fotoğraf/video paylaşımları yapmak suretiyle çocuklarının özel hayatlarının gizliliğini ihlal ederek onları çoğu kez farkında olmaksızın *istismar* etmektedirler. Parsa ve Akmeşe' ye göre (2019, s. 179) Instagram annelerinin hesapları incelendiğinde belirli konsept üzerinden profesyonel çekimler yapılarak anlık paylaşımlar yapılmaktadır. Sürekli olarak çocukların fotoğraf/video çekimleri için yönlendirilmesi, onların baskılanması ve psikolojik gelişimlerinin olumsuz yönde etkilenmesi sonucunu doğurur. Benzer şekilde Duygulu (2019, s. 469), çocukların çıplak, bikinili ya da bezli paylaşımlarının herkesin kolaylıkla erişimine açık olmasının mahremiyet ihlali olduğunu ve böylece ebeveynlerin pedofili gibi ciddi bir tehlikeye kapı araladıklarını belirtmektedir.

Tüketimi özendirme: Sosyal annelikte çocuğuna ait paylaşımlar yapan anne, özellikle dikkat çekici, eğlendirici konular, güzel fotoğraflar paylaşmayı hedefler. Baby shower kutlamaları, hastane odasında abartılı süslemeler, ziyarete gelenlere hediyeler, doğum esnasında profesyonel çekimler, bebeklerin süslü, göz alıcı giydirilmesi, diş buğday kutlamaları, çocuk bakımında kullandıkları ürünleri paylaşmaları, reklam amaçlı ürün tanıtımı, çocuğuna ait oldukça gösterişli doğum günü kutlamaları gibi mükemmelliğe odaklanmış paylaşımlar takipçilerinin bir kısmı tarafından kendilerini kötü hissetmelerine neden olabilmektedir. Ekonomik imkanı olmayan anne orada paylaşılanları hayatında gerçekleştiremediği için kendini değersiz ve yetersiz hissedebilecektir.

Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan içerik analizinden faydalanılmıştır. İçerik analizi “sözel, yazılı ve diğer materyallerin içerdiği mesajı, anlam ve/veya dilbilgisi açısından nesnel ve sistematik olarak sınıflandırma, sayılara dönüştürme ve çıkarımda bulunmadır” (Tavşancıl ve Aslan, 2001, s. 22). Bir yandan hamilelik, doğum ve doğum sonrası olarak aşamalara ayırdığımız dönem dikkate alınmış bu dönemlerdeki paylaşımlar incelenmiş, bir yandan da annelik, anne-çocuk ilişkisine dair ne tür paylaşımlar yapıldığı dikkate alınmış ve genel olarak da sosyal annelik kavramı çözümlenmeye çalışılmıştır. Örneklem dahil olan annelerin hesapları Mayıs-Kasım 2020 tarihleri aralığında detaylı incelemeye tabi tutulmuştur. Bu çalışmada amaçlı örneklem yöntemi tercih edilmiştir. Amaçlı örnekleme örnekleme seçilen kişilerin ya da objelerin, araştırmacının amaçlarına en uygun yanıt verebilecek birey ve objeler arasından seçilmesidir. Seçimde ölçüt kolaylık yanında amaca uygunluktur (Aziz, 2008, s. 55). Örneklem belirlemede kullanıcıların takipçi sayılarının fazlalığı dikkate alınmıştır. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere örnekleme dahil edilen beş Instagram annesine ait profiller analiz edilmiştir. Instagram profilleri baz alınarak

4 Şubat 2021 tarihi itibarıyla en fazla 3,4 milyon en az 150 bin arasında değişen takipçi sayısına sahip Instagram annelerinin profilleri incelenmiştir. Instagram’da aktif şekilde var olan annelerin isim, takipçi sayıları ile eğitimleri ve mesleklerine dair bilgiler aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Bulgular

Çalışmanın bulgularında kullanıcı hesapları biçim ve içerik yönünden incelenmiştir. Öncelikle biçim yönünden inceleme hesap sahiplerinin profillerinin ve sayfalarının genel görünümünü içermektedir. Daha sonra ise bu çalışmanın ana konusu olan sosyal annelikle ilgili paylaşımların incelenmesi amacıyla içerik analizi yapılmıştır.

Tablo 1: Instagram annelerinin takipçi sayıları, eğitim ve meslek bilgileri⁵

Kullanıcı adı soyadı ve Instagram hesap adı	Takipçi Sayısı	Aldığı Eğitim	Mesleği
Eylül Öztürk Özkan https://www.instagram.com/eylulonline/	3.4 Milyon	Yunan Dili ve Edebiyatı	Oyuncu/ Influencer
Doç. Dr. Saniye Bencik Kangal https://www.instagram.com/akademisyenanne/	1.3 Milyon	Çocuk Gelişim	Akademisyen/ Influencer
Çağla Düvenci Sönmez https://www.instagram.com/cagla/	653 Bin	Sosyoloji	Influencer
Görkem Karman Abat https://www.instagram.com/gorkemkarman/	441 Bin	İngilizce Öğretmenliği	Influencer
Dilek Bilgiç Esen https://www.instagram.com/guzellik_hemsiresi/	150 Bin	Ebe	Ebe/ Influencer

Instagram Hesaplarının Biçim Yönünden İncelenmesi

Sosyal anneler paylaşımlarını herkese açık olarak gerçekleştirmektedir. Profillerinin açıklama kısmında profesyonel meslekleri ile iş birlikleri için iletişim linklerine yer verilmiştir. Bu iş birlikleri kozmetik, çocuk bakım ürünleri, giyim, yiyecek, kitap, ev eşyaları gibi çeşitli ürünlerin reklamını içermektedir. Sayfa üzerindeki linkler yoluyla ya doğrudan ya da görsel, video veya metin içerisinde dolaylı yollardan takipçilere ürün pazarlaması yapılmaktadır. Sadece sosyal annelik içerikleri değil gündeme ilişkin politik, dini, kadın hakları, hayvan hakları, arkadaş, ailenin diğer bireyleri vb. paylaşımlar da yapılmaktadır.

Ayrıca beş annenin de Youtube hesapları bulunmakta ve burada da aktif paylaşımlar yapmaktadırlar. Youtube videolarında da üç döneme ayırdığımız hamilelik, doğum ve doğum sonrası aşamaların uzun, detaylı videolarına denk gelinmiştir.

Araştırmaya konu olan annelerin eğitim ve ekonomik gelir düzeylerinin yüksek olduğu görülmektedir. Annelerin kendisi, çocukları ve eşi ile ilgili mahrem görüntüleri veya bilgileri de sıklıkla paylaştıkları görülmektedir. Tüm paylaşımların mükemmel bir yaşam portresi çizdiği hayata ilişkin olumsuz anların neredeyse hiç paylaşılmadığı söylenebilir. Annelerin oldukça bakımlı, modern, çocuk bakımı konusunda bilinçli ve ev hayatlarının

⁵ Instagram profil bilgilerinden faydalanılmıştır.

oldukça düzenli gösterildiği bu paylaşımlar profesyonel bir tarzda sunulmaktadır. Tüm bu hususlar takipçiler boyutundan değerlendirildiğinde paylaşımlarda yer alan önerilerin, yönlendirmelerin veya bilgilerin çoğunlukla faydalı bulunduğu tespit edilmiştir.

Sosyal Annelerin Paylaşımlarının İncelenmesi

Araştırmaya konu olan beş Instagram annesine ait görseller ve metinler doğum öncesi, doğum esnası ve doğum sonrası olmak üzere üç devrede ele alınmıştır.

Fotoğraf 1: Hamilelik dönemine ilişkin paylaşılan bir fotoğraf (11.01.2018)

Birinci fotoğrafta Görkem Karman Abat @gorkemkarman adlı kullanıcı hesabıyla yaptığı paylaşımında 28. hafta gebelik güncellemesi yaparak yaşadığı sıkıntılardan bahsetmektedir. Hastane kontrolü, bebek alışverişi, şu zamana kadar kaç kilo aldığı hakkında takipçilerinin sorularını yanıtlamaktadır.

Örnekleme dahil olan anneler arasında hamilelik dönemine ilişkin paylaşım yapanlar incelendiğinde; hamile kalmak için geçirilen zorlu süreçler, gebeliklerin hafta hafta belirtildiği hamilelik güncellemeleri, hamileyken yeme- içme tavsiyeleri, kilo kontrolü, vücutlarında ne tür değişimler olduğu, yaşadıkları sıkıntılar, hangi hastaneye ve hangi doktora gittikleri gibi birçok tema yer almaktadır.

Fotoğraf 2: Doğuma ilişkin paylaşılan bir fotoğraf (02.05.2020)

İkinci fotoğrafta Dilek Bilgiç Esen @guzellik_hemsiresi adlı kullanıcı hesabıyla yaptığı paylaşımında doğum sonrası ikizlerinin fotoğraflarını paylaşarak Youtube kanalında hazırlanmış olduğu doğum klibini izlemeye yönlendirmektedir.

Örnekleme dahil olan anneler arasında doğum esnasına ilişkin paylaşım yapanlar incelendiğinde; önceden planlanmış hastane odası düzenlemesi, doğum fotoğrafları için profesyonel bir ekip, eşlerinin de yanlarında yer alması, doğum klibi gibi benzer temalara rastlanmıştır.

Fotoğraf 3: Doğum sonrası dönemine ilişkin bir fotoğraf (20.11.2019)

Üçüncü fotoğrafta Çağla Düvenci Sönmez @cagla adlı kullanıcı hesabıyla yaptığı paylaşımında çocuk yetiştirirken yaşanan duygu durum değişikliği ve çevre müdahalesine

maruz kaldığını belirterek diğer insanları çevrelerindeki annelere psikolojik şiddet uygulamaları konusunda uyarmaktadır.

Fotoğraf 4: Çocuk yetiştirme kaygısına ilişkin bir fotoğraf (05.03.2019)

622

Dördüncü fotoğrafta Eylül Öztürk Özkan @eylulonline adlı kullanıcı hesabıyla yaptığı paylaşımında tek başına olsa her işin üstesinden gelebileceği fakat minik bir bebek karşısında yetememe korkusu yaşadığını belirtmekte bir diğer taraftan da çevredeki insanların çocuk bakımı konusundaki baskıyı derinden hissettiğini belirtmiştir.

Örneklememize dahil olan beş hesabın doğum sonrası paylaşımları incelendiğinde, annenin fiziksel ve ruhsal durumu, bebeğini nasıl besleyeceği, nelerin faydalı ya da zararlı olduğu, çocuğunu büyütürken yaşadığı çevre baskısı, anne-bebek kıyafet alışverişi gibi genel olarak bebek/çocuk bakımı ve annelik üzerine detaylı paylaşımlar yapıldığı görülmüştür.

Fotoğraf 5: Çocuk eğitimi üzerine bir fotoğraf (4.10.2019)

Beşinci fotoğrafta Saniye Bencik Kangal @akademisyenanne adlı kullanıcı hesabıyla yaptığı paylaşımda okulda tuvalete gitmeyen çocukların neden tuvalete gitmedikleri konusunda takipçilerini bilgilendirmektedir.

Yukarıdaki örnekte de görüleceği üzere kimi paylaşımların takipçiler ve ebeveynler için çocuk eğitimi konusunda faydalı bilgiler içerdiği söylenebilir. Böylece takipçiler oldukça basit bir şekilde bu tarz bilgilere ulaşma imkanına sahip olurlar. Nitekim çocuk gelişimi konusunda üniversitede akademisyen olarak görev yapan *akademisyenanne* isimli Instagram hesabına sahip Saniye Bencik Kangal'ın paylaşımları incelendiğinde hem annelik hem de çocuk eğitimi hakkında fotoğraf, video, beğeni ve yorum sayısının daha fazla olduğu görülmüştür. Yazıcı ve Özel'in (2017, s. 1726) aynı isimli hesap ile ilgili yaptığı bir çalışmada *akademisyenanne* isimli kullanıcının öğrencilerle yapılacak aktiviteleri paylaştığı, ebeveynleri ve eğitimcileri çocuklar ile kaliteli zaman geçirmeye yönlendirdiği, çocukların özgür düşünen özgün bireyler olarak yetiştirilmelerini tavsiye eden paylaşımlar yaptığı görülmektedir.

Diğer yandan *akademisyenanne* kaleme aldığı kitapların ve yürüttüğü akademik faaliyetlerin tanıtımını yapma imkanını bulmaktadır. Böylece daha fazla kişiye ve okuyucuya ulaşmak için popüler bir kanal bulduğu söylenebilir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Yeni medya kültürü bireysel ve sosyal alanda birçok değişimi beraberinde getirmiştir. Bu değişim sürecinde geleneksel annelik değerlerinin değişmeye başladığı, yeni nesil annelik ve yeni model anne-çocuk ilişkisinin ortaya çıktığı, sonuç olarak sosyal annelik kavramının tartışılmaya başlandığı görülmektedir. Sosyal anneliğin ele alındığı bu çalışmanın bulgularına göre yeni medya kültürü; hesap sahiplerini sürekli olarak paylaşım yaparak sanal dünyada yer edinmeye iterken, sosyal medya kullanıcılarını gerçek hayatta hiçbir yakınlığı

bulunmayan kişilerin en özel bilgilerine erişim sağlayarak sosyal medyanın bir parçası haline getirmektedir.

Paylaşımları incelenen beş Instagram annesinin sundukları annelik algısı birbirine oldukça benzerdir. Anneliklerini bilimsel temelde, doktor tavsiyesi ve okudukları kitaplara bağlı yönlendirmekte; çocuklarıyla oyun oynamaya, kaliteli zaman geçirmeye önem vermektedirler. Bu durum sosyal medyanın aslında benzer anne modelini oluşturarak anneliğin tek tipleştiğini göz önüne serer. Sosyal annelerin eşleri açısından da benzer durum söz konusudur. Toplumsal cinsiyet algısı dışında evde sorumlulukları olan, çocuk bakımını üstlenen, romantik içerikli birçok paylaşımına konu olan babalar annenin en büyük destekçisi olarak sunulmaktadır.

Paylaşımların bir amacı da aynı durumu yaşayan diğer annelere tavsiyelerde bulunmaktır. Örnek olarak yeni doğan bebek alışverişi, hamile iken nelere dikkat edilmeli, bebek bakımı gibi birçok hususta anne adaylarını bilgilendirmektir. Parsa ve Akmeşe'ye göre (2019, s. 189) bu paylaşımlar yapılırken çocuk mahremiyetine (üstsüz, banyoda, yetişkin gibi giydirilen, makyaj malzemelerini kullanan kız çocukları) dikkat edilmediği, çocukların ticari metaya dönüştürüldüğü, herkese açık paylaşımlarla çocuk istismarının tetiklendiği, anne babaların ise ihmal ve istismar suçu işlediği görülmektedir. Bu çalışmanın örnekleminde yer alan Instagram annelerinin hesaplarında da buna benzer paylaşımlara rastlanılmıştır. Çocukların hayatlarına ilişkin çok sayıda özel kesitler kamusal alanda paylaşılmaktadır. Bu durum çocukların rızası gözetilmediği ve ticarileştirildikleri için hukuki ve ahlaki açılarından sorunlar oluşturmaktadır.

İnternetin yaygınlaşması ile kadınların internet kullanımları arasında doğrusal bir orantı vardır. McDaniel ve arkadaşlarına göre (2012, s. 3) sanal dünyada yaratılan sosyal annelik kavramı konusunda pozitif ve negatif yaklaşımlar söz konusudur. Pozitif yaklaşıma göre internet aracılığıyla girilen topluluklar ve bilgi değişimi kadınları güçlendirmekte ve yeni anneler için sosyal destek sağlamaktadır. Negatif yaklaşıma göre ise sosyal medyanın anne üzerinde stres yarattığı, başkalarıyla geçirdiği zamanı azalttığı, artan bir yalnızlık hissi doğurduğu ve yalnızca kadınsılık (femininity) ile tüketim normlarını onayladığı şeklinde iddialar mevcuttur.

Çalışmaya konu olan sosyal anneler, annelik ve anne-çocuk üzerine yapılan paylaşımlarında genel olarak uzman bir anne profili çizseler de anneliklerinin yetersizliği üzerine yapılan paylaşımlara da denk gelinmiştir. Aile ilişkileri, çocukla geçirilen zaman gibi konularda kendi yetersizliklerini vurguladıkları görülmüştür. Coşkun'un (2018, s. 94) da belirttiği gibi bu tarz paylaşımların amacı "takipçilerinin ilgi ve merhametini" kazanmaktır.

Çalışmada dikkat edilmiştir ki Instagram'da popüler olma yolunda en önemli unsurlardan biri samimiyettir ve annelikleri üzerinden paylaşım yaparken, bir ürünün tanıtımını yaparken amaç samimiyeti kaybetmemektir. Yaman'ın (2018, s. 278) da belirttiği gibi bunu sağlayan sosyal anneler yeni bir pazarlama alanı olarak karşımıza çıkan influencer pazarlama alanında varlığını gösterebilir. Bu noktada en önemli unsur samimiyeti aşan yapay

paylaşılardan uzak durularak tanıtımın yapıldığı markanın direkt mesajını vermek yerine dolaylı bir yoldan mesaj verilmelidir. Çalışmaya konu olan annelerin de bu konuya dikkat ettikleri görülmüştür.

Geleneksel değerlerden sıyrılarak yeni bir boyut kazanan diğer bir konu armağanlaşma ve kutlama ritüelleridir. Cinsiyet açıklama, baby shower, doğum günü, dış buğdayı partileri gibi kutlamaların tek tipleştiği dikkat çekmektedir. Altaş'ın (2018, s. 25) da belirttiği gibi bu tür ritüellerin gerekliliği sorgulanmadan moda akımlar takipçiler tarafından taklit ve takip edilmektedir.

Çalışmaya konu olan sosyal annelerin paylaştıkları görselleri, metinler ile destekledikleri, profesyonel nitelikte dikkat çeken paylaşımlar yaptıkları görülmüştür. Yapılan paylaşımların birincil amacının beğenilme arzusuna dayandığını belirtmek gerekir. Bu arzu anneleri daha fazla paylaşım yapmaya, güncel konuları takip etmeye itmekte ve dijital dünyada aktif bir şekilde var olmalarını sağlamaktadır. Timurturkan'ın (2019, s. 331) da belirttiği gibi kadının dijital dünyaya bu şekilde adaptasyonunu ataerkil kültürün kadın üzerinden tanımlamalarının kapitalist düzene kolay entegre olması temeline açıklamak mümkündür. Hamilelik, doğum, çocuk bakımı gibi konularda da birçok ürünün ve hizmetin paylaşımlar aracılığıyla sunulduğunu görmekteyiz.

Kaynakça

- Aktan, E. ve Kayış, H. (2018). Sosyal medya ve değişim: bloglar aracılığıyla anneliğin evrimi üzerine netnografik bir analiz. *Online Academic Journal of Information Technology*, 9(32), 39-54.
- Aktaş, G. (2019). Günümüz toplumlarında anneliğin değişen biçimlerini sosyal medya kullanıcıları üzerinden değerlendirmek. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 36(2), 253-271.
- Altaş, B. (2018). Kutlama ve armağanlarca kuşatılan annelik: dış buğdayı, baby shower ve annelik eksenindeki diğer ritüeller. *Mediterranean Journal of Humanities*, 8(2), 1-31.
- Atalay, G. E. (2019). Sosyal medya ve çocuk: "babishko family fun tv" isimli youtube kanalının eleştirel bir analizi. *Erciyes İletişim Dergisi Uluslararası Dijital Çağda İletişim Sempozyumu Özel Sayısı*, (1), 179-202.
- Aziz, A. (2008). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri ve teknikleri* (4.baskı). Ankara: Nobel Yayınları.
- Burç, P. E. (2015). Popüler kültür ve annelik. *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar E Dergisi*, <http://www.sdergi.hacettepe.edu.tr/makaleler/Pinar-Ezgi-Burc-14Eylul2015.pdf> (Erişim Tarihi: 6 Şubat 2021)
- Coşkun, H. (2018). *Sosyal medyada annelik kimliği bağlamında kullanılan açıklayıcı repertuarlar ve özne konumları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Anabilim Dalı, İstanbul.
- Dursun, C. (2019). Ebeveynlerin çocuklarını sosyal medyada teşhiri: çocuk hakları bağlamında bir değerlendirme. *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, (4) 8, 195-208.
- Duygulu, S. (2019). Sosyal medyada çocuk fotoğrafı paylaşımlarının mahremiyet ihlali ve çocuk istismarı açısından değerlendirilmesi. *TRT Akademi Dergisi*, 4 (8), 429-487.
- Dönmez, D. (2019). *Yeni Nesil Ebeveynlik ve Sosyal Medya Bağlamında Blogger Anneler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Erişir, R. M. ve Erişir, D. (2018). Yeni medya ve çocuk Instagram özelinde "sharenting" (paylaşanabalık) örneği. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi E-Dergi*, İletişim Fakültesi, Sayı 4-5, 50:64.
- FINDIK, H. KEREM (2018). *TÜRKİYE'DE 2018'İN EN ETKİLİ INSTAGRAM İNFLUENCER'LARI*, [HTTPS://DİGİTALAGE.COM.TR/ALTİ-KATEGORİDE-TURKİYEDE-2018İN-EN-ETKİLİ-INSTAGRAM-İNFLUENCERLARI/](https://dijitalage.com.tr/alti-kategori-de-turkiyede-2018in-en-etkili-instagram-influencerlari/) (ERİŞİM TARİHİ: 6 ŞUBAT 2021)
- Gökler, M. E., Aydın R., Ünal E. ve Metintaş S. (2016). Sosyal ortamlarda gelişimleri kaçırma korkusu ölçeğinin türkçe sürümünün geçerlilik ve güvenilirliğinin değerlendirilmesi. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 17 (Ek.1), 53-59.
- Güzel, E. (2014). Toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık ve medyanın rolü. *Global Media Journal:Turkish Edition*, 4(8), 185-199.
- Işık, S. Y. (2015). Küresel kültürel değişim ve "yeni" annelik: Ankara kamil ocak mahallesi örneği. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, 13(50), 48-75.
- Köletavitoglu, R. (2017). Influencer'lar ve markaları bir araya getiren pazar yeri. <https://www.fortuneturkey.com/influencerlar-ve-markalari-bir-araya-getiren-pazar-yeri-43379> (Erişim Tarihi:5 Şubat 2021)
- Küçükali A ve Serçemeli C. (2019). Çocukların sosyal medyadaki mahremiyet hakları ve sharenting üzerine bir uygulama: Atatürk Üniversitesi örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12 (68), 1176-1186.

- Lupton, D. (2016). The use and value of digital media for information about pregnancy and early motherhood: a focus group study. *BMC Pregnancy and Childbirth*, 16: 171.
- McDaniel, B.T., Coyne S. M. ve Holmes, E. K. (2012). New mothers and media use: associations between blogging, social networking, and maternal well-being. *Maternal and Child Health Journal*, 16(7), 1509-1517.
- Otero, P. (2017). Sharenting... Should children's lives be disclosed on social media?. *Arch Argent Pediatr*, 115(5), 412-414.
- Parsa, A. F. ve Akmeşe, Z. (2019). Sosyal medya ve çocuk istismarı: Instagram anneleri örneği. *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 163-191.
- Sever, M. (2015). Kadınlık, annelik, gönüllü çocuksuzluk: Elisabeth Badinter'den kadınlık mı annelik mi?, Tina Miller'dan annelik duygusu: mitler ve deneyimler ve Corinne Maier'den no kid üzerinden bir karşılaştırmalı okuma çalışması. *Fe Dergi*, 7(2), 72-86.
- Steinberg, B. S. (2016). Sharenting: children's privacy in the age of social media. *Emory Law Journal*, 66, 839:884.
- Tavşancıl, E. ve Aslan, E. (2001). *Sözel, Yazılı ve Diğer Materyaller İçin İçerik Analizi ve Uygulama Örnekleri*. İstanbul: Epsilon Yayınları.
- Teke, S. (2014). Dönüşen anneliğe yönelik netnografik bir analiz: blogger anneler. *Millî Folklor Dergisi*, 26 (103), 32-47.
- Timurturkan, M. (2019). Ebeveynlik ve dijital dünya: anneliğe ilişkin yaratılan yeni temsiller ve dayanışma örüntüleri. *Mediterranean Journal of Humanities*, 9(1), 315-333.
- Yaman, E. S. (2018). *Ürün Yerleştirmede Yeni Bir Alan: Influencer Marketing Sosyal Medyada Influencer Annelerin Takipçileri Tarafından Değerlendirilmesine Yönelik Bir Araştırma*. 2. Uluslararası İletişimde Yeni Yönelimler Konferansı: Eğlence ve Ürün Yerleştirme Bildiri Kitabı, (Edit: Gülay Öztürk ve Arkadaşları) 268-279.
<http://acikerisim.ticaret.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11467/1908/M01168.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Yazıcı, T. ve Özel, M. (2017). Sosyal medyada anneliğin eğitim ve etkileşim boyutu: Instagram üzerine bir inceleme. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 3(5), 1715-1730.
- Yılmaz, M. (2019). *Popüler Kültür ve Sosyal Ağlar Aracılığıyla Kadın İkonlarda Beden ve Kendilik Sunumuna Yönelik Bir Instagram Analizi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ntv.com.tr.<https://www.ntv.com.tr/turkiye/bloggerannemahkemedecocuklarinikaybetti,qS8Pj79Zc0SN>
NhjagnJuA Erişim Tarihi: 10.12.2020

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 25.04.2021 Kabul/Accepted: 08.06.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 629-648

HOBBS VE ROUSSEAU'DA İNSAN, DOĞA DURUMU VE DEVLET İLİŞKİSİ

Mehmet Eren GEDİKLİⁱ, Burcu GEDİKLİⁱⁱ

Öz

Siyaset felsefesinin en temel problemlerinden birisi devletin kökeni problemidir. Bu probleme getirilen ve hala güncelliğini koruyan en önemli çözüm önerilerinden birisi devletin bireylerin kendi rızaları ile hak ve sorumluluklarını daha üstün bir güce devretmesiyle oluştuğunu ileri süren toplum sözleşmesi kuramıdır. Ancak toplum sözleşmesini devletin kökeni olarak gören düşünürler arasında başta devletin doğuşu ve anlamı konusunda ciddi görüş ayrılıkları söz konusudur. Bu görüş ayrılıklarının temeli ise toplum sözleşmesi kuramcılarının insana ve insanın doğa durumuna yönelik görüşlerine dayanır. Makalede incelenen Hobbes ve Rousseau için de toplum sözleşmesi devletin kökenini ve anlamını belirleyen ana faktör olmasına rağmen Hobbes'un insan doğasına yönelik "kötümser bakışı" ile Rousseau'nun "iyimser bakışı" arasındaki farklılıklar nedeniyle toplum sözleşmesinin doğuşu ve bunun sonucu ortaya çıkan devletin anlam ve fonksiyonu tümüyle farklı biçimlerde görülmektedir. Makale de bu doğrultuda her iki siyaset kuramcısının insan, insanın doğa durumu ve devlet anlayışları arasındaki farkı ortaya koyma gayreti içinde şekillenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İnsan Doğası, Doğa Durumu, Devlet, Toplum Sözleşmesi, Hobbes, Rousseau.

Human being, State of Nature and State Relationship in Hobbes and Rousseau

Abstract

One of the fundamental problems of political philosophy is the problem of the origin of the state. One of the most important solution proposals to this problem, which is still up-to-date, is the social contract theory, which claims that the state is formed by the transfer of the rights and responsibilities of individuals to a superior power with their own acquiescence. However, there are serious differences of opinion among the thinkers who see the social contract as the origin of the state, especially on the origin and meaning of the state. The basis of these differences of opinion is based on the views of social contract theorists about human nature and the state of nature of man. For Hobbes and Rousseau examined in the article, although the social contract is the main factor that determines the origin and meaning of the state, due to the differences between Hobbes' 'pessimistic view' and Rousseau's' optimistic view ' towards human nature, the emergence of the social contract and the meaning of the state emerging as a result of the social contract and its function is seen in completely different ways. In this direction, the article was written in an effort to show the difference between the human nature, the state of nature and the state understanding of both political theorists.

Keywords: Human Nature, State of Nature, State, Social Contract, Hobbes, Rousseau.

ⁱ Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sistemik Felsefe ve Mantık Ana Bilim Dalı, erengedikli@gmail.com, Orcid: 0000-0002-6036-6683

ⁱⁱ Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Ana Bilim Dalı, burcuturkdogan@gmail.com, Orcid: 0000-0002-5339-6366

Giriş

Siyasi ve toplumsal düşünce tarihinin en önemli sorunlarının başında, insanın ve devletin neliği ve ikisi arasındaki ilişkinin doğası gelir. Bu sorunlar, doğrudan ya da dolaylı olarak felsefe tarihindeki birçok düşünürün gündeminde olmuştur. Thomas Hobbes (1588-1679) ve Jean Jacques Rousseau da bu düşünürler arasında yer almaktadır (1712-1778). Her iki düşünür de gerek insan gerekse devlet felsefeleri ile özel olarak ilgilenmiş ve eserler kaleme almıştır. Ancak her ikisinin de özellikle insan anlayışları arasında önemli farklılıklar söz konusudur ve bu insan anlayışlarındaki farklılık hiç kuşkusuz devlet anlayışlarına da yansımıştır. Bu farklılığa rağmen temelde her iki düşünürün ortak noktası, insan doğası ile devletin ortaya çıkışı ve anlamı arasında vazgeçilmez bir bağ olduğu düşüncesidir. Bu nedenle makalede Hobbes ve Rousseau'nun insan ve devlet görüşleri bir arada irdelenecektir. Böylece hem insana ve devlete dair görüşleri hem de insan ve devlet ilişkisine dair görüşleri birlikte serimlenebilme fırsatı elde edilecektir (Torun, 2011, s. 137-139, 161). Düşünürlerin görüşlerine geçmeden evvel konunun anlaşılabilirliği açısından birkaç 'uyarıcı' önbilgiye yer verilmesi yerinde olacaktır. İlk olarak, her iki düşünür için insanın mahiyeti problemi öncelikle insanın ilk doğa durumuyla ilişkilidir. Diğer bir deyişle "İnsan nedir?" sorusu, iki siyaset kuramcısı için de insanlığın henüz 'ilkel' bir aşaması olarak nitelenebilecek olan toplum ve devlet öncesi dönem esas alınarak yanıtlanmaya çalışılmıştır. Ancak söz konusu olan insanın ilkel aşaması ya da doğa durumu gerek Hobbes gerek Rousseau tarafından antropolojik/bilimsel bir perspektifte ya da empirik bulgu ve yöntemlere dayalı olarak ele alınmamış, daha ziyade felsefi perspektifte ve spekülasyon yöntemiyle dayalı olarak irdelenmiştir. Ancak bu yöntem ve bakışa yalnızca bir kurgu ya da hayal mahsulü olarak değil insanın doğa durumuna dair bir hipotez şeklinde bakılması yerinde olacaktır. Eş deyişle soruşturma biçimleri, insana dair antropolojik bir çalışma niteliğinde tarihsel bilgi ve belgelere dayanan bir soruşturma biçimi olarak değil, daha çok insanın doğa durumuna dair olası seçeneklere dayalı olarak ortaya konmuş zihinsel bir deney olarak görülmesi gerekmektedir. Hiç kuşkusuz, her iki kuramcının bulunduğu çağdaki bilimsel bilgilerin geldiği nokta göz önüne alındığında, böyle bir yöntemin tercih edilmesi oldukça makuldür. Ancak, belki de Rousseau da bu durumun farkında olarak doğa durumu (insanın) ve devlet arasında kurulacak olan köprü için izlenecek yöntem konusunda doğabilecek problemleri gözeterek, "İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni" adlı eserinde şu soruları sormuştur:

Doğal insanın sırlarını keşfetmek için ne gibi deneyler gereklidir?

Devlet toplumlarında bu deneyler nasıl gerçekleştirilebilir? (Rousseau, 2003, s. 21, 28)

Soruların içeriği gözetildiğinde, Rousseau için insanın doğa durumunun incelemesinin imkânı ve yöntemi hakkında problemlerin olduğu açıktır. Şöyle ki, insan doğası ya da insanın doğa durumu hakkında verilebilecek her yargı, insanın tarihsel süreçte elde ettiği gelişmelerden ve ilerlemelerden etkilenme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu sebeple insanın

doğası ve doğa durumuna dair verilebilecek her yargıda 'anakronizm'¹ tehlikesi baş göstermektedir. Rousseau'ya göre bu problemin, tehlikenin aşılabilmesinin yolu, insanın doğa durumunu irdelemeden önce insanın tarihsel olarak tüm yapıp etmelerini paranteze almak ve onun ilk halini bu minvalde bir refleksiyon² ile, düşünsel deney ile tespit etmektir. Aksi halde, devletin ortaya çıkışı, kökeni ve doğası ile insan doğası arasındaki ilişki hiçbir zaman insanın 'medenileşme süreci' nedeniyle net bir şekilde ortaya konulmamış olacaktır (Rousseau, 2003, s. 19-21; Strauss, Cropsey, 1987, s. 562-563). Benzer bir şekilde Hobbes için de insanın doğa durumu ve neticesinde olduğu ileri sürülen sözleşme durumu, bir düşünsel varsayım/hipotezdir ki tarihsel olarak gerçekliğinden daha çok insanı günümüz toplumuna ulaştırdığı varsayılan 'medenileşme' sürecinin betimlenebilmesi için metodik bir araçtır (Hobbes, 2012, s. 179; Güriz, 2007, s. 179). İkinci uyarı mahiyeti taşıyan nokta ise her iki düşünürün insan ve devlet ilişkisine dair yorumlarının, temel hipotezlerinin, karşılıklı haklar ve sorumlulukların belirli bir ilerleme gösterdiği, keskinleştiği bir dönemde ortaya çıkan pozitif hukukun gözetildiği, temel alındığı bir devlet tasarımına dayanmamış olduğudur. Diğer bir açıdan, her iki siyaset kuramcısı da devlete ve onun kökenine dair görüşlerini, devletin 'ilkel', 'gelişmemiş' halini esas alarak ileri sürmüşlerdir. Son olarak şu noktanın da altı çizilmelidir ki siyasal düşünce tarihinde sözleşmecî kuramların hemen hemen hepsi devleti 'halkın iradesinin' bir toplamı olarak düşünmüşlerdir. Bu nedenle sözleşmecî devlet kuramcıları için insanın doğa durumu devletin anlaşılması için başat konu haline gelirken, aynı zamanda devlet öncesi var olduğu düşünülen insanın doğa durumu, sözleşmecî devlet kuramcılarının devletin varlığı ve özü hakkında farklı kuramlar ortaya koymasına sebebiyet veren asıl noktadır (Güriz, 2007, s. 174-175, 188-189). Bu sebeple, makalede düşünürlerin devlet görüşleri, insanın doğa durumu hakkındaki görüşleri ortaya konulduktan sonra ifade edilebilecektir.

Hobbes'da İnsan ve İnsanın Doğa Durumu

Aristoteles (M.Ö. 384-M.Ö. 322) "Politika" adlı eserinde insanın doğuştan toplumsal (siyasal) bir hayvan olduğunu ifade eder (Aristoteles, 2006, s. 9). Aristoteles'in bu tespiti öncelikli olarak insanın doğa durumuna yönelik bir tespittir. Ona göre insan, doğası gereği yalnızca çıkar gözeterek bir topluluk halinde yaşamaz, bulunmaz. Aksine insanın

¹ Anakronizm, ana hatları ile, tarihsel bir olay veya durumu, meydana geldiği tarihin koşulları içinde değil başka bir zaman diliminin koşulları altında ele almak ve değerlendirmektir (Acar; Demir, 2005, s. 17). Konu bağlamında özelleştirmek gerekir ise, insanın doğa durumunu, kendi zaman dilimi içinde değil güncel zaman diliminin koşulları bağlamında ele almak ve bu bağlamda değerlendirmektir. Bu değerlendirmenin, tarihi anlama ve yorumlamada, olay veya durumun gerçekleştirdiği şartları göz ardı etmesi nedeniyle, yanılıyla sonuçlanma ihtimali yüksektir.

² Genel hatları ile refleksiyon, zihnin (bilincin, aklın) dışsal, deneyimsel verilere ihtiyaç duymaksızın ya da dışsal verilerin analizine yönelmeksizin, kendi kendinde ürettiği, oluşturduğu, inşa ettiği konu üzerine kendinde kalarak düşünme faaliyetidir. (Cevizci, 2005, s. 1413) Konu bağlamında refleksiyonun kullanımını sınırlamak gerekir ise, doğa durumu hakkında refleksiyon, insanın doğa durumunun tekrar deneyimlenmesi mümkün olmaması nedeniyle, aklın, öncelikle, insanın tarihsel tecrübesinde yaşanması muhtemel durumları yalnızca düşünsel bakımdan belirlemesi ve ardından bu durumlardan her birinin mümkün olup olmadığı ya da nasıl mümkün olmuş olabileceği üzerine düşünmesidir. Böylece doğa durumu hakkında iki aşamalı bir refleksiyon sürecinin söz konusu olduğu söylenebilir.

toplumsallaşması onun doğasının (elde ettiği faydanın değil) bir gereğidir. O, bunu, “Politika” adlı eserinde net bir biçimde şu şekilde ifade eder:

“İnsanlar birbirlerinin yardımını aramaya gerek duymadıkları zaman bile, toplumda yaşamak için doğal bir istekleri vardır. Yine de ortak yarar onları bir araya getiren bir etkidir, çünkü hepsinin yararı her birinin iyi yaşamına katkıda bulunur.” (Aristoteles, 2006, s. 79)

Aristoteles’in bir barış durumu olarak ifade edebilecek olan insanın doğa durumu hakkındaki görüşlerinin tam aksi istikamette, Hobbes’a göre insanın doğa durumu, bir savaş durumudur (Hobbes, 2012, s. 101).³ Bu nedenle Hobbes’da insanın ve devletin anlaşılabilmesi için öncelikle bu savaş durumunu ortaya çıkaran nedenlere eğilmek gerekmektedir. Hobbes’a göre doğa durumunu bir savaş olarak ortaya çıkaracak olan ilk olgu, insanın doğası gereği bitmez tükenmez bir kudret arzusu içinde olmasıdır.⁴ Ona göre bu kudret arzusu, insan için, yalnızca doyumsuz bir hayatın elde edilmesi ile nihayete ermez. Aynı zamanda elde edilmiş olan doyumun, hayatın güvence altına alınması, korunması ve sürdürülmesi de insan doğasındaki kudret arzusunun bir gereğidir (Hobbes, 2012, s. 81). Bu, insanın, istediklerini elde etse dahi bir tedirginlik durumu içinde, elde ettiği kudreti korumak için daimî bir çaba içinde olduğu/olacağı anlamına gelir.

Hobbes’a göre doğa durumunu bir savaş olarak ortaya çıkaran bir diğer temel nokta ise tüm insanların doğuştan eşit olmasıdır. Hobbes, burada, elbette tüm insanların fiziksel ve zihinsel olarak eşit olmadıklarının farkındadır. Ancak onun kastettiği şey, en zayıf yaratılıştaki insanın dahi, güçlü bir insan karşısında, diğer insanlarla iş birliği yaparak güçlü insana karşı bir üstünlük kurabileceği böylece bütünsel bir bakış gözetildiğinde insanlar arasında bir eşitliğin mevcut olduğudur. Ayrıca yine ona göre, insanların birbirine üstünlükleri ancak kısmî ölçüdedir. Çünkü bir insan, bir vasıyla diğer insanlara nazaran belirli bir alanda daha üstün olabilir iken, aynı insan, diğer alanlardaki vasatlığı, vasıfsızlığı nedeniyle, diğer insanlardan geri kalabilir ki bu da Hobbes’a göre tüm insanların doğa durumunda eşit olduğu hipotezini doğrular niteliktedir (Hobbes, 2012, s. 99-100).⁵ Hobbes’a göre sözü edilen insanlar arasındaki eşitlik durumu, düşünülenin aksine insanlar arasında güveni değil güvensizliği doğurur. Şöyle ki, kudret arzusunun, bir şeyler elde etme isteğinin tüm insanlarda ortak olduğu ve insanların bu arzularını giderme noktasında eşit olduğu düşünüldüğünde, Hobbes’a göre her bir insanın, bu açıdan, fırsat eşitliğine sahip olduğu ileri sürülebilir. Ancak

³ Hobbes, savaş durumunu, aktif savaş durumu ile sınırlı olarak düşünmez. Onun için savaş durumu, aynı zamanda, insanın doğal hayatta, diğer insanlar tarafından daima tehdit edilme riski ile karşı karşıya kalması anlamında, pasif savaş durumunu ya da güvensiz yaşam ortamını da kapsar (Torun, 2011, s. 285-286).

⁴ Hobbes’da kudret arzusu, açgözlülük, gurur düşkünlüğü vb. tüm bireyin çıkarını temel alan davranışlar, yalnızca insanın doğa durumuna ait olarak düşünülmez. O, bencilliğin, ne kadar ilkel ya da gelişmiş olursa olsun insanın, doğasının özü olarak görür. Ona göre, insanlar arası çatışmayı, husumeti doğuran, tetikleyen diğer zenginlik, bilgi, onur arzusu gibi arzular da ne kadar ulvi, yüksek arzular olarak gözükmüşse gözüksün, esasında, insanın bencilliğinin bir türevidir (Hobbes, 2018, 21-25).

⁵ Hobbes’un bu noktadaki görüşü “niteliksel doğal eşitlik” olarak ifade edilir ve bilhassa insanların niteliksel bakımdan birbirine eşit olmadığı, bu sebeple insan türünün doğası gereği, doğa durumu gereği yöneten-yönetilen ilişkisi içinde olduğu düşüncesine eleştiri niteliği taşır (Cevizci, 2013, s.125-126; 2008, s. 293; Özcan, 2006, s.69-70, 80; Torun, 2011, s. 66).

sorun şu ki, doğa durumunda insanlar arasında arzulama bakımından bir eşitlik olmasına rağmen, aynı doğa durumunda, kaynakların kıt olması, tüm insanların arzu ettiklerini aynı ölçüde elde etmesini, ihtiyaçlarını aynı ölçüde gidermesini imkânsız kılar. Diğer bir deyişle, aynı doğa durumuna ait olmalarına karşı, doğalarının gereğini yerine getirme konusunda her bir birey aynı şansa sahip değildir. İşte Hobbes'a göre bu durum, insanlar arasında çatışmanın doğmasına sebebiyet verir ve bu çatışma durumunun bir neticesi olarak bireyler kendilerini güvende hissetmezler (Hobbes, 2012, s. 100; Strauss, Cropsey, 1987, s. 399-400). Hobbes'a göre işte bu güvensizlik ortamı, insanı, kendi doğa durumu olan savaş durumu ile baş başa bırakır. Çünkü ona göre insanlar, güvensizlik durumundan kurtulmak için, ona tehdit oluşturabilecek tüm unsurları ortadan kaldırma arzusu duyarlar (Hobbes, 2012, s. 101; Freeman, 2007, s. 42-47).

Görüldüğü gibi Hobbes'un insan tasavvuru özgeci (diğerkâm) değildir. Aksine insanlar, doğası gereği çevresinden yalıtılmış, yalnızca kendi çıkar, istek ve arzularına yönelen bencil bireylerdir. Bu bencil bireyler kıt kaynaklardan dolayı birbirleriyle rekabet halindedir. Bu rekabet güvensizliğe, çekingenliğe neden olur (Tannenbaum, Schultz, 2006, s. 240). Hobbes, güvensizlik ve rekabet içerisinde bir insan tasavvuruna üçüncü bir unsur olarak şan ve şeref arzusunu da ekler (Hobbes, 2012, s. 101). Böylece Hobbes'a göre insan doğası rekabet, güvensizlik ve şan şeref arzusu ile doludur.⁶ İşte Hobbes, bu insan tasavvuru nedeniyle, insanın doğa durumunu bir savaş ortamı olarak belirler. Yeri gelmişken bir noktanın da altını çizmek gerekir ki; Hobbes'a göre insanın yaşam dünyası içinde klasik ahlak kuramlarındaki "en yüksek iyi", "nihai amaç" gibi son idealler söz konusu değildir. Ona göre insan, doğası gereği hep fazlasını arzular. Bir şeyi elde etmek ancak diğer bir şeyi elde etme arzusunu tetiklemeye yarar yani bir haz diğer bir haz isteğini doğurur. Böylece Hobbes'a göre rekabet, güvensizlik ve şan şeref arzusunun bir yerde sona erebileceği; bireylerin ve toplumun ahlaksal anlamda en yüksek iyiye erişebileceği ham bir hayalden ibarettir (Hobbes, 2012, s. 81).

Hobbes'a göre doğa durumu olarak savaş halindeki insanın tüm güvencesi kendi yetenekleri ve güçleridir. Bu tür bir durumda insan için çalışma, ücret, ticaret, sanat, bilim vb. tüm kültürel ve toplumsal aktiviteler yapılmaz hale gelir. İnsanın doğada karşı karşıya kaldığı tek şey, ölüm korkusu ve bu ölüm korkusunun yol açtığı yalnızlık ve vahşiliktir. Bu da insan hayatını tehlikeli ve kısa yapar (Hobbes, 2012, s. 101). Başka bir deyişle bu doğa durumunda her bir birey, diğerlerine karşı doğal bir yükümlülük hissetmeyen ve hayatta kalma ile kendini tatmin etme üzere iki temel güdünün önderliğinde yalnız kalmış bir canavardır (Tannenbaum; Schultz, 2006, s. 242). Yine Hobbes'a göre bu savaş durumunda, hiçbir davranış ya da eylem adalete aykırı olarak kabul edilemez. Çünkü böyle bir durumda doğru – yanlış, adil – adil olmayan ayırımına yer yoktur. Aksine cebir ve hile böyle bir savaşta bir erdem olarak yer alır. Bunların yanı sıra mülkiyete, egemenliğe ya da haklara dair hiçbir şey savaş durumunda anlamlı değildir (Hobbes, 2012, s. 102-103).

⁶ Hobbes, insanlar arası savaş durumuna neden olan bu üç temel nokta dışında, insanların doğası gereği birbirine zarar verme eğiliminin ve hatta entelektüel zıtlıkların da savaş, çatışma ya da kavga durumunu besleyebileceğini ifade eder (Hobbes, 2018, s. 26-27).

Sonuç olarak, doğa durumundaki herkes, nispeten daha üstün bir kötünün eşit korkusunu yaşar ki bu korku ölüm korkusudur. Sınırsız haklara sahip gibi görünen insanlar, esasında, hiçbir hakka sahip olmaksızın, mutsuz bir hayat içinde çırpınıp dururlar. Güvenlik, huzur ve özgürlük yok olur. İşte tam bu noktada Hobbes'a göre insan, bu kargaşa ve savaş ortamından çıkmak ve barışı tesis etmek için bir "Doğa Yasası" olarak hakem görevi gören "akla" başvurur. Başka bir deyişle ona göre insanın ölüm korkusu ya da yaşama arzusu; refah ve çalışma isteği kısaca barış isteği ya da savaş durumundan kurtulma arzusu onları aklî bir yaşam biçimine, aklın hakemliğini kabul etmeye doğru sürükler. Çünkü barış şartlarını ortaya koyan, insanlar arası savaş durumunu insanlar arası uzlaşmaya dönüştüren kurallar akıl yoluyla kurulur. Hobbes bu noktada aklın önderliğinde insanların barışı tesis edebilmelerine yarayan çeşitli doğa yasaları olduğunu ifade eder (Hobbes, 2012, s. 103; Ekici, 2006, s. 82-83; Strauss, Cropsey, 1987, s.401-402). Hobbes'un ifade edilen doğa yasalarıyla ilgili görüşlerinin ayrıntıları şu şekildedir.

Akılla bulunan ve insanın kendi hayatı için zararlı veya hayatını koruma yollarını azaltıcı olan şeyleri yapmasını yasaklayan veya insanın hayatını en iyi şekilde koruyabileceğini düşündüğü bir ilke veya genel kural (Hobbes, 2012, s. 103-104) şeklinde doğa yasasını tanımlayan Hobbes'a göre ilk doğa yasası, insanın barışı araması ve eğer elde edemiyor ise kendini korumak için savaşmasıdır. Hobbes'a göre savaş durumunda olan ve herhangi bir güvence altında olmayan insan için aklın, ona doğa yasası olarak sunduğu ilk şey, barışı aramaktır. Ancak herkesin her şeye hakkı olduğu, adalet, hak, egemenlik gibi kavramların olmadığı bir toplumda, insanın barışı sağlama arzusu mümkün değildir. O halde Hobbes'a göre bu şartlar altında, insanın yaşama ve refah arzusunun bir tezahürü olan barışı tesis etmek için, birinci doğa yasasından yani barışı isteme yasasından doğal olarak doğan ikinci bir doğa yasasına ihtiyacı vardır. Hobbes'a göre bu doğa yasası; insanın, (eğer barışı tesis etmek istiyor ise) bazı haklarından feragat etmesinin gerekliliğidir. Buna göre, savaş durumunda, her şey üzerinde hak iddia edebilme durumunda olan insan, bu durumunu terk ederek 'başkaları uğruna' kendi haklarından ve sınırsız özgürlüğünden vazgeçmelidir. Hobbes'un da ifade ettiği şekliyle insan, eğer birinci doğa yasasının, barış isteğinin gerçekleşmesini istiyor ise "kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapma" düsturunu kendisine ilke edinmeli, kendinde ödün vermelidir. Görüldüğü gibi birinci doğa yasası, ikinci doğa yasasını zorunlu olarak doğurur yani "barış ve taviz (feragat)" et ve tırnak gibi birbirinden ayrılmaz bir biçimde bir aradadır. Bu noktadan itibaren gündeme gelen diğer bir sorun, barış durumu için doğal şart ya da yasa niteliğinde olan insanın haklarından feragat etmesi ya da özgürlüğünden vazgeçmenin ne anlama geldiğidir? Hobbes'a göre haklarını devretmenin ya da haklarından feragat etmenin temelde üç boyutu söz konusudur. Bunlar; I) hak sahibinin, hakkını devrettiği kişiyi önemsemeden yalnızca hakkından vazgeçmesi⁷, II) hakkı devreden kişinin, devrettiği hakkın üstünde artık bir nüfuz sahibi olmaması III) hak sahibinin, hakkının, hakkını devrettiği kişi tarafından özgürce kullanılmasına izin verme "yükümlülüğü" altında olması benzer bir ifade

⁷ Hakkını devreden kişinin, hakkını devrettiği kişi ya da kişileri denetleme ya da sorgulama yetkisinin olmaması olarak da yorumlanabilir.

ile, hakkını devrettikten sonra devrettiği hakkı/hakları üzerinde hala nüfuz sahibi olma arzusunun vazgeçme "sorumluluğu" taşımasıdır.⁸ Hobbes'a göre, ifade edilen koşullar dışında bir hak devrinin söz konusu olması durumunda, yapılan ilk anlaşmanın, sözleşmenin ihlali/ihlal edilebilirliği söz konusu olacaktır ki bu da toplumda olması arzulanan adalet, huzur ve güvenin tesisini imkânsız hale getirecektir. Hobbes, hakların devrine dair görüşlerini bu şekilde ifade etmiş olmasına rağmen, bu noktada önemli bir durumun daha altını çizmektedir. Ona göre insan, tüm hak devirleri koşullarına rağmen, haklarının tamamında vazgeçemez, tüm haklarını yönetim erkine devredemez. Çünkü ona göre böyle bir hak devrinin ana amacı, karşılıklı hayat güvenliği ve refahı sağlamaktır. Bu durumda bir insanın kendini öldürmeye gelen insanlar karşısında kendini koruma hakkı ya da işkence, yaralama gibi insanın hayatını tehlikeye sokan hallerde kendini koruma hakkı, ilk sözleşmedeki hak devirleri dikkate alınmaksızın baki kalır. Çünkü, yukarıda da ifade edildiği gibi, hak devrinin ana amacı, zaten insanın hayatının güvenliğidir. Bu hakkı devretmesi bu nedenle mümkün değildir. Şimdi tekrar ana konuya döndüğünde, Hobbes için savaş durumundan barış durumuna geçiş için hakların devredilmesi gerekmektedir ancak ona göre bu hak devri, yalnızca "sözleşme" yoluyla gerçekleştirilmelidir.⁹ Diğer bir deyişle ikinci doğa yasasının mümkün olabilmesinin yolu insanlar arası sözleşmeden geçer (Hobbes, 2012, s. 104-107; Freeman, 2007, s. 42-47, 54-55).

Hobbes için üçüncü doğa yasası da işte bu noktadan itibaren kendini göstermektedir. Ona göre üçüncü doğa yasası, tıpkı birincinin ikincisini doğurması gibi, ikincinin üçüncüsünü doğurması ile meydana çıkar. Hobbes'a göre bu doğa yasası *adalettir* (Hobbes, 2012, s. 113). Adalet, Hobbes'a göre ilk iki doğa yasası olmaksızın bir anlam ifade etmez. Hatırlanacağı gibi savaş durumunda, herkesin her şeye hakkı olduğu bir doğa durumunda, adaletten ve adaletsizlikten söz etmek mümkün değildi. Ancak barış ve anlaşmanın yapılması ile beraber, üçüncü doğa yasası kendiliğinden ortaya çıkar. Çünkü adaletten ya da adaletsizlik söz edilebilmesi ancak insanın yapmış olduğu sözleşmeden vazgeçmesi ya da sözleşmeye uyması durumunda ortaya çıkar. Böylece tüm toplumsal adaletin kaynağı Hobbes'ta toplum sözleşmesinden kaynaklanır ve ona bağlıdır (Freeman, 2007, s. 54-59).

Hobbes, bu üç temel doğa yasasından sonra, esasında bu üç doğa yasasını tamamlayan ve muhafaza eden doğa yasalarından da söz eder. Bu doğa yasaları, örneğin; minnettarlık, karşılıklı uyum ve nezaket, affetmek, aşağılamamak gibi daha çok erdemlerle özdeşleştirilebilecek türden yasalardır (Hobbes, 2012, s. 119-121). Bu yasalar, ona göre, insanın barışı durumunu muhafaza edebilmesinde hayati rol oynar. Ona göre bu doğa yasaları kolay ve değişmezdir. Ayrıca herkes tarafından anlaşılabilir niteliktedir. Çünkü en temelde "kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapma" prensibine dayanır. Son olarak şunu

⁸ Hobbes'un bu madde ile hak devrinden sonra keyfi olarak hakkı devredeninin hakkı üzerinde egemenlik talep etmesini engelleme amacı güttüğü söylenebilir. Böyle bir hak devri anlayışının, Hobbes tarafından, Hobbes'un devlet felsefesine uygun bir biçimde, devlet gücünün "mutlaklığını", "değişmezliğini" pekiştirme amacı doğrultusunda benimsendiği ileri sürülebilir.

⁹ Hobbes'a göre sözleşme, çok kısaca, hakların devri anlamına gelir (Hobbes, 2012, s. 106).

da ifade etmek gerekir ki Hobbes'a göre bu doğa yasalarının vicdanen bir bağlayıcılığı vardır. Ancak bu bağlayıcılık yalnızca fiilen güvenli bir doğa durumu olduğunda gerçekleşir bu nedenle savaş durumunda bağlayıcılığında söz edilemez (Hobbes, 2012, s. 124).

Özetle Hobbes'a göre insan doğası gereği hep iktidar arzusu içerisindedir ve bu arzu onu başta rekabete ardından ise güvensizliğe sürükler. Bu durumun sonucu olarak insan kendisini doğada savaş durumunda bulur. Ancak insan bu durumdan hayatta kalma arzusu ve refah arzusu sebebiyle kurtulmak ister. Bu evrede akıl kaynaklı doğa yasaları ortaya çıkarak aranan, arzulanan barış durumunun gerçekleşmesini mümkün kılar. Arzulanan barış durumunun gerçekleşmesi için aklın koyduğu ilk doğa yasası, insanın kendi haklarından feragat etmesinin gerekliliğidir. Ancak bu durum, kendi özgürlüklerini kendi eli ile kısıtlamayı kabul etmesini de beraberinde getirir. İşte bu noktada, toplum sözleşmesi ortaya çıkar ve toplum sözleşmesi nedeniyle insan artık savaş durumunda yeri olmayan 'adil' bir yaşamı kabul etmeye 'mecbur' kalır. Tam bu noktada Hobbes'a göre insan temel bir problem ile karşı karşıya demektir. Ona göre insanlar, karşılarında anlaşmayı devam ettirecek bir güç, otorite görmedikleri taktirde, çeşitli zaafı ve hırsı nedeniyle anlaşmaya zarar verecek eylemlerde ya da sözlerde bulunarak sözleşmeyi ihlal edebilir hatta sözleşmeden kolayca cayabilir (Hobbes, 2012, s. 109, 112, 114). İşte böyle bir durumun yaşanmaması ve insanın savaş durumuna tekrar geri dönmemesi için insanları sözleşme dahilinde adil bir şekilde davranmaya zorlayacak bir güç gerekmektedir. Bu güç Hobbes'a göre devlettir (Hobbes, 2012, s. 101, 133). Hobbes'a göre devlet sözü geçen sözleşmede taraf değildir. Zaten taraf olmasına imkân da yoktur. Çünkü zaten egemen kuvvet olarak devlet, insanların haklarını ve yetkilerini bırakmaları sonucu kendiliğinden doğmaktadır. Diğer bir ifade ile devlet, bir şahıs gibi toplum sözleşmesine dâhil olmaz aksine sözleşmenin doğal bir sonucu ve gereği olarak ortaya çıkar. (Güriz, 2007, s 176).

Hobbes'un Devlet Anlayışı

Buraya kadar Hobbes'un insan doğası ve insanın doğa durumu hakkındaki görüşlerine, ana hatları ile, yer verildi. Girişte de ifade edildiği gibi Hobbes'un devlet ve bilhassa devletin doğuşuna dair görüşleri insan ve insanın doğa durumu ile ilgili görüşlerinin bir neticesidir. Bu nedenle Hobbes'un devlete dair görüşleri incelenirken sık sık insana dair görüşlerine dönüş yapılması gerekmektedir. Şimdi bu doğrultuda kısaca Hobbes'a göre devletin kökeni, ortaya çıkışı ve doğası şu şekildedir.

İlk olarak Hobbes'un devlet görüşü için anahtar nokta, devletin insan için kaçınılmaz bir zorunluluk olduğudur.¹⁰ Çünkü ona göre devlet olmaksızın bir topluluk, bütünlük olarak

¹⁰ Burada bir hatırlatmanın yapılması yerinde olacaktır. Hobbes'un devlet anlayışı, insanın *zoon politikon* (siyasal hayvan) olarak görüldüğü; insanın doğası gereği, devlet tipi bir toplumsal organizasyon içerisinde yer almasının doğal bir zorunluluk olarak görüldüğü, "doğalcı" devlet (Aristoteles gibi) anlayışları ile uyuzmaz. Bu nedenle, burada ifade edilen zorunluluk, insanın barış durumunu, kendisi için daha iyi olacağı düşüncesi ile, bilinçli, iradi bir şekilde istemesi neticesinde oluşan bir zorunluluktur. Böyle bir zorunluluk, "doğal" zorunluktan ziyade "yapay" bir zorunluluktur ki Hobbes göre de devleti oluşturan toplum sözleşmesi, doğal değil "insan yapımı" bir sözleşmedir ve kökeni "ortak çıkar" uğruna bir araya gelen iradelerdir (Hobbes, 2012, s. 164; 2018, s. 22-24, 80-82).

insandan ve doğa olarak yukarıda da ifade edilmiş olan barış durumundan söz edilemez. Bu nedenle Hobbes'a göre devletin ilk görevi ve amacı bireyin güvenliğini ve toplumun barış içinde yaşamasını sağlamaktır. Ona göre ancak devlet, mutlak gücü elinde bulundurması sebebiyle, sözleşmeye uymayan bireyleri cezalandırarak ya da öncesinde korkutarak bireylerin güvenliğini sağlar/sağlayabilir (Hobbes, 2012, s. 134; Doğan, 2009, s. 89). Çünkü Hobbes'a göre doğal hukuk, her ne kadar yasaların temelinde yer almış olsa bile, bireyler arasındaki anlaşmazlıkları, çatışmayı, savaş durumunu kendi başına bitirebilecek kuvvette değildir (Hobbes, 2012, s. 133; 2018, s. 80-81).¹¹ Bu nedenle Hobbes için "devletin" tam anlamı ile karşılığının, bireyleri koruma görevini üstlenmiş toplumsal/siyasal erk ya da aygıt olduğu söylenebilir.¹² Burada yeri gelmişken bir noktanın altını çizmek gerekir ki görüldüğü gibi insanlar Hobbes'a göre yukarıda ifade edilen erdemlere devlet olmaksızın, kendiliğinden uymazlar. Ona göre insanların erdemli davranışlar göstermesi ancak devletin vermiş olduğu korku ve ceza sayesinde gerçekleşir. Bunun sonucu olarak, Hobbes'un ahlak kuramı içinde, klasik kuramlarda yer alan "en yüksek iyi" kavramından, idealinden sonra "insanların iyi bir doğaya sahip olduğu" görüşünün de reddedildiği ortaya çıkmaktadır. Diğer bir deyişle insanlar, Hobbes'a göre, klasik ahlak kuramlarının¹³ ön gördüğünün aksine 'en yüksek iyiye' ulaşamayacağı gibi doğası gereği, kendiliğinden böyle bir iyiyi isteme arzusuna da sahip değildir. Ona göre tüm erdemli davranışların kökeni devletin mutlak otoritesine ve zorlayıcılığına dayanır. Tekrar ana konuya dönüldüğünde Hobbes'a göre devletin ifade edilmiş olan ilk görevi yerine getirebilmesi için eş deyişle barış durumunu koruyabilmesi için mutlak kudrete sahip olması gerekmektedir. Bu görüş hiç kuşkusuz Hobbes'un devlet anlayışını otoriter bir hale sokar. Ancak insanın doğa durumunun biteviye bir savaş durumu olduğu düşünüldüğünde devletten bireyin güvenliğini sağlamasında daha fazlasını vermesini beklemek Hobbes'un görüşleri açısından fazla iyimser kaçabilir. Yine ona göre bu barış durumunu, bir aile ya da grup sağlaması mümkün değildir. Çünkü bu aile ya da grup yeterli gücü elinde bulundurarak tüm bir topluma "korku" veremez. Yine benzer bir şekilde ona göre çok sayıda ve sürekli değişim içinde karar vericilerin ya da erklerin olduğu bir devlet yapılanmasından söz edilemez. Çünkü bu erkelerin, iktidar sahiplerinin kendi aralarında iktidar mücadelesi vermesi kaçınılmazdır ve bu durum (sözleşmeyle sağlanan) toplumdaki barış halini tehlikeye sokar. Benzer şekilde sürekli karar vericinin değiştiği bir ortamda her grup kendi kararlarını topluma dayatmaya yeltenir ki bu da toplumun barış durumunu tehlikeye sokar (Hobbes, 2012, s. 133-5). Hobbes'un devlete dair görüşleri bu noktadan sonra

¹¹ Hatırlanacağı gibi, Hobbes'a göre, insan doğası gereği "ahlak kurallarına ya da erdemlere" ancak bir "korku" eşlik ettiğinde uymaktadır.

¹² Bireylerin özgürlüğünün ve güvenliğinin sağlanması, modern devlet teorilerinde, devletten yerine getirilmesi istenen iki temel talep olduğu düşünüldüğünde; Hobbes'un devlet anlayışında "güvenlik" taleplerinin, Rousseau'un (ilgili bölümde detaylandırılacak) devlet anlayışında ise "özgürlük" taleplerinin ön plana çıktığı söylenebilir.

¹³ Bu noktada yanlış anlamaların önüne geçmek amacıyla şu belirtilmelidir ki klasik ahlak kuramcıları ile ifade edilmek istenen yalnızca Hobbes'tan önce yaşamış başta Platon, Aristoteles, Epikuros olmak üzere en yüksek iyiyi (her ne kadar kuramcıları arasında en yüksek iyinin ne olduğu konusunda farklı görüşler olsa da) etiğin temel konusu olarak belirleyen ve mutluluğu (mutluluğun neliği konusunda da farklı görüşlere sahip olmakla beraber) insanın en yüksek amacı olarak gören kuramlardır (Özlem, 2004, s. 31-32, 41-63).

daha otoriter hale gelir. Ona göre uyruklar (tebaa) hükümet şeklini değiştiremez, egemen olan güçten vazgeçemez ya da ona karşı gelemez, egemenin yaptığı hiçbir şey uyrukları tarafından cezalandırılmaz ya da eleştirilemez, (Hobbes, 2012, s. 137-139) uyrukların barış, savaş ve eğitim durumları egemenin kararına bağımlıdır, egemen dilediği gibi ceza ve ödül verme hakkına sahiptir ve son olarak uyrukların gücü ve şerefi egemen güç karşısında yok olur ve bu tüm bu hakların hiçbirisi bölünemez (Hobbes, 2012, s. 140-143).¹⁴ Görüldüğü gibi Hobbes'un devlet anlayışı egemene mutlak itaatin olduğu ve tüm hakların egemene verildiği totaliter bir devlet görünümündedir. Belki de Hobbes da bunun farkında olarak ehven-i şer prensibinin (küçük zarar büyük zarar uğruna tercih edilebilir ya da iki kötülüğün en hafifi tercih edilmeli prensibinin) devlet-birey ilişkisi söz konusu olduğunda benimsenmesini salık verir. Aksi halde, ona göre insan, doğa durumu olarak savaş durumunda daha da kötü sonuçlarla karşı karşıya kalacaktır. Hobbes'un ifadeleriyle; *"egemen güç, yokluğu kadar zararlı değildir ve zarar, genellikle daha küçük bir zararın kabul edilmemesinden gelir."* (Hobbes, 2012, s. 144)

Sonuç olarak Hobbes'a göre bireyler, barış içinde yaşamak istiyorlar ise, devlete tüm haklarını vermiş olmaları bir zorunluluktur. Bu hak devri ise ona göre devletin, tüm bireylerin haklarını elinde bulunduran Ölümsüz Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi biçiminde, Ölümlü Tanrı ya da Ejderha (Leviathan) olarak tarih sahnesine çıkmasını beraberinde getirecektir (Hobbes, 2012, s. 136).

Rousseau'da İnsan ve İnsanın Doğa Durumu

Hobbes'un insan doğasına dair savunduğu görüşlerin tam aksi görüşleri savunan isimlerden biri Rousseau'dur. Onun insan tasarımı, Hobbes'tan tamamen farklı olarak yalıtılmış, bağımsız tek insana ve bu insanın doğada diğer insanlar ile ilişkisizliğine dayanır. Onun, başta Hobbes olmak üzere, insan doğasına ve doğa durumuna dair görüşleri ileri sürenlere ilk eleştirisi, (Hobbes'un savaş, Locke'un (1632-1704)¹⁵ barış gibi) mevcut oldukları

¹⁴ Bireylerin ya da "uyrukların" özgürlükleri söz konusu olduğunda, Hobbes'un devlet anlayışında, ortaya çıkan bu karamsar tablo akla, uyrukların egemen karşısında, kendi canını koruma hakkı dışında, hiç mi hakkı ya da özgürlüğü olmadığı sorusunu getirir. İlk olarak şunu belirtmek gerekir ki, eğer gerek sosyal gerek ekonomik gerekse diğer alanlarda, egemen tarafından getirilmiş açık bir düzenleme yok ise, uyrukların bu konularda serbestçe hareket etme özgürlüğü vardır. Hobbes'un verdiği örnekle ile; gıda ve meslek seçiminde, çocuklarını uygun gördüğü şekilde yetiştirmekte, alım-satım yapmak vb. fiillerde uyrukların özgürlüğü söz konusudur. Bunun yanı sıra, yine güvenlik temelinde, egemenin uyruklarına kendi kendilerine zarar vermeye zorlaması halinde (örneğin; ceza evinde bile olsa kendisini asmaya, yaralamaya zorlamak ya da yaşamını idame ettirecek gıda, ilaç gibi şeylerden onu uzak tutmaya zorlamak, ona zarar verecek kişilere karşı pasif kalmasını emretmek vb.), uyrukların egemene itaat etmeme hakkı, özgürlüğü vardır. Yine, can güvenliği bağlamında, bir uyuşgun görevi olmadığı halde savaşa zorlanması (topyekûn savaş durumunun getirdiği zorunluluk hariç) durumunda, uyuşgun savaşa katılmama hakkı söz konusudur. Görüldüğü gibi Hobbes'un uyruklara özgürlük tanıdığı noktalar, büyük oranda "can güvenliğini tehdit eden" temel hakkın ihlaline yöneliktir, bunun yanı sıra ortaya çıkan haklar, özgürlükler ise *yaşamın sessizliğinde* ortaya çıkar ki şunu da eklemek gerekir, Hobbes için, özgürlük zaten egemenin, uyruklarına ihsanı, başışıdır (Hobbes, 2012, s. 168-171).

¹⁵ Toplum sözleşmesi kuramcıları içinde önemli isimlerden bir diğeri de John Locke'tur. Hobbes ve Rousseau'dan farklı olarak Locke için insanın doğa durumu ne savaştır ne "aylak" bir yalnızlıktır. Ona göre insanın doğa durumu, özgürlük, barış ve eşitlik durumu üzerine kuruludur. Çalışma bağlamında Locke, doğa durumunu; savaş durumu olarak belirleyen Hobbes'dan barışı, özgürlüğü ve eşitliği bir doğa durumu olarak görmesi yönüyle insanın yalnızlığı ve başıboşluğu olarak belirleyen Rousseau'dan, insanların birlikte "doğal hukuk" çerçevesi içinde yaşadığını düşünmesi yönüyle ayrılır (Cevizci, 2013, s. 504-508).

“toplumsallık durumundaki” insanın durumunu göz önüne alarak insanın ilkel dönemindeki “doğa durumunu” anlama çabasına girişmiş olmalarıdır. Diğer bir ifade ile Rousseau’ya göre Hobbes vb. düşüncedeki isimler, anakronizme düşmüş, tarihi bugünün anlayışı çerçevesinde ele almışlardır. Ona göre insan, doğa durumunda, gereksinimlerini günübürlük karşılayan, geleceği hedeflemeyen ve bu nedenle çıkar gözetmeyen, en fazla zaman zaman karşılaştığı karşı cins ile ilişki içinde olan ancak bu zamanın dışında diğer insanlarla ilişki içinde olmayan, korktuğu tek şeyin açlık ve acı olduğu, mantığının gelişmediği, cahilliğinin vermiş olduğu huzur ve güvenle avare dolaşan, kendine yeten, tek başına özgür bir biçimde yaşayan bir canlıydı (Rousseau, 2003, s. 39, 42, 59-60). Bu nedenle Rousseau’ya göre insanın doğa durumunda, daha sonra toplumsallığın gelişmesiyle ortaya çıkacak olan ahlak, adalet, savaş, barış gibi kompleks durumların yeri yoktur (Rousseau, 2003, s. 27, 28, 32, 33, 50-52; Rousseau, 2006, s. 9; Acar, 2013, s. 71-72). Bu minvalde onun için insanın doğa durumu iki temel içgüdüye dayanır. Bunlar; kendini koruma ve merhamet (acıma) içgüdüleridir. Rousseau’ya göre bu iki içgüdü, toplumsallaşmadan önce insanların yaşamlarını sürdürmelerini sağlayan iki temel içgüdüydü, itkiydi (Rousseau, 2003, s. 23, 24). Bu iki itkinin yanı sıra insana özgü olan iki özellik daha vardır. Bunlar; özgür irade ve olgunlaşmadır (ilerleme, gelişme). Konu bağlamında özellikle iki itki üzerinde Rousseau’nun görüşlerini derinleştirmek gerekmektedir (Strauss, 1987, s. 564-565). Öncelikle kendini koruma arzusu, Rousseau’ya göre, egoist olmayı zorunlu kılmaz.¹⁶ Egoistlik özgüvenle ya da kendini sevmeyele karıştırılmaması gereken bir duygudur.

Özgüven, her hayvanın kendi yaşamını sürdürebilmesini sağlayan ve insanı mantıkla beraber yönlendiren, merhamet ile gelişen, insanîyet ve erdemi ortaya çıkaran tabii bir duygudur. Egoistlik ise toplum yapısından doğan, her bireyin kendisini diğerlerinden büyük görmeye iten, tüm karşılıklı hasarlara sebep olan ve onur duygusunun gerçek kaynağı olan, tamamen görece ve ayrımcı bir histir. İlkel halimizdeyken, gerçek doğal durumumuzdayken, egoizm yoktu; çünkü her insan kendisini eylemlerinin tek gözlemcisi, evrende ona ilgi gösteren tek varlık ve davranışlarının tek yargıcı olarak gördüğünden; aklına karşılaştırmalardan kaynaklanan duygular takılmazdı, ne nefret ne de intikam hırsından haberi vardı. (Rousseau, 2003, s. 53)

Egoistliğin olmadığı doğa durumunda baskın olan içgüdü merhamet (acıma, şefkat), Rousseau’ya göre, kendi türünden birinin acı çektiğini gören insanın doğasının bir gereği olarak rahatsızlık hissetmesidir. Bu duygu, insana, mantıktan önce gelen bir özelliktir ve onun hayatını ve türünü sürdürmesine fayda sağlamıştır. Eş deyişle doğanın tüm düşüncelerinden önce gelen saf duygudur. Başka bir deyişle, merhamet duygusu, insanın tüm düşünme süreçlerinden önce, vahşi hayvanlar ve zor şartlar altında insan türünü ayakta tutan, kişinin kendisine olan sevgisinin şiddetini hafifleten bir his, duygudur. Aynı zamanda bu duygu, özgeci (cömertlik gibi) duyguların da temelinde yatar. Nihayetinde daha sonra medenileşme ile ortaya çıkacak olan kanunların, ahlakın ve erdemlerin kökenini de oluşturan Rousseau’ya göre bu duygudur (Rousseau, 2003, s. 53-56; Timuçin, 2009, s. 67, 68).

¹⁶ Hobbes’un kendini koruma arzusunun bencillığe götürdüğü iddiasına itiraz olarak düşünülebilir.

Rousseau'ya göre, ola ki, doğa durumundaki ilkel insanlar, merhamet duygularından koparak birbirlerine zarar vermiş olsalardı bile, bunu intikama çevirip, uzun süreli savaflara dönüştürmezlerdi. Nasıl ki bir köpeğe sopayla vurduğunuzda sopayı ısırma ve sizi uzaklaştırmaya çalışırsa, insanda aynı bu şekilde davranırdı. Hiçbir kibir, itaat, küçümseme, itibar duygusu beslemez bu nedenle kendini aşağılanmış bir varlık olarak görüp intikam almak istemezdi (Rousseau, 2003, s. 53, 55).¹⁷ Bunun yanı sıra olası diğer bir savaş sebebi olarak karşı cinsi elde etme arzusu da ona göre ilkel insan için geçerli değildi. Hatta ona göre ilkel insan güzellik, meziyet, intizam, oran gibi düşünce ve duygulardan yoksun olduğu için toplumsallığın ürettiği bu kavramlardan dolayı birbirinin kanını dökmez ve rastgele bedensel arzularını tatmin ederek huzurunu sürdürürdü (Rousseau, 2003, s. 56-57).

Öyleyse şu sonuca varabiliriz: Ormanda amaçsızca gezinen ilkel insan, endüstri olmadan, dil olmadan ve evsiz barksız, savaşa ve onunla ilgili her şeye çok yabancıydı. Ne türdeşlerinin ihtiyaçları için koştururdu ne de onlara zarar verme amacındaydı ve muhtemelen onları birbirinden ayıramazdı. Kendi kendine yetebilen ve çok az sayıda tutkusu olan bu insan, içinde bulunduğu şartlara uyanlar dışında duygu ya da bilgiye sahip değildi. Yalnızca gerçek ihtiyaçlarını hissedirdi ve acilen dikkat göstermenin gereksiz olduğunu düşündüğü şeyleri umursamazdı. Zekâsı, kibirinden daha ileriye gitmedi. Kazayla bir icat yaptığında, bunu diğerlerine anlatmakta yetersizdi ki kendi yavrularını bile tanıyamıyordu. Her zanaat, onu keşfedenle birlikte mutlaka yok olup giderdi; zira bu insanlar arasında bilgi paylaşımı ve eğitim yoktu ve nesiller, neredeyse hiçbir gelişim göstermeden takip ediyordu diğer nesilleri; hepsi aynı noktadan yaşamaya başlardı, ilk çağların barbarlığı sürer giderdi, tür giderek yaşlansa bile insan bir çocuk olarak kalırdı. (Rousseau, 2003, s. 59-60).

Yukarıda ifade edilen Rousseau'nun görüşleri doğrultusunda ortaya belirli güçlükler çıkmaktadır. Bu güçlüklerin başında, insanın iyi ve huzurlu bir yaşamdan nasıl olup da savaşların, korkunun ve acının olduğu bir yaşama doğru evrildiği gelir. Rousseau'ya göre yukarıda da ifade edildiği gibi insana ait iki temel özellik vardır. Bu özellikler yalnızca insana özgüdür. Özgür irade ve gelişme. Rousseau'ya göre insanı bir nevi cennet durumundan git gide bozulmaya doğru sürükleyen bu iki özellik bilhassa da gelişme, ilerlemedir. İnsan ona göre melekelerini geliştirip, bu gelişmeyi türün bütün üyelerine aktarabilen yegâne varlıktır. Uygarlaşmış, medenîleşmiş insanın zihninde görülen bütün gelişmiş yetiler Rousseau'ya göre bunun kanıtıdır. Bu yetiler insanın doğa durumuna ait olarak insanda ve türünde kalıcı hale gelmiştir. Bu iki nitelik sayesinde insan, ona göre, diğer tüm hayvanlardan, neredeyse sabit hiçbir doğaya sahip olmamak, bütünüyle potansiyel bir varlık olmak bakımından ayrılır. İnsanda önceden belirlenmiş bir amaç, belli bir gelişme yönü söz konusu olmayıp, o sadece bir imkân varlığıdır. O özgür ve gelişen hayvandır (Cevizci, 2009, s. 777, 778). Rousseau'ya göre işte bu iki niteliğinin bir sonucu olarak kendini geliştiren, medenileştiren, toplumsallaştıran insan, doğa durumundaki huzur durumunu terk etmek zorunda kalır (Rousseau, 2003, s. 60-62). Başka bir deyişle ona göre insan, doğal durumunda doğaya uygun ve bozulmamış böylece huzurlu; doğal durumunu terk ettiğinde yapay ve bozulmuş böylece

¹⁷ Yine, Hobbes'un doğa durumu olarak savaşı belirlemesine bir eleştiri olarak yorumlanmalıdır.

huzursuz olmuştur. Bu nedenle Rousseau'ya göre insanın 'bozulma' süreci onun toplumsallaşmasıyla başlar (Timuçin, 2009, s. 65; Freeman, 2007, s. 197-200).

Özünde iyi olan insanın toplumlaşmayla birlikte bozulması Rousseau'ya göre çeşitli evrelerden geçerek olur. Rousseau'ya göre toplumsal gelişmeler içerisinde insanlar arasında gerçek anlamda bir eşitsizliğe ve doğal olarak tam manasıyla bozulmaya sebep olan *mülkiyet* bilincinin gelişmesidir. *Bir parça toprağı himayesine almış, "Bu benim" diyebilen ve ona inanacak kadar saf insanlar bulmuş ilk insan, medeni toplumun gerçek kurucusudur.* Ancak ona göre insan mülk kavramına gelene kadar birçok evreden geçmiş ve toplumsallığın getirmiş olduğu eşitsizlik ve bozulmaya tam anlamıyla bu gelişmeler sayesinde ulaşmıştır (Rousseau, 2003, s. 64).

Öncelikli olarak ona göre tek, yalnız yaşayan insan, doğanın zor şartları nedeniyle temel ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelmiştir. Bu şartlar altında insanlar, doğayla baş edebilecek çeşitli araç ve gereçler icat ettiler ya da tesadüfen buldular. Bunun yanı sıra, insanların yalnız yaşamları gerek nüfusun artması gerekse doğal şartların getirdiği zorlukların üstesinden tek başına gelinebilmesinin mümkün olmaması nedeniyle sona erdi ve giderek yalnız yaşayan insanlar diğer insanlar ile birlikte yaşamaya başladı. Bu ilk birliktelikler, insanı, diğer insanlar hatta hayvanlar üzerine düşünmeye, kendi ile karşılaştırmaya sevk etti ve bunun doğal bir sonucu olarak insan aklı gelişmeye başladı. İlişkilerin gelişmesiyle karşılıklı çıkar ilişkileri baş göstermeye başladı ve bu ilk gelişmeler insanın bilgi düzeyini ve çalışkanlıklarını arttırdı. Sonuçta, aile ve barınak fikri ortaya çıktı. Böylece eşitsizliklerin ve bozulmanın temeli olan *mülk* kavramı, anlayışı ortaya çıktı ve insanlarda hâkim olmaya başladı. Bu gelişme insanlar arasında sayısız karşıtlıkların ve tartışmanın ortaya çıktığı ilk devrim çağını başlattı. İnsan, aile ve mülk sahibi olarak, fark etmeden kendini ilk kez boyunduruk altına aldı. Eş sevgisi, çocuğuna şefkat gibi sahiplik duyguları insanın özgürlüğünü ve doğal olarak eşitliğini de elinden aldı. Kadın ve erkek aile hayatının sürdürülmesi için *iş bölümü* yaptılar ve bu iş bölümü yine bozulmanın temellerinden biri haline geldi (Rousseau, 2003, s. 65-69). Ailelerin birleşerek (kalıcı komşulukların kurulması gibi) daha büyük topluluklar oluşturması, kıskançlık, nezaket, güzellik ve ahlaki değerler gibi toplumsallığın getirdiği daha ileri duyguları ortaya çıkarmaya başladı. Ancak bu arada insanın temel duygusu olan şefkat, merhamet daha fazla azalmaya böylece şiddet, öç alma, zarar, ziyan gibi duygular baskın hale gelmeye başladı. İnsan ilişkilerindeki ve teknolojideki gelişmeler daha büyük gelişmelerin önünü açtı ki bu daha büyük eşitsizliklerin ve toplumsal bozulmanın da önünü açmış oldu. Rousseau'ya göre bunlardan en önemlileri *madencilikteki ve tarımdaki* ilerlemelerdir. Daha fazla ve uzun süreli ürün elde etmek için daha önce akşam ne yapacağını bile bilmeyen insan çalışmaya başladı. Aile hayatındaki doğal iş bölümü *toplumsal iş bölümüne* evrildi. Dahası toprağın ekilmesi toprak paylaşımı üzerinden *mülkiyet ilişkisini* daha da artırdı ve sonuçta adalet kuralları ortaya çıktı (Rousseau, 2003, s. 70-73).

Rousseau'ya göre toplumsallaşmanın geçirdiği bu evrelerin sonucunda insan, temelde, üç eşitsizlik ile karşı karşıya kaldı. Kanunların ve mülkün olması ile *zengin-yoksul*, idarecilerin olmasıyla *güçlü-zayıf*, mantığa dayalı gücün keyfi güce dönüşmesiyle *efendi-köle* şeklindeki

eşitsiz ilişki biçimleri doğdu (Rousseau, 2003, s. 93). Ancak ona göre insan, efendi olduğu her koşulda bir miktar köle de oldu. Eğer zenginse, diğerlerinin hizmetine muhtaç kaldı; eğer yoksulsa, diğerlerinin yardımına muhtaç kaldı. Orta halli olmak bile başkalarından bağımsız olmayı sağlayamadı. Bu arada insanlar arasındaki artan eşitsizlik, insan ilişkilerinde samimiyetsizliği, ikiyüzlülüğü, riyakârlığı da beraberinde getirdi (Rousseau, 2003, s. 77). Toplumdaki bu bozulmayı önlemek, mallarını ve canlarını korumak üzere, başta zenginler sınıfı olmak üzere, insanlar birleşmeyi, sınıflaşmayı, gücü tek elde toplamayı öğrendiler. Rousseau'nun ifadeleri ile;

...fakire zincir vuran ve zenginin gücüne güç katan, doğal özgürlüğü geri dönülemeyecek biçimde yok eden, mülkiyet ve eşitsizlik kanunlarını ebediyen sabitleyen, zekice yapılmış gaspları değiştirilemez haklara dönüştüren, birkaç hırslı bireyin yararına insanoğlunu aralıksız çalışmaya, köleliğe ve perişanlığa sürükleyen toplum ve kanunun doğuşuydu (Rousseau, 2003, s. 81).

Rousseau'nun medeniyete dair eleştirilerinden bilim ve sanatlar da nasibini almıştır. Ona göre bilim ve sanatlar, insanın ilerlemesine katkı sağlamak şöyle dursun, insanın hümanist duygularını törpüleyerek onu hesapçı ve çıkarıcı düşünmeye sevk etmiştir. Öyle ki Rousseau'ya göre *cehalet insan için en yüksek mutluluktan* ve bu yüzden ilimler ve sanatlar düşünülmenin aksine insanın ahlaksal olarak ilerlemesine değil gerilemesine sebep olmuştur.¹⁸ Bu nedenle o ilkel insanı medeni insana göre çok daha mutlu, huzurlu, özgür ve rahat olarak tasvir etmiştir (Rousseau, 2003, s. 99).

Sonuç olarak Rousseau'ya göre insanın doğa durumu sözü edilen süreçler içerisinde günümüze kadar bozularak gelmiştir. Bu bozulma, doğa durumunda iyi olan insanın, toplumlaşması, ilerlemesi, medenileşmesi ile gerçekleşmiştir. Bu durumun geri çevrilemeyeceğinin farkında olan Rousseau, fiili duruma çözüm getirmek için iki yöntem önermiştir. Bunlardan ilki, sosyal bozulmayı önlemek ve en azından eski durumuna yakın bir duruma getirmek için bireylerin eğitimi,¹⁹ ikincisi ise siyasal bozulmanın çözümü olarak toplum sözleşmesi ve devlettir. İlk çözüm önerisi makalenin kapsamını aşacağı için yer verilmeyecektir. Bu nedenle Rousseau'nun siyasal anlamda bozulmanın önüne kısmen de olsa geçmek için gerekli gördüğü toplum sözleşmesi ve devlet görüşlerine değinilecektir.

Rousseau'nun Devlet Anlayışı

Rousseau'nun devlet anlayışının ayrıntılarına geçmeden evvel öncelikle şu noktanın altı çizilmelidir ki Rousseau için toplum sözleşmesi ile kurulan devlet, insanları ilkel ve huzurlu doğa durumlarına ya da ideal topluma ulaştırabilecek nitelikte değildir. Ona göre ok yandan çıktıktan sonra doğa durumunun huzuruna geri dönüş söz konusu değildir. O halde

¹⁸ Rousseau, "İlimler ve Sanatlar Üstüne Nutuk" adlı eserinde, başlı başına ilimlerin ve sanatların insanı erdemsizliğe ve ikiyüzlülüğe sevk ettiğinden ve cahilliğin erdemliliğinden söz eder (Rousseau, 1989, s. 16-20, 24-28, 34-37).

¹⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Rousseau, J., J., Emile ya da Eğitim Üzerine (çev.: İsmail Yerguz), Say Yayınları, İstanbul, 2009.

aşağıda ifade edilecek olan devlete dair görüşler Rousseau'ya göre tıpkı Hobbes'ta olduğu gibi ehven-i şer ilkesi çerçevesinde anlaşılması gerekmektedir (Baudart, 2012, s. 53, 54).

Rousseau'ya göre insan özgür doğar ancak her yerde zincire vurulmuştur. Bu nedenle özgürlüğü elinden alınan insanın, özgürlüğünü tekrar, bütünüyle olmasa bile, elde etmesi gerekmektedir. Bunu gerçekleştirmek için ise Rousseau'ya göre temel prensip bir toplum sözleşmesi yapmaktır (Rousseau, 2006, s. 4, 12-14). Rousseau'ya göre insanın toplumsallaşmanın getirmiş olduğu yaraları sarması için gerekli olan toplum sözleşmesi, temelde, iktidar ve itaat kavramlarının irdelenmesini gerektirir. Rousseau'ya göre böyle bir irdeleme, inceleme şu soruların yanıtlarının verilebilmesine bağlıdır: Özgür doğan insanın özgürlüğü hangi hakla elinden alınmıştır? İnsanı otoriteye itaate zorlayan ya da itaat etmesini gerektiren şey nedir? Başka bir deyişle insanın toplum sözleşmesiyle özgürlüğünden feragat etmesini sağlayan güç nedir ve bu gücün kaynağı nereden gelmektedir? Nihayet iktidarın kaynağı nedir? Bu manada iktidarın kaynağı ya da itaatin meşruluğunun sorgulanması Rousseau için başat önemdedir. Çünkü, tekraren, ona göre insan, doğa durumunda özgür bir birey olarak yer aldığı için siyaset felsefesinin en temel sorusu bu anlamda özgürlükten vazgeçilmesinin sebebidir (Rousseau, 2006, s. 4, 7-12).

Rousseau, öncelikle iktidarın kaynağına dair üç görüşü tenkit eder. İlk görüşe göre, iktidar, kaynağını ve meşruiyetini, insanların içinde bulunduğu (kötü) şartlardan ve bu (kötü) şartların düzeltilmesi için insanların haklarını üstün bir güce devretmesinin gerekliliği (zorunluluğu) durumundan alır.²⁰ Ancak Rousseau'ya göre hiçbir iktidar, zorunluluk ve bu zorunluluktan doğan güç aracılığı ile iktidarının meşruluğunu sağlayamaz, kaynağını buradan alamaz. Çünkü Rousseau'ya göre ifade edilen düşüncenin temeli olan insanın doğa durumunun savaş ve çatışma içinde olduğu düşüncesi yanlıştır. Bu nedenle insanların haklarını egemen bir güce teslim etmesi için gerekli şartlar, ona göre, doğa durumunda söz konusu olmadığı için iktidarın kaynağını da bu düşünce üzerinden temellendirmek mümkün değildir. Ayrıca ona göre güç karşısından itaatkâr bir tavır sergileme hiç de insanın doğasının bir gereği ya da ödevi değildir. Çünkü güç, bedensel bir cebire işaret eder ki cebirden ahlaki ve hukuksal hiçbir eylem doğamaz. Diğer bir deyişle, hiç kimse, ilelebet, gücü nedeniyle bir insan ya da insan grubunun emri altına girmez ya da bu güç karşısında itaatkâr kalarak onun ya da onların iktidarını meşrulaştırmaz (Rousseau, 2006, s. 6-7). Rousseau'nun iktidarın kaynağını belirleme biçimlerinden eleştirdiği ikinci görüş, Aristoteles'e ait olan yönetenlerin yönetici olarak doğdukları yani *doğuştan* insanların efendi ya da köle olarak belirlendikleri görüşüdür. Rousseau'ya göre Aristoteles, toplumsallaşma neticesinde ulaşılan insanlık durumunu insanlığın doğa durumu²¹ olarak kabul etmiş ve bu nedenle sonuca bir neden

²⁰ Hobbes'un görüşlerini hatırlatacak bir biçimde.

²¹ Aristoteles'e göre insan doğası gereği toplumsal ve siyasal bir varlıktır. Bu doğrultuda ona göre insanın temelde üç nedenden dolayı toplumsal ve siyasal bir varlık olduğu söylenebilir. Bunlar; I) insanın doğası gereği hemcinslerine sevgi, sempati beslemesi böylece bir arada bulunma arzusu duyması, II) insanın, yine doğası gereği, ihtiyaçlarını tek başına gideremeyecek olması ve topluluk halinde yaşamaksızın "doğa durumunda" hayatta kalamaması, III) insanın, Aristoteles'in teleolojik evren görüşünün de bir yansıması olarak, yalnızca yaşamayı değil iyi yaşamayı kendisine erek edinmesi ve bu amaca ulaşabilmesinin imkanının ortak çıkardan böylece topluluk

muamelesi yapmıştır. Rousseau'ya göre Aristoteles'in düşündüğünün aksine köle insanlar doğalarından dolayı değil toplumsallığın prangaları sebebiyle köle olmuşlardır. Eş deyişle kölelik bir neden değil sonuçtur. Bu nedenle Rousseau'ya göre Aristoteles'in hiyerarşik insan ve doğa durumu tasavvuru bu manada hatalıdır. Sonuç olarak, iktidarın kaynağını insanların doğuştan eşitsizliğine bağlamak, Rousseau'ya göre, doğanın kendisi böyle bir oluşumu mümkün kılacak yapıda olmadığı için mümkün değildir.²² Rousseau'nun iktidarın kaynağına dair görüşlerden eleştirdiği üçüncü ve son görüş ise iktidarın kaynağını, kutsal kabul edilen bir soya eş deyişle babadan oğula geçen seçkinler sınıfının varlığına dayandıran görüştür. Ona göre iktidarın ve onun meşruiyetinin kaynağını böyle bir düşünceye dayandırmak, tüm insanların Âdem'in ve Nuh'un torunları olduğu düşünülürken, herkesin kendini kral ilan edebileceği, kabul edebileceği saçma bir sistemin kabulünü götürecektir ki bu nedenle soya dayalı iktidar anlayışı daha başından saçma bir düşüncedir. O halde Rousseau'ya göre iktidarın kaynağının bu üç nedenden kaynaklanmadığı ve kaynaklanamayacağı açık olduğuna göre geriye tek bir seçenek olarak iktidarın kaynağının insanlar arasında olduğu kabul edilen bir sözleşmeye²³ dayandığı kabul edilmelidir (Rousseau, 2006, s. 5-6; Cevizci, 2008, s. 293-294).

Rousseau'ya göre toplum sözleşmesi, insanın insan olmasının baş niteliğinin eş deyişle özgürlüğünün (doğa durumundakine benzer şekli ile) geri verilmesi için en önemli adımdır. Ona göre bu sözleşme, insanın özgür olabilmesi yani kendi kendisinin efendisi olabilmesi için biricik yoldur. İnsan bu sözleşme ile kendi koyduğu kuralların, yasaların boyunduruğu altına girer ve saf arzularının boyunduruğu altında olmaktan ya da başkalarının boyunduruğu altına girmekten kurtulur (Rousseau, 2006, s. 18-19).

Rousseau'ya göre bize toplumsal yaşamda özgürlük kazandıran toplum sözleşmesi her bireyin tüm varlığını ve kuvvetini genel iradenin emrine vermesi ve her üyenin bu bölünmez bütünün bir parçası olmasını gerektirir (Rousseau, 2006, s. 15). Bölünmez bir parça olarak toplum kendini "topluluktan" ayırır. Bir topluluk ona göre hiçbir zaman bir "toplum" değildir. Çünkü toplulukta politik bir bütün ya da kamusal bir yarar düşünülmez. Bir

halinde yaşamaktan geçmesidir. Bu nedenlerden ötürü Aristoteles için insan, doğa durumunda, bilhassa Rousseau'nun düşündüğünün aksine, yalnız bir yaşam sürmemiştir ya da sürmesi mümkün değildir (Arslan, 2007, s.278-279, 286).

²² İfade edildiği gibi Aristoteles için devlet doğanın bir parçasıdır ve bu açıdan başta Hobbes, Locke, Rousseau gibi devletin kaynağını "yapay" bir toplumsal sözleşmesine dayandıran görüşleri kabul etmez (Arslan, 2007, s.279-280).

²³ Burada bir noktanın daha altını çizmekte yarar vardır. Rousseau'ya göre toplum sözleşmesine ulaşılan kadar geçen insanlık tecrübesinde, toplum sözleşmesinin "eminliğine", "gerçekliğine" ulaşamamış olan bir sözleşme türü daha vardır. Bu sözleşmenin adı hileli ya da sahte toplum sözleşmesidir. Ona göre hileli ya da sahte sözleşme, temelde toplumda, insanlar arasındaki yetenek farklılığından doğan eşitsizliklerin (özellikle özel mülkiyetin doğuşu ile ortaya çıkan ekonomik-sosyal; güçlü-zayıf, fakir-zengin vb. gibi eşitsizliklerin) devlet aracılığı ile meşrulaştırılması, kurumlaştırılması durumudur. Sözleşmeyi "hileli" kılan, sözleşmenin görünen amacı ile asıl amacı arasındaki farklılıktır. Sözleşme; görünürde, tüm toplumsal, siyasal eşitsizliklerin ortadan kalkması amacıyla yapılmış gözükse bile, (zengin ve güçlüler, fakir ve güçsüz insanları sözleşmenin herkesin yararına olacağına ikna etmesi ile beraber) fakir ve güçsüzler tarafından kabul edilmiş olsa bile, sözleşmenin asıl amacı, görünenin aksine, güçlünün ve zenginin kendi haklarını ve mallarını güvence altına almasını/alabilmesi sağlamaktır. Sonuç olarak gerçek toplum sözleşmesinin aksine efendi-köle ilişkisini doğuran bir sözleşme biçimidir ve Rousseau'ya göre kabul edilemezdir. (Rousseau, 1995, s. 155-156; Bravo, 2006, s. 128-131, Cevizci, 2008, s. 292-294)

toplulukta her birey kendi yararını kollamaya gayret eder (Rousseau, 2006, s. 12). Oysa ki üyelerinin her birinin tüm haklarını, böylece kendini, iradesini bir sözleşme ile ortaya koyduğu bir toplulukta, birlik, beraberlik ve bütünlük söz konusu olur. İradelerin birliği, bütünlüğü ya da toplum sözleşmesi söz konusu olduğu sürece, o topluluk, gelişigüzel bir topluluk olmanın ötesine geçerek, toplum haline dönüşür. Böylece, Rousseau'ya göre sözleşmeyle birbirine bağlanan toplum ya da kısa adı ile devlet sayesinde bireyler, doğa durumunda kaybettikleri özgürlüklerine, görece²⁴ eksik bir biçimde, yeniden kavuşma imkânını elde ederler (Rousseau, 2006, s. 14). Son olarak şu da ilave edilmelidir ki Rousseau'ya göre insanlar arasında temelde iki eşitsizlik söz konusudur. Bunlar; fiziksel (doğal) eşitsizlik ve toplumsal eşitsizliklerdir. İlki zekâ, vücut sağlığı gibi eşitsizliklere diğeri ise zenginlik, onur gibi toplumsallık sonrası ortaya çıkmış eşitsizliklere tekabül eder (Rousseau, 2003, s. 26, 27). Ancak Rousseau'ya göre toplum sözleşmesi sayesinde insan, fiziksel ve doğal yönüyle eşit olmasa bile, haklar ve sorumluluklar yönüyle diğeri bir ifade ile hukuki ve siyasal bakımdan, toplum/devlet önünde eşit duruma gelmiş olur (Rousseau, 2006, s. 22). Özetlemek gerekirse toplum sözleşmesiyle beraber Rousseau'ya göre bireyler doğa durumunda olduğu gibi başkalarından tümüyle bağımsızlığı nedeniyle değil büyük bir bütünün parçası olarak özgürlüklerine ulaşırlar ve başka bir iyilik türüyle zenginleşirler. Hatta ona göre insanlar, bu sayede kendi dar varlığının sınırlarından kurtularak, sosyal bir tecrübe aracılığıyla, kendini farklı yönlerden gerçekleştirme imkânı bulur (Cevizci, 2009, s. 791, 792).

Rousseau toplum sözleşmesini bu şekilde ortaya koyduktan sonra devlete düşen ana sorumluluğu, görevi şu şekilde belirler; devlet bireylerin ortaya koyduğu bu ortak iradeye uygun bir şekilde onları yönetmekle yükümlüdür ki esasında devlet zaten bu iradeyi ortaya koyanların kendilerinden başka bir şey değildir. Bu nedenle devlet ya da egemen güç kendini kurmuş bu iradelerin çıkarına aykırı davranamaz (Rousseau, 2006, s. 17). Sonuç olarak, Rousseau'nun siyasal düşüncesinde ya da devlet felsefesinde hükümete önemli ödevler yüklenmiş; egemenlik, bir tüzel kişilik olarak halka ait olarak görülmüş; hükümet yalnızca kendisine geçici olarak verilen bazı yetkiler doğrultusunda faaliyet gösteren bir toplumsal organa dönüşmüştür. Bu nedenle hükümete, devlete verilen yetkiler, genel irade tarafından her an feshedilebilir, değiştirilebilir olarak düşünülmüş böylece devlet, genel iradenin savunuculuğunu ve işleyişini sağlamakla yükümlü bir "araç" olma ile sınırlı tutulmuştur (Güriz, 2007, s. 190).

Rousseau'nun insanın doğa durumuna ve devlete dair görüşlerini özetlemek gerekirse onun için insan doğal haliyle özgür, eşit, iyi, cahil ve mutluydu. Ancak insanın bazı tesadüfi gelişmelerle ilerlemesi, sosyalleşmesi ve uygarlaşması onu bu durumundan alıkoydu. Ona göre insan, tekrar doğa durumunda olduğu gibi özgür ve mutlu olamasa bile, doğa

²⁴ "Görece özgürlük" olarak ifade edilmesinin sebebi, Rousseau'nun insanın doğa durumunda elinde bulundurduğunu düşündüğü "mutlak özgürlük" görüşü ile özdeşleştirilmemesi içindir. Detaylandırmak gerekir ise Rousseau'ya göre insan, toplum sözleşmesiyle, doğal özgürlüğün sınırsız haklarını kaybetmesine karşı, adil bir toplumsal organizasyon içerisinde toplumsal özgürlüklerini ve sahipliklerini güvence altına alabilmiş böylece yeni bir tip, eskisine nazaran kısmı olsa bile, özgürlük kazanmıştır (Rousseau, 2006, s. 18).

durumunun huzuruna tekrar erebilmesi için doğaya ve kendi zaaflarına karşı güçlerini birleştirerek yani bir toplum sözleşmesi yaparak bir toplum haline gelmeli, özgürlüklerini yeniden kazanmalıdırlar.

Sonuç

Hobbes ve Rousseau'nun doğa durumu, insan ve devlet ilişkisine dair görüşlerine yer verildiği bu makalede, özellikle her iki düşünürün görüşleri betimlenmeye ve belki de çok daha önemlisi aynı konunun farklı bakış açılarından nasıl ele aldığı gösterilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda yazıya konu olan iki filozof, birbirinden farklı yaklaşımlara sahip olsalar bile, devlet öncesi bir doğa durumu, insanın sosyal bir örgütlenme içerisinde olmadığı "ilkel" bir insanlık durumu, tablosu çizmeye çalışmışlardır. Hobbes insanın, doğa durumunda, sosyal etkileşim içinde olduğunu (her ne kadar savaş ve çatışma durumu olarak betimlemiş olsa bile) varsaymış iken Rousseau, sosyal etkileşim içinde olmadığını varsaymıştır. Bu bakımdan sosyal sözleşmeye giden yolda iki düşünürün görüşleri de farklılaşmıştır. Sosyal sözleşme, Hobbes için tarihsel ve sosyal bir zorunluluk iken Rousseau için rızaya, gönüllülük esasına dayalıdır. Bu nedenle Hobbes için devlet ve onun fiilleri, büyük oranda sorgulanması mümkün olmayan bir otoriteye ve meşruiyete gönderimde bulunduğu için, bireylerin hak ve özgürlüklerinden daha üstün ve onlar üzerinde belirleyici iken Rousseau'ya göre devlet, tek tek bireylerin iradelerine, rızalarına dayalı olarak ortaya çıkmış tarihsel bir olgu olduğu için, bireylerin hak ve özgürlüklerinin güvencesi ve temini için araçtır.

Bu genel tablo içinde kanaatimizce şu sonuçlara varılabilir ki Hobbes'un insan ve devlet tasarımı yaşadığı dönemdeki yoğun güvensizlik, korku ve savaş ortamının etkisiyle 'aşırı' devlet merkezlidir. Şöyle ki Hobbes açısından konunun özeti, belki de "denize düşen yılana sarılır" ata sözümüzle özetlenecek şekilde, bireyin savaş durumundan kurtulmasının tek seçeneğinin kendi iradesinden vazgeçerek kendini devletin mutlak iradesine bırakmak olduğu düşünülmüş, böylece bireyin yaşama hakkı dışındaki tüm haklarını, özgürlüklerini devlete devretmesi bir zorunluluk olarak görülmüştür. Esasında Hobbes'un yaklaşımını bu kadar 'devlet merkezli' yapan, insanın doğa durumunu bir savaş durumu olarak betimlemesidir ki Rousseau'nun da gösterdiği gibi böyle bir doğa durumu anlayışı kabul edilmediği taktirde Hobbes'un devlet anlayışının da kabul edilmesinin bir gereği olmadığı açıkça ortadadır. Kaldı ki Rousseau'nun da yerinde ifadesiyle Hobbes'un insan anlayışı toplumsallığa, medeniyete ulaşmış ileri bir insanlık evresine karşılık gelir niteliktedir. Bu nedenle birey-devlet ilişkisinin temellerini ortaya koyabilecek sağlamlıkta ve gerçekçilikte bir kuram olduğunu ileri sürmek oldukça güçtür. Ancak, özellikle insan doğasındaki saldırgan yönün, yalnızca yıkıcı nitelikte değil, zaman zaman tümüyle olumlanması mümkün olmasa bile, Hobbes'un tasarladığı devlet gibi karmaşık bir yapının ortaya çıkmasında rol oynayabileceğini göstermesi açısından dikkate değer 'hatırlatmalar', 'mesajlar' içerdiği söylenebilir. Belki de bunlardan en önemlisi, insanın doğa durumu ve devlet arasında köprü kurulabileceği düşüncesini ortaya atmasıdır ki ardından gelen toplum sözleşmesi kuramcılarının bu bakımdan referansı konumundadır.

Rousseau'nun insan doğası ve doğa durumu hakkındaki kuramına gelindiğinde ise, günümüz sosyo-biyoloji ve antropoloji çalışmalarının da verileri ve kuramları gözetildiğinde, geçerliliğinin oldukça az olduğu ileri sürülebilir. Çünkü güncel evrim ve insan-doğa ilişkisi kuramlarında, insanın doğası gereği toplumsal bir varlık olduğu ve iş birliği, özgecilik ve hatta adalet duygusu gibi birçok sosyal davranışın insanı insan yapan, insan doğasını tanımlayan temel özellikler olduğu tespit edilmiştir. Bu koşullar içerisinde, Rousseau'un düşündüğünün aksine yapayalnız bir doğa durumunun insan için düşünülüp düşünülemediği oldukça problematik hatta olasılık dışı görünmektedir. Bu noktada Rousseau'nun sözüne ettiği doğa durumu hipotezinin, tarihsel bir olgu olmanın ötesinde, büyük oranda, "olması gereken" toplum ve devlet yapısı için "kurgulanmış" ve hatta "manipüle" edilmiş ve bu bakımdan yeterince temellendirilmesi oldukça güç bir doğa durumu hipotezi olduğu söylenebilir. Bunun doğal bir sonucu olarak Rousseau'nun "mutlak" özgürlük tasarımı ve bu tasarımın bir sonucu olarak toplum sözleşmesinin tekrar "mutlak özgürlük" ideali durumuna dönüş için bir araç olarak ele alınması da yine tarihsel bir gerçekliğin anlatımından ya da tasarımından ziyade siyasi bir ideal için ileri sürülmüş iddia olarak düşünülmelidir. Son olarak Rousseau bağlamında şunu da ilave etmek gerekir ki insanların topluca rıza gösterdikleri/gösterebilecekleri bir toplum sözleşmesi olduğunu/olabileceğini tasarlamak pek mümkün gözükmemektedir. Bu bakımdan devletin kaynağını ve meşruiyetini bu noktadan hareketle temellendirmenin imgesel bir düşünceden öte bir anlam ifade etmesi zor gözükmemektedir. Sonuç olarak, eleştirilebilecek tüm yanlarına rağmen, her iki düşünür açısından konu değerlendirildiğinde, bilhassa dönemin temel siyasi ve toplumsal karakterinin "egemenliğin kaynağının tanrısal güç olduğu düşüncesi" olduğu düşünüldüğünde, siyasi ve toplumsal görüşlerinin oldukça devrimci olduğu ve bu bağlamda, günümüz modern toplumlarının da, siyasi ve toplumsal konularda (sözleşmecî devlet anlayışı, ortak irade vb. gibi) kendilerine rehber edindiği bazı temel ilkelerin, görüşlerin kaynağı konumunda olmaları bakımından görüşlerinin değerinin hala sürdüğü ifade edilebilir.

Kaynakça

- Acar, M., Demir, Ö. (2005). *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. Ankara: Adres Yayınları.
- Acar-Savran, G. (2013). *Sivil Toplum ve Ötesi Rousseau, Hegel, Marx*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Aristoteles. (2006). *Politika* (Çev: M. Tunçay). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Arslan, Ahmet. (2007). *İlkçağ Felsefe Tarihi 3: Aristoteles*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Baudart, A. (2012). *Felsefe Tarihi Aklın Zaferi 3. Cilt* (Çev: İ. Yerguz). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bravo, H. (2006). *Yöneten-Yönetilen İlişkisi/Çelişkisi*. FLSF Dergisi, 2, 123-143
- Cevizci, A. (2005). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık
- Cevizci, A. (2008). *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Cevizci, A. (2009). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Cevizci, A. (2013). *17. Yüzyıl Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Doğan, İ. (2009). *Sivil Toplum Anlayışı ve Siyasal Sistemler*. Ankara: Barış Platin Kitabevi.
- Ekici, E. (2006). *Hobbes ve Rousseau: Toplumsal sözleşme kuramı*. Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, 6, 78-89.
- Freeman, S. (Edt.) (2007). *Lectures on the History of Political Philosophy/John Rawls*. Harvard University Press.
- Güriz, A. (2007). *Hukuk Felsefesi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Hobbes T. (2012). *Leviathan* (Çev: S. Lim). Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- Hobbes, T. (2018). *Elementa Philosophica De Cive Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri* (Çev. C. D. Zarakolu). İstanbul: Belge Yayınları.
- Özcan, M. (2006). *İnsan Felsefesi, İnsanın Neliği Üstüne Bir Soruşturma*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Özlem, D. (2004). *Etik -Ahlak Felsefesi-*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Rousseau, J. J. (1995). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine Konuşma*, (Çev. R. N. İleri). İstanbul: Say Yayınları
- Rousseau, J.-J. (1989). *İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk* (Çev: S. Eyüboğlu). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Rousseau, J.-J. (2003). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni* (Çev: E. Ergün). Ankara: Yeryüzü Yayınevi.
- Rousseau, J.-J. (2006). *Toplum Sözleşmesi* (Çev: V. Günyol). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rousseau, J.-J. (2009). *Emile ya da Eğitim Üzerine* (Çev: İ. Yerguz). İstanbul: Say Yayınları.
- Strauss, L., Cropsey, J. (1987). *History of Political Philosophy*. USA: University Of Chicago Press.
- Tannenbaum, D., Schultz, D. (2006). *Siyasi Düşünce Tarihi Filozof ve Fikirler* (Çev: F. Demirci). Ankara: Adres Yayınları.
- Timuçin, A. (2009). *Rousseau'nun Toplum Anlayışı*. İstanbul: Bulut Yayınları.
- Torun, Y. (2011). *Siyaset Felsefesi Tarihinde Devlet*. Ankara: Orion Kitabevi.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 03.03.2021 Kabul/Accepted: 08.06.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 649-667

BİLİŞİM SUÇLARINDA CEZA MUHALEMESİ KANUNUNUN 134. MADDESİNDEKİ HÜKÜMLERİN UYGULANMASINDA YAŞANAN AKSAKLIKLAR

Salih KESKİN¹

Öz

Bilgisayar, bilgisayar programları ve bilgisayar kütüklerinde arama ve el koyma yapılabilmesi için CMK 134 gereğince şüphelinin bir suç işlediğine dair kuvvetli şüphe ve başkaca delil elde etme imkânının bulunmaması gerekir. Madde metni her ne kadar arama ve el koymaya ilişkin bir düzenleme olsa da CMK 116 ve CMK 123'te düzenlenen arama ve el koymadan konusu ve uygulanış şekli olarak farklı ve özel olarak tek madde halinde düzenlenmiştir. Bilişim materyallerinde yapılacak arama ve el koyma ile ilgili yasal düzenleme, çalışmada maddeler halinde gösterilen nedenlerden dolayı uygulamada bazı aksaklıklara neden olmaktadır. Bu çalışmada CMK 134 kapsamında elektronik verilerin depolandığı cihazlara yapılan arama ve el koyma işlemlerinde yaşanan sıkıntılar ve bu sıkıntılara çözüm aranmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: CMK 134, Bilgisayarlarda Arama, Bilgisayarlara El Koyma, Elektronik Veri.

The Problems in The Enforcement of The Provisions of The Turkish Criminal Procedure Code Article 134 in Cyber Crime

Abstract

In order to search and seize computers, computer programs and computer logs, there should be strong suspicion that the suspect committed a crime in accordance with TCPC 134 and no other evidence should be available in accordance with TCPC 134. Although the article text is a regulation on search and seizure, it is different and specially arranged as a single article in terms of the subject and application of search and seizure regulated in TCPC 116 and TCPC 123. The legal regulations on search and seizure of informatic materials cause some problems in practice due to the reasons shown in the study as articles. In this study, the difficulties experienced in the search and seizure of the devices where electronic data is stored within the scope of TCPC 134 and the solutions to these problems were tried to be sought.

Keywords: TCPC 134, Search On Computers, Seizing Computers, Electronic Data.

¹ Doktora Öğrencisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, e-posta: salihkeskin2004@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7039-0831.

Giriş

Ceza muhakemesinde delil elde etme yöntemleri; ifade alma, olay yeri inceleme, arama ve el koyma gibi klasik uygulamalarla yapılmaktayken bilişim suçlarının ortaya çıkmasıyla klasik yöntemlere ek koruma tedbirlerine ihtiyaç doğmuştur. Çünkü bilişim sistemleriyle işlenen suçların delillerini oluşturan elektronik veriler beş duyu organımızı kullanarak farkına varabileceğimiz türden değildir (Özen ve Özocak, 2015, s. 59). Bu sebeple elektronik verilerin ortaya çıkarılması önemli hale gelmekte, bu verilerin delil niteliği kazanması için teknolojik aletler kullanılması mecburiyeti ortaya çıkmaktadır. Özetle; artık klasik yöntemlerin yanında çok daha farklı teknolojik yöntemlerin koruma tedbiri olarak uygulanması gerekmektedir.

Beş duyu organımızla tespit edilemeyen ve elektronik devrelerden oluşan bilgisayar girdilerinin maddi gerçeğin ortaya çıkmasında delil olarak kullanılması, yeni bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Elektronik verilerin tespit edilebilmesi için arama ve el koymayı düzenleyen genel hükümler niteliğindeki CMK m. 116 vd. ve m. 123'deki koruma tedbirlerinden daha özel ve daha sıkı şartlara bağlanmış arama ve el koyma kararının uygulanması gerekmektedir. Çünkü dijital materyallerin içerisinde ve bu materyallerin birbirleriyle veri akışının sağlandığı ağların bağlı olduğu sistemlerde suç delili araştırılması ve bu delillere el koyulması, adli arama ve el koyma tedbirinden hem nitelik olarak hem de delil tespiti yöntemi açısından farklı uygulamalardır. CMK 116 ile CMK 133. Maddeleri arasında düzenlenen arama ve el koymaya ilişkin koruma tedbirleri; şahıs, araç, ev, iş yerlerinde yapılırken CMK 134 kapsamında yapılan tedbirin konusunu bilişim sistemleri oluşturmaktadır (Kunter, Nuhoglu ve Yenisey, 2013, s. 331-332).

Adli aramanın düzenlendiği CMK'nın 116. maddesinde şahısların üzerinde, evinde ve iş yerinde arama yapabilmek için makul şüphe yeterliyken CMK 134 kapsamında bilgisayar ve bilgisayar kütüklerinde yapılacak aramada suç işlendiği yönünde makul şüphe yetmemekte makul şüpheden daha yoğun bir şüpheyi içinde barındıran kuvvetli şüphenin varlığı aranmaktadır.

5271 sayılı CMK'da düzenlenen "gözlem altına alma", "iletişimin tespiti, dinlenmesi ve kayda alınması", "tutuklama", "bilgisayar ve bilgisayar kütüklerinde arama", "gizli soruşturmacı ve teknik araçlarla izleme" gibi koruma tedbirleri bir suç işlendiğine dair şüphenin kuvvetli olduğu temel hak ve özgürlüklere müdahale gerektiren olaylarda uygulanmaktadır.

CMK 134'te geçen kuvvetli şüpheyi, soruşturma evresinde sadece bir suçun işlendiği yönünde somut delillerle desteklenmiş bir şüpheyi değil; aynı zamanda üzerinde arama ve inceleme yapılacak bilgisayar, bilgisayar programları ve kütüklerinde suç delillerinin bulunacağı yönünde yoğun bir şüpheyi içinde barındırdığı şeklinde algılamak gerekir (Değirmenci, 2014, s. 352-353).

Bu çalışmanın birinci bölümünde CMK 134'ün uygulanmasında yaşanan aksaklıklar ile ilgili madde metnindeki beş fıkra, tek tek ele alınarak açıklanmıştır. İkinci bölümde CMK 134 kapsamındaki olaylara CMK 116 ve devamındaki hükümlerin uygulanması halinde yaşanan aksaklıklar değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde CMK 134'te olmayıp düzenlenmesini düşündüğümüz, madde metnine eklenmesi gereken hususlardan bahsedilmiştir. Dördüncü bölümde bilişim suçlarıyla mücadelede başat rol oynayan uygulayıcıların yeterince eğitilmemesi nedeniyle yapılan hatalardan bahsedilmiştir. Beşinci bölümde CMK 134 kapsamında elde edilen kopyaların ve çözümü yapılan metinlerin imha edilme prosedüründeki belirsizliklere değinilmiştir. Altıncı bölümde ise CMK 134 maddesinin uygulanmasında görülen diğer aksaklıklar incelenmiştir. Sonuç bölümünde ise aksaklıklar ile ilgili değerlendirmelerde bulunulmuştur.

CMK 134'ün Uygulanmasında Yaşanan Aksaklıklar

CMK 134/1'in Uygulanmasında Yaşanan Aksaklıklar

CMK 134'ün uygulanmasında yaşanan aksaklıklara değinmeden önce madde metninde geçen bilgisayar, bilgisayar programları ve bilgisayar kütüklerinin tanımı açıklığa kavuşturulmalıdır. Bilişim sistemleri denilince ilk akla gelen bilgisayarın "çok sayıda aritmetiksel veya mantıksal işlemlerden oluşan bir işi, önceden verilmiş bir programa göre yapıp sonuçlandıran elektronik araç, elektronik beyin" şeklinde tanımı yapılmaktadır (TDK, 2021).

Bilgisayar programları sayesinde bilgisayar içindeki dijital veriler, fail ve delil arasındaki köprüyü kuracak ispat bağına dönüşmektedir. Ayrıca suçun aydınlatılmasında son çare olarak icra edilen dijital delil arama faaliyeti, bilgisayar programları ile maddi gerçeğin ortaya çıkarılmasını mümkün kılmaktadır. Bu nedenle "Bilgisayar programı" nın kısa ve öz bir tanımını yapmak gerekir: Bilgisayar programına, bilgisayarın çalışır ve anlaşılır hale gelmesini sağlayan düz metin komutlarıdır, diyebiliriz. (Tanrıkulu, 2014a, s. 318).

CMK 134'te geçen "bilgisayar kütükleri" kelime grubunda geçen kütük kelimesi İngilizce "log" kelimesinin karşılığıdır. Bilişim alanında "log" denilince akla "kayıt" kelimesi gelmektedir. Bu sebepten CMK 134'te geçen bilgisayar kütüğü aslında bilgisayar veri tabanlarını ifade etmektedir. Her ne kadar böyle bir yorumla bu kavramlar açıklansa da mevzuatta bahsi geçen terimlerin; dijital sistemlerin, elektronik veri kavramlarının tanımı yapıldıktan sonra kullanılması daha uygun olurdu (Doğanay, 2020, s. 16,17). Bu açıdan bakılırsa bilgisayar ve bilgisayar kütüklerinin tanımları beraber düşünüldüğünde kaydetme özelliği bulunan tüm elektronik cihazları, bilgisayar kütüğü olarak değerlendirebiliriz.

Madde metninde geçen verilerin kâğıda yazdırılarak yazılı metin haline dönüştürülmesi, çoğu durumda kolluk kuvvetlerini sıkıntıya sokacak mahiyette bir düzenleme olarak görünmektedir. Şöyle ki el koyulan elektronik cihazdaki verilerin Office Word formatında depolandığı varsayıldığında 120 GB (Giga Byte)'lık bir hard diskin yaklaşık olarak 400'er sayfalık 25500'den fazla kitap alabileceği düşünüldüğünde bu kadar çok çıktının

alınması, kanunun emrettiği bir zorunluluk olarak görünmektedir. Bu itibarla “metin haline getirilmesi” şeklinde düzenlenen kanun metninin “tespit edilen bulgu verinin raporlanmasına” şeklinde değiştirilmesinin sorunun çözümü olacağı düşünülmektedir (Doğanay, 2019, s. 16).

Bir suç şüphesi nedeniyle yapılan soruşturmada şüphelinin CMK 134 gereğince bilgisayar kütükleri, bilgisayar programları ve bilgisayarlarında arama ve inceleme yapılırken aynı özellikteki cep telefonu, kamera kayıt cihazları, fotoğraf makineleri, hafıza kartları, LCD televizyon, taşınabilir bellekler, akıllı kartlar, bilgisayar yazıcısı(okuyucu, tarayıcı dahil) gibi elektronik cihazlarda arama ve inceleme yapılması durumunda bu arama faaliyetinin CMK 134 kapsamında olması gerektiği yukarıda fıkra incelendiğinde görülecek olsa da CMK 134’ün bu gibi elektronik delilleri kapsayacak şekilde yeniden düzenlenmesi kanunilik ilkesi açısından önem arz etmektedir. Mevzuat bu haliyle kaldığı sürece kanaatimizi belirttiğimiz düşüncenin aksine CMK 134’ün sadece bilgisayarlarla ilgili olduğu, diğer elektronik cihazların bu kapsamda değerlendirilemeyeceği gibi düşüncelerin bu hükmün uygulama alanını daraltacağı gözden kaçırılmamalıdır (Aydoğan, 2009, s. 19).

Bilişim suçları kapsamında düzenlenen ilk uluslararası sözleşme olan Avrupa Siber Suçlar Sözleşmesi, Macaristan’ın Budapeşte şehrinde 2001 yılında taraf devletlerce imzalanmış ve 23 Mart 2004 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu sözleşme, Türkiye tarafından 10 Kasım 2010’da Strazburg’da imzalanmış ve 9 Ağustos 2014 tarihli 29083 sayılı resmi gazetede “Sanal Ortamda İşlenen Suçlar Sözleşmesi” başlığı altında yayımlanmıştır (Aliusta ve Benzer, 2018, s. 37,38). Avrupa Konseyi Siber Suç Sözleşmesi’nde tanımlar başlıklı birinci maddesinde “bilgisayar verisi”, “bilgisayar sistemi”, “hizmet sağlayıcı” ve “trafik verisi” gibi bilişim suçlarında kullanılan birtakım kavramların tanımı yapılarak bilişim suçlarıyla mücadelede kavramsal kargaşaların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Örneğin; sözleşmede bilgisayar sisteminin tanımı “bir veya birden fazlası, bir program uyarınca otomatik veri işleyebilen herhangi bir cihaz veya birbiriyle bağlantılı veya ilgili bir grup cihazı ifade eder.” şeklinde yapılmıştır (Sanal Ortamda İşlenen Suçlar Sözleşmesi, 2014). Tanımda, bilgisayar sisteminin sadece bilgisayarlardan ibaret olmadığı bir program sayesinde dijital materyal içindeki verileri anlamlandırabilen tüm elektronik cihazların bu kapsama girdiği açık bir şekilde düzenlenmiştir. Adli ve Önlene Arama Yönetmeliği’nin 17/3’teki “Bilgisayar veya bilgisayar kütüklerine el koyma işlemi sırasında, sistemdeki bütün verilerin yedeklemesi yapılır. Bu işlem, bilgisayar ağları ve diğer uzak bilgisayar kütükleri ile çıkarılabilir donanımları hakkında da uygulanır.” hükmü aramanın yapıldığı yerde şüphelinin kullandığı bilgisayar ve bilgisayar kütüklerinin yanı sıra veri depolaması için kullandığı kompakt diskler, blu-ray diskleri, taşınabilir ve sabit hafıza diskleri gibi elektronik cihazlarında CMK 134 kapsamında yedeklenebileceğini ifade etmektedir (Aydoğan, 2009, s. 23). Kanuni metindeki boşluk, yönetmelikle doldurulmaya çalışılmaktadır. Ancak bu hususun CMK 134’te düzenlenmediği, Adli ve Önlene Arama Yönetmeliği’nin 17. maddesiyle düzenlendiği hususunun kabulü durumunda bu yönetmelik hükmü, Anayasa 13. maddesi “Temel hak ve hürriyetler, özlerine

dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağılı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir." hükmü ile kanunilik ilkesi gereğince Anayasaya aykırı olacaktır.

CMK 134/1'de arama kararı vermeye asıl yetkili hakimin olduğu, gecikmesinde sakınca bulunan halde ise cumhuriyet savcısının da yetkili olduğu düzenlemesi karşısında Adli ve Önleme Arama Yönetmeliği'nin 17/1. bendinde cumhuriyet savcısının istemi üzerine hakimin arama kararında yetkili olduğu görünmektedir. Bu yönüyle yönetmeliğin, gecikmesinde sakınca bulunan halde cumhuriyet savcısının da arama kararı verebileceği şekilde düzenlenmesi gerekmektedir.

CMK'nın 134/1'de şüpheliye ait bilişim sistemlerinde arama ve inceleme yapabilmek için bir cürüm işlendiğine dair somut kanıtlarla desteklenmiş kuvvetli şüphenin mevcudiyeti tek başına yeterli görülmemekte, kuvvetli şüphenin yanında ayrıca suça ilişkin başka bir koruma tedbiri ile kanıt elde etme ihtimalinin olmaması koşulunun da varlığı aranmaktadır. Bu iki unsurdan birinin eksik olması durumunda elde edilen kanıt, bu madde gereğince kanuna aykırı olacaktır. "Başka bir yöntemle kanıt elde etme ihtimalinin olmaması" ibaresi soruşturma evresinde bu tedbirin son çare (ultima ratio) olarak kullanılmasını zorunlu kılmaktadır (Bilgisayarlarda, Bilgisayar Programlarında ve Kütüklerinde Arama, Kopyalama ve Elkoyma, 2021; Değirmenci, 2018, s. 147). Ayrıca bu iki şartın gerçekleştiği durumlarda bilişim sistemlerinde arama ve inceleme yapabilmek için öncelikli olarak hakim kararı, gecikmesinde sakınca bulunan hallerde ise cumhuriyet savcısı kararı gerekmektedir. Eğer böyle bir karar yoksa kolluk tarafından yapılan incelemenin hukuka aykırı bir soruşturma tedbiri olacağı gözden kaçırılmamalıdır. Bu duruma, Yargıtay 17. Ceza Dairesi'nin 15.02.2017 tarihli ve 2015/27517 E., 2017/1716 K. sayılı kararı örnek olarak gösterilebilir:

"Cumhuriyet Savcısının talimatıyla yapıldığı belirtilen, telefon inceleme tutanağının 20.04.2014 saat 14.10'da düzenlendiği, bu saatten daha önceki bir saatte saat 12.57'de düzenlenen 'fotoğraf teşhis tutanağına' göre şüphe üzerine durdurulan sanığın cep telefonunun Cumhuriyet Savcısının emri ya da mahkeme kararı olmadan kolluk görevlileri tarafından incelendiği ve telefonda, müştekiye ait çalıntı motosikletin fotoğrafının telefonda K ismiyle kayıtlı bir kişiye gönderildiğinin tespiti üzerine sanık hakkında mahkumiyet kararı verilmiş ise de; işlevi itibarıyla bilgisayar niteliğinde olan cep telefonu üzerinde inceleme yapılabilmesi için CMK'nın 134. maddesi uyarınca hakim kararı alınması gerektiği bu kararın alınmaması nedeniyle arama ve incelemenin yasaya aykırı olduğu ve bu delilin mahkumiyete esas alınmayacağı..."

Bu davada Yargıtay, hakim kararı olmadan kolluk tarafından cep telefonu üzerinde yapılan incelemenin hukuka aykırı olduğunu tespit etmiş olup elde edilen delil ile hüküm kurulamayacağına karar vermiştir. Cep telefonunun CMK 134'te arama yapılabilecek elektronik cihazlardan olduğu açık bir şekilde düzenlenmemiş olsa da bu kararda Yargıtay, bizim de savunduğumuz düşünce ile aynı doğrultuda cep telefonunu bilgisayar niteliğinde eş değer görmüş ve kararını CMK 134'teki hükümlere göre vermiştir. Her ne kadar biz de Yargıtay da bu şekilde düşünsek de CMK'nın cep telefonu gibi veri depolamada kullanılan

diğer elektronik cihazları da kapsayacak şekilde yeniden düzenlenmesi Anayasa 38/3 ve kanunilik ilkesi gereğince uygun olacaktır.

CMK 134/2'nin Uygulanmasında Yaşanan Aksaklıklar

CMK 134/2 el koymaya ilişkin bir düzenlemedir. Şöyle ki madde metninde bilgisayar, bilgisayar programları ve bilgisayar kütüklerinin içindeki verilerin kopyalarının alınması ve çözümünün yapılabilmesi için üç durumda bu elektronik cihazlara el koyulabilir. İlki bilgisayarın içindeki verilere ulaşımın şifreli olması ve bu şifrelerin çözülmemesi durumu, ikincisi bilgisayar içindeki gizlenmiş verilere ulaşılamaması ve son olarak da 25 Temmuz 2018 tarihli 7145 sayılı kanununun 16. maddesiyle CMK 134/2'ye eklenen bilgisayar içindeki verilere ulaşmada işlemin uzun sürecek olması durumudur (Parlak, 2019, s. 75). Bahsi geçen üç durumda şüphelinin kullandığı bu elektronik cihazlara el koyulabilmektedir.

CMK 134 kapsamında arama yapılan yerde bilgisayar içindeki verilerin şifreli olduğu, verilerin gizlenmiş olduğu ya da verilere ulaşmanın uzun zaman alacağı canlı inceleme yapılarak tespit edilebilir. Türkiye'de adli makamlar, uygulamada çoğu zaman canlı inceleme yapmaktansa verisine ulaşmak istediği şüphelinin kullandığı bilgisayar içinde bulunan harddisk, ssd gibi bilgisayar kütüklerini bilgisayardan sökmekte ve çıkarılan bu cihaz incelenmek üzere polis laboratuvarlarına götürülmektedir. Adli makamların para ve zaman kaybına neden olan bu uygulaması yerine suç delili sayılacak resimlerin, videoların, kelime listelerinin; bir süzgeçten geçirilerek el koyulan cihaz içinde aranması, suçla ilgili verilerin kopyasının alındığı diğer verilerin ayıklandığı aramanın amacına yönelik dünya standartlarında geçerliliği bulunan bir yöntemin uygulanması gereklidir. Bahsedilen bu yöntemle sadece suçla ilgili olan dosyalar incelenerek zaman tasarrufu sağlanacaktır. Ayrıca adli makamlarca yapılan suçun aydınlatılması süreci kısılacak, bu sayede soruşturma evresinde yapılan parasal masrafların azalacağı gibi adaletin tesis edilme süresi de kısılacaktır.

Burada şu hususa da vurgu yapmakta fayda vardır: CMK 134/2 kapsamında el koyulması gereken nesnenin, verinin içinde bulunan donanım olmalıdır. Yoksa içinde veri bulunmayan elektronik donanımlara el koymanın suçun aydınlatılmasında işe yaramayacağı ortadadır. Bunun yerine örneğin bilgisayara el koyulmaktansa içindeki elektronik verinin bulunduğu çıkarılabilir harddisk, ssd gibi veri depolarının bilgisayara zarar vermeden çıkarılarak el koyulmasının kanun amacına daha uygun olacağı düşünülmektedir.

Bilişim cihazlarında kopyalama işlemi tesis edilirken delil zincirinin bozulmaması ve suçun aydınlatılmasında kullanılacak elektronik verilerin güvenilirliğinin sağlanmasına önemli bir katkısı olan "hash değeri" kavramının incelenmesi gerekmektedir. Hash "belli bir verinin tanımlanmış algoritmalar ile tek yönlü olarak matematiksel işleme sokulması sonucu elde edilen özet veridir" (Doğanay, 2019, s. 22). Hash değeri ise dijital verilerin bulunduğu dosyalar üzerinde herhangi bir, en ufak bir değişiklik yapıldığında bile tamamen değişebilen, bundan dolayı dijital verinin bütünlüğünü garanti altına alan tabiri caizse dijital dosyaların parmak izi olarak adlandırılmaktadır (Özen ve Özocak, 2015, s. 53). Bilişim suçlarında delil

zincirinin güvenilirliğini sağlayan dijital verilerin hash değerinin hesaplanmasında en çok kullanılan algoritmalar SHA256, MD5 ve SHA1'dir. Dijital verinin çok küçük boyutlarda 1 bit veri dahi değişse hash değerinin değişecek olması hash algoritmalarının bilişim suçlarında güvenilir bir yöntem olduğunu göstermektedir (Doğanay, 2019, s. 85-86). CMK 134 kapsamında usulüne uygun verilmiş bir kararla suç mahallinde yani dijital verinin bulunduğu yerde imaj alma işlemine geçilmeden önce imajı alınacak elektronik cihazların yukarıda bahsedilen algoritmalarla hash değerinin hesaplanması ve imaj alındıktan sonra alınan imajlı dosyanın da hash değerinin hesaplanması gerekmektedir. Bu hash değerlerinin aynı olması, yapılan bu işlemlerle beraber hash değerinin tutanakla kayıt altına alınıp bir nüshasının müdafiyeye ya da şüpheliye verilmesi; kararda belirtilen adreste alınan veri ile adli emanette ve polis laboratuvarlarında incelemeye alınan verinin birebir aynı olmasına vesile olacak ve imaj alma işleminin usulüne uygun, doğru, güvenilir bir şekilde yapıldığını kanıtlayacak aynı zamanda imaj alma işlemi veri ekleme ya da veri çıkarma şüphelerinin ortadan kalkmasını sağlayacaktır (Değirmenci, 2018, s. 153). Polis laboratuvarlarında bilirkişi incelemesinden önce hash değerinin hesaplanarak bilirkişi raporunda belirtilmesi ve bu değer ile olay yerinde imaj alma işlemi hesaplanan hash değerinin aynı olup olmadığı davanın yetkili makamları tarafından kontrol edilmelidir. Suçun aydınlatılmasında kullanılacak imajı alınan dijital verinin, yukarıda bahsi geçen prosedürün uygulanmasıyla güvenilir bir delil vasfına kavuşacağı değerlendirilmektedir.

CMK 134/3'ün Uygulanmasında Yaşanan Aksaklıklar

Bilgisayar ve kütüklerine arama ve el koyma koruma tedbiri uygulanırken şüphelinin kullandığı sistemdeki bütün verinin yedeklemesinin yapılması mevzuat gereği bir zorunluluk olduğu kanun metninden anlaşılmaktadır.

Veri yedeklemesi "Backup (Yedekleme) genel anlamı ile bilgisayar sisteminin işlevsel olmasını sağlayan temel birimlerini, depolanan verilerin ve çalışan yazılımların hata, hasar ve arıza durumunda kesintiye uğramaması ve geri dönülemez bir biçimde kaybolmasını önlemek için birçok kopya halinde saklanmasını amaçlayan dosyalar bütünüdür." Şeklinde tanımlanmaktadır (Veri Yedekleme Nedir ve Gerekli midir?, 2021). Veri yedeklemedeki gaye, yedeklemesi yapılacak verinin birebir kopyasının elde edilmesidir. Adli bilişimde de suçla ilgisi olduğu yönünde kuvvetli şüphe bulunan verinin yedeği alınarak yedek üzerinde inceleme yapılması amaçlanmaktadır. Her ne kadar kanun bütün sistemin yedeğinin alınmasını şart koşsa da böyle bir uygulama şüpheli kişinin dışındaki kişilerin yaşantılarını ya da özellikle de ticari faaliyet gösteren gerçek kişiler ile ticari şirketlerin faaliyetlerini sekteye uğratabilir. Bu sebeple sistemdeki bütün verilerin yedeklerinin yapılması yerine sadece suçla ilgili verilerin bulunduğu bölümlerin yedeğinin alınmasını sağlayacak şekilde bir kanuni düzenlemenin yapılmasının, daha uygun olacağı düşünülmektedir (Doğanay, 2019, s. 20).

CMK 134/3'te geçen bilgisayar, bilgisayar programları ve bilgisayar kütüklerine el koyma işleminin gerçekleştirilmesi hükmü göz önüne alındığında; CMK 134 kapsamında

yapılacak bir el koymanın niteliği itibariyle CMK 123'te bahsi geçen el koymadan farklı olduğundan el koymanın gerekçelerinin ayrıntılı bir şekilde düzenlenmemiş olması önemli bir eksiklik olarak görülmektedir (Kunter vd., 2010, s. 339-340). Şöyle ki CMK 123'te zilyedinin rızası olması durumunda suç eşyası muhafaza altına alınabilmektedir. Muhafaza altına alma işlemi için zilyedin rızası yeterli olmakta ayrıca bir hakim kararı ya da başka bir merciin iznine ihtiyaç duyulmamaktadır (Göktürk ve Şahin, 2019, s. 341). Ancak CMK 134 incelendiğinde muhafaza altına alma ile ilgili bir düzenlemenin olmadığı görülecektir. Bu sebeple bilgisayar ve bilgisayar kütüklerine, şüphelinin rızası olsa bile muhafaza altına alma işleminin yapılması mümkün gözükmemekte dijital materyallere zilyedinin rızası olduğu halde bile yapılacak muhafaza altına alma işleminin hukuka aykırı olacağı değerlendirilmektedir.

CMK 134/2 ve CMK 134/3 madde metinleri karşılaştırıldığında bu madde metinlerinin birbiriyle çeliştiği görülecektir. Şöyle ki CMK 134/2'ye göre dijital materyallere olay mahallinde el koyabilmenin şartı dijital verinin kopyasının alınmasına veriye ulaşımı sağlayacak programların şifreli olması ve imaj alma işleminin uzun sürecek olmasıdır. Kanun koyucu böyle bir şartın gerçekleşmesi durumunda el koyma koruma tedbirinin uygulanabileceğini açıkça hükme bağlamıştır. Bunun dışında, bu şartın gerçekleşmemesi durumunda dijital verinin kopyası olay mahallinde alınabileceğinden el koyma kararının alınmasına gerek kalmayacaktır. CMK 134/5'e göre de dijital verinin kopyası alınabilecek ise yani dijital veriye ulaşım şifresiz ya da imaj alma işlemi uzun sürmeyecekse el koyma kararının alınmasına gerek kalmayıp olay mahallinde dijital verinin kopyası alınacak ve dijital materyal sahibine iade edilecektir. Bu hususlar beraber değerlendirildiğinde el koyma sırasında dijital verinin kopyasını almak mümkün olmadığından CMK 134/3, CMK 134/2 ve CMK 134/5 ile çelişmekte ve düzeltilmesi gereken bir yasa metni olarak karşımıza çıkmaktadır. CMK 134/3'ün başlangıcı el koyma işlemi sırasında değil de el koyma işleminden sonra şeklinde düzenlenseydi bu çelişki ortadan kaldırılabilirdi.

Cmk 134/4'ün Uygulanmasında Yaşanan Aksaklıklar

CMK 134/2'de yer alan gerekçelerle (şifrenin çözülememesi, gizlenmiş bilgiye ulaşılamaması ya da inceleme işleminin uzun sürecek olması) veri depolama özelliği bulunan elektronik cihazlara el koyularak CMK 134/3 kapsamında el koyulan bu cihazların yedekleri alınmaktadır. CMK 134/4 gereğince de el koyulan yedeğin kopyası alınarak şüpheliye verilmekte ve bu safha taraflarca bir tutanakla imzalanarak kayıt altına alınmaktadır.

CMK 134/4'ün uygulanması sonucu bilgisayar ve kütüklerinde bulunan yasadışı içerikli bir verinin şüpheliye verilmesi gündeme gelmektedir. Yedekten kopyası alınmış verilerin nerde, nasıl korunacağı ile korunma süresinin ne kadar olduğu, şüpheliye teslim edilme usulü, verinin hangi dijital cihaz ile şüpheliye verileceği, bu dijital cihazı kimin temin edeceği gibi hususlar CMK 134/4'te bulunmamaktadır. Ayrıca veri depolama cihazlarının kapasitelerinin her geçen gün arttığı dikkate alındığında bu kadar verinin ilgili kurumlarda saklanması için yeterli teknolojik donanımlarının olup olmadığı, her dijital verinin saklanması için gerekli gerekmediği ya da ne kadar süreyle saklanacağı gibi hususların yasal

bir zeminde düzenlenmesi ve bu hususların çözümü için yasanın bir an önce uygulamaya yönelik icra edilmesi gerekmektedir (Hekim ve Başbüyük, 2013, s.152).

CMK 134/4 dijital verinin yedeklemesi yapıldıktan sonra yedeğin bir kopyasının verilmesi, çoğu durumda isabetli bir düzenleme olarak algılanabilir. Ancak özellikle de kopyası verilen yedeğin yasadışı veriler (pornografik çocuk görüntüleri, şantaj amaçlı tutulan video ve görüntülerin, bir suç örgütünün öldürmeyi düşündüğü kişilerin listesi, binlerce hatta on binlerce kişinin TC kimlik bilgileri ile banka hesap şifreleri ile bu kişilere ait daha nice özel bilgilerin bulunduğu bir listeyi vb. gibi) içerdiği durumlarda bu verilerin şüpheliye veya vekiline verilmesi suçluya suç işleme yolunda devam etmesine imkân sağlayacak bir ortam hazırlayacağı düşünüldüğünde mevcut yasal düzenlemenin bir an önce değiştirilmesi gerekmektedir (Doğanay, 2019, s. 21-22). El koymayla ya da arama sonucu ele geçirilen yukarıda bahsi geçen çocuk pornografisi gibi suç oluşturan içeriklerin ulaşılmaz kılınması ya da bu tip verilerin yedekleri alındıktan sonra silinmesi önem arz etmektedir. Avrupa Konseyi Siber Suç Sözleşmesi'nin 19/3 maddesinde erişilen bilgisayardaki verilerin kaldırılmasına ve erişilmez hale getirilmesine izin vermesine rağmen CMK'de bu çeşit verilerin erişilmez hale getirilmesine ya da silinmesine dair yasal bir düzenlemenin bulunmaması önemli bir sorundur (Tanrıku, 2014b, s. 459-460).

İlgili fıkrada yedeklenen veride kişilerin ticari ve özel yaşamlarına devam etmelerini sağlayacak verilerin bulunabilmesi, ayrıca ticari faaliyette bulunan kurum veya şirketlerin faaliyetlerini sürdürmeleri açısından yedeklenen kopyanın şüpheliye verilmesi faydalı bir işlem olarak görünmektedir. Ancak yukarıda bahsedilen sakıncalardan dolayı kopyanın, iadesi işlemi yapılmadan önce incelenmesi önem arz etmektedir. Zira incelemesi yapılacak dijital verilerin, sınıflandırma yapılarak içerisinde iadesi yapılmaması gereken verilerin ayıklanması ve şüpheliye ayıklanmış haliyle teslim edilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte suç delili olacak elektronik verilerin hızlı bir şekilde tespit edilmesi, soruşturmanın kısa sürede sonuçlanmasına fayda sağlayacaktır. Devasa kapasitelerde veri yığınının içinden kısa sürede delil nitelikli ya da şüpheliye verilmemesi gereken veriye etkin bir şekilde ulaşılmasını mümkün kılmak için önceliklendirme yöntemi diye adlandırılan "TRIAGE" adlı adli bilişim yöntemi uygulanabilir (Değirmenci, 2020, s. 47). Örneğin "Müstehcen görüntü, yazı veya sözleri içeren ürünlerin üretiminde çocukları, temsili çocuk görüntülerini veya çocuk gibi görünen kişileri kullanma (Türk Ceza Kanunu 226/3-ikinci cümle)" suçunu işleyen kişinin suç ispatı için şüphelinin kullandığı bilgisayar gibi elektronik veri depolayan cihazlarında resim ve video gibi görsel materyallerin bulundurulması ya da bu materyalleri kullandığı veri deposundan gönderdiğinin ispat edilmesi gerekmektedir. İspat etme noktasında işi kısa sürede yaparak kolaylaştırma adına veri deposundaki devasa verileri tek tek incelemektense önceliklendirme yöntemi kullanılarak suçla ilgili görsellerin bulunduğu dosyaların ayıklanarak incelenmesi adli makamların zaman ve para açısından lehine bir yöntem olacağı değerlendirilmelidir (Doğanay, 2019, s. 20). Triage yöntemiyle suçla ilişkili şüpheliye verilmemesi gereken dosyalar saptanıp geri kalan dosyaların şüpheliye tesliminin sağlanması hukuken daha uygun bir yöntem olacaktır. Ancak böyle bir uygulamanın mümkün olması

için CMK 134'te yukarıda bahsi geçen yöntemi mümkün kılacak bir mevzuat düzenlemesine ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Çünkü bu tip durumlarda yedeğin bir kopyasının çıkarılıp şüpheliye verilmesi, şüpheliye verilmemesinden daha vahim sonuçlara sebebiyet verecektir.

Cmk 134/5'in Uygulanmasında Yaşanan Aksaklıklar

CMK 134/2'de el koymanın, şifrenin çözülememesinden dolayı verilere ulaşılamaması ya da işlemin uzun süreceğinin anlaşıldığı durumlarda yapılmaktadır. Verilere ulaşıldığı ya da işlemin uzun sürmediği hallerde el koyma tedbirine başvurulmadan da bilgisayar ve bilgisayar kütükleri gibi sistemdeki verilerin tamamının veya bir kısmının kopyası CMK 134/5 fıkrası uyarınca alınabilecektir. Ayrıca ilgili fıkırada kopyası alınan verilerin kâğıda yazdırılmak suretiyle tutanak altına alınacağı ve tutanağın ilgililerce imzalanacağı düzenlenmektedir.

Uygulamada sistemdeki verilerin kopyası, olay yerinde yani arama kararının verildiği adreste yapılmaktadır. İlgili fıkranın uygulanması sonucu binlerce hatta on binlerce sayfa çıktı ile uğraşılması zaman ve para israfına neden olacaktır. Bu nedenle madde metnindeki "kopyası alınan verilerin kâğıda yazdırılarak" hükmü yerine "adli kopya alma işlemi tutanağa yazılır" şeklinde değiştirilerek düzenlenmesi gerekmektedir. Madde metninin yukarıda anlattığımız şekilde düzenlenmesi neticesi "imaj alma tutanağı" ile binlerce sayfa çıktı almaktan vazgeçilebilecektir (Doğanay, 2019, s. 22,23). Başka bir çözüm yolu olarak CMK m. 134/5'te yer alan "Kopyası alınan veriler kâğıda yazdırılarak bu husus tutanağa kaydedilir ve ilgililer tarafından imza altına alınır" hükmü yerine, Adli ve Önleme Arama Yönetmeliği'nin 17/5'te yer alan "Kopyası alınan verilerin mahiyeti hakkında tutanak tanzim edilir ve ilgililer tarafından imza altına alınır. Bu tutanağın bir sureti de ilgiliye verilir." hükmü biçiminde düzenlenebilir. Bu şekilde yapılacak yasal düzenlemenin, kopyası alınan verilerin kâğıda yazdırılması sorununu ortadan kaldıracığı düşünülmektedir.

Cmk 134 Kapsamındaki Olaylara Cmk 116 ve Devamındaki Hükümlerin Uygulanması

Bilgisayar ve kütüklerinde koruma tedbiri olarak arama ve el koyma yapılabilmesini mümkün kılan özel hüküm niteliğinde CMK 134 varken bu cihazların incelenmesinde ve el koyma koruma tedbirinin uygulanmasında CMK 116 ve CMK 123'te düzenlenen adli arama ve el koymaya ilişkin genel hükümlerin uygulanmasının kanunilik ilkesine zarar vereceği düşünülmektedir. Özellikle de aşağıda bahsedeceğimiz hususlarda genel hükümlerin uygulanmasının, elde edilecek elektronik verilerin hukuki delil olma vasfını tehlikeye atacağı düşüncesini akla getirmektedir. Bunun yanında konuyla ilgili mevcut yasal düzenleme Sanal Ortamda İşlenen Suçlar Sözleşmesi hükümlerine uyarlanana kadar bilgisayar dışındaki cep telefonu, sabit ve taşınabilir hafıza depolayabilen cihazlar gibi dijital veri depolayabilen elektronik cihazlarda CMK 134'teki arama ve el koymaya ilişkin hükümlerin uygulanması gerekmektedir (Başlar, 2013, s. 86,87). Genel hükümlerdeki arama ve el koyma için makul şüphe yeterli iken bilgisayar ve kütüklerinin aranması ve kütüklere el koyulmasında CMK 134 gereğince daha yoğun bir şüphe olan kuvvetli şüphenin gerekli olduğu madde metninden

anlaşmaktadır. Suç işlediği yönünde makul şüphe bulunan şüphelinin bilgisayarında arama yapılması durumunda yapılan arama faaliyetinin hukuk düzeni dışında kalacağı ve elde edilen delilin de hukuka aykırı olabileceği gözden kaçırılmamalıdır.

“CMK 120: Aramada hazır bulunabilecekler”, “CMK 121/2-3’ün uygulanma prosedürü”, “CMK 124: İstenen eşyayı vermeyenler hakkında yapılacak işlem” gibi yasal düzenlemeler CMK 134’te bulunmamaktadır. Ancak CMK 116 ve devam eden aramanın ve el koymanın genel hükümlerinde düzenlenen bu gibi hususların, CMK 134’ün uygulandığı olaylarda vuku bulması durumunda kanunda belirtilmese de genel hükümleri diye adlandırdığımız kanun maddelerinin uygulanıp uygulanmayacağı sorunu ortaya çıkmaktadır. Bilgisayar ve kütüklerinin aranması ve el koyulması gerektiği olaylarda CMK 134’te bulunmayan bir uygulamanın CMK 116 ve devamı maddelerine atıfla uygulanması (ki uygulanabileceğini düzenleyen bir kanun metni yoktur.) bazen bu sorunun çözümünde faydalı (CMK 116 ve devamında düzenlenen arama emrinde açıkça gösterilmesi gerekenler ile yapılan işlemlerin tutanağa dökülmesi, koruma tedbirini icra eden kolluk personelinin isimlerinin imzalı olarak tutanakta yer alması, faaliyetin sonucunda verilecek belge gibi) olabilirken bazen de çelişkili durumlara sebebiyet verebilir. Bu durumu açıklamak adına iki örnek verilebilir. Birinci örnek; CMK 134 kapsamında yapılan arama da CMK 120’de yazılı hazır bulunacaklar maddesinin işletilip işletilmeyeceği sorununa ilişkindir. CMK 134 kapsamında bir evde bulunan bilgisayarda arama yapılacağı zaman bu aramada CMK 134’te hüküm olmadığı için hazır bulunması gereken kişilere gerek olmadan arama yapabilecek miyiz? Yoksa CMK 120 işletilerek madde metninde sayılan kişilerin hazır bulunmasını, aramanın hukuki niteliğini sağlayacak bir şart olarak mı uygulayacağız? Bu noktada CMK 120’nin uygulanmasının herhangi bir hukuka aykırılığının bulunmadığı düşünülse de bunun niçin hukuka aykırı olmadığı cevabı askıda kalacaktır. CMK 120’nin hukuka uygun olduğuna karar verilse bile bu uygulamanın arama ve inceleme faaliyetlerini yavaşlatan ve çoğu zaman gereksiz olduğunu düşünen görüşlerin doğru olduğu kabulünde CMK 134’ün CMK 120’den farklı olarak kendine has bir düzenlemeye gidilmesini zorunlu kılmaktadır (Doğanay, 2019, s. 17). İkinci örneğimize geçmeden önce uygulamada çoğu durumda şüphelinin kullandığı e-maillerin bulunduğu bilgisayarın içerisindeki sabit diskte arama yapmadan önce CMK 134/2 gereğince sabit diske el koyulmakta daha sonra inceleme yapıldığının bilinmesi gerekmektedir (Başlar, 2013, s. 91,92). Bu açıklamadan sonra örneğimize geçecek olursak; bir bilgisayarda şüphelinin CMK 45’te bahsi geçenlerden olan nişanlısı ile yazıştığı e-mail içeriklerinin incelenip incelenmeyeceği sorusunun cevabı CMK 134’te düzenlenmediğinden CMK 126’nın bu olayda uygulanıp uygulanamayacağı sorunu ortaya çıkacaktır. CMK 126’nın uygulanabileceği varsayımından hareketle; Böylesi bir durumda el koyma kararı verilmiş bir harddiskte el koyma kararı verilmemesi gereken bir e mail olduğu düşünüldüğünde; e mail açısından CMK 134 gereği yapılan el koyma ile CMK 126 gereği el koymanın yapılmaması gerektiğinden iki kanun maddesi birbiri içerisinde çelişkili konuma düştüğü görülecektir. CMK 116 ve devamındaki maddelerde kural olarak önce arama faaliyeti yapılır suç unsuruna rastlanırsa el koyma tedbiri uygulanırken CMK 134/2 şartlarının oluştuğu durumlarda

şüphelinin kullandığı bilgisayara önce el koyma tedbiri uygulanmakta sonra arama ve inceleme tedbirine geçilmektedir. Bu açıdan bakıldığında CMK 116 ve CMK 123'teki arama ve el koyma ile CMK 134'teki arama ve el koyma farklı uygulamaları zorunlu kılabilir. Bu ve benzeri örnekler çoğaltılabilir. Dolayısıyla bu tip sorunların çözülmesi için CMK 134 kapsamındaki arama ve el koyma ile ilgili ayrıntılı ve özel bir düzenleme yapılmalıdır.

Cmk 134'te Olmayıp Düzenlenmesi Gereken Konular

Dijital materyaller yapıları gereği uygun olmayan muhafaza koşullarında kolaylıkla bozulabilir, zarar görebilir ya da çalışmaz hale gelebilir. Dijital materyallerin zarar görmemesi için uygun ortam koşullarında korunması için yasal düzenlemelere ve uygulamalara ihtiyaç vardır. Suç eşyası yönetmeliğinin "Kıymetli eşya ve evrak ile bozulacak, değerini kaybedecek veya muhafazası zor olan suç eşyası hakkında yapılacak işlemler" başlıklı 9/2. fıkrasındaki "Bilgisayar, bilgisayar kütükleri ve bu sisteme ilişkin verilerin asıl ya da kopyaları, ses ve görüntü kayıtlarının bulunduğu depolama aygıtları gibi eşya, bozulmalarını engelleyecek, nem, ısı, manyetik alan ve darbelerden korunmalarını sağlayacak uygun ortamda muhafaza edilir" düzenleme, adli makamların, dijital materyalleri hassas yapılarından dolayı zarar görmemeleri için uygun ortamlarda muhafaza edilmesini görevlerinin bir parçası olarak görmektedir. 2014 yılından beri iç hukukumuzda uygulanan Sanal Ortamda İşlenen Suçlar Sözleşmesinin "Depolanan bilgisayar verisinin süratli şekilde korunması" başlıklı 16/2. fıkrasında sözleşmeyi iç hukukunda uygulayan devletlere bilgisayar verilerini korumaya ve bütünlüğünü sürdürmeye yönelik yasal düzenlemeleri yapmasını zorunlu kılmaktadır. Ancak CMK 134'te böyle bir düzenleme olmadığı gibi adli ve önleme arama yönetmeliğinde de bu konuya ilişkin bir yasal düzenleme yoktur (Başlar, 2013, s. 100,101). Çözüm olarak, hukuki dayanak noktası CMK 134 olan bir yönetmelik çıkarılarak dijital materyallerin nasıl, hangi yöntemle korunması gerektiği ayrıntıya inilmek suretiyle yasal bir düzenleme ile yapılmalıdır.

Bilgisayar, bilgisayar programları ve bilgisayarlarda arama gerek şüphelinin yoğunluğu gerekse de son çare koruma tedbiri olarak uygulanması açısından CMK 116 ve devamı maddesindeki adli aramadan daha özel ve daha zor şartlara bağlanmış tabiri caizse şahsına münhasır bir arama faaliyetidir. CMK 134 incelendiğinde bu kapsamda şüphelinin kullandığı bilgisayarın hangi suç tipinde aranacağı özel olarak düzenlenmemiştir. Şüpheli hakkında Türk Ceza Kanunu'nda (TCK) herhangi bir suç işlediği yönünde kuvvetli şüphelinin varlığı, başkaca delil elde etme imkânının olmaması şartları sağlandığında şüphelinin kullandığı bilgisayarı aranabilecektir. TBMM'ye sunulan Ceza Muhakemesi Kanunu Tasarısının 110. maddesi CMK 134'e ait hükümleri düzenlemekteydi. Bu Tasarının 110. maddesinin gerekçesi "İki yıl veya daha fazla hürriyeti bağlayıcı cezayı gerektiren cürümler hakkında yapılan soruşturmalarda bilgisayarda, bilgisayar programlarında ve bilgisayar kütüklerinde arama, kopyalama ve aygıt geçici olarak el koyma yapılabilir." şeklinde düzenlenmiştir (Bilgisayarlarda, Bilgisayar Programlarında ve Kütüklerinde Arama, Kopyalama ve Elkoyma, 2021; Değirmenci, 2018, s. 146-147). Gerekçe, iki yıl ve üzerinde hapis cezasıyla cezalandırmayı mümkün kılan bir suç hakkında şüphelinin kullandığı bilgisayarın aranabileceğinden bahsetmektedir. Ancak gerekçe bu haliyle gerekçesi olduğu kanun hükmünde olmayan bir düzenlemeyi

yapmaktadır. Buradaki sorun, CMK 134'ün kanun metninde yazılı olduğu haliyle herhangi bir suçta uygulanabileceği mi? Yoksa kanunun gerekçesinde belirtilen iki yıl ve daha fazla cezayı gerektiren suçlarda mı uygulanabileceğinin cevabının verilmesidir. Kanun hükmünde kullanılan ifadelerin açık, net ve anlaşılır olduğu, kanun metninde yazılı kelimelerin manalarının şüpheye yer vermeyecek şekilde düzenlenmesi halinde gerekçenin hadiseye uygulanmasının mümkün olmayacağı kabul edilmektedir (Capitant, Çeviren Demirel, 1956, s. 59). CMK 134/1'de "herhangi bir suç" şeklinde belirtilen ifadenin şüpheye yer vermeyecek şekilde manasının açık olduğu dolayısıyla mevzuatın bu haliyle şüphelinin bilgisayarında arama yapılabilmesi için kanunun gerekçesinin referans alınarak iki yıl ve daha fazlayı gerektiren suçların dışında bu kanun hükmünün uygulanamayacağını söylemek kanunilik ilkesi gereğince doğru olmayacaktır. Ayrıca gerekçede kanun hükmünün uygulanacağı suç tiplerinin iki yıl ve daha fazla cezayı gerektiren bir suç olduğunu belirtse de bu suçun alt sınırı mı üst sınırını olduğu belirtilmediğinden, gerekçenin hadiseye uygulanacak suç tiplerini belirlemede anlamının muğlak olduğu gözükmektedir. Gerekçenin hadiseye uygulanması gerektiğini düşünenlerin önce bu muğlaklığı çözmesi gerekmektedir.

Bilgisayar ve kütükleri gibi dijital materyallerde arama yapılması durumunda kişilerin özel hayatına, haberleşme özgürlüğüne, kişisel verilerine, mülkiyet haklarına, bilimsel ve ticari sırlarına, basın ve ifade özgürlüğü gibi anayasada düzenlenmiş temel hak ve özgürlüklerine müdahale edilmektedir (Şahin, 2019, s. 271,272). CMK 134 kapsamında yapılacak bir aramanın TCK'da düzenlenmiş herhangi bir suçta uygulanmasının, örneğin basit bir hakaret suçunun aydınlatılması için şüphelinin kullandığı bilgisayarda arama yapmanın mağdura sağlayacağı hukuki menfaat ile şüphelin temel hak ve özgürlüklerine müdahale niteliğinde olan aramanın, şüphelinin korunan hukuki değerinde meydana gelen zarardan çok daha önemsiz olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu sebeple dijital materyallerde arama ve el koymanın hangi suçlar kapsamında yapılabileceği açıkça düzenlenmesi gerekmektedir.

Bir suç işlediği yönünde kuvvetli şüphe bulunan kişinin CMK 100'e göre tutuklanabilmesi için suç tipinin CMK 100'de belirtilen katalog suçlardan olması veya üst sınırının 2 yıl ve daha fazla olmasını şart koşmuştur. Koruma tedbirlerinden tutuklamanın uygulanmasına ilişkin şartları düzenleyen CMK 100'deki gibi katalog suç tiplerinde ya da katalog suçların dışında üst sınırı 3 yıl ve üzeri hapis cezasını gerektiren suçlarda CMK 134'teki koruma tedbirinin uygulanabilmesine imkan sağlayacak şekilde yasal bir düzenlemeye gidilebilir. Ancak mevzuat bu haliyle kaldığı sürece TCK'da herhangi bir suç dolayısıyla CMK 134'ün uygulanmasının önünde herhangi bir engel yoktur.

Uygulayıcıların Yeterince Eğitilmemesi Nedeniyle Yapılan Hatalar

CMK 134 kapsamında arama kararında bahsedilen adreste yapılacak arama faaliyetine başlanabilmesi için aramanın konusu olan bilgisayar gibi elektronik verinin depolandığı cihazların sistemlerinin açık ve şifresiz girişe elverişli olması gerekmektedir. Zira canlı inceleme dediğimiz yöntem sistemin açık olması durumunda gerçekleştirilebilen bir

faaliyettir. Canlı incelemeyi yapacak personelin alanında eğitim almamış, uzmanlaşmamış kişilerce yazma koruma kullanmadan sisteme müdahale etmesi, sistem içindeki dosyalara veya dijital materyallere hatalı bir şekilde ulaşmaya çalışması gibi sebeplerden dijital materyaller çalışamaz hale gelebilmektedir. Bu durum sistem içindeki dosyaların tarih saat değişimleri, uçucu verinin kaybı gibi adli soruşturmayı sıkıntıya sokacak önemli sorunlara yol açmaktadır. Suçun ispatına yarayacak delillerin güvenilirliği ve zarar görmeden elde edilmesi için bu işlemi yapacak personellerin bilişim alanında uzmanlaşmış, tecrübeli kişiler olması suç soruşturmasında suçun aydınlatılması noktasında hayati bir öneme sahiptir (Doğanay, 2019, s. 19).

Teknolojik gelişmelerin baş döndürücü hızı, bilişim sistemlerinin her geçen gün yenisinin ve farklı çeşitlerinin ortaya çıkması, bilişim suçlarıyla mücadeleyi zorlaştırmakta özellikle de bu suçlarla mücadele eden adli görevlileri suçun aydınlatılmasını sağlayacak farklı yöntemleri kullanmaya mecbur bırakmaktadır. Zira bundan yirmi yıl önce bilişim suçlarıyla mücadele yöntemleri şu anki yaşadığımız zaman dilimindeki yöntemden tamamen farklıdır.

Bilişim suçlarıyla mücadele için polis teşkilatında bilişim suçlarıyla mücadelede şube müdürlüklerinin oluşturulmasına ve Adalet Saraylarında bilişim suçları büroları var olmasına rağmen bu birimlerde çalışan personelin adli bilişim suçları ile ilgili nitelikli eğitim almadıkları görülmektedir. Bilişim suçlarıyla ilgili hemen hemen tüm soruşturmalar kolluk tarafından yürütülmekte, matbu evraklarla bu alandaki suçlar, Kovuşturmaya Yer Olmadığı Kararları (KYOK-Takipsizlik) ile sonuçlandırılmaktadır. Bilişim suçları ile alakalı bütün işlemler kolluğun siber suçlarla mücadele birimi vasıtasıyla yerine getirildiğinden kolluğun bilişim suçlarını zamanında inceleyip, araştırmanın sonucunu savcılığa süratli bir şekilde sunması mümkün değildir. Açık kaynaktan araştırma yapmak gibi basit bir inceleme faaliyeti gerektiren konular kolluğun siber suçlarla mücadele eden birimleri tarafından yerine getirilmekte ve bu birimin ağır iş yükü göz ardı edilmektedir. Adli bilişimle görevli adli personellerin adli bilişim alanında tam donanımlı olmadıkları gibi Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu (BTK) ve Telekomünikasyon İletişim Başkanlığı (TİB) personelleri de yeterli derecede bilgi ve eğitim düzeyine sahip değildir (Çakmakkaya ve Akpınar, 2018, s. 126).

Dijital Verilerin Yok Edilmesine Dair Prosedür Sorunu

Ceza Muhakemesi Kanununun (CMK) 134/1'de gecikmesinde sakınca bulunan halde cumhuriyet savcısı kararına istinaden elde edilen elektronik veri kopyaların ve çözümü yapılan metinlerin, cumhuriyet savcısı tarafından verilen bu karara hakim tarafından 24 saat içerisinde aksine karar verilmesi ya da hakimin bu 24 saatlik süre içerisinde bir karar vermemesi durumunda derhal gecikmeksizin imha edilmesi gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında böyle bir durumda imha edilme prosedürün uygulanmasında mevzuat açısından bir sorun yoktur. Ancak şüpheli hakkında soruşturma süresi içinde cumhuriyet savcısınca kovuşturmaya yer olmadığına dair karar verilmesi ya da şüpheli hakkında kovuşturma sonucunda beraat kararı verilmesi durumunda elde edilen kopyalar ve çözümü

yapılan metinlerin yok edilip edilmeyeceği, yok edilecekse ne kadar süre içerisinde yok edileceği gibi soruların cevabı CMK 134'te bulunmamaktadır. Bu konuyla ilgili yasal düzenlemeye ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Bu sorunun çözümüne yönelik öğretilerde CMK 137/3'ün kıyasen uygulanabileceği görüşü olsa da kanunilik ilkesi gereğince CMK 134 için ayrıca bir düzenlemenin yapılmasında fayda vardır. Çünkü CMK 137/3 İletişimin tespiti, dinlenmesi ve kayda alınması ilişkin kayıtların yok edilme prosedürünü düzenlerken farklı bir koruma tedbiri olan CMK 134 için de elde edilen verilerin kopyalarının imha prosedürü yasal zeminde açık ve anlaşılır şekilde düzenlenmelidir. Ancak şu an böyle bir düzenleme olmadığı için CMK 137/3 ün kıyasen CMK 134'e uygulanması durumunda; şüpheli hakkında takipsizlik kararı verilmesi ya da kovuşturmada şüphelinin beraat etmesi durumunda CMK 134 kapsamında elde edilen kopyaların ve çözümü yapılan metinlerin cumhuriyet savcısı denetiminde on günü aşmayacak süre içinde imha edilmesi ve bu uygulamanın tutanağa bağlanması gerekir (Ünal, 2011, s. 127).

Ceza Muhakemesi Kanununun 134. Maddesinin Uygulanmasında Görülen Diğer Sorunlar

Şüphelinin kullandığı bilişim cihazlarında arama yapmak için CMK 134 gereğince hâkim kararının olması gerekmektedir. Şüphelinin kullandığı bilgisayarda arama yapılmasına izin vermediği durumda hâkim kararının alınması gerektiği konusunda tereddüt yoktur. Ancak şüphelinin kullandığı dijital materyallerin aranması yönünde rızasının olduğu durumda da hâkim kararının alınmasına gerek olduğu aksi takdirde şüphelinin aramaya rıza gösterdiği durumlarda hâkim kararı olmadan yapılan aramalar neticesinde elde edilen deliller hukuka aykırı olacaktır. Bu madde kapsamında şüphelinin rızası ile elde edilen delillerin hukuka aykırı olduğu Yargıtay kararlarında mevcuttur. Örneğin Yargıtay bir kararında; şüphelinin işyerinde bilgisayar ve bilgisayar kütüklerinde hâkim kararı olmaksızın şüphelinin rızası ile arama yapılması akabinde tespit edilen kanıtların kanuna aykırı usullerle elde edildiğine hükmetmiştir. Yargıtay, şüphelinin suçu işlediğini ortaya çıkaracak delili bile yasak yöntemlerle elde edildiği gerekçesiyle hükme esas delil olarak kabul etmemiştir (YCGK 2017/961 Esas, 2019/622 Karar, 2019).

Bir suç şüphesiyle incelenmek istenen bilgisayar ya da başka bir bilişim sistemi cihazının içindeki veriye ulaşılmasını sağlayacak şifrelerin şüpheliden ya da üçüncü şahıslardan istenip istenmeyeceği hususunda mevzuatta açık bir hüküm yoktur. Şüpheliden bu şifrelerin istendiği durumda Anayasa 38/5'in-"Hiç kimse kendisini ve kanunda gösterilen yakınlarını suçlayan bir beyanda bulunmaya veya bu yolda delil göstermeye zorlanamaz."- ihlal edilmesi sorunuyla karşılaşılabilir. Şüphelinin istemediği halde bu şifreleri vermeye mecbur edilmesi durumunda şüphelinin kendisini suçlayıcı delil vermeye zorlandığı gerekçesiyle anayasal bir suç işlendiğine şüphe yoktur. Fakat şüpheli zorlanmadan kendi isteği ile bu şifreleri vermesi durumunda bilgisayar içerisindeki suçla ilgisi bulunan verilerin hukuka aykırı bir yöntemle elde edildiği gerekçesiyle elde edilen elektronik verilerin hukuka aykırı olup olmayacağı tartışmalıdır. Kanaatimizce böyle bir durumda eğer elektronik

verilerin bulunduğu cihazın aranmasında ve incelenmesinde CMK 134'te sayılan hakim kararı ya da gecikmesinde sakınca bulunan halde cumhuriyet savcısının kararının olduğu durumlarda şifrenin şüphelinin rızasıyla verilmesinde herhangi bir hukuka aykırılığın olmayacağı düşünülebilir. Ancak şüpheli soruşturmanın ilk evresinde kolluğa rızası olduğunu söylediği, soruşturmanın ya da kovuşturmanın sonraki safhalarında rızasının olmadığını söylediğinde o güne kadar şüphelinin rızası dahilinde elde edilmiş delillerin akıbeti ne olacaktır? Böyle bir sonunun çözülmesi için mutlaka CMK 134'te bir düzenlemeye gidilmesi şarttır. Şu anki haliyle mevzuatımızda bu soruna bir yanıt verecek düzenleme bulunmamaktadır.

Elektronik verilerin şifrelendiği bir cihazda arama yapılmadan önce şifre çözme anahtarlarının üçüncü kişilerden istenip istenmeyeceği hususu mevzuatta düzenlenmemiştir. Eğer CMK 134 kapsamında bir prosedür mevcutsa elektronik verilere ulaşmak amacıyla şifre çözme anahtarı kendisinde mevcut olan üçüncü şahıslardan da rızalarını almak şartıyla istenmesinin ve şifre çözme anahtarının kullanılmasının hukuka uygun olduğu kanaati düşünülebilir. Ancak üçüncü kişilerin rızaları yoksa bu kişiler şifre çözme anahtarlarını vermeye zorlanamayacaktır (Başlar, 2020, s. 71).

Sonuç

Bilgisayar, bilgisayar kütüklerinde arama, kişilerin temel hak ve özgürlüklerine özellikle de Anayasanın 20. maddesinde yazılı özel hayatın gizliliğine müdahale olduğundan kanun koyucu bu hususu ayrıca düzenleme ihtiyacı görmüştür. Bu sebeple CMK 134'te, bilgisayar ve kütüklerinde yapılacak arama ve el koyma koruma tedbirleri ile ilgili bir düzenleme yapılmıştır. Ancak yapılan düzenleme uygulamada birtakım sıkıntılara sebep olmaktadır. Bu çalışmada bu sıkıntıların çözümüne yönelik CMK 134'te bazı değişikliklerin yapılması yönünde önerilerde bulunulmuştur. Bu öneriler doğrultusunda CMK 134'te yapılacak değişiklikler aşağıda sıralanmıştır:

CMK 134/1 Üst sınırı 3 yıldan fazla cezayı gerektiren bir suç dolayısıyla yapılan soruşturmada, somut delillere dayanan kuvvetli şüphe sebeplerinin varlığı ve başka surette delil elde etme imkânının bulunmaması halinde, hâkim veya gecikmesinde sakınca bulunan hâllerde Cumhuriyet savcısı tarafından şüphelinin kullandığı bilgisayar ve bilgisayar programları, bilgisayar kütükleri, cep telefonu, hafıza kartları gibi dijital veri depolama özelliği bulunan elektronik cihazlarda arama yapılmasına, elektronik cihaz kayıtlarından kopya çıkarılmasına, bu kayıtların çözülerek tespit edilen bulgu verinin raporlanmasına karar verilir. Cumhuriyet savcısı tarafından verilen kararlar yirmi dört saat içinde hâkim onayına sunulur. Hâkim kararını en geç yirmi dört saat içinde verir. Sürenin dolması veya hâkim tarafından aksine karar verilmesi, kovuşturmaya yer olmadığına dair karar verilmesi, ya da kovuşturma evresinde sanığın beraat etmesi hâlinde çıkarılan kopyalar ve veri raporları derhâl imha edilir.

CMK 134/2 Veri depolama özelliği bulunan dijital materyallerde canlı inceleme yapılarak da arama yapılabilir. Canlı inceleme esnasında şifrenin çözülememesinden dolayı

girilememesi veya gizlenmiş bilgilere ulaşamaması ya da işlemin uzun süreceğ olması halinde çözümün yapılabilmesi ve gerekli kopyaların alınabilmesi için mümkünse dijital materyalin bulunduğu yerde imajının alınması, bunun da mümkün olmaması halinde bu materyallere el koyulabilir. Şifrenin çözümünün yapılması ve gerekli kopyaların alınması halinde, el koyulan cihazlar gecikme olmaksızın iade edilir. El koyma kararının alınmasında uygulanacak prosedür birinci fıkrada bahsedilen prosedüre uygun olmalıdır.

CMK 134/3 Elektronik veri depolayan dijital materyallere el koyma işleminden sonra, sistemdeki mümkünse sadece suçla ilgili verilerin yedeklemesi yapılır. Sadece suçla ilgili verilerin yedeklenmesinde önceliklendirme yöntemleri gibi bilişim yöntemlerinden faydalanılarak bu işlem gerçekleştirilebilir. Bu yöntemlerin uygulanması ile suçla ilgili verilere ulaşamıyorsa sistemdeki bütün verilerin yedeklemesi yapılır.

CMK 134/4 Üçüncü fıkraya göre alınan yedekten bir kopya çıkarılarak şüpheliye veya vekiline verilir ve bu husus tutanağa geçirilerek imza altına alınır. Ancak yedeğin içerisinde ya da yedeği alınmış dijital materyallerin içerisinde şüphelinin suç yolunda suç işleme yolunda devam etmesine imkân sağlayacak ya da pornografik çocuk görüntüleri gibi tespit edilen delilin şüpheliye verilmesinin verilmemesinden daha vahim sonuçlara sebebiyet vereceği durumda şüpheli ya da vekiline bu tür deliller verilmez. Bu delillerin tespitini hızlı ve etkin bir şekilde sağlayacak bilişim programlarından faydalanılabilir. Şüpheli ve vekiline verilmeyecek delillerin tespiti, kovuşturma evresinde hakim kararı, soruşturma evresinde Cumhuriyet Savcısı kararı ile tesis edilir.

CMK 134/5 Veri depolama özelliği bulunan dijital materyallere el koymaksızın da sistemdeki verilerin tamamının veya bir kısmının kopyası alınabilir. Kopyası alınan verilerin mahiyeti hakkında tutanak tanzim edilir ve ilgililer tarafından imza altına alınır. Bu tutanağın bir sureti de ilgiliye verilir.

Kaynakça

- Aliusta, C. ve Benzer, R. (2018). Avrupa Siber Suçlar Sözleşmesi ve Türkiye'nin Dahil Olma Süreci. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi*, 4(2), 35-42.
- Aydoğan, H. (2009). *Adli Bilişim'de Yeni Elektronik Delil Elde Etme Yöntemleri*. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Başlar, Y. (2013). Ceza Yargılamasında Elektronik Delillerin Elde Edilmesine ve Korunmasına İlişkin Usul Hükümleri. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*. (3), 82-105.
- Başlar, Y. (2020). Adli Bilişim Sürecinde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*. 33(148), 47-76.
- Capitant, H. Çeviren Demirel, H. (1956). Kanunun Manasının Tayininde İzhari Çalışmaların Değeri. *Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi*. XIII (1), 53-68.
- Bilgisayarlarda, Bilgisayar Programlarında ve Kütüklerinde Arama, Kopyalama ve Elkoyma. (2021). <https://barandogan.av.tr/blog/mevzuat/cmk-madde-134-bilgisayarlarda-bilgisayar-programlarında-ve-kutuklerinde-arama-kopyalama-ve-elkoyma.html>, Erişim Tarihi: 16.01.2021.
- Çakmakkaya, B. Y. ve Akpınar, T. (2018). Bilişim Suçları ile Mücadelede Karşılaşılan Sorunlar. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*. 4(3), 123-129.
- Değirmenci, O. (2014). *Ceza Muhakemesinde Sayısal (Dijital) Delil*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Değirmenci, O. (2018). Bilgisayarlarda, Bilgisayar Programlarında ve Kütüklerinde Arama, Kopyalama ve Elkoyma Koruma Tedbirinde (CMK m. 134), 7145 Sayılı Kanun'la Yapılan Değişikliklerin Değerlendirilmesi. *Terazi Hukuk Dergisi*. 13(146), 146-155.
- Değirmenci, O. (2020). Adli Bilişimde Önceliklendirme (Triyaj) Yönteminin Ceza Muhakemesi Hukuku Açısından Değerlendirilmesi. *Bilişim Hukuku Dergisi*. 2(1), 47-79.
- Doğanay, H. A. (2019). *Mobil Adli Bilişiminin Önemi Bağlamında Hukuki Süreç ve Delil Zinciri Kavramı ile Yeni Nesil Mobil Cihazların İncelenmesinde Karşılaşılan Güncel Zorlukların Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Doğanay, H. A. (2020). *Mobil Cihaz Adli Bilişiminde Karşılaşılan Güncel Zorluklar ve Delil Zinciri*. Ankara: Legem Yayıncılık.
- Göktürk, N. Ve Şahin, C. (2019). *Ceza Muhakemesi Hukuku I* (10. Bası). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hekim, H. Ve Başbüyük, O. (2013). Siber Suçlar ve Türkiye'nin Siber Güvenlik Politikaları. *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*. 4(2), 135-158.
- Kunter, N., Nuhoğlu A. ve Yenisey F. (2010). *Muhakeme Hukuku Dalı Olarak Ceza Muhakemesi Hukuku İkinci Kitap Hüküm Verme Görevi ve Ceza Muhakemesinin Yapısı* (17. Bası). İstanbul: Beta Yayınevi.
- Özen, M. ve Özocak, G. (2015). Adli Bilişim, Elektronik Deliller ve Bilgisayarlarda Arama ve El Koyma Tedbirinin Hukuki Rejimi. *Ankara Barosu Dergisi*, 41-77.
- Parlak, O. E. (2019). *Türk Ceza Muhakemesinde Bilişim Sistemlerinde Arama, Kopyalama ve El koyma*. Yüksek Lisans Tezi. Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Sanal Ortamda İşlenen Suçlar Sözleşmesi. (2014/09/08). 29083 Sayılı Resmi Gazete. Erişim Adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/08/20140809-5-1.pdf>. Erişim Tarihi: 07.01.2021.
- Şahin, C. (2019). Ceza Muhakemesinde Bilgisayarlarda, Bilgisayar Programlarında ve Kütüklerinde Arama, Kopyalama ve Elkoyma (Cmk M. 134). *Yaşar Hukuk Dergisi*, 1(2), 271-286.

- Tanrıkulu, C. (2014a). *Ceza Muhakemesi Hukukunda Bilişim Sistemlerinde Arama ve El koyma*. Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tanrıkulu, C. (2014b). *Ceza Muhakemesi Hukukunda Bilişim Sistemlerinde Arama ve El koyma* (Birinci Baskı). Ankara: Adalet Yayınevi.
- TDK (Türk Dil Kurumu), <https://sozluk.gov.tr/>. Erişim Tarihi: 11.01.2021.
- Ünal, O. G. (2011). *Bilgisayarlarda Bilgisayar Programlarında ve Kütüklerinde Arama Kopyalama ve El Koyma*. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Veri Yedekleme Nedir ve Gerekli midir?, <https://www.ankarabilisim.org/tum-haberler/veri-yedekleme-nedir-ve-gereklimidir-haberi-71>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.
- Yargıtay 17. Ceza Dairesi'nin 15.02.2017 tarihli ve 2015/27517 E., 2017/1716 K. sayılı kararı. <https://karararama.yargitay.gov.tr/YargitayBilgiBankasiIstemciWeb/>. Erişim Tarihi: 12.12.2020.
- YCGK 2017/961 Esas, 2019/622 Karar, 22 Ekim 2019 tarihli kararı. <https://karararama.yargitay.gov.tr/YargitayBilgiBankasiIstemciWeb/>. Erişim Tarihi: 12.12.2020.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 04.02.2021 Kabul/Accepted: 25.04.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 669-698

TÜRKİYE'DE MİLLETVEKİLİ GENEL SEÇİMLERİNDE BAĞIMSIZ ADAYLAR VE PARTİ ADAYLARI ARASINDAKİ REKABETİN ADİLLİĞİNİN İNCELENMESİ

Metehan DOĞANⁱ

Öz

Türkiye'de milletvekili genel seçimleriyle alakalı anayasa ve kanunlardaki bazı kurallar, adaylar arasındaki rekabette dengesizlik yaratarak birtakım adaletsizliklere sebep olduğu gerekçesiyle tartışılmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de milletvekili genel seçimlerinde, halk tarafından seçme ve seçilme hakları kullanılırken, kanaatlerin özgürce ortaya koyulabilmesini kısıtlayarak veya engelleyerek parti adayları ve bağımsız adaylar arasındaki rekabetin adillliğini bozan faktörleri incelemektir. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'nde yasama ve yürütme görevlerinin verileceği kişileri belirleyecek seçimlerin birbirinden bağımsız olduğu açıklanarak, Anayasa'daki 'yönetimde istikrar' ilkesinin milletvekili seçimlerinde gözetilmesine gerek kalmadığı belirtilerek, bu seçimlerde 'temsilde adalet' ilkesinin uygulanması için gereken her şeyin yapılması üzerinde durulacak ve sistemdeki bozuklukların nasıl giderilebileceğiyle ilgili öneriler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Seçim Sistemi, Milletvekili, Temsilde Adalet, Parti Adayı, Bağımsız Aday.

Investigation of Fairness of Competition Between Independent Candidates and Party Candidates in General Elections in Turkey

Abstract

Some rules in Turkish constitution and laws about general elections are discussing because of causing some injustice by generating imbalance in competition between candidates in general election. The main aim of this study is researching factors which disrupt fairness of competition between party candidates and independent candidates by limiting or blocking expression of opinions while people are using rights to elect and become elected in general elections in Turkey. It is stated that in Presidential Government System, because of elections for parliament and government became unconnected, no need remained to consider the principle of 'stability in administration' in constitution no longer. Therefore, it is stated that to implement the principle of 'justice in representation' everything needed should be done. At the end of this study, various suggestions on how disorders of election system can be solved are presented.

Keywords: Election System, Parliamentarian, Justice in Representation, Party Candidate, Independent Candidate.

ⁱ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, e-posta: metehan.dogan@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7378-0042

Giriş

Demokrasinin doğduğu Eski Yunan kent devletlerindeki yurttaşlar, kent yönetimi üzerindeki egemenlik haklarını kent meclislerinde aracısız bir şekilde doğrudan kullanırlardı. ‘Doğrudan demokrasi’ olarak tanımlanan bu yönetim, yaşanan nüfus artışlarıyla birlikte, tüm yurttaşların doğrudan katılabileceği bir meclis oluşturmak imkânsız hale geldiği için zaman içinde yerini, egemenliğin bizzat değil fakat yurttaşlarca seçilen temsilciler aracılığıyla kullanıldığı ve ‘temsili demokrasi’ olarak tanımlanan yönetim şekline bırakmıştır. Temsili demokrasilerde kullanılan temel araç seçimlerdir. Neredeyse bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’de de halk, egemenlik hakkını milletvekili genel seçimlerinde, kendisini temsil edecek olan vekil veya vekiller aracılığıyla kullanır. Ancak yıllar boyunca bu sistemin adilliği tartışma konusu olmuştur.

Adaletin özü hak yememek ve yenilmesine müsaade etmemektir. Bir ülkede yaşayan bireylerin her türlü hakları ancak tarafsız bir hukuki düzenlemeyle korunabilir. Türkiye’de de seçimlerle alakalı olarak Anayasanın 67. maddesinde “Seçim kanunları, temsilde adalet ve yönetimde istikrar ilkelerini bağdaştıracak şekilde düzenlenir” ifadesi yer alır. “Temsilde adalet ilkesi, seçmen eğilimlerinin adil bir biçimde yasama meclislerine yansıtılmasını, yönetimde istikrar ilkesi ise istikrarlı hükümetlerin kurulmasını kolaylaştırmayı amaçlar” (Tuncer, 2006, s. 2).

670

Türkiye’de mevcut seçim sisteminde, birtakım eksiklikler sebebiyle seçmenlerin seçme haklarını özgürce kullanabilmelerinin önünde engeller vardır. Bu engeller beraberinde meşruiyet sorununu da gündeme getirmektedir. Gürsel (2013, s.31) temsilde adaletsizliği tümüyle giderecek ideal bir sistem hedeflendiğinde meşruiyet sorununun da çözüleceğini ifade eder.

Demokratik ülkeler seçim sistemlerini belirli siyasal işlevleri yerine getirmesi için oluşturur ve gerektiğinde yeniden düzenler. Çok partili demokratik rejimlerde yasama organı seçimlerinin temel işlevlerinden birisi de seçime katılan siyasî partiler ve bağımsız adayların seçmenlerden aldıkları oy oranında parlâmentoda temsiline olanak sağlamaktır (Kurtbaş, 2016, s. 11). Milletvekili seçimlerinde sandalye dağılım oranı, alınan oy oranından yüksek olduğunda bu durumu aşkın temsil, düşük olduğunda ise eksik temsil olarak tanımlamak ve aşkın ya da eksik temsil oranlarının, temsilde adalet ilkesine öncelik veren sistemlerde düşük düzeyde, yönetimde istikrar ilkesini öne çıkaran sistemlerde ise yüksek düzeylerde gerçekleşeceğini ifade etmek mümkündür (Tuncer, 2006, s. 2).

Seçimlerde temsilde adaletsizliğin ne ölçüde gerçekleştiği rakamsal olarak da ifade edilebilir. Bir seçimde her partinin aldığı oy oranı ile elde ettiği sandalye oranı arasındaki farkın mutlak değerinin hesaplanması ve tüm partilerden elde edilen bu değerlerin toplanmasıyla elde edilen nihai değer, ilgili seçimdeki Temsilde Adaletsizlik Endeksi’ni (TAE) yansıtır ve bu değer sifıra yaklaştıkça temsilde adalet güçlenir, sıfırdan uzaklaştıkça temsilde adalet zayıflar (Göksel, Çınar & Yürük, 2018, s. 5).

Anckar (Anckar'dan aktaran Göksel vd, 2018, s. 5) seçim barajı, sandalye dağıtım mekanizması, seçim bölge sayısı ve her bölgeye tahsis edilecek milletvekili sayısının, temsilde adaletsizliğe neden olabilecek unsurlar olduğuna dikkat çekerken, Abdulkakimoğulları (2008, s. 14) ise bağımsız adayların seçmenlerin kararını etkileyip başarılı olabilmelerinde rol oynayan değişik etkenleri seçim sistemi, seçim çevreleri, adayların oylama için seçmene sunulmuş biçimleri ve seçmenin seçme hakkının kapsamı olarak sıralar. Bu iki tespit, temsilde adaletsizliğe yol açan etkenlerin, bağımsız adayların seçimlerdeki başarıları üzerinde de etkili olabileceğini gösterir.

Bağımsız adaylar, siyasi katılım düzeyini artırmak suretiyle, siyasette vatandaşların ilgilerini yenileyip seçimlerde ilgi ve temsilin kalitesine etki ederek demokrasinin yerleşmesinde ve gelişmesinde önemli rol oynamaktadır (Abdulkakimoğulları, 2008, s. 5). Kurtbaş (2016, s. 17) da bir politik sistemin ister partili ister bağımsız olsun ne kadar aday odaklı ise o kadar demokratik olduğunu ve bu sebeple ülkelerin, siyasal sistemlerini aday odaklı bir şekilde işletebilmek ve bağımsız adayların kendilerinden ekonomik ve örgütsel anlamda daha güçlü partilerle eşit ve adil koşullarda rekabet edebilmesini sağlamak için, hukuki ve yasal altyapılarını düzenlemeleri gerektiğini vurgular. Buradan da anlaşılacağı üzere temsilin kalitesi demokrasinin gereklerindedir ve buna katkı sağlayan bağımsız adayların seçimlerde aday olma ve seçilme haklarını kullanmalarını kısmi dahi olsa sekteye uğratan her türlü sebebin ortadan kaldırılması, demokrasinin yerleşmesi ve gelişmesi açısından elzemdir.

Türkiye'nin imzaladığı Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) de ülkelerin seçim sistemlerini daha özgürlükçü hale getirmelerinin gerekliliğine vurgu yapar. AİHS'nin Ek 1. Protokolü'nün 3. maddesinde "Yüksek Sözleşmeciler Taraflar, yasama organının seçilmesinde halkın kanaatlerinin özgürce açıklanmasını sağlayacak şartlar içinde, makul aralıklarla, gizli oyla serbest seçimler yapmayı taahhüt ederler" (www.danistay.gov.tr) denilmektedir. Bu hüküm, seçme ve seçilme haklarını kullanırken tüm vatandaşlara eşit davranılmasını öngörmektedir.

Türkiye'de 16 Nisan 2017 tarihinde hükümet sistemiyle ilgili yapılan referandumun ardından, 24 Haziran 2018 tarihinde yapılan seçimle artık fiilen Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçildiğine göre, yasama seçimlerinin ilkelerinden olan yönetimde istikrar ilkesi artık milletvekili genel seçimleriyle alakalı değildir, çünkü artık yönetimi elinde bulunduracak hükümetin seçilememesi, güvenoyu alamaması veya yasama kararıyla düşürülmesi gibi yönetimde istikrarsızlığa yol açacak durumların vuku bulabilmesi söz konusu değildir. Artık sadece temsilde adalet ilkesi söz konusudur. Dolayısıyla yıllardır yönetimde istikrar uğruna geri plana atılan temsilde adalet unsurlarını, olması gerektiği gibi gerçekleştirmek demokratik devlet olmanın bir gereğidir.

Bu çalışmanın amacı Türkiye'de milletvekili genel seçimlerinde bağımsız adaylar ve parti adayları arasındaki rekabetin adilliklerinin incelenmesidir. Bu çerçevede çalışmanın araştırma sorusu, Türkiye'de milletvekili genel seçimlerinde bağımsız adaylar ve parti

adayları arasındaki rekabeti herhangi bir taraf lehine veya aleyhine etkileyen faktörlerin neler olduğudur. Bu sorunun cevabı bize dolaylı olarak, seçmenlerin, seçilmek için rekabet eden adaylar arasında tercih yaparken hür iradelerini kullanmalarını engelleyen veyahut kısıtlayan sistem bozukluklarını ortaya koyar.

Bu doğrultuda beş bölüm olarak kurgulanan çalışmada, her bölümde rekabette adilliği bozan bir faktör incelenmektedir ve dengenin hangi taraf lehine veya aleyhine nasıl bozulduğu ifade edilmektedir. Çalışmanın kapsamı içine yalnızca milletvekili genel seçimleri girmektedir. Yerel seçimler, cumhurbaşkanlığı seçimleri ve referandumlar çalışmanın kapsamı dışındadır.

1. Siyasi Parti Kimliği ve Liste Usulü Adaylık

Türkiye’de genel seçimlerde bağımsız adaylık ve parti adaylığı şeklinde iki tür adaylık söz konusudur. Bağımsız adaylar seçime yalnızca özel kişilikleriyle girerler ve oy pusulasında sadece adları ve soyadları yazılıdır. Parti adayları ise seçime girerken yalnızca özel kişiliklerini değil, bağlı oldukları partiden dolayı kazandıkları siyasi parti kimliklerini de kullanırlar. Türkiye’de partilerin seçime girmesi liste usulü ile olur ve bu usulde seçmenler bir partiye oy verdiklerinde, o partinin listesindeki tüm parti adayları toplu halde birer oy kazanmış olur. Bağımsız adayların tek başına oy almasının yanında, parti adayları kolektif biçimde oy alırlar. Ayrıca partiden aday olan kişiler, özel kişiliklerindeki yetersizlikleri, bağlı bulunduğu parti kurumunun ve o partinin diğer adaylarının seçmenin zihninde sahip olduğu güçlü yer sayesinde gizleyebilirler. Adaylıkta şeffaflık gereği seçimlere her adayın yalnızca özel kişilikleriyle girmeleri gerektiği iddia edilebilir. Oysaki mevcut sistem bu hususta parti adaylarını bağımsız adaylara karşı yarışta daha avantajlı kılmaktadır.¹

2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu’nun 2. maddesinde “Seçmen, oyunu tam bir serbestlikle kendisi kullanır” ifadesi yer alır. Seçmenin irade serbestisini bozan her türlü kural ve eylem bu kanuna aykırıdır. Seçmenin demokratik hakkı olan vekil tayin etme hususunda iradesini serbestçe ortaya koymasının önündeki en büyük engellerden biri de vekil adayları arasındaki farkların seçmen tarafından tam anlamıyla idrak edilememesine sebep olan, parti adaylarının siyasi parti kimlikleridir. Çünkü seçmen devletin yönetimine katılma hakkını seçtiği adaylar aracılığıyla kullanır ve son derece önemli olan bu yetkinin emanet edileceği kişinin gerçekten bu göreve layık olup olmadığına karar verirken, adayın özel kişiliğinde olduğundan daha farklı gözükmesine sebep olan siyasi parti kimliklerinden dolayı aday hakkında yanlış bir fikre kapılabilir. Bağımsız adaylar parti adayları gibi siyasi parti kimlikleriyle değil de yalnızca özel kişilikleriyle seçime girdikleri için, bir parti adayıyla bir bağımsız aday arasında tercih yapacak olan seçmen, parti adayının siyasi parti kimliğinin etkisinde kalıp, esasında özel kişilik itibarıyla kendisine daha yakın olan bağımsız adaydan

¹ Liste usulü seçimi daha da içinden çıkılmaz hale sokan sebeplerin en önemlilerinden biri de parti genel başkanlarının ya da partinin üst kademelerindeki yetkililerin seçimlerde kimlerin üst sıralardan aday olacağıyla ilgili kararları alırken rant endişesi taşımasıdır. Vekilliği kimin hak ettiğinden ziyade kimin parti genel başkanına veya partideki yetkililere daha yakın olduğu (eş, dost, akraba, iş ortağı vb.) ve onlara ne kadar rant sağladığı önem kazandığından dolayı aday listelerinde seçmene hitap etmeyen adayların varlıkları göze çarpmaktadır.

yana tercihini kullanmayıp, parti adayına oy verebilir. Seçmen tercihini yaparken onun yanlış fikirlere sahip olmasına sebep olabilecek olan siyasi parti kimlikleri, söz konusu kanundaki seçmenin oyunu serbestçe kullanması ilkesine engel oluşturabileceğinden dolayı, ilgili kanun maddesine aykırı bir durum oluşturduğu söylenebilir. Bütün adayların seçime yalnızca özel kişilikleriyle girdikleri bir sistemde, aslında seçmen tarafından tercih edilmeyecek olan bir adayın, siyasi parti kimliğiyle birlikte aday olunabilen bir sistemde isminin önüne 'X partisi adayı' diye bir ifade yazılmak suretiyle seçime girdiğinde seçilmesi, meclisteki sandalye dağılımı hususunda gerçekten halkın vekilliğine layık kişi sayısını düşürdüğü için temsilde adaleti zayıflatabilir.

Seçmen, devletin yönetimine katılma yetkisini, bir parti kurumuna değil özel kişiler olan vekillere devreder. Çünkü bir vekil yasama görevini yalnızca milletvekilliği sıfatıyla şahsen icra eder, başka hangi sığata sahip olduğunun bir önemi yoktur. Dolayısıyla bir ülkedeki genel seçimlerde seçmenler tarafından vekil olarak yetkilendirilmeyen hiç kimsenin siyasi olarak bir kimlik kazanması meşru değildir. Adayların kendi kendilerine veyahut bağlı buldukları parti tarafından ne şekilde olursa olsun sıfatlandırılması ve özel kişiliğinden ayrı bir kimlikle halka tanıtılması, adaylıkta şeffaflığa ve seçimlere adayların eşit şartlarda girmesine aykırı olduğundan dolayı, seçmenin irade serbestisini ve temsilde adaleti zedeler, bu sebeple ilgili kanuna aykırı bir durum oluşturduğu söylenebilir.

Seçimlere siyasi partiler liste usulü ile girdiklerinde seçmen parti adaylarına değil, partinin kendisine oy vermektedir. Partinin aldığı oy oranı kaç vekil çıkarmaya yetiyorsa listesindeki ilk sıradan başlamak üzere aşağıya doğru bu sayı kadar aday vekil olmaya hak kazanır. Hâlbuki yasama görevi parti kurumuna değil milletvekilinin şahsına verilir ve millet vekâletini kime verdiğini bilmelidir, aksi takdirde millet iradesine dayanmayan bir kişi yasama faaliyetine katılmaya hak kazanmış olur. Seçmenlerin çoğu oy kullandıkları illerde parti listelerindeki ilk birkaç isim dışında kimseyi tanımamaktadır. Bazı seçmenler de listelerin alt sıralarında yer alan adaylara sempati duymaktadırlar ve üst sıralardakilere sıcak bakmamaktadırlar.

Bu sistemin seçmenleri nasıl bir çıkmaza sürüklediğini ve parti adaylarına nasıl bir avantaj sağladığı şu örnekle açıklanabilir: X şehri 10 milletvekili çıkarmaktadır. Seçime giren bir A partisinin bu şehirden gösterdiği 10 adaydan 7. sıradaki adaya çok büyük sempati besleyen ve bu şahsın çok bilgili, dürüst, liyakatli olduğunu düşünen bir seçmen bu adayın seçilip mecliste milletvekilliği yapmasını istemektedir. Bunun tek yolunun seçimde A partisine oy vermekten geçtiğini bilen seçmen, seçim günü sadece o 7. sıradaki adayın özel kişiliğine beslediği sempatiden dolayı A partisine oy verir. Seçim sonuçlandığında A partisi X şehrinde aldığı oy oranına göre 4 vekil çıkarmaya hak kazanmıştır, dolayısıyla A partisinin listesindeki ilk 4 sıradaki kişi milletvekili olur ve 7. sıradaki aday seçilememiş olur. Söz konusu seçmenin verdiği oydan dolayı belki hiç tanımadığı ya da tanısa bile liyakatli olduğunu düşünmediği kişiler vekillik hakkı kazanmıştır. Oysaki seçmen o ilk 4 kişi için A partisine oy vermemiştir ve bu seçmen A partisine oy vermemiş olsaydı, yani A partisinin oyu 1 azaldığında belki de artık 3 vekil çıkarabilir hale gelecekti ve 4. sıradaki aday milletvekili

olabilirken olamaz hale düşecekti. Mevcut sistemde, A partisinin listesindeki son 6 adaydan herhangi birinin vekil olabilmesi için A partisine oy veren seçmenin oyu ilk 4 sıradaki adayın işine yarar ve kendisinin seçilmesini istediği adayın seçilmesine yaramaz. Eğer her aday partilerden ve dolayısıyla siyasi parti kimliklerinden bağımsız şekilde ve liste usulü ile değil, tek başına özel kişiliğiyle seçime girseydi, belki de örnekteki 4. sıra adayı olan şahıs, seçmen tarafından beğenilmediği için yeterli oy alamayıp vekil olamayacaktı. Dolayısıyla mevcut seçim sisteminin, özel kişiliğiyle seçime giren bağımsız adaylara karşı siyasi parti kimliğiyle ve liste halinde seçime giren parti adaylarına avantaj sağladığı söylenebilir.

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, siyasi parti kimliklerinin varlığı ve partilerin seçimlere liste usulü ile girmesi, genel seçimlerde bağımsız adaylarla parti adayları arasındaki rekabette parti adayı lehine avantaj sağlayıp, seçmenin irade serbestisini bozarak temsilde adaletin aleyhine bir durum ortaya çıkardığından dolayı 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu'na aykırı olduğu söylenebilir. Bu gayrihukuki durumun gerekli yasama işlemiyle ortadan kaldırılması gerektiği savunulabilir.

2. Maddi İmtiyazlar

Seçimlerde, taraflar arasındaki rekabetin kazanılması için kullanılacak her türlü araç-gereç ve insan kaynağına ulaşmakta kullanılacak maddi imkânların eşitsizliği, rekabetin seyirini imkânı bol olan taraf lehine değiştirir. Her adayın kendi öz sermayesinin farklı miktarlarda olması doğaldır. Ancak rekabet eden taraflardan bazılarında sağlanan maddi imtiyazların diğerlerine sağlanmaması rekabetin adilliğini sunî şekilde bozar. Anayasa'da ve birtakım kanunlarda siyasi parti adaylarına yasal güvenceyle bazı maddi imtiyazlar sağlanmıştır. Söz konusu imtiyazlardan bağımsız adaylar mahrum olduğundan dolayı mevcut seçim sisteminde adil rekabette söz edilemez. Kanunlar yapılırken çeşitli gerekçeler belirtilmiş ve bunlara karşı Anayasa Mahkemesi'ne iptal taleplerinde bulunulduğunda, Mahkeme tarafından iptal talepleri reddedilirken kanunun Anayasa'ya neden uygun olduğunu açıklamak için çeşitli dayanaklar öne sürülmüştür. Bu gerekçe ve dayanakların meşru olmadığına dair farklı bazı Anayasa Mahkemesi kararlarında ve doktrinlerde çeşitli deliller vardır. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için önce partilere sunulan maddi imtiyazların tarihçesine bakılmalıdır.

Maddi imtiyazların en büyük kısmını hazine yardımları oluşturur. 1960'lardan önce hiçbir ülkede devlet hazinesinden siyasi partilere para yardımı yapılması gündeme gelmemiştir. Türkiye'de de 1924 Anayasası'nda devletin siyasi partilere yardımıyla ilgili bir madde yoktur. O dönemde siyasi partiler üye aidatları ve yapılan bağışlarla ayakta kalmaktaydı. "Bu dönemde, siyasal partilere devletin yardım etmesi düşüncesine rastlanmamasının temelinde, siyasal partilerin derneklerle aynı hukukî statüde görülmesi ve onların faaliyetlerinin kamu hizmeti sayılmamasına yönelik anlayıştan kaynaklandığı söylenebilir" (Aydın, 2005, s.246).

1961 Anayasası'nda hazineden siyasi partilere yardımla ilgili bir düzenlemeye yer verilmemiştir. Türkiye'de bu husus ilk kez 16.07.1965 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanan

648 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nun 74. Maddesinde düzenlenmiş ve önceki genel seçimde geçerli oyların ülke genelinde en az %5'ini alan siyasi partilere, her sene hazineden aldıkları oy oranına göre yardım yapılacağı ifade edilmiştir.

1965-1970 yılları arasında hazineden para yardımı alınması, kamuoyunda tartışmalara neden olmuştur. Bu tartışmaları sona erdirmek ve konuyu hukuki dayanağa oturtmak için çıkarılan 1219 sayılı kanun 16.02.1970 tarihinde yayınlanmıştır. Fakat bu kanunun da Anayasa'ya aykırı olduğu düşünülmüş ve 11.03.1970 tarihinde Birlik Partisi tarafından Anayasa Mahkemesi'nden iptali istenmiştir². Anayasa Mahkemesi 09.07.1971 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanan 02.02.1971 Tarih ve 1970/12 Esas ve 1971/13 Karar sayılı kararında *"Anayasa'nın 61. maddesine dayanılarak kanunlarla konulmuş malî yükümlerden elde edilen paraların ancak kamu giderlerinin karşılanması yolunda kullanılması düşünülebilir. Böyle olduğuna göre sorunun çözülebilmesi için siyasî partilere Devletçe ödenecek yardım paralarının kamu giderleri arasında yer alıp alamayacağıının araştırılması zorunludur. Bu zorunluk önce ve özellikle siyasî partilerin ve gördükleri işlerin niteliği üzerinde durulmasını gerekli kılar. Çünkü siyasî partilerin kamu hizmeti gören birer kamu kurumu olduğu, hiç değilse kamu yararına çalıştıkları saptanıp kabul edilmedikçe bunlara Devletçe yardımda bulunulabilmesi düşünülemez."* ifadesine yer vermiştir. Açıklamanın devamında Anayasa'nın 56. maddesinde güvence altına alınan siyasi partilerin serbestçe kurulması ve faaliyette bulunması hususunun, siyasi partilerin devletten doğrudan veya dolaylı olarak gelebilecek etkilerden uzak tutulması zorunluluğunu ortaya koyduğuna değinilmiştir. Ayrıca partilerin çalışmalarını kendi üyelerinden elde ettiği maddiyatla sürdüremediğinde zengin kişi ve kurumların etkisi altında kalabileceği yolunda söylenebileceklerin, söz konusu yardım yapıldığında da söylenebileceği ve bu yardımların partilerin başka kaynaklardan yardım almasını engellemeyeceği belirtilmiştir. Sonuç olarak Anayasa Mahkemesi siyasi partilere devletçe yardım yapılmasını ilke bakımından Anayasa'ya aykırı bulduğundan dolayı söz konusu düzenlemenin iptaline karar vermiştir. Söz konusu Anayasa Mahkemesi kararının son kısımlarında yer alan *"Adları siyasî parti olmakla birlikte devlet yardımıyla ayakta durabilen, böylece yurttaş ilgisinden ve desteğinden yoksun olduklarını açığa vuran sunî kuruluşlar Anayasa'nın öngördüğü nitelikteki demokratik siyasî partiler olarak benimsenemeyeceği gibi devlet yardımı ile siyasî parti kavramını birbiriyle bağdaştırmanın yolu da yoktur."* ifadesi ise makalenin maddi imtiyazlar kısmındaki savların ana dayanaklarından biri olacaktır.

Anayasa Mahkemesi'nin 1219 sayılı kanunu iptalinden sonra, anayasa yargısı engelini aşmak için, Anayasa'nın 56. Maddesinde değişiklik yapan ve siyasi partilere hazineden

² Dava gerekçesinde ayrıca partilere yapılan yardımın harcanması bakımından bir sınırlama getirilmediği ve yardımın yalnızca kamu yararına olan faaliyetlerde kullanılabilmesi gerektiği, aksi takdirde Anayasa'ya aykırı olacağına değinilmiştir.

yardım yapılmasını öngören 1421 sayılı Kanun 02.07.1971 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.³

1982 Anayasası ilk yayınlandığında, siyasi partilerin hazineden yardım alması hususundan bahsedilmemiştir, fakat bunu yasaklayıcı bir madde de konulmamıştır. 22.04.1983 tarihinde kabul edilen 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nda da bu hususla ilgili bir düzenleme yapılmamıştır. Anayasa Komisyonu'nun Siyasi Partiler Kanunu ile ilgili raporunda, 1219 sayılı Kanun'un iptal kararının metnindeki 'siyasi partilerin kamu yararına hizmet eden kurumlar olarak nitelendirilemeyeceği' hususu tekrarlanmış ve ardından şu ifade eklenmiştir: "*Anayasanın siyasî partileri demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurları sayması, muhalefette olanların iktidara karşı güvence altına alınması lüzumuna işaretidir. Sosyal devletin vazgeçilmez unsurlarından olan sendikalara devlet nasıl yardım etmek zorunda değilse, demokratik rejimin vazgeçilmez unsurlarından olan siyasî partilere de aynı şekilde yardım etmek zorunda değildir.*" (Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, 14 (333), s. 32-33.). Ayrıca devletten yardım alsalar bile siyasi partilerin başka yollardan gelir elde etmelerinin söz konusu olabileceğine değinilip, Anayasa'da hazine yardımıyla ilgili bir düzenlemenin yapılmadığı belirtilmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere Anayasa Komisyonu, 1219 sayılı Kanun iptal edilirken sunulan gerekçelere bağlı kalarak, içtihadı süreklilik kazandırmayı tercih etmiştir.

1982 Anayasası döneminde devletin siyasi partilere yardım yapması hususu ilk kez, 27.06.1984 tarih ve 3032 sayılı Kanun ile 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nda yapılan değişiklikle uygulamaya konulmuştur. Yardımları Anayasa yargısına karşı koruma altına almak ve süreklilik kazandırmak amacıyla, 23.07.1995 tarih ve 4121 sayılı Kanun ile Anayasa'nın 68. Maddesi'nde değişiklik yapılarak siyasi partilere devlet yardımı konusu Anayasa'ya eklenmiştir.

Seçim Barajını yalnızca iki partinin geçebildiği 2002 yılı seçimlerinden sonra meclisteki Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) ve Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) iş birliğiyle Siyasi Partiler Kanunu'nda 29.04.2005 tarih ve 5341 sayılı Kanunla değişiklik yapılmış ve kanundaki geçici 16. madde yürürlükten kaldırılarak devletin siyasi partilere yardımının kapsamı, partilerin yardım yapılmaya hak kazanma ölçütü yükseltılarak daraltılmıştır (R.G., sayı: 25808).

Hatipoğlu (2009, s. 241) devletin siyasi partilere yardım uygulamasının 1960'lardan günümüze kadar olan geçmişine bakıldığında, iktidarların elinde bu konunun bir politik koz olarak işlev gördüğünü, meselenin kamu yararının tesisinden uzaklaşarak, mecliste güçlü olanlarca kamusal kaynakları kendi yararlarına kullanmaya dönüştürüldüğünü ve siyasallaştırıldığını ifade etmektedir. Özellikle 1980 sonrasında "çoğunluk partisinin siyasal hesapları ve muhalefeti parçalama niyeti, hazine yardımı koşullarının sürekli değiştirilmesine yol açmıştır." (Tanör, 1994, s. 131).

³ O günden bugüne kadar, halkın sorunlarını ilgilendiren konularda birçok değişiklik teklifi görüşülürken birbirleriyle sözlü ve fiziksel olarak kavga edecek hale gelen milletvekillerinin, mesele kendi partilerine para yardımı olduğunda kısa sürede nasıl uzlaşabildikleri de seçmenin kafasını karıştıran bir başka sorudur.

“Bir demokratik prensip olarak, devletin partiler arasındaki rekabet ortamında eşit davranması gerekir.” (Hatipoğlu, 2009, s. 246). “Siyasal partiler arasındaki rekabete, devletin bazı partiler lehine yardımda bulunarak müdahale etmesi, yani eşit davranması gereken bir alanda aktif bir rol üstlenmesi, rekabette eşitlik ilkesini zedeler. Sadece belli partilere yardım yapılması, seçime giren diğer partilerin iktidara gelmesi önünde önemli bir engel teşkil eder. Ülkemizde, SPK’da öngörülen şartları taşıyan siyasal partilere yardım yapılmaktadır. Bu durumun, siyasal partiler arasında, iktidara gelme bakımından olması gereken şans eşitliği prensibini zedeleyici bir yönü de bulunmaktadır.” (Aydın, 2005, s. 241).

Hatipoğlu (2009, s. 246) bu gerekçelerin haklılık payının olduğunu belirtip, ‘devlet’ kavramından ziyade ‘iktidar partisi’ veya ‘yasama çoğunluğu’ kavramlarının kullanılmasının daha yerinde olacağını ifade etmektedir. Çünkü ona göre, söz konusu yardımlara karar veren ve ölçütlerini belirleyen güç, yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerini kapsayan ‘devlet’ değil, yargının olumsuz yönde görüş bildirmesine rağmen gerekirse Anayasayı değiştirmek suretiyle hazine yardımını yasallaştıran ‘yasama çoğunluğu’dur.

Bunca tartışmaya sebep olan yasal değişikliklerin sebebi ise konuya yaklaşımdaki değişimdir. 1960’lardan önce siyasi partiler kamusal kurumlar olarak değerlendirilmemekteydi. Bu yaklaşımdan dolayı kamudan toplanan vergilerin kamu hizmeti için harcanması ilkesi gereğince, kamu hizmeti yapan kuruluş sınıfına dâhil görülmeyen siyasi partilere hazineden yardım yapılması gündemde değildi. İlerleyen yıllarda siyasi partilerin “yarı-kamusal kuruluşlar oldukları ve yaptıkları işin kamu yararına olduğu” (Hatipoğlu, 2009, s. 241) yönünde yeni bir yaklaşım ortaya çıkmaya başladı. Kamu yararına iş yaptıkları düşüncesiyle siyasi partilere devlet hazinesinden yardım yapılması gerektiği yönündeki fikirler giderek güçlenerek yasal düzenlemeler haline gelmiştir.

Halk nezdinde tartışmalara yol açan görüşlerden biri de partilere hazine yardımının ahlaki yönüyle ilgilidir. Vatandaşlardan toplanan vergi gelirlerinden, onların desteklemedikleri fikirler doğrultusunda faaliyet gösteren siyasi partilere para aktarılması, eleştirilere sebebiyet vermektedir. Gürbüz (2006, s. 193) de bu konuyla ilgili olarak Anayasa’nın ‘Vergi Ödevi’ başlıklı 73. maddesinden bahsederek, “Anayasamızın bu maddesine dayanılarak kanunlarla konulmuş mali yükümlerden elde edilen paralardan bir bölümü ile siyasi partilere yardım edilebilmesinin olanağı ve Anayasal desteği olmamalıdır” düşüncesini savunmaktadır.

Yasama organının siyasi partilere para yardımı yapması konusu başka ülkelerde de tartışmalara yol açmış, ancak sonuç yasamadaki çoğunluğun kararıyla, partiler lehine olacak biçimde çözümlenmiştir. Bu bağlamda siyasi partilere devlet yardımı hususuna halk tarafından karşı çıkılmasına bir örnek de İtalya’da 1993 yılında yapılan referandumdur. Bu referandumda halk, partilere devlet tarafından yardım yapılmasına muhalif oy kullanmış ve neticede uygulama yürürlükten kaldırılmıştır. Buna karşılık politikacılar ise 1997’de bir kanunla birlikte, hazineden partilere yardım uygulamasını tekrar yürürlüğe koymuşlardır. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, halk kendinden toplanan vergi gelirlerinden siyasi

partilere kaynak aktarılması fikrine sıcak bakmamaktadır. Bir kişi partilere maddi yardımda bulunmak istediğinde bağış yolu zaten açık bulunmaktadır. Fakat devletin halktan kamu hizmetlerini finanse etmek gerekçesiyle aldığı parayı, her seçmenin farklı siyasi görüşleri olabileceği düşünüldüğünde, onların benimsemedikleri partilerin kasasına koymasına halk nezdinde huzursuzluğa yol açabilir.

Aydın (2005, s. 240) hazine yardımının öngörüldüğü ülkelerin bazılarında genel ve sürekli yardımların siyasal faaliyet özgürlüğünü bozabileceğinden endişe edildiğinden dolayı bu yardımların seçim giderleriyle sınırlandırıldığından bahsetmektedir. Söz konusu sınırlamaların bu endişeye dayandığını ifade ederek, siyasi partilerin özgürlüklerine çok önem verildiğini belirttiği Hollanda’da dahi siyasal faaliyetlerin, devletçe finansmanına karşı çıkıldığına dikkat çekmektedir.

Federal Alman Mahkemesi verdiği bir kararda ‘siyasi partilerin devlet eliyle finansmanı üstüne’ başlıklı kısmında “Anayasa koyucusu özgür ve demokratik bir düzeni kurmakla yurttaşların irade ve düşüncelerini özgür ve açık olarak kurma sürecini de öngörmüş olmaktadır. Partilerin tüm siyasal eylemlerinin devlet eliyle finansmanı Anayasa’nın bu anlayışı ile bağdaştırılmaz... Bir demokraside iradenin kurulması, devlet organlarından yurttaşlara (yukarıdan aşağıya) doğru değil de yurttaşlardan devlet organlarına (aşağıdan yukarıya) doğru gerçekleştirilmelidir... Devlet organlarının yurttaşların irade ve düşünce kurma sürecine dokunmamaları, bu sürecin devlet üstünde kalması gerekir... Partilerin, tüm siyasal eylemleri için devlet tarafından yıllık ve aylık ödemelerle desteklenmeleri, gerçi partileri devlet organlarına tabi kılmaz ama onlarla kucaklaştırır, onlara düşümler... Böyle bir finansmanla, devlet organları, yurttaşların irade ve düşünce kurma sürecine Anayasaya uygun düşmeyen bir etkide bulunmuş olurlar.” (Serozan, 2011, s. 245) ifadelerini kullanarak siyasi partilere devlet hazinesinden yardım uygulamasının sakıncaları olduğunu belirtmiştir.

Türkiye’de siyasi partilere yardımın gerekçesi olarak, onları güçlü sermaye çevrelerinden koruyarak bağımsız hareket edebilmelerini sağlamak olduğu ileri sürülmektedir. Hatipoğlu (2009, s. 244) günümüzde hazine yardımı uygulamasının varoluş gerekçesinin zıddına dönüşerek, siyasi partilerin arasında haksız rekabete sebep olan bir uygulama halini aldığını ifade etmektedir ve söz konusu yardıma bir kez hak kazanan partilerin, siyasetin giderek görselleştiği ve paranın siyasette başarı açısından tarihte görülmemiş derecede önemli hale geldiği bir dönemde, devletin kaynaklarını denetleme imkânıyla, siyasette rekabetin ortadan kalkmasına sebep olabilecek kararlar almakta olduklarını ileri sürmektedir. Gençkaya (2002, s. 3) partiler sisteminin “kartelleşmesi”nin, partiler arasında önemli bir adaletsizliğe yol açmakta olduğunu ve “kartelleşmiş” partilerin siyaset alanını denetlemekte olduğunu ifade eder. Hatipoğlu (2009, s. 244-245) bu sebeplerle devletin partilere yardımının hukuki gerekçesi sayılan ‘siyasi partiler arasındaki rekabetin güvence altına alınması amacı’nın ortadan kalktığını ve yardım alan partiyle, almayan arasındaki uçurumun giderek büyüdüğünü belirterek, bu uçurumun meydana gelmesinde devletten alınan yardımların partilerin hayatta kalabilmeleri ve temel ihtiyaçlarını

karşılatabilmeleri için gereken miktarın çok üstünde bir meblağa ulaşmış olmasının önemli rol oynadığını ifade eder.

Hatipoğlu (2009, s. 248) Türkiye'deki hazine yardımı uygulamasının, siyasetteki görselleşmeden kaynaklanan sosyolojik zeminle birleşerek, siyasi partiler mecrasında 'ekonomik oligopol' oluşmasına sebep olarak rekabet ortamını tümüyle antidemokratik hale getirdiğini belirterek, Türkiye'deki partilere hazine yardımının meşruluğunu sorgulamaktadır.

Gençkaya (2002, s. 9) mevzuatta partilere hazine yardımı için belli oy oranına erişebilme şartı getirilerek büyük partilerin kayırılmasının, yeni partilerin siyasal alanda faaliyette bulunmaya başlamasını zorlaştırdığını, yardımdan mahrum partileri etkisiz kılabileceğini ve onları büyük siyasi partilere katılmaya zorlayabileceğine veya marjinalleşmelerine sebep olabileceğine değinir.

Hazine yardımının eleştirilen bir diğer boyutu miktar olarak belirsiz olmasıdır. Partilere yapılacak yardımın niceliği 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nda Ek Madde 1'de "...o yılki genel bütçe gelirleri '(B) Cetveli' toplamının beş binde ikisi oranında ödenek..." (R.G., sayı: 18027) ifadesiyle belirlenmiştir. Bu ifade, yardımın toplam miktarının her yıl artmasının önünü açmaktadır. Yardıma hak kazanma şartlarının da zorluğu göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu kanun maddesiyle yüzlerce milyon lirayla ifade edilen çok yüksek meblağlardan sadece birkaç partinin yararlandığı söylenebilir.

Ayrıca hazine yardımlarının güçsüz partileri siyasette bazı pazarlıklara sevk ettiği görülmüştür. Siyasi Partiler Kanunu'nun Geçici 16. Maddesi henüz yürürlükteyken, mecliste 3 vekile sahip olmak, gerekli teşkilatlanmanın da tamamlanmış olması şartıyla bir partinin hazine yardımı almaya hak kazanması için yetiyordu. Seçim döneminde partisinden tekrar aday olmak isteyip de adaylığı kabul edilmeyen veya istediği seçim çevresinden aday gösterilmeyen milletvekilleri, meclise girememiş olan küçük siyasi partilere geçebiliyorlardı. Bu geçişlerdeki amacın, devletten yardım almaya hak kazanamamış partilerin seçim harcamalarının finansmanı için hazineden para alabilmeleri olduğunu belirten Aydın (2005, s.261), bu yöntemin halk tarafından hoş karşılanmadığını ve hazineden para yardımı almak için girilen bu olağanüstü gayretin, seçmenlerin siyasetçilere güvenini zayıflattığını ifade etmektedir.

Devletten alınan yardımların siyasi partilerin gelirlerinin en büyük kısmını oluşturması, partilerin toplumdaki ve kendi tabanından gelen taleplere karşı duyarsızlaşmasına sebep olabilmektedir. Partinin kendisine üye olan, sempati besleyen, oy veren kişilere karşı yabancılaşması süreci halk tarafından fark edilmekte ve tepkilere neden olmaktadır. Bunun en belirgin örneklerinden biri, İtalya'da 1993 yılında yapılan referandumla partilere devlet yardımının dayanağı olan kanunun kaldırılmasıdır. Siyasi partilerin siyasete girdikleri dönemde savundukları çözümlerden ve fikirlerden kopmasını engellemek için onların varlıklarının halk tarafından desteklenmelerine bağlanması gerektiği söylenebilir. Ekonomik açıdan halkın desteğine muhtaç olan partiler onların taleplerine yalnızca seçim

dönemlerinde değil, her zaman duyarlı olmak zorunda kalırlar. Çünkü yaptıkları faaliyetlerin halk tarafından beğenildiğinde partilerine bağış yapılacağını, halkın hoşnut olmayacağı bir faaliyette bulduklarında ise bağışların azalacağını bilen parti yöneticileri ve milletvekilleri, halkın tepkisine rağmen bir faaliyette bulunmaktan kaçınırlar ve onların talepleri doğrultusunda çalışmalarını yürütürler.

Devlet yardımlarının seçmenlere de verdiği zararlar vardır. Seçmen, siyasi hedeflerinin gerçekleşebilmesi için, devleti o hedefe yöneltecek vekilleri desteklemesi gerektiğini bilmelidir. Fedakârlık yapmadan karşılık beklemenin yanlış olduğunu bilmelidir. Oysaki partilerin hazine yardımı alarak, bağışlara gerek kalmadan ayakta kalabileceği mevcut sistemin seçmenleri siyasette aktif ve duyarlı olmaktan ziyade rehavete sürüklediği söylenebilir.

Siyasi Partiler Kanunu'nun 61. Maddesinde partilerin gelirleri şu şekilde sayılmıştır:

- a) Parti üyelerinden alınacak giriş aidatı ile üyelik aidatı
- b) Partili milletvekillerinden alınacak milletvekilliği aidatı
- c) Milletvekili, belediye başkanlığı, belediye meclis üyeliği ve il genel meclis üyeliği aday adaylarından alınacak özel aidat
- d) Parti bayrağı, flaması, rozeti ve benzeri rumuzların satışından sağlanacak gelirler
- e) Parti yayınlarının satış bedelleri
- f) Üye kimlik kartlarının ve parti defter, makbuz ve kâğıtlarının sağlanması karşılığında alınacak paralar
- g) Partice tertiplenen balo, eğlence ve konser faaliyetlerinden sağlanacak gelirler
- h) Parti mal varlığından elde edilecek gelirler
- i) Bağışlar.
- j) Devletçe yapılan yardımlar."

Bu maddenin devamında (h) bendinde yazılı parti mal varlığından elde edilen gelirler hariç olmak üzere, diğer bentlerde yazılı kaynaklardan elde edilen gelirlerden hiçbir surette vergi, resim ve harç alınmayacağı belirtilir. Bu ifade (d), (e), (f) ve (g) bentlerinde yazılı gelirlerden vergi alınmasını önlediği için, satış veya organizasyon gibi faaliyetlerden geçimini sağlayan tüccar kişilerin vergilerden muaf şekilde gelir elde etmek için paravan partiler kurmasına yol açabileceği söylenebilir.

Parti gelirlerindeki diğer bir sakıncalı husus ise 23.07.1995 tarihinde Anayasa'da değişiklikleri içeren 4121 sayılı kanun ile ortaya çıkmıştır. Bu kanunla siyasi partilerin vakıf, dernek ve kooperatiflerden yardım almasını yasaklayan Anayasa'nın 69. Maddesinin 2. fıkrasındaki hüküm kaldırılmıştır. Bu düzenlemenin hem partilere dolaylı yoldan para aktarmak için paravan vakıflar kurulmasına yol açabileceğinden hem de yabancı kaynakların önce Türkiye'deki yerli bir vakfa bağış adı altında para yollayarak ve ardından bu parayı o

vakıf üzerinden bir partiye aktararak Türkiye'nin iç siyasetine müdahil olabilmesine sebebiyet verebileceğinden dolayı, hem yolsuzluklara hem de milletin iradesinin dış mihraklarca manipüle edilerek 'millet egemenliği'ne zarar verilmesine sebep olması ihtimali göz önünde bulundurularak, serbest bırakılan bu hususun tekrar yasaklanması gerektiği iddia edilebilir.

Siyasi partilerin hazineden yardım almasının gerekli olduğunu ifade edenlerin savlarından biri de partilerin büyük harcamalar yapmalarının gerekliliği ve devlet yardımı olmadan kendi öz kaynaklarıyla ve bağışlarla giderlerini karşılayamayacağıdır. Partiler bu kadar yüksek meblağlardaki harcamalarının büyük bir kısmını da seçime girebilmek için gerekli olan teşkilatlanmayı sağlayabilmek amacıyla yaparlar. Siyasi Partiler Kanunu'nun 36. Maddesinde bu husus "Siyasi partilerin seçimlere katılabilmesi için illerin en az yarısında oy verme gününden en az altı ay evvel teşkilat kurmuş ve büyük kongrelerini yapmış olması veya Türkiye Büyük Millet Meclisinde grubu bulunması şarttır. Bir ilde teşkilatlanma, merkez ilçesi dâhil o ilin ilçelerinin en az üçte birinde teşkilat kurmayı gerektirir." şeklinde ifade edilir. Bu kanun maddesi partileri oldukça fazla sayıda yerde teşkilat kurmaya zorlamaktadır ve bunu başarmanın çok ciddi miktarda para gerektirdiği açıktır. Günümüzde sahip olunan teknik imkânlarla ülkenin en uzak yerindeki insana bile TV, internet vb. kaynaklardan canlı olarak ulaşabilmenin son derece kolaylaştığı bilinmektedir. Bu durumda seçmene ulaşmak için onların buldukları şehirlerde yerel teşkilatlar kurulması zorunluluğu kalmamıştır. Nitekim seçmenler de partilerin merkez teşkilatlarına kolayca ulaşabilecekleri teknolojik imkânlarla sahiptirler. Dolayısıyla artık siyasette seçmen-vekil bağının sağlıklı şekilde işlev görebilmesi açısından bir zorunluluğu kalmadığı söylenebilecek olan söz konusu kanun maddesinde ifade edilen şartların hafifletilmesi gerektiği ileri sürülebilir. Böyle bir düzenlemenin partilerin giderlerinde oldukça yüksek oranda bir azalma sağlayacağı ve onların ayakta kalabilmeleri için hazineden yardım almaları gerekliliğini ortadan kaldıracabileceği iddia edilebilir.

Seçime girebilme şartları kişisel düzeyde parti adayından ziyade bağımsız adayı zorlar. Parti adayının seçime girebilmesi için sadece parti yöneticilerince onaylanması yeterliyken, bağımsız adayın para ödemesi gerekir. 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu'nun 21. maddesinde bağımsız adayın başvurusunu yapmadan önce ilgili mal sandığına, en yüksek derecedeki devlet memuruna mali haklar kapsamında yapılan her türlü ödemenin bir aylık brüt tutarını emaneten yatırması şart koşulur. Aynı kanunun 41. maddesinde seçim sonucunda bağımsız adayın seçilememesi durumunda, emanet alınan paranın hazineye gelir yazılacağı belirtilmiştir. Bu düzenlemenin rekabette adilliği bozduğu söylenebilir. Adayların başvuru sürecinde belirli sayıda seçmenden adaylığı için imza toplayabilmesi halinde söz konusu ödemeyi yapmasına gerek kalmayacağı şekilde bu hususun düzenlenmesinin, adaylar arası rekabeti daha adil bir zemine oturtacağı savunulabilir.

Bağımsız adaylarla rekabette parti adaylarına avantaj sağlayan, hazineden para yardımı almak dışında bir takım başka maddi imtiyazlar daha vardır. 298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun'un 52. maddesinde seçime katılan

partilere ilk gün 10 ve son gün 10 dakikayı geçmemek üzere, mecliste grubu bulunan siyasi partilerin her birine ilaveten 10'ar dakika, iktidar partisine veya iktidar partilerinden büyük olanına 20 dakikalık, iktidar partilerinden diğerlerine 15'er dakikalık ilave, ana muhalefet partisine ilaveten 10 dakikalık propaganda hakkı verileceği belirtilir. Aynı kanunun 56. maddesinde partilerin istediklerinde ilçe seçim kurulunun düzenleyeceği programa göre belediye hoparlörlerinden faydalanabileceği belirtilir. Aynı kanunun 186. maddesinde, partilerin propaganda işlerinde ihtiyacı olan kâğıtları devletin veya devlet sermayesi iştiraki olan fabrikalardan temin etmek istediğinde, bedelini ödemeleri koşuluyla Yüksek Seçim Kurulu'nun (YSK) partilerden gelen bu isteği yerine getireceği ve YSK'nın bu hususta resmi makamlardan ve fabrikalardan taleplerinin süratle ve her şeye tercihi olarak yerine getirileceği belirtilir. Bağımsız adaylarsa bu hakların hiçbirinden faydalanamamaktadır. Söz konusu maddi imtiyazların da rekabette adilliği bozduğu söylenebilir.

Mevcut düzendeki siyasi partilerin mali denetimi de, hakkıyla yapıp yapılmadığı tartışılan bir başka konudur. Uzun (2011, s. 252) partilerin mali olarak denetlenmesinin Anayasa Mahkemesi'nce yürütülmesinin devamının ve bu denetimlerin daha etkin olması için tedbirler alınmasının gerekliliğini vurgular. Ayrıca Anayasa Mahkemesi'nin partileri mali açıdan denetleyişinde görülen en önemli eksikliklerin; partilerin yalnızca genel merkezine ait hesaplar incelenirken taşra teşkilatına ait hesapların incelemeye gerek görülmeden kanuna uygunluğunun onaylanması, partilerin aynı muhasebe yöntemlerini kullanmadığından dolayı hesaplarının incelenmesindeki teknik sorunlar ve Anayasa Mahkemesi'nin bütün partilerin merkez ve taşra teşkilatlarını denetlemeye yetecek kadar uzman personelinin bulunmaması olduğunu iddia eder.

Siyasal alandaki harcamaların denetlenmesi hususunun Türkiye'de sıkı şekilde yapılamadığı düşünülmektedir. Durumun böyle olmasında yasama yetkisini kullanan kişilerin çoğunluğunun partili vekillerden oluşması ve bu vekillerin kendilerini sınırlayarak bağımsız adaylarla eşit şartlara gerilemekten endişe duyduklarından dolayı denetimlerin doğru ve sıkı şekilde yapılmasını sağlayacak gerekli yasal düzenlemeleri yapmaktan çekindikleri iddia edilebilir.

Hatipoğlu (2009, s. 241) Anayasa Mahkemesi'nin partilere hazineden yardım konusunun Anayasa'ya uygunluğunu ifade eden kararının ardından konunun hukuk düzleminde kapanmış olduğunu, fakat söz konusu uygulamanın sebep olduğu sonuçlar bakımından özellikle toplum nezdinde tartışmaya açık olduğunu ifade eder. Yardımla alakalı çıkarılan kanunların geçmişte Anayasa'ya aykırılık nedeniyle Anayasa Mahkemesi'nce iptal edilebildiği düşünüldüğünde, mesele günümüzde halk nezdinde tartışılmaya devam edilirken, hukuki konuların yeni geliştirilen doktrinler eşliğinde tekrar yapılandırılması gerekliliği de göz önünde bulundurularak, konunun hukuki olarak yeniden değerlendirilmesi ve düzenlenmesi gerektiği söylenebilir.

3. Seçim Barajı

Genel seçimlerle alakalı Türkiye’de tartışmalı bir diğer konu da seçimlerde uygulanan baraj kuralıdır. 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu’nun 33. maddesinde “Genel seçimlerde ülke genelinde, ara seçimlerde seçim yapılan çevrelerin tümünde, geçerli oyların %10’unu geçmeyen partiler milletvekili çıkaramazlar” ifadesi yer almaktadır. Bu kanun maddesi genel seçimlerde %10 oy oranına ulaşamayan partilerin ve onlara oy veren seçmenlerin görüşlerinin mecliste temsil edilmesini engellemekte ve bu sebeple eleştirilmektedir.

Bu düzenlemenin yapılmasının birtakım gerekçeleri vardır. Türkiye’de genel seçimlerde, alınan oy oranında temsil hakkının kazanılması anlamına gelen nispi temsil sistemi uygulanır. Sabuncu (2006, s. 193) bu sistemde baraj uygulamasının yönetimde istikrar ilkesiyle bağlantılı amaçlarından bazılarının; parlamentoda bir tek parti çoğunluğu sağlamak, parlamentodaki parti sayısını sınırlayarak parçalanmış parlamento yapısını önlemek, kurulan ve seçime giren parti sayısını en aza indirmek, seçmenlerin oylarının ziyan olmaması için oylarını büyük partilerde ve tercihen iki büyük partide toplamak olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Gürsel (2013, s. 1) 12 Eylül Darbesi’nin Türkiye’ye verdiği zararlardan bahsederken, halen uygulanan seçim sistemini de sayarak, askeri yönetimin Türk halkını ideolojik açıdan dar bir kalıba koymak için siyasi partiler yasasını aşırı yasakçı bir şekilde dayattığını ve nispi seçim sistemine barajı dâhil ederek, siyasal alanı iki partili olacak şekilde tasarlamak istediğini belirtir.

Baraj konusu, gayrihukuki olduğu düşünüldüğünden dolayı çeşitli davalara konu olmuştur. 27.10.1995 tarihli 4125 Sayılı Kanun ile Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun, Siyasi Partiler Kanunu ve Milletvekili Seçimi Kanunu’nda değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliğin Anayasaya aykırı olduğu iddiasıyla Bülent Ecevit, Mümtaz Soysal ve 91 milletvekili tarafından dava açılmıştır (AYM’nin 18.11.1995 Tarih ve 1995/54 Esas, 1995/59 Karar sayılı kararı). Seçim çevresi barajının ve genel barajın anayasaya aykırı olduğu gerekçe gösterilip, yasanın tümünün yürürlüğünün durdurulması ve %10’luk genel barajın da iptali istenmiştir. İptal isteğinin dayandığı gerekçelerden bazıları şu şekilde ifade edilmiştir:

- “Gerek ‘eşit oy’ ilkesini, gerekse bunu gerçekleştirme aracı olan temsilde adalet ilkesini korumanın yüksek yurt içi barajlarla bağdaşabileceği savı, ‘hukuksal’ değil, ‘siyasal’ bir savdır. Aşırı yüksek baraj, ‘temsilde adalet’ ilkesini tümüyle ortadan kaldırmaktadır.
- Bu nedenle ‘yönetimde istikrar’ ilkesini, istikrarlı yönetimi mümkün kılacak adaletli bir temsil anlamında değil de ‘salt çoğunluğun sağlanması’ anlamıyla kabul etmek, demokrasinin temel ilkelerinden olan azınlığın kendini ifade edebilme ve bunu başta yasama organı olmak üzere her düzeye yansıtabilme ve demokratik yollardan çoğunluğa gelebilme hakkını sınırlamak anlamına gelir.

- Yüzde onluk barajın, TBMM’de temsil edilen siyasal partilerin azalması sonucunu vereceği, ancak Anayasamız çok partili demokratik yaşamı seçtiğine, siyasal partileri de ‘demokratik siyasal yaşamın vazgeçilmez unsurları’ olarak kabul ettiğine, siyasal partilerin varlık nedeni de iktidar ve bunun ilk adımı da TBMM’de temsil edilmek olduğuna göre, bunu olanaksız hale getiren düzenlemeler;
- Anayasa’nın 2. maddesindeki demokratik devlet ilkesine, Anayasa’nın Başlangıç bölümünün 6. fıkrasına göre her yurttaşın kullanacağı belirtilen temel haklardan biri olan Anayasa’nın 68. maddesindeki siyasal parti kurma hakkına aykırıdır.” (Eren, 2008, s. 95)

Seçim çevresi barajının Anayasaya aykırı olduğu iddiasını incelerken Anayasa Mahkemesi’nin dikkate aldığı gerekçelerden bazıları şunlardır:

- “Seçimlerde ideal bir sistem bulunmamış olmakla birlikte ülke koşulları ve anayasal gerekler karşısında yasal düzenlemeleri gerçekleştirerek Anayasa’ya en uygununu almak ya da aykırı olanını bırakmak gerekir. Az oyla çok temsilci getiren, böylece sağladığı fazla milletvekilleriyle aşırı temsil durumunu getiren sistem Anayasa’nın temsilde adalet ilkesiyle bağdaşmaz.
- Temsilde adaletin ağırlığı, yönetimde istikrarın temel koşuludur. Adalet, istikrar sağlar. Yalnızca istikrar düşüncesi, adalet olmayınca istikrarsızlık yaratır.” (Eren, 2008, s. 96)

Anayasa Mahkemesi seçim çevresi barajını yukarıdaki gerekçelerle Anayasaya aykırı görürken %10’luk genel barajı Anayasaya aykırı görmeme gerekçesinde, yasama organının anayasal çerçeveye bağlı kalarak takdir ettiği sınırlama ve aşırı sayılmayacak düzeydeki baraja rakam ve oran olarak el atmanın, yargısal denetimin amacıyla bağdaşmadığını ifade etmektedir. Oysaki seçim çevresi barajını da belirleyen yasama organıdır ve eğer karışılması uygun değilse onun da anayasaya aykırı görülmemesi gerekir. Tutarsızlığa sebep olan şey Anayasa Mahkemesi’nin genel seçim barajının anayasal çerçeveye bağlı kalarak getirildiğine hükmetmesidir. Hâlbuki mahkeme az oyla çok temsilci getiren ve aşırı temsile sebep olan sistemin Anayasanın temsilde adalet ilkesiyle bağdaşmayacağını belirtmiştir. Gürsel (2013, s. 2-3) de temsilde adaleti bariz şekilde çiğneyen asıl barajın ülke genelindeki baraj olduğunu ve belirli seçim çevrelerinde birinci gelen bir partinin parlamentoda temsil edilmemesinin demokrasi açısından kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir. Kaboğlu (2006, s. 186) da %10’luk barajın, oy hakkını düzenleyen maddeye, güvence ölçütlerini barındıran Anayasa’nın 13. maddesine, demokratik toplum düzeninin gereklerine, hakkın özüne, ölçülülük öğelerine ve Anayasa’nın değişmez hükmü mahiyetindeki ‘demokratik devlet’i tanımlayan 2. maddesine aykırı olduğunu ifade etmektedir.

Ayrıca barajın yönetimde istikrara, barajsız sistemin de istikrarsızlığa sebep olabileceği düşüncesini geçmişte yapılan iki seçim çürütmektedir. 1961 yılındaki seçimlerde baraj uygulanmıştır ve partilerden hiçbiri tek başına iktidarı elde edememiş, koalisyon ile hükümet kurulmuştur. Oysaki 1965 yılındaki seçimde barajın uygulanmayışı meclisteki parti sayısını

artırdığı halde, AP oyların yarısından fazlasını tek başına alarak hükümet olabilmıştır. Baraj kuralı olmadan da istikrarlı yönetimlerin kurulabilmesi, baraj kuralının varlığının gereğinin sorgulanmasına sebep olmaktadır.

Seçim barajının Türkiye'de sebep olduğu çok ciddi bir tutarsız durum daha vardır. 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nun 22. Maddesinde, asgari 20 milletvekilinin bir araya gelmesiyle mecliste bir siyasi parti grubu kurulabileceği hükmü vardır. Günümüzde parlamento 600 milletvekilinden oluştuğu için 20 milletvekili 1/30 oranına tekabül etmektedir. Oysaki seçime giren bir partinin mecliste var olabilmesi için %10 yani grup kurabilme şartından 3 kat daha büyük oranda bir şart aranmaktadır. Mecliste 1/30 oranında gruplaşmaların, bir sürü küçük parçalanmaya sebep olabileceğinden endişe edilmezken, bir siyasi partinin meclise girebilmesi için seçimlerde 3 kat daha ağır bir şart aranması, aynı konuda hükümler içeren farklı iki kanun maddesinin, mantıksal anlamda çeliştiği iddialarına sebep olabilir.

Yürürlükteki sistemde %10'luk barajın yarattığı sorunlardan biri de az oyla çok temsilci kazanılmasına, dolayısıyla 'aşırı temsil'e neden olmasıdır. Bu durumun en bariz örneği 3 Kasım 2002 seçimlerinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Barajı yalnızca AKP ve CHP'nin geçtiği bu seçimde toplamda %45 oranında oy alan partiler mecliste temsil hakkı elde edememişlerdir. Seçmenin neredeyse yarısının oyu ziyan olmuştur. Ayrıca AKP %34 oy oranıyla 550 vekilden oluşan mecliste 365 sandalye ile %66 temsil hakkı elde etmiş ve tek başına iktidar olabilmıştır. Gürsel (2013, s. 4) %34 gibi düşük bir oyla tek başına iktidar olabilmenin ve %66 temsil hakkı elde ederek anayasal çoğunluğu çok az farkla kaçırmamanın, demokratik sistemlerin müsaade ettiği bir olgu olmadığını ifade etmektedir.

Mevcut sistemde seçimlerde tek oy hakkına sahip olduğu için %10'luk yüksek baraj, halkın bir kısmını oy verirken seçilme ihtimali olmadığını düşündüğü fakat birinci tercihi olan partiye değil, stratejik düşünerek iktidara gelebileceğini umduğu partiler arasından kendisine en yakın olanına veya iktidara gelmesini istemediği partinin en büyük rakibine oy vermesi gerektiğini düşünmeye zorlamaktadır.

2018 yılında 7102 sayılı Kanun ile partilerin seçime ittifak yaparak girmelerinin önü açılmıştır. Artık baraj altında kalmaktan çekinen partiler, seçim ittifakı arayışı içine girmektedirler. Ancak ittifakların demokratik açıdan sıkıntılar yarattığı görülmüştür. Aynı konular üzerinde farklı hatta zıt görüşlere sahip partiler, sırf barajı geçebilmek ve büyük partilerle ve iktidarla rekabet etmek için ittifak kurduğunda, ittifakın bozulması barajın altında kalmalarına sebep olacağı için, ittifaktaki küçük ortaklar büyük ortakların baskısı altında kalmaktadır. Düşüncelerin rahatça ifade edilememesi durumu demokrasi açısından kabul edilemez bir durumdur. Seçim barajını aşmamak diye bir endişe olmasaydı, hiçbir parti birbiriyle resmi anlamda ittifak kurmazdı, çünkü buna gerek kalmazdı.

2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu'nun 33. Maddesinde "Bir siyasi parti listesinde yer almış bağımsız adayların seçilebilmesi de listesinde yer aldığı siyasi partinin ülke genelinde ve ara seçimlerde seçim yapılan çevrelerin tümünde yüzde onluk barajı aşması ile

mümkündür” ifadesi yer alır. Bu maddeden dolayı, örneğin ülke genelinde %10 barajını aşmayan bir partinin listesinden seçime giren bağımsız aday, kendi seçim çevresinde %50-60 gibi çok yüksek oranda oy alsa bile partinin adayı sayıldığı için partinin diğer adayları gibi kendisi de vekillik hakkı kazanamamaktadır. Hâlbuki aynı oranda oyu bağımsız aday olarak girdiği seçimde aldığı anda, milletvekilliği hakkını kazanmaktadır. Bu örnekten de seçim barajının bağımsız aday lehine ve partilerin işini zorlaştıran bir kural olduğu anlaşılabilir.

Türkiye’de mevcut olan sistemin demokratik ülkelerde uygulanmakta olan seçim sistemleri arasında en adaletsiz olanlardan biri olduğunu iddia eden Gürsel (2013, s. 32), temsilde adaletin ancak sıfır baraj ile garantiye alınabileceğini savunmaktadır.

Nihayetinde, 2018 yılında yapılan Anayasa değişikliğiyle birlikte hükümet yetkisinin Cumhurbaşkanı’nın şahsında toplanması, cumhurbaşkanlığı seçimi ile milletvekili genel seçiminin birbirinden bağımsız seçimler olması ve teorik olarak meclisteki 600 milletvekili de cumhurbaşkanına muhalif olsalar dahi, halkın oyuyla seçilmiş Cumhurbaşkanı’ndan hükümeti kurma yetkisini alamayacakları, yani parlamentonun hükümeti düşüremeyeceği göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye’de artık yönetimde istikrarsızlık diye bir ihtimalin kalmadığı söylenebilir. Buna dayanarak, yönetimdeki istikrarsızlığı önlemek amacıyla koyulan seçim barajına artık gerek kalmadığı ve demokrasiyi ciddi anlamda zedeleyen bu hususun ortadan kaldırılması gerektiği iddia edilebilir.

4. Seçim Çevreleri

Türkiye’de genel seçimlerin sonucuna etkileri tartışılan konulardan biri de seçim çevreleridir. Her il bir seçim çevresi olarak belirlenmiştir (nadiren çok büyük şehirler birden fazla seçim çevresine bölünmüştür). 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu’nun 16. maddesinde “Bir kimse aynı zamanda değişik siyasi partiden veya aynı partiden aynı seçim için birden fazla seçim çevresinden aday olamaz, aday gösterilemez ve seçilemez. Bağımsız adaylar da, aynı seçim için birden fazla seçim çevresinde aday olamaz ve seçilemez” ifadesi yer almaktadır. Bu düzenleme ile hem bir adayın seçilme hakkı yalnızca bir seçim çevresi ile kısıtlanmıştır hem de seçmenin seçme hakkı sadece kayıtlı olduğu seçim çevresindeki adaylarla sınırlandırılmıştır. Bu kısıtlamaların seçmenin de adayın da kanaat özgürlüğüne engel teşkil ettiği söylenebilir. Oysaki seçimlerin nasıl yapılacağıyla ilgili Türkiye’nin de taraf olduğu uluslararası sözleşmelerde, seçim çevresi düzenlenmesinin yarattığı ‘kanaati özgürce ifade edememe’ sorununun giderilmesi taahhüt edilmiştir. Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi’nin 25. maddesinde “Seçmenlerin iradelerini serbestçe ifade etmelerini güvence altına alan, gizli olarak oy verildiği, genel ve eşit oya dayanan ve belirli aralıklarla yapılan dürüst seçimlerde oy kullanma ve seçilme” (www.ombudsman.gov.tr) hakkına sahip olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin Ek-1 Protokolü’nün 3. maddesinde “Yüksek Sözleşen Taraflar, yasama organının seçiminde halkın kanaatinin özgürce açıklanmasını sağlayacak koşullar içinde, makul aralıklarla, gizli oyla serbest seçimler yapmayı taahhüt ederler” (www.danistay.gov.tr) ifadesi yer almaktadır. Söz konusu kanun maddesi ile 2 uluslararası antlaşmanın ifadeleri çelişmektedir. Anayasa’nın 90.

Maddesinde “Usulüne göre yürürlüğe konulmuş Milletlerarası antlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasa’ya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesine başvurulamaz. Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır” ifadesi yer almaktadır. Bu bulgulardan yola çıkılarak seçim çevresi kuralının kaldırılmasının ve dolayısıyla 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu’nun 16. Maddesindeki ilgili hükmün yürürlüğünün durdurulması gerektiği söylenebilir.

Milletin temsili ile seçim çevresi kuralının bir çelişkisi daha vardır. Anayasa’nun 80. maddesinde “Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, seçildikleri bölgeyi veya kendilerini seçenleri değil, bütün Milleti temsil ederler” ifadesi yer almaktadır. Eğer bir milletvekili sadece seçildiği bölgeyi değil de bütün milleti temsil edecekse, sadece adaylığını koyduğu bölgeden değil, bütün milletten oy alarak seçilmelidir. Aksi takdirde belli bir bölgedeki seçmen tarafından vekâlet verilen bir kişinin milletin tümünü temsil etmesi, özellikle yurtdışında, Türk milletiyle ilgili çeşitli yanlış algılar oluşmasına sebep olabilir.

Türkiye’nin seçimlerde bölgelere ayrılmasının neden olduğu sıkıntılarla ilgili Abdulkakimoğulları (2008, s. 289) bazı seçim çevrelerinde yirmi bin seçmene bazılarında ise seksen bin seçmene bir vekil düştüğünü belirterek, hangi illerin kaç tane vekil çıkaracağı meselesinin, seçmen sayısına oranı itibariyle adaletsiz olduğu iddialarının ülkede sıklıkla gündeme geldiğini ifade etmektedir. Gürsel (2013, s. 6) de vekillerin seçim çevrelerine son derece eşitsiz dağıtıldığının ve bunun yalnızca seçmenler arasında adaletsizlik yaratmakla kalmayıp, ülke genelinde küçük şehirlerin coğrafi bölgelere dağılımının aynı oranda olmadığından dolayı bölgesel temsil eşitsizliğine sebep olacağını belirtir. Doğu ile Batı arasında milletvekili başına düşen seçmen sayısı arasındaki farktan dolayı meclis bileşiminin etkilenmesiyle, muhtemel siyasal sonuçların doğabileceğini ifade eder.

Seçim bölgelerindeki farklı etnik ve sosyo-ekonomik tabakalardaki belirgin ayrışmalar adayların seçilmesinde etkili olmaktadır. Bu tarz ayrışmaların yaşandığı coğrafyalardaki seçmenler, aynı tabakada buldukları adayı seçmeye eğilimli olmaktadır. Böyle durumlarda ‘bizim oralı’, ‘bizden’ veya ‘bize yakın’ gibi kavramlar, seçmenin karar verirken adayda aradığı başlıca nitelikler olmaktadır. Bu fikirler seçmenin bir partiye duyduğu sempatiden daha şiddetli düzeye eriştiğinde, bağımsız adayın seçilme şansı oldukça artmaktadır.

Seçim çevrelerinin coğrafi olarak büyüklüğü de adayların seçilmesinde etkili olmaktadır. Kurtbaş (2016, s.438) küçük seçim çevrelerinde az sayıdaki seçmenle adayların arasındaki ilişkinin daha yoğun şekilde kurulabileceğini ve adayların kişisel niteliklerinin seçmen tarafından daha net şekilde değerlendirilebileceğini, dolayısıyla böyle coğrafyalarda bağımsız adayın parti adayına karşı yarışta başarı kazanma ihtimalinin arttığını belirtmiştir. Bunun sebebi, seçim çevresi kuralının seçmenin hangi adayı beğendiğiyle ilgili kanaatini özgürce değil de sadece kendi seçim çevresinden aday olanlarla sınırlandırmasıdır.

Günümüzün teknik imkânları da göz önünde bulundurduğunda, oldukça yaygınlaşan medya ve iletişim araçları sayesinde artık bir insanın aynı bölgede yaşadığı insanları tanıdığı kadar başka bölgelerdeki insanları, hatta yurtdışındaki insanları tanıma fırsatı bulunmaktadır. Birçok seçmen oy kullandığı seçim çevresindeki adaylardan daha çok Ankara'daki parti genel başkanını ve yardımcılarını tanımaktadır. Hatta seçmen, yabancı bir devlet başkanının veya bakanının ne yaptığıyla ilgili, kendi şehrinden seçilen vekillerin icraatlarına göre daha çok bilgi sahibi olabilmektedir. Sayılamayacak kadar çoğalan iletişim yollarıyla hem adayın vekile hem de vekilin adaya ulaşma imkânı arttığından dolayı, neredeyse artık adayla seçmen arasında yüz yüze iletişime gerek kalmadığı söylenebilir. Dolayısıyla seçim çevresi kuralı günümüzde oldukça çağ dışı gözükmemektedir ve kaldırılması gerektiği savunulabilir.

Seçim çevresi kuralının sebep olduğu en büyük sıkıntı yurtdışındaki seçmenlerin oy kullanmaları hususunda ortaya çıkmaktadır. Yurt dışındaki seçmenlerin oy kullanmayla ilgili işlerinin Ankara İl Seçim Kurulu'na bağlı Yurt Dışı İlçe Seçim Kurulu'nca yürütüleceği 298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkındaki Kanun'un 10. maddesinde ifade edilmiştir. Aynı kanunun 94. maddesinde yurt dışındaki seçmenlerin sadece siyasi partilere oy verebileceği hükmü bulunur. Bağımsız adaylara oy verilmesini engellediği gerekçesiyle bu maddenin iptali için Anayasa Mahkemesi'ne başvurulduğunda (AMKD, Sayı 23, s. 229), mahkeme hükmü Anayasa'ya aykırı bulmadığını belirtirken *"Böyle bir sistemde tercih hakkı kullanamamak ya da bağımsız adaylara oy verememek yurtdışında ikamet eden vatandaşların seçme hakkından yoksun bırakılmalarına neden olacak önemde bulunmadığından bu konuda getirilen ayrıcalığın haklı bir nedene dayandığının ve eşitlik ilkesine aykırı olmadığını kabulü gerekir"* (AYM'nin 22.05.1987 Tarih ve 1986/17 Esas, 1987/11 Karar sayılı kararı) ifadesine yer vermiştir. Oysaki Anayasa'nın 67. maddesinde *"Vatandaşlar, kanunda gösterilen şartlara uygun olarak seçme, seçilme ve bağımsız olarak veya bir siyasi parti içinde siyasi faaliyette bulunma ve halkoylamasına katılma hakkına sahiptir"* ve devamında *"On sekiz yaşını dolduran her Türk vatandaşı seçme ve halkoylamasına katılma haklarına sahiptir"* ifadeleri bulunmaktadır. Yurt dışında yapılan oy verme işlemi de bir seçimdir ve bağımsız adayların bu oylamaya katılmalarını engelleyen 298 sayılı kanunun 94. maddesinin, Anayasa'nın 67. maddesine aykırı olduğu söylenebilir. Hem yurt dışında yaşayan vatandaşların bağımsız adaylara oy verebilmesi 'kanaati özgürce ifade edebilme' açısından demokratik bir haktır, hem de bağımsız adayların yurt dışındaki seçimlerde oy pusulasında yer alıp kendisini desteklemek isteyen seçmenden oy alabilmesi demokratik bir haktır.

Yurt dışı seçim çevresinden gelen oyların ülkedeki diğer seçim çevrelerine paylaşılması hususunda da bağımsız adayın aleyhine bir durum söz konusudur. Yüksek Seçim Kurulu'nun 136 sayılı Genelgesi'nin 10. maddesinde *"Her seçim çevresinde geçerli toplam oy, Yurt Dışı İlçe Seçim Kurulundan Ankara İl Seçim Kuruluna gelen toplam oyun diğer seçim kurullarından gelen oylara bölünmesiyle elde edilen oranda artırılır. O seçim çevresinde kullanılan toplam oylarla bu şekilde hesaplanan toplam oy arasındaki fark partilere, Ankara İl Seçim Kurulundan gelen oydaki hisseleri oranında taksim edilir ve elde edilen rakamlar o seçim çevresinde aldıkları geçerli oylara ilave edilir"* (www.ysk.gov.tr)

ifadesi yer almaktadır. Bu kural, herhangi bir seçim çevresinde o çevreye ait seçmen kütüğüne kayıtlı olmayan (yurt dışında yaşayan) seçmenlerin, yurt içindeki seçim çevrelerinde oy kullanmışçasına seçim çevrelerinin toplam oy miktarlarını artırarak, o çevreden seçime giren bir bağımsız adayın milletvekilliği kazanabilmesi için gerekli asgari oy miktarını artırmakta ve dolayısıyla seçilmesini zorlaştırmaktadır.

Yurt dışında oy verme hususunda 298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun'un 14. maddesinde, Yüksek Seçim Kurulu'nun görev ve yetkileri arasında "yurt dışında bulunan vatandaşların oy kullanmalarını sağlamak üzere gerekli düzenlemeleri yapmak" ifadesi yer almaktadır. Aynı kanunun 94/D maddesinde YSK'nın, yurt dışı seçmenlerin T.C. kimlik numaralarıyla elektronik ortamda oylarını kullanabilmeleri için gereken teknolojik alt yapıyı kurmaya, kullanılan oyların güvenliği açısından seçmenler için şifre ya da benzer güvenlik önlemleriyle mükerrer oy kullanılmasının önüne geçecek tedbirleri almaya yetkili olduğu ifade edilmektedir. Bu uygulamanın seçimden otuz gün öncesinden başlayacağı ve seçim günü saat 17:00'a kadar elektronik ortamın oy kullanmaya açık olacağı belirtilmektedir. Bu uygulamanın oy vermeyi kolaylaştıracağı ve katılımı artıracığı söylenebilir. Elektronik oy verme işleminde oy pusulası gibi bütün partilerin ve adayların bir kâğıda sıkışması gerekmez. Bir bilgisayar ekranında bütün adayların isimleri, bilgileri ve resimleri görüntülenebilir. Dolayısıyla bu yöntemin uygulandığı yurt dışı temsilciliklerinde, seçmenin bağımsız adaylara oy vermelerini sağlamak hiç de zor değildir ve demokrasinin gereği olarak sağlanmalıdır. Ayrıca elektronik oy verme işleminin yurt içinde de yürürlüğe konulmasıyla, bu makalede de önerildiği üzere seçim çevreleri kuralının kaldırılıp tüm ülkenin yurt içi ve dışındaki seçmenleriyle birlikte tek bir seçim çevresi halini aldığı ve her adayın herhangi bir siyasi parti kimliği olmadan bağımsız olarak seçime girdiği bir sistemde, ülkenin her yerinden (yurt dışı dâhil) seçimde adaylığını koyan binlerce kişinin tek bir oy pusulası kâğıdına sığdırılması mümkün olmadığı için, elektronik ortamda bir bilgisayar üzerinden bütün adayların ekranda sergilenerek, seçmene istediği tek bir kişiyi ekrandan seçerek ona oy verme imkânının sağlanması gerektiği savunulabilir.

5. Sandalye Dağıtım Yöntemleri

Genel seçimlerdeki son aşama meclisteki sandalyelerin sahiplerinin belirlenmesidir. Seçime giren siyasi partilerin ve bağımsız adayların, kendi seçim çevrelerinde aldıkları oy oranının sandalye sayısına dönüştürülmesiyle ilgili çeşitli yöntemler bulunmaktadır. Göksel ve Çınar (2011, s. 21) nispi temsil sisteminde sandalye dağıtım yöntemlerinin, bölen yöntemleri ve en büyük kalan yöntemleri olarak iki ana grupta toplanabileceğini ifade eder. Bölen yöntemlerinden d'Hondt ve Sainte-Lague, kalan yöntemlerinden Droop ve Hare yöntemleri öne çıkmaktadır. Bu yöntemlerde bağımsız adaylar, seçim çevresinden tek aday gösteren bir partiymiş gibi hesaba katılır. Eğer bağımsız adayın aldığı oy oranı, aynı oy oranını bir siyasi parti aldığı anda o seçim çevresinden listesinin ilk sırasındaki vekil adayına bir sandalye kazandırmaya yetiyorsa, bağımsız aday milletvekili olmaya hak kazanmaktadır.

Partilerin aldıkları oy oranının sandalye sayısına dönüştürülmesindeki farklı hesap yöntemleri, alınan oy oranından farklı oranda sandalye dağıtımına yol açabilmektedir. Alınan oy oranından daha fazla sandalye elde edilmesi 'aşkın temsil', daha az sandalye elde edilmesi ise 'eksik temsil' olarak nitelendirilmektedir (Tuncer, 2006, s. 2). Temsilde adaletin gereği ise bu iki durumun da yaşanmasını önlemek, en azından mümkün olduğunca azaltmaktır. Çalışmanın bu bölümünde farklı sandalye dağıtım yöntemleri karşılaştırılacaktır. Bağımsız adaylardan ayrıca bahsedilmeyecektir, onlar tek adaylı olan bir siyasi parti gibi varsayılacaktır.

Türkiye'de genel seçimlerde uygulanan sandalye dağıtım metodu d'Hondt yöntemidir. Bu yöntemin temsilde adaleti zedeleyici sonuçlarının olduğuna dair çeşitli iddialar vardır. Göksel vd. (2018, s. 104) d'Hondt yönteminin küçük partilerin aleyhine bir yöntem olduğunu ve bunun dezavantajından sakınmak isteyen bir partinin, bir ittifak içerisinde yer almak isteyeceğini ifade etmektedir. Ayrıca ittifaklara dağıtılan sandalyelerin ittifak içerisine dağıtımında, tekrar d'Hondt yöntemi uygulandığından (iç d'Hondt) dolayı, bu yöntemin ittifak içindeki küçük partilerin de aleyhine sonuç doğuracağını belirtir. Belçikalı hukukçu ve matematikçi Victor d'Hondt tarafından tasarlanmış olan bu sistem 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu'nun 34. maddesinde "Seçime katılmış siyasi partilerin, ittifakların ve bağımsız adayların adları alt alta ve aldıkları geçerli oy sayıları da hizalarına yazılır. Siyasi partilerin ve ittifakların oy sayıları, önce bire, sonra ikiye, sonra üçe.... ile o çevrenin çıkaracağı milletvekili sayısına ulaşıncaya kadar bölünür. Elde edilen paylar ile bağımsız adayların aldıkları oylar ayırım yapılmaksızın en büyükten en küçüğe doğru sıralanır. Seçim çevresinden çıkacak milletvekili sayısı kadar bu payların sahibi olan siyasi partilere, ittifaklara ve bağımsız adaya rakamların büyüklük sırasına göre milletvekili tahsis olunur" şeklinde açıklanmıştır. Bu sistem $T/(S+1)$ şeklinde formülize edilebilir. Burada 'T' partinin toplam oy miktarını ve 'S' partinin o aşamaya gelene kadar çıkardığı vekil sayısını göstermektedir. Başlangıçta her parti için 'S' değeri sıfırdır. Bu formülde toplam oyu en yüksek olan parti ilk vekilini çıkarmaya hak kazanır ve yenilenen her aşamada formül sonucu en yüksek rakamda bulunan parti 1 vekil çıkarma hakkını elde eder. Örneğin 230.000 oyun kullanıldığı bir seçim çevresinden 8 milletvekili çıkacağını ve seçime giren 4 partiden A partisinin 100.000, B partisinin 80.000, C partisinin 30.000 ve D partisinin 20.000 oy aldığını varsayarsak, d'Hondt yönteminde sandalye dağıtım aşamaları şu şekilde olacaktır;

İlk aşamada her parti için 'S' sıfır olacağından dolayı toplam oy oranı en yüksek olan A partisine 1 milletvekili çıkarma hakkı verilir. Ardından 1 milletvekili çıkardığı için artık A partisi için 'S' değeri 1 olur ve ikinci aşamada, aldığı toplam oy 2'ye (S+1) bölünür ve A partisi formül sonucu olan 50.000 oy değeriyle girer ikinci aşamaya. İkinci aşamada en yüksek değer 80.000 oy ile B partisinin olduğu için 1 milletvekili çıkarma hakkı verilir ve B partisinin de 'S' değeri 1'e yükselir. Üçüncü aşamaya girerken B partisinin toplam oyu da 2'ye bölünür. Üçüncü aşamada en yüksek değer A partisinin olduğu için 1 milletvekili çıkarma hakkı daha verilir. 'S' değeri 2'ye yükselen A partisi dördüncü aşamaya toplam oyları 3'e bölünmüş halde girer. Aşamalar bu şekilde devam ettirildiğinde Tablo-1'deki sonuç ortaya çıkar (aşamalarda hangi partinin vekil çıkardığı koyu renk ve alt çizgiyle gösterilmiştir).

Tablo 1. d'Hondt Yöntemiyle Sandalye Dağıtım Aşamaları

Aşamalar	1	2	3	4	5	6	7	8	Kazanılan Sandalye Sayısı
A	100000	50000	50000	33334	33334	25000	25000	25000	4
B	80000	80000	40000	40000	26667	26667	26667	20000	3
C	30000	30000	30000	30000	30000	30000	15000	15000	1
D	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	0

Diğer bölen yöntemi olan Sainte-Lague yönteminin d'Hondt yönteminden farkı, formüldeki 'S' değeri yerine '2S' değeri yazılarak, hesaplamada $T/(2S+1)$ formülünün kullanılması şeklindedir (Grofman ve Lijphard, 2003, s. 174-175). d'Hondt yöntemi için verilen örnek Sainte-Lague yöntemiyle hesaplandığında Tablo-2'deki sonuç ortaya çıkar (aşamalarda hangi partinin vekil çıkardığı koyu renk ve alt çizgiyle gösterilmiştir).

Tablo 2. Sainte-Lague Yöntemiyle Sandalye Dağıtım Aşamaları

Aşamalar	1	2	3	4	5	6	7	Kazanılan Sandalye Sayısı
A	100000	33334	33334	20000	20000	20000	14286	3
B	80000	80000	26667	26667	26667	16000	16000	3
C	30000	30000	30000	30000	10000	10000	10000	1
D	20000	20000	20000	20000	20000	20000	6667	1

Örnekte de görüldüğü üzere aynı sonuçlarla yapılan iki farklı hesaplamada, Sainte-Lague yönteminde en az oyu alan D partisinin çıkardığı 1 milletvekili, d'Hondt yönteminde en çok oy alan A partisine verilmiştir. Dolayısıyla d'Hondt yöntemi yerine Sainte-Lague yönteminin uygulanması küçük partileri büyük partilere karşı koruyacağından dolayı temsilde adalet açısından daha uygun olduğu söylenebilir.

En büyük kalan yöntemlerinde ise hesap formülü ve uygulaması birbirine benzemekle birlikte, bölen yöntemlerinden farklıdır. Bu yöntemlerde sandalye çıkarmak için gerekli bir oy oranı belirlenir ve bu orana 'kota' adı verilir. Her aşamada sandalye çıkarmaya hak kazanan partinin toplam oyundan kota miktarı çıkartılır ve o parti yeni aşamaya 1 kota miktarı daha az oyla girer (Göksel ve Çınar, 2011, s. 22-23). Droop yönteminin formülünü, toplam oy 'T', çıkarılacak milletvekili sayısını da 'M' ile gösterecek olursak;

$$\text{Kota} = [T/(M+1)] + \quad ([x]+ \text{ifadesi } x\text{'ten büyük en küçük tam sayıyı ifade eder.})$$

şeklinde hesaplanır ve bölen yöntemleriyle aynı örnek üzerinde açıklayacak olursak, Kota $[230.000/(8+1)] +$ yani 25.556 kişidir. İlk aşamada en yüksek oya sahip olan A partisi 1 milletvekili çıkarma hakkı kazanır ve toplam oyundan 1 kota miktarı çıkarılmış halde ikinci aşamaya girer. İkinci aşamada en yüksek oy B partisinin olduğu için 1 milletvekili çıkarma hakkı verilir ve toplam oyundan 1 kota miktarı çıkarılmış halde üçüncü aşamaya girer. Üçüncü aşamada en yüksek oy yine A partisinde olduğu için 1 milletvekili çıkarma hakkı daha verilir ve toplam oyundan 2 kota miktarı çıkarılmış halde dördüncü aşamaya girer. Her aşamada en yüksek oyda olan partiye sandalyeler dağıtıldığında Tablo-3'teki sonuç ortaya çıkar (aşamalarda hangi partinin vekil çıkardığı koyu renk ve alt çizgiyle gösterilmiştir).

Tablo 3. Droop Yöntemiyle Sandalye Dağıtım Aşamaları

Aşamalar	1	2	3	4	5	6	7	8	Kazanılan Sandalye Sayısı
A	100000	74444	74444	48888	48888	23332	23332	23332	4
B	80000	80000	54444	54444	28888	28888	28888	3332	3
C	30000	30000	30000	30000	30000	30000	4444	4444	1
D	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	0

Diğer kalan yöntemi olan Hare yönteminde ise formül, $Kota = (T / M)$ şeklindedir (Göksel ve Çınar, 2011, s.23). Aynı örnek seçim sonuçları kullanılarak Hare yöntemiyle belirlenen kota miktarı 28.750 kişidir ve buna göre sandalyeler dağıtıldığında Tablo-4'teki sonuç ortaya çıkar (aşamalarda hangi partinin vekil çıkardığı koyu renk ve alt çizgiyle gösterilmiştir).

Tablo 4. Hare Yöntemiyle Sandalye Dağıtım Aşamaları

Aşamalar	1	2	3	4	5	6	7	8	Kazanılan Sandalye Sayısı
A	100000	71250	71250	42500	42500	13750	13750	13750	3
B	80000	80000	51250	51250	22500	22500	22500	0	3
C	30000	30000	30000	30000	30000	30000	1250	1250	1
D	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	1

Örnekte de görüldüğü üzere aynı sonuçlarla yapılan iki farklı hesaplamada, Hare yönteminde en az oyu alan D partisinin çıkardığı 1 milletvekili, Droop yönteminde en çok oy alan A partisine verilmiştir. Dolayısıyla Droop yöntemi yerine Hare yönteminin uygulanmasının, küçük partileri büyük partilere karşı koruyacağından dolayı temsilde adalet açısından daha uygun olduğu söylenebilir.

Sandalye dağıtımıyla ilgili öne çıkan 4 farklı yöntemin karşılaştırılması yapıldığında, bölen yöntemlerinden Sainte-Lague yönteminin, kalan yöntemlerinden ise Hare yönteminin temsilde adalet açısından daha uygun olduğu söylenebilir. Bu iki yöntem karşılaştırıldığında ise sonuçlarının birbirine benzer veya yakın çıkabilme ihtimallerini bir kenara bırakırsak, birbirlerinden ayırt edilmelerini sağlayan faktör, son aşamanın ardından hesap dışı kalan 'artık oy' miktarıdır. Tablolarda verilen örnekler, sanki bir aşama daha varmış gibi uzatıldığında partilerin bu aşamaya girerken sahip oldukları oy miktarı toplamı bize, sistemin hesap sonrası ardında bıraktığı 'artık oy' miktarını verir. Örneğe uygun şekilde hesaplanan artık oy miktarları Tablo-5'teki toplam kısmında gösterilmiştir.

Tablo 5. Sainte-Lague ve Hare Yöntemlerindeki Artık Oy Miktarı

9. Aşamada partiler ve oy miktarları	Sainte-Lague yönteminde	Hare yönteminde
A	14286	13750
B	11428	0
C	10000	1250
D	6667	0
Toplam	42381	15000

Sandalye dağıtım hesabına dâhil edilmediğinden dolayı değerlendirilemeyen 'artık oy' miktarı Hare yönteminde daha az olduğu için, Sainte-Lague yöntemine kıyasla Hare yönteminin kullanıldığı seçim sistemlerinde seçmenlerin oylarının daha büyük kısmının yasama meclislerine yansıdığı söylenebilir. İncelenen 4 yöntemden temsilde adalet ilkesine en uygun olanının Hare yöntemi olduğu ve temsilde adaletin anayasal bir ilke olduğu Türkiye'de de, d'Hondt yönteminin yerine Hare yönteminin uygulanması gerektiği söylenebilir.

Sonuç

Yapılan araştırma sonucunda Türkiye'de milletvekili genel seçimlerinde bağımsız adaylar ile parti adayları arasındaki rekabetin adillliğini bozan faktörler incelenip, sebepleri çeşitli delillerle ortaya koyulmuştur.

Bu faktörlerden ilki olan siyasi parti kimlikleri ve liste usulü adaylık hususunun, her adayın seçime toplu bir listede değil tek başına ve herhangi bir partiyle/toplulukla bağını belli eden ifadelerden uzak bir şekilde sadece adı ve soyadını kullanarak girmesiyle çözüleceği düşünülmektedir. 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nun 4. maddesinde "Siyasi partiler, demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır." ifadesi yer almaktadır. Bu ifade siyasi partileri zayıflatacak her türlü düzenlemeye getirilecek eleştirilerin hammaddesidir. Aynı görüşlere sahip insanların bir araya gelmelerini sağlayan kurumlar olan partilerin yok edilmesi, elbette demokrasi açısından kabul edilemez. Fakat önerilen değişiklik siyasi partileri ortadan kaldırmaz. Siyasi partileri, ülke siyasetine doğrudan etki edemeyen, çeşitli çalışmalarla halkı bilgilendirerek seçmeni, ülke siyasetine yön verecek asıl unsur olan milletvekillerini seçerken fikirsel boyutta (dolaylı yoldan) etkileyen bir düşünce kuruluşu haline dönüştürür. Siyasi partileri bağımsız adaylarla rekabette, eşit koşullara indirgeyerek, seçim sistemini aday odaklı hale getirir. Ayrıca görevini layığıyla yapmamış olan vekili bir sonraki seçimde başkasıyla değiştirebilme serbestliğini engelleyen liste usulü adaylığın kaldırılmasının da, seçmenin iradesini serbestçe ifade edebilmesini sağlayacağından dolayı demokrasi açısından önemi büyüktür.

İkinci faktör olan maddi imtiyazlar hususunun, siyasi partilere sağlanan ancak bağımsız adaylara sağlanmayan, hazineden nakit para yardımı, çeşitli devlet araç-gereçlerinden ve kurumlarından faydalanma vb. tüm maddi ayrıcalıkların kaldırılarak, bağımsız adaylarla parti adaylarının rekabette eşit koşullara indirgenmesiyle çözülebileceği ve bu düzenlemeyle, siyasi partiler maddi giderlerini karşılayabilmek için seçmene daha çok bağlanacağından dolayı, onların halktan kopuşunun önüne geçilebileceği söylenebilir.

Üçüncü faktör olan seçim barajı hususunun, ancak genel seçim barajının sıfıra indirildiği (barajsız) sisteme geçilerek çözüleceği düşünülmektedir. Barajın kaldırılmasının mecliste çok sayıda farklı grubun ve düşüncenin varlığına yol açabileceğinden dolayı yönetimde istikrarsızlığa sebep olacağından endişe edilebilir. Akçakaya ve Özdemir (2018, s. 934) 2017 yılında Anayasa'da yapılan değişikliklerle 110. ve 111. maddelerin mülga olduğunu ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'nin doğal sonucu olarak yürütme organının yasama organı tarafından onaylanma şartının ve güven(sizlik) oyu ile hükümetin değiştirebilme

imkânının kaldırıldığını belirtmektedir. Ayrıca gensoru ile herhangi bir bakanın veya hükümetin değiştirilmesinin önünün kapandığını ve siyasal istikrarın bozulmasına sebep olabilecek ihtimallerin ortadan kalktığını ifade etmektedir. Baraj kaldırıldığında mecliste çok farklı görüşte insanların vekil olabilme ihtimali, onların Cumhurbaşkanı'yla uyumlu çalışmaması halinde meclisten yürütmenin işlerini zorlaştıran kanunları çıkarmalarıyla yürütmenin gücünü zayıflatmalarından endişe edilebilir. Fakat hem yürütme hem de yasama görevini icra edecek kişiler doğrudan halk tarafından seçildiği için, Cumhurbaşkanlığı seçiminde %50'den fazla oranda kişinin oy vererek seçtiği Cumhurbaşkanı'nın işlerini zorlaştırması muhtemel olan siyasi görüşteki milletvekili adaylarına halkın çoğunluğunun oy vermesinin mantıksız olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla bu çalışmada önerilen milletvekili seçim sistemi hayata geçirildiğinde yasamada ve yürütmede ne istikrarsızlık ne de uyumsuzluk olmayacağı iddia edilebilir.

Dördüncü faktör olan seçim çevresi hususunun, tüm ülkenin (yurtdışında yapılan seçimler dâhil) tek bir seçim çevresi olarak sayılmasıyla daha demokratik hale geleceği düşünülmektedir. Hem seçmenlerin seçme hakkı yalnızca kendi illerinden aday olan kişilerle sınırlandırılmamış olur hem de adayların seçilme hakları yalnızca adaylıklarını koydukları illerde yaşayan insanlardan oy alabilmekle sınırlandırılmamış olur. Ayrıca yurtdışındaki seçmenin bağımsız adaylara oy vermemesinin seçme hakkının kısıtlanması olduğu ve demokratik bir devlete hiç yakışmayan bir uygulama olduğu iddia edilebilir. Yurtdışındaki seçmene bağımsız adaylara oy verebilme hakkının ve Türkiye'deki herhangi bir ile bağlı kalmaksızın vekil aday olabileme hakkının tanınması gerektiği savunulabilir.

Beşinci faktör olan sandalye dağıtım yöntemi hususunun, mevcut d'Hondt yönteminin antidemokratik sonuçlarının fazlalığı da göz önünde bulundurularak kaldırılması ve onun yerine, 'az olan'ı 'çok olan'a ezdirmeyen ve 'artık oy' miktarını büyük ölçüde azaltan Hare yönetiminin uygulanmasıyla daha demokratik şekilde çözümleneceği düşünülmektedir.

Anayasa Mahkemesi'nin 18.11.1995 tarihinde aldığı kararın metninde "Seçimlerde ideal bir sistem bulunmamış olmakla birlikte ülke koşulları ve anayasal gerekler karşısında yasal düzenlemeleri gerçekleştirerek Anayasa'ya en uygununu almak ya da aykırı olanını bırakmak gerekir." (R.G., sayı: 22470) ifadesi yer almaktadır. Bu çalışmada milletvekili genel seçimlerindeki Anayasa'ya aykırı düzenlemeler örnekleriyle ortaya koyulmuştur. Sorunların, çözülmedikçe daha da içinden çıkılmaz hale geldiğiyle ilgili J.J.Rousseau Toplum Sözleşmesi adlı eserinde "İnsanlar gibi ulusların çoğu yalnız gençliklerinde yumuşak başlıdırlar; yaşlandıkça yola gelmez olurlar. Bir kez töreler yerleşip kör inançlar kökleşti mi, artık onları düzeltmeye kalkışmak hem tehlikeli hem boşunadır. Halk, ortadan kaldırmak için bile olsa, dertlerine kimsenin dokunmasını istemez, tıpkı hekimi görünce titremeye başlayan akılsız ve ödle hastalar gibi." (2019, s. 41-42) ifadelerine yer vermektedir. Bu karar ve saptamaların da yol gösterdiği üzere, seçim kanunlarındaki söz konusu aksaklıkların bir an önce giderilmesi gerektiği, aksi takdirde sorunların gitgide daha da kronikleşeceği düşünülmektedir.

Tüm ülkenin tek bir seçim çevresi sayıldığı ve her adayın siyasi parti kimlikleri olmadan bağımsız şekilde seçime girdiği bir sistemde, meclisteki 600 sandalye için binlerce adayın olacağı ve bunların tek bir oy pusulasına sığmayacağı malumdur. Bu yüzden kâğıda mühür vurma şeklindeki oy verme usulünün değiştirilip, tüm adayların kimlik bilgileri ve fotoğraflarıyla sergilendiği bir bilgisayar ekranında, seçmen oy vermek istediği adayın adını ve soyadını klavyede tuşladığında, onu fotoğrafıyla birlikte sade ve net bir şekilde görebildiği, aceleyle yanlış oy kullanmasının önüne geçmek için de üst üste birkaç onay butonuna tıklama evresinden geçerek oy verdiği bir elektronik sistemin hayata geçirilmesi önerilebilir. Bu sistemin kurulmasının çeşitli zorlukları olması muhtemeldir. Fakat 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu'nun 42. maddesinde "Yüksek Seçim Kurulu, milletvekili seçimlerinin sağlıklı ve düzenli bir şekilde gerçekleşmesini sağlamak amacıyla gerekli ilke kararları almaya yetkilidir." ifadesi yer almaktadır. Ayrıca 298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun'un 94. maddesinde "Yüksek Seçim Kurulu; 35 inci madde çerçevesinde belirlenen yurt dışında bulunan vatandaşların Türkiye Cumhuriyeti kimlik numarası aracılığıyla elektronik ortamda oy kullanabilmeleri amacıyla gerekli teknik alt yapıyı kurmaya; güvenli oy kullanılabilmesi amacıyla seçmenler için şifre veya benzeri güvenlik tedbirleri ile mükerrer oy kullanılmasını engelleyecek önlemleri almaya yetkilidir." ifadesi yer almaktadır. Yurtdışındaki seçimler için kurulabilen elektronik altyapının, tüm ülkede kurulabilmesinin önünde bir engel yoktur. YSK'nın bu çalışmada önerilen sistemi kurmaya yetkisi vardır. Ayrıca önerilen sistemin, mevcut sistemde seçimlerin maddi giderlerinin büyük bölümünü oluşturan oy pusulası, mühür, sandık vb. materyallere ayrılan büyük miktar bütçenin harcanmasına gerek bırakmayacağı için seçimlerin devlete olan maddi külfetini de büyük ölçüde azaltacağı söylenebilir.

Roma'nın ünlü filozofu ve hukuk bilgini Cicero'nun devlette adaletin uygulanışı hususuna bakış açısı şu sözlerle ifade edilmiştir: "Cicero civitas dahilinde 'insanlık(humanitas)' ve hakkaniyetin hakimiyetinin şart olması gerektiğine inanmıştır. Cicero'ya göre devletin amacı 'adalet' ve 'kamu yararı'nın sağlanabilmesidir. Devlet bu iki şeyi sağlarsa amacına ulaşmış demektir. Devletin yönetim şekli ne olursa olsun, amacı halkın menfaatlerini sağlamak ve aynı zamanda korumaktır. Bunu sağlarken ve korurken kullandığı argüman adalettir. Bu yapılırken, yani adalet kurulurken ve toplumun geneline kabul ettirilirken, devlet kendi içinde de adalet esaslarına uygun olarak örgütlenmelidir. Çünkü Cicero'ya göre, adaletin olmadığı bir yerde ne yasadan ne de 'halk (populus)'tan bahsedilemez. Cicero buradan da devletin temelini, adalete ve onun anlam bulduğu yasalara bağlı olduğu sonucuna varmıştır. Cicero, devletin adalet prensibi üstüne kurulmasını, devletin yönetim şekline daha önemli görmüştür. Cicero, devletin yönetim şekli çerçevesinde basit bir sınıflandırmada da bulunmuştur. Adalete dayalı her yönetim şekli 'iyi', adalete dayanmayan her yönetim şekli de 'kötü'dür." (Okandan'dan aktaran Çelik, 2017, s. 200-201).

Tüm bu bulgular değerlendirildiğinde milletvekili genel seçimleriyle ilgili, temsilde adaleti engelleyen veya kısıtlayan tüm kuralların kaldırılması veya adaletin sağlanacağı

şekilde düzenlenmesi gerektiği savunulabilir. Eren (2008, s. 70-71) Anayasa'da seçimleri düzenleyen kanunlarla ilgili uyulması gereken iki ilke olan 'temsilde adalet' ile 'yönetimde istikrar' arasında 've' bağlacının kullanılmasının, Anayasa'nın bu ilkeler arasında terazinin kefeleri gibi bir dengenin gözetilmesi gerektiğini ifade ettiğini söylemektedir. Lakin bilinmelidir ki adalet terazinin bir kefesine koyulmaz, adalet terazinin bizatihi kendisidir. Adalet dengenin ölçütüdür, başka bir şeyle dengelenemez. Dolayısıyla seçim kanunları düzenlenirken adalet ilkesinin, her şeyden üstün tutulması gerektiği söylenebilir.

J.J.Rousseau'nun Toplum Sözleşmesi eserinde "Devlet yasalarla değil, yasama gücüyle yaşar." (2019, s. 85) ifadesi yer alır. Seçim kanunları doğru şekilde düzenlenerek temsilde adalet sağlandığında, mecliste vekillik görevini hak eden doğru insanlar yer alır ve yasama organı gerçek gücüne kavuşur. Doğru yasalar doğru vekiller seçtirir, doğru vekiller doğru yasalar getirir. Aksi takdirde bu döngü tersine işler ve yasama organı gittikçe daha güçsüz hale gelir. J.J. Rousseau'nun Toplum Sözleşmesi eserinde de ifade ettiği gibi "İyi yasalar daha iyilerinin yapılmasına yol açar, kötüler de daha kötülerinin." (2019, s. 90).

Kaynakça

- 4125 Sayılı Kanun, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4125.pdf> (erişim tarihi 20.12.2019).
- Abdulahakimoğulları, M. (2008). Tek Başına Seçim Kazanmak: Türk Siyasal Hayatında Bağımsız Milletvekili Adaylığı. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12(1-2), 269-304.
- Akçakaya, M., Özdemir, A. (2018). Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ve Siyasal İstikrar. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 53 (3), 922-944.
- Anayasa Mahkemesi Kararı, E. 1995/54, K. 1995/59, Karar Tarihi 18.11.1995.
- Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, Sayı 23, s. 229-230.
- Aydın, M. (2005). Türkiye'de Siyasal Partilere Devlet Yardımı. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 54(4), 235-265.
- Çelik, F. (2017). Roma'da Siyasal Düşünce. Beriş, H. E., Duman, F. (Ed.), *Siyasal Düşünceler Tarihi* (s. 181-218). Ankara: Orion Kitabevi.
- Eren, A. (2008), Türkiye'de Uygulanan %10 Genel Seçim Barajının Serbest Seçim Hakkını İhlal Sorunu. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16(2), 63-110.
- Gençkaya, Ö. F. (2002). *Devletleşen Partiler: Türkiye'de Siyasî Partilerin Başlıca Gelir Kaynakları*. Ankara: Anadolu Stratejik Araştırmalar Vakfı.
- Gençkaya, Ö. F. (2002). Siyasetin Finansmanı ve Siyasi Partiler, ASOMEDYA (Ekim), <http://www.bilkent.edu.tr/~genckaya/DEVPAR.html> (erişim tarihi 06.12.2019).
- Göksel, T., Çınar, Y. (2011), *Mevcut Seçim Sisteminin İyileştirilmesine Yönelik Sayısal Analizler ve Politika Önerileri*. Ankara: TEPAV Yayınları.
- Göksel, T., Çınar, Y., Yürük, S. (2018), İttifaklı Seçim Sistemi ve Sandalye Dağıtım Mekanizmalarının Temsilde Adalet Açısından Sayısal Analizi: Türkiye Örneği. *Turkish Studies-Economics, Finance and Politics*, 13(14), 99-124.
- Grofman, B., Lijphart, A. (2003). *Electoral Laws & Their Political Consequences*. NY: Algora Publishing.
- Gürbüz, R. (2006). Siyasi Partilere Devletçe Yapılan Mali Yardımın Hukuki ve Siyasi Analizi. *Türk İdare Dergisi*, 450, 183-198.
- Gürsel, S. (2013), *Betam Research Report Series* (Report No. 6), İstanbul: BETAM.
- Hatipoğlu, A. (2009). Siyasi Partilere Hazine Yardımı: Sosyolojik Bir Değerlendirme. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 41, 233-250.
- <https://www.danistay.gov.tr/upload/avrupainsanhaklarisozlesmesi.pdf> (erişim tarihi 01.12.2019).
- <https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/81204--Medeni-ve-Siyasi-Haklara-Iliskin-Uluslararası-Sozlesme.pdf> (erişim tarihi 01.12.2019).
- <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10796.pdf> (erişim tarihi 06.12.2019).
- <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/12050.pdf> (erişim tarihi 05.12.2019).
- <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/13883.pdf> (erişim tarihi 05.12.2019).
- <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/13890.pdf> (erişim tarihi 05.12.2019).
- <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18027.pdf> (erişim tarihi 06.12.2019).
- <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18076.pdf> (erişim tarihi 06.12.2019).
- <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/19439.pdf> (erişim tarihi 06.12.2019).
- <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22355.pdf> (erişim tarihi 06.12.2019).

- <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22470.pdf> (erişim tarihi 06.12.2019).
- <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/25808.pdf> (erişim tarihi 01.12.2019).
- <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/30362.pdf> (erişim tarihi 06.12.2019).
- <http://www.ysk.gov.tr/doc/genelge/dosya/77668/2018CBMV-Genelge136.pdf> (erişim tarihi 06.12.2019).
- Kaboğlu, İ. Ö. (2006). *Anayasa Hukuku Dersleri Genel Esaslar* (Gözden Geçirilmiş 3. Baskı). İstanbul: Legal Yayıncılık.
- Kurtbaş, İ. (2016). Temsil Krizinin Aşılması ve Demokrasinin Pekişmesi Bağlamında [Bağımsız] Aday Odaklı Bir Politik Sistem Önerisi. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18, 421-445.
- Milletvekili Seçimi Kanunu, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2839.pdf> (erişim tarihi 01.12.2019).
- Rousseau, J. J. (2019). *Toplum Sözleşmesi* (15. Basım). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları. (Özgün eser 1762 tarihli dir).
- Sabuncu, Y. (2006). Seçim Barajları ve Siyasal Sonuçları. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 23, 191-197.
- Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.4.298.pdf> (erişim tarihi 01.12.2019).
- Serozan, R. (2011). Alman Federal Anayasa Mahkemesi Kararları. *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 4(6), 243-253.
- Siyasi Partiler Kanunu, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2820.pdf> (erişim tarihi 01.12.2019).
- Siyasi Partiler Kanunu Tasarısı ve Anayasa Komisyonu Raporu. *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, 14(333), 32-33.
- Tanör, B. (1994). *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, BDS Yay., İst.
- Tuncer, E. (2006). Türkiye'de Seçim Uygulamaları Sorunları Işığında Temsilde Adalet-Yönetimde İstikrar İlkelerinin İşlevselliği. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 23, 167-182.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf> (erişim tarihi 01.12.2019).
- Uzun, C. D. (2011). Anayasa Önerilerinde Siyasi Partilerin Finansmanı ve Yeni Bir Öneri. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (94), 235-258.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 18.03.2021 Kabul/Accepted: 10.05.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 699-709

أَضْرُبُ (إِلَّا) فِي الْعَرَبِيَّةِ جَمْعًا وَدِرَاسَةً

Hüseyin YUSUFⁱ

ملخص

ملخص: هذا بحث أتناول فيه أقسام (إِلَّا) في العربية وأحكامها ومعانيها واستعمالاتها في كلام العرب شعراً ونثراً، والذي دفعني إلى اختيار هذا الموضوع، والوقوف عنده أن (إِلَّا) ترد في العربية بأشكال مختلفة، وصور متنوعة، واستعمالات متعددة مما يُلبس على القارئ في تحديد نوع (إِلَّا) الواردة في الاستخدام، أي أداة استثناء على المعبود؟ أم أنها اسم بمعنى "غير" جاء صفة لما قبله؟، أم أنها حرف عطف كما يرى جمهور أهل الكوفة؟، أم أنها زائدة لاتفيد معنى من المعاني السابقة؟ أم أنها مركبة من "إن" الشرطية، و"لا" النافية؟ أم أنها استدرائية ما بعدها منقطع عما قبلها، وسأضع في هذا البحث يد القارئ الكريم على الفاصل بين هذه الأنواع، وعلى كيفية معرفة النوع الذي نحن بصدد، وقد سلك في هذه الدراسة المنهج التكاملي، وناقشت الآراء بالدليل، ورجحت ما أراه صواباً، وما تنصرف عنه نفسي مطمئنة، كل ذلك مشفوع بالدليل، وقد أثرت أن أربط ما يمكن ربطه من أنواع (إِلَّا) بآيات القرآن، وأحاديث السنة النبوية، ثم ذلت البحث بأهم نتائجه، فجملة من الفهارس الفنية.

الكلمات المفتاحية: العربية، جمعاً، دراسة، أضرب، إلّا.

Arap Dilinde "illa"nın Kısımlarının Toplanıp İncelenmesi

Öz

Bu çalışma "illâ"nın kısımlarını, hükümlerini ve manalarını içermekte; düz yazı ve şiirde ihtiyaç duyulan kullanım şekillerini açıklamaktadır. "İllâ" Arapçada çok geniş bir anlam yelpazesine sahiptir: Cümle içinde kimi yerde istisna durumunu karşılayabilir, "başka" manasına gelip kendinden önceki kelimenin sıfatı olabilir, Kufe ekolünün görüşüne göre cümlede atf görevini üstlenebilir, cümlede "zaid" olarak yer alıp yukarıda bahsi geçen hiçbir manayı kapsamayabilir, şart edatı olan "in" ile olumsuzluk için gelen "la"nın birleşmesiyle oluşabilir, kendisinden önceki cümleden bağımsız olarak telafi manasını ifade edebilir.

"İllâ"nın Arap dilinde birbirinden çok farklı manalara gelmesi ve farklı şekillerde kullanılması; okuyucunun birbirinden çok farklı bu manaları belirleyebilmesinin oldukça güç olması bizi bu çalışmayı hazırlamaya iten temel sebeplerdendir. Söz konusu çalışmada, bu farkların hepsi detaylarıyla ele alınmış, okuyucunun bu farkları ayırt etmeyi başarması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arapça, Toplama, Araştırma, Çeşitler, İllâ.

The Forms Of "Illa" in Arabic, Gathering And Studying

Absract

In this Research, I'm speaking about the forms of "ILLA" in Arabic, its grammar, meanings and uses in the poetry and prose. I choose this subject to spotlight on the different forms of this word, how and where it used, which making it difficult for the reader to determine the forms of "ILLA": whether it is

ⁱ DR.Öğretim Üyesi İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mütercim tercümanlık Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye, e-posta: hyusuf@29mayis.edu.tr, dr.husseinlyousef@gmail.com., ORCID ID: 0000-0002-0663-0754

an exception tool of which is known? it is a name, which has meaning of "non", so it describes the word before it? it is a conjunction tool according to Al-Kufa community? it is extra word not mean any of former meanings? it is a mixture of a "IN" conditional tool and " LA" of Negation? Or it is a recovery character, which separates the follow speech from the previous one.

The research aims to make reader recognizes between these forms. I use the integrated methodology to discuss the opinions according to evidence, I choose what I think it is true, and I feel comfortable of my results, because I depend on evidences from the Holy Quran and Hadiths of the Sunnah.

At the end of the research, you can see the most important results and the references.

Keywords: Arabic, Gathering, Studying, Forms, "ILLA".

مقدمة:

لحمد لله، والصلاة والسلام الأتمان الأكملان على سيدنا رسول الله، وعلى آله وصحبه ومن والاه. وبعد... فأقسام "إلا" تتنوع في العربية، وهذه الأقسام متناثرة في بطون الكتب، متفرقة بين صفحاتها، لا ينظم شتاتها مكان، ولا يجمع شواردها بحث، وقد تلبس كثيراً على القارئ، فيحار القارئ في تحديد نوعها، وتبيين أمرها، وقد كتب فيها المتقدمون، ووقف عند أحكامها العالمون. وعلى رأسهم ابن هشام في مغنى اللبيب، وغير ابن هشام من أهل الصنعة في النحو، ولكي رأيت أن (إلا) لم تستوف حقها دراسة، وبحثاً، وكتابة، ولم يكتب عن أنواعها كلها في بحث مستقل، ينظم الشوارد، ويقيد الأوابد، فعقدت العزم على تناول هذا الموضوع والكتابة فيه، والوقوف عند الأحكام التي فيه، وقد آثرت أن أربط أقسام "إلا" -قدر الإمكان- بما ورد في الذكر الحكيم، وأثر عن النبي الكريم، وإلا فمن منثور العرب، ومنظومهم، ولم يكن الوقوف على آراء العلماء في بطون أمات الكتب بيسير، فقد رجعت إلى كثير من الكتب التي تطرقت إلى أنواع "إلا" باحثاً في صفحاتها عن أنواع جديدة، وآراء مبتكرة فيها، واستخداماتها، وقد نهجت نهجاً مختصراً في التطرق إلى ما قيل فيها، وفي أنواعها، واستخداماتها؛ خشية أن يكون ما أقوله في هذا البحث المقتضب معاداً ومكروراً، وإني لأمل أن أكون قد وفقت فيما أبتغيه، وأصبو إليه وأعنيه، وأعوذ بالله من لفظ يجمع، ورأي إلى الخصام يجمع.

(إلا) الاستثنائية

لفظة الاستثناء في اللغة مصدر على وزن "الاستفعال" يقال في العربية: استثنى الشيء يستثنيه استثناء، إذا أفردته بحكم مخالف لحكم ما قبله، فحين نقول: جاء الطلاب كلهم إلا خالداً، فقد استثنينا خالداً من الحكم المسند إلى الطلاب، وهو المجيء، والأصل في الاستثناء أنه من قولهم: "تثبث عليه" أي: عطفت، ورجعت، والتفت؛ لأن الذي يخرج بعض الكلام من الجملة، عاطف عليها باقتطاع بعضها، وجزء منها عن الحكم المذكور، ومعلوم أن المستثنى، يخالف المستثنى منه في الحكم. (الأنباري، ١٤٢٤، ١٨٥). وفيما يتعلق بتعريف الاستثناء وحده في اصطلاح النحاة، فهناك تعريفات كثيرة، وحدود متباينة، والجامع المانع منها، قولهم: "إخراج ما لولا إخراجها، لتناوله الحكم المذكور، أو هو: إخراج بعض من كلٍ بـ"إلا" أو ما قام مقامها". (القرافي، ١٩٨٦، ص ٢١).

والذي يقوم مقام (إلا) ثلاثة أضرب: ضرب من الأسماء، وهو: "غير"، و"سوى"، وضرب من الأفعال: وهو: "ليس"،

و"لا يكون"، و"خلا" و"عدا" المقرونتان بـ"ما" المصدرية، وضرب مُتردّد بين أن يكون من الأفعال أو الحروف، وهو: "عدا" و"خلا"

العارياتان من "ما" المصدرية، وأما "حاشاً"، فمما أتفق على أنه يكون حرفاً، واختلف في مجيئه فعلاً، وزاد أبو عليّ الفارسي، على أدوات الاستثناء المشهورة "ولاسيما"، والظاهر أن "ولاسيما" مُفكّقة من مجموع الحرف والاسم، فـ"لا" حرف، و"سي" اسم. (أبو

علي الفارسي، د.ت، ص ١٧٧)، (الإسعدي، ص ١٣٠).

وأرى أنّ أبا علي جانب الصّواب فيما ذهب إليه من كون "ولاسيّما" من أدوات الاستثناء، وذلك لأنّ "ولاسيّما" لاتقع موقع أدوات الاستثناء ولا تُغني عنها، والفرق بينها وبين أدوات الاستثناء جد واضح، زدّ على ذلك أنّ الذي يلي "ولاسيّما" داخل فيما قبله ومشهود له أنّه أحقّ بذلك من غيره، فليس ما بعد "ولاسيّما" مخرجاً من عموم ما قبلها، اللهم إلا أن يكون أبو علي قصد الاستثناء اللغوي، لا الاستثناء في اصطلاح النحاة؛ لأنّ "ولاسيّما" في الحقيقة تُخرَجُ بَعْضًا من كُلِّ قبلها، بيّد أنّه لا يخالفه في الحكم؛ لأنّ قولك: "أحبُّ المُسلمينَ ولاسيّما التقيّ" فالتقيّ فيه مخرجٌ من كُلِّ وهو "المسلمين" وهو يشارك المسلمين في الحبّ، ويزيد عليهم في ذلك؛ لكنّه على غير سَنَنِ الاستثناء الاصطلاحيّ لدى النحاة، فما بعد "ولاسيّما" لا يخالف ما قبلها في الحكم، بخلاف قولك: "جاء الطّلابُ إلا زيّداً" فإنّ زيّداً لم يشارك الطلاب في المعنى، وعلى ذلك فلاسبيل إلى إلحاق ولاسيّما بأدوات الاستثناء. (باكير، ص ١٦١).

وعلى أي حال، فإنّ أصل أدوات الاستثناء "إلا" وهي حَرْفٌ باتّفاق، ولم يخالف في ذلك أحد، وللمستثنى بها أحكام، وضابط ذلك أنّه لا يخلو حرف "إلا" من أن يكون استثناءً في المعنى دون اللفظ، أو يكون استثناءً في اللفظ والمعنى، فإن كان استثناءً في المعنى دون اللفظ، كان ما بعدها على حَسَبِ العامل الذي قبلها من رَفْعٍ أو نَصْبٍ أو حَفْضٍ، كقولك: "ما قامَ إلا زيّدٌ"، و"ما رأيتُ إلا زيّداً"، و"ما مرّرتُ إلا بزيّدٍ"، وهذا الضّرْبُ من الاستثناء هو الذي يسميه النحاة مُفْرَعًا، بمعنى: أن العامل الذي قبل "إلا" مُفْرَعٌ لما بعدها، أي: أنّه يطلبه طلبُ العاملِ للمَعْمُولِ". (ابن الفخّار، د.ت، ج ٣/ص ٩٥٥)، (كبي، ص ١١١-١١٥).

وإن كان حرف الاستثناء "إلا" استثناءً في اللفظ والمعنى، فإنّها تكون على وجهين: الأوّل: أن يكون ما قبلها ممّا يصحّ فيه التّفريغ لما بعدها، والثاني: أن يكون ممّا لا يصحّ فيه التّفريغ، فإن كان ممّا يصحّ فيه التّفريغ، جاز في المسألة وجهان:

أحدهما: أن يكون ما بعدها تابعاً لما قبلها على البدليّة، بحيث يصحّ إعرابه بدلاً ممّا قبله، كقولك: "ما قامَ القَوْمُ إلا زيّداً"، و"ما رأيتُ القَوْمَ إلا زيّداً"، و"ما مرّرتُ بالقَوْمِ إلا زيّداً"، فكلمة "زيد" في الأمثلة الثلاثة بدل من المستثنى منه، والبدل تابع للمبدل منه في حركة إعرابه. والوجه الثاني: النّصْبُ على الاستثناء، بمعنى أن يكون ما بعد إلا منصوباً على الاستثناء. والإتباع على البدلية أكثر في كلام العرب، وأما النصب على الاستثناء، فعربيّ جيد، وقد قرئ به في السّبعة في قوله تعالى: ﴿ما فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِّنْهُمْ﴾ [النساء/٦٦] والذي دفع النحاة إلى تقديم الإتباع على البدليّة شيئان:

أحدهما: حصول المشاكلة بين ما بعد "إلا" وما قبلها، ومن عادة العرب وذيديهم أن يحافظوا على المشاكلة بين الألفاظ مع فساد المعنى كما في قولهم: "هذا جُحْرٌ ضَبِّ حَرَبٍ"، فمحافظتهم عليها مع صحة المعنى أولى. وقد قالوا في إعراب النعت "حَرَبٍ": إنه معرب بالمجاورة؛ ممّا جاور المجرور، لحقته الكسرة ليتناسب اللفظان بالإعراب، والأصل أنّ كلمة "حَرَبٍ" نعت للجُحْرِ لا الضَّبِّ، فكان ينبغي أن ترفع، لكنهم قدموا الجر على الرفع لحصول المشاكلة بين المتجاورين.

والأمر الآخر: أنّ المستثنى في العربيّة مُشَبَّهٌ بغيره، والبدل قائمٌ بنفسه غيرٌ مشبه بغيره، وكون الشيء جاريّاً على حكم نفسه أولى من أن يكون جاريّاً على حكم غيره، لذا قدمت البدلية على النصب على الاستثناء". (ابن الفخار، د.ت، ج ٣/ص ٩٥٩).

وإن كان ما قبل "إلا" ممّا لا يصحّ فيه التّفريغ، تعين نصب ما بعد "إلا" على الاستثناء، وذلك كما في قولك: "جاء الطّلابُ إلا محمداً" فيتعيّن النّصْبُ في هذا الاستثناء التّامّ المُثَبَّتِ، فلا يجوز في كلمة "محمداً" سوى النصب، وإنّما وجب النّصْبُ في المستثنى من المُوجِبِ؛ لأن التّفريغ لا يجوز فيه، والإبدالُ -أيضاً- لا يجوز في نحو: "جاء القَوْمُ إلا زيّداً"؛ لأنك لو أبدلت، كان المُبدَلُ منه في حُكْمِ السّاقِطِ، فيؤدّي إلى التّفريغ في الإيجاب، فلم يبق إلا الحكم بوجود النّصْبِ على الاستثناء". (الرّضوي، ١٩٩٩، ج ٢/ص ٨٣).

وأما الفراء -وهو من رؤوس نحاة الكوفة-، فقد شقّ لنفسه طريقاً، خالف فيه النحاة، فرأى أنّ "إلا" مُرَكَّبَةٌ من حرفين: "إن" و"لا" فإذا نُصِبَ بها فُيْلٌ: "جاء القَوْمُ إلا زيّداً"، فالنّاصِبُ عنده "إن" و"لا" مُلغاة، كأنه قال: "قامَ القَوْمُ إن زيّداً لا" أي:

لم يَقُمْ، فَقِيلَ لَهُ: فَأَيُّ الْخَبْرِ؟ فَقَالَ: أَكْتُفِي بِالْخِلَافِ مِنَ الْخَبْرِ، وَذَلِكَ أَنَّ مَا بَعْدَ إِلا مَخَالَفَ أَبَدًا لِمَا قَبْلَهَا، وَإِذَا رَفَعَ بِهَا، فَقِيلَ: "قَامَ الْقَوْمُ إِلا زَيْدًا" فَالزَّائِفُ عِنْدَهُ "لا" و"إن" مُلْغَاةٌ كَأَنَّهُ قَالَ: "قَامَ الْقَوْمُ لا زَيْدًا". (الزجاجي، ١٩٨٥، ص ٣٦). وهذا تَحَكُّمٌ مِنَ الْفِرَاءِ وَدَعْوَى تَنْقِصِهَا الدَّقَّةَ، وَرَأْيٌ فِيهِ نَظَرٌ، وَلَا تَبْرَحُ النَّفْسَ مَطْمَئِنَّةً، وَذَلِكَ أَنَّ الْإِغَاءَ "إِنْ" -وَقَدْ بُدِئَ بِهَا- مَا لَمْ يَعْهَدَ فِي كَلَامِ الْعَرَبِ وَلَا يُعْرَفُ لَهُ نَظِيرٌ وَشَبِيهٌ؛ لِأَنَّ الْعَرَبَ قَدْ أَجْمَعُوا عَلَى أَنَّ الْمَلْعَى لَا يُبْتَدَأُ بِهِ وَلَا يَجُوزُ أَنْ تَقُولَ: "ظَنَنْتُ زَيْدًا مُنْطَلِقًا" عَلَى الْإِغَاءِ الظَّنِّ، وَقَدْ بَدَأَتْ بِهِ، وَكَذَلِكَ مَوْقِعُ "إِنْ" فِي "إِلا" إِنْ كَانَتْ كَمَا زَعَمَ مَرْكَبَةٌ مِنْ حَرْفَيْنِ، فَإِلْغَاؤُهَا غَيْرُ جَائِزٍ وَالرَّفْعُ بِهَا حَطًّا لِتَقَدُّمِ إِنْ، وَهَذَا يَتَضَحُّ بِشَكْلِ جَلِيٍّ ضَعْفٌ مَا نَحَا إِلَيْهِ الْفِرَاءُ، وَلَا يَخْفَى مَا فِيهِ مِنْ تَكْلُفٍ.

(إِلا) الْأَسْمِيَّةُ

وَالضَّرْبُ الثَّانِي مِنَ الضَّرْبِ "إِلا" الَّتِي تَطَّرَقَ إِلَيْهَا النَّحَاةُ فِي كِتَابِهِمْ، هُوَ أَنْ تَكُونَ "إِلا" وَمَا بَعْدَهَا صِفَةً لِمَا قَبْلَهَا، وَحِينَئِذٍ يَشْتَرِطُ فِي مَوْصُوفِهَا بَعْضُ الشَّرُوطِ، وَلَا تَكُونُ "إِلا" صِفَةً، إِلا بِتَوْفُرِ هَذِهِ الشَّرُوطِ، وَاجْتِمَاعِهَا، وَهِيَ:

١. أَنْ يَكُونَ جَمْعًا مُنْكَرًا، أَوْ شِبْهَهُ؛ وَالْمُرَادُ بِشِبْهِهِ الْجَمْعُ الْمُنْكَرُ، الْجَمْعُ الْمَعْرُوفُ بِلَامِ الْجِنْسِ، وَالْمُفْرَدُ غَيْرُ الْمُخْتَصِّ بِوَاحِدٍ، وَعَلَى هَذَا يُمْكِنُ أَنْ تَقُولَ: "جَاءَ الْقَوْمُ إِلا زَيْدًا"، أَوْ "جَاءَ رَجُلٌ إِلا زَيْدًا". فـ"إِلا" فِي هَذَيْنِ الْمَثَالَيْنِ وَقَعَتْ بَعْدَ جَمْعٍ فِي مَقَامِ النِّكَرَةِ، وَهُوَ "الْقَوْمُ"؛ لِأَنَّ الْأِسْمَ إِذَا كَانَ مَحَلًّا بِلَامِ الْجِنْسِ، فَهُوَ فِي دَرَجَةِ الْأِسْمِ النِّكَرَةِ، لِأَنَّهُ لَا يَدُلُّ عَلَى مَعْرِفِ بَعِينِهِ. وَفِي الْمَثَالِ الثَّانِي، جَاءَتْ "إِلا" بَعْدَ اسْمٍ مَفْرُودٍ "رَجُلٌ" وَكَلِمَةً "رَجُلٌ" مَسَّاعٍ فِي اللَّغَةِ، فَلَا تَقَعُ عَلَى رَجُلٍ دُونَ غَيْرِهِ، بَلْ تَطَّلِقُ عَلَى أَيِّ رَجُلٍ مِنْ أَبْنَاءِ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ، أَبْيَضٌ أَوْ أَسْوَدٌ، عَرَبِيٌّ أَوْ أَعْجَبِيٌّ، أَيًّا كَانَتْ صِفَتُهُ أَوْ سَمَتُهُ. وَمِثَالُ الْجَمْعِ الْمُنْكَرِ، قَوْلُكَ: جَاءَ رَجَالٌ غَيْرُ زَيْدٍ، وَمَا شَابَهُ ذَلِكَ.

٢. أَنْ تَكُونَ "إِلا" بِمَعْنَى غَيْرٍ: وَذَلِكَ كَقَوْلِكَ: "جَاءَ رَجَالٌ إِلا زَيْدًا"، أَوْ "جَاءَ الْقَوْمُ إِلا زَيْدًا"، أَوْ "جَاءَ رَجُلٌ إِلا زَيْدًا"، وَأَمَّا ابْنُ عَصْفُورٍ، فَقَدْ كَانَ لَهُ رَأْيٌ آخَرَ، فَذَهَبَ إِلَى أَنَّ الْوَصْفَ بِ"إِلا" يَخَالَفُ الْوَصْفَ بِغَيْرِهَا مِنْ حَيْثُ إِنَّهُ تَوْصِفُ بِهَا النِّكَرَةَ وَالْمَعْرِفَةَ، وَالظَّاهِرُ وَالْمُضْمَرُ، فَابْنُ عَصْفُورٍ وَسِعَ الْمَسْأَلَةَ، وَرَأَى أَنَّ "إِلا" لَا تَخْتَصُّ بِوَقُوعِهَا صِفَةً لِشَيْءٍ مَعِينٍ، بَلْ تَقَعُ صِفَةً بِشَكْلِ عَامٍّ دُونَ شَرْطٍ أَوْ قَيْدٍ.

٣. أَنْ يَكُونَ مَا بَعْدَ "إِلا" اسْمًا مَفْرُودًا، لَا جَمْلَةً: فَلَوْ قُلْتَ: "مَا جَاءَنِي رَجَالٌ إِلا زَيْدٌ خَيْرٌ مِنْهُمْ" وَأَنْتَ تَرِيدُ الصِّفَةَ، لَمْ يَجْزِ؛ لِأَنَّ غَيْرًا لَا يَكُونُ فِيهَا ذَلِكَ؛ لِأَنَّهَا تُضَافُ إِلَى الْمَفْرُودِ لَا إِلَى الْجَمْلَةِ". (القرافي، د.ت، ص ٢٥٠).

وَفِي هَذِهِ الْحَالَةِ يُنْقَلُ إِعْرَابُ "إِلا" إِلَى الْأِسْمِ الَّذِي بَعْدَهَا، وَذَلِكَ لِأَنَّهَا جَاءَتْ عَلَى صُورَةِ الْحَرْفِ وَشَاكِلَتِهِ، وَالْحَرْفُ لَا يَدْخُلُهُ الْإِعْرَابُ، فَحِينَ نَقُولُ: جَاءَ طَلَابُ إِلا مُحَمَّدًا، فـ"إِلا" صِفَةٌ لِلطَّلَابِ، وَ"مُحَمَّدًا" مُضَافٌ إِلَيْهِ مَجْرُورٌ، وَعَلَامَةٌ جَرُّهُ الْكِسْرَةُ الْمَقْدِرَةُ عَلَى آخِرِهِ مَنَعٌ مِنْ ظَهْوَرِهَا اسْتِغْثَالِ الْمَحَلِّ بِحَرَكَةِ الصِّفَةِ الْمَنْقُولَةِ مِنْ "إِلا" إِلَى مُحَمَّدٍ.

وَقَدْ عَقَدَ إِمَامُ النَّحَاةِ سَيَبُويَه فِي كِتَابِهِ بَابًا سَمَاهُ "بَابُ مَا يَكُونُ فِيهِ" إِلا" وَمَا بَعْدَهُ وَصَفًا بِمَنْزِلَةِ مِثْلِ وَغَيْرٍ" فَقَالَ: "وَذَلِكَ قَوْلُكَ: لَوْ كَانَ مَعَنَا رَجُلٌ إِلا زَيْدًا، لَعَلِينَا"، وَالذَّلِيلُ عَلَى أَنَّهُ وَصَفٌ أَنَّكَ لَوْ قُلْتَ: "لَوْ كَانَ مَعَنَا إِلا زَيْدًا لَهَلَكُنَا" وَأَنْتَ تَرِيدُ الْإِسْتِثْنَاءَ، لَكُنْتَ قَدْ أَحَلَّتْ، أَي: أَتَيْتَ بِالْمَحَالِّ وَهُوَ الشَّيْءُ الَّذِي لَا يُمْكِنُ تَصَوُّرُهُ وَوُجُودُهُ. وَنَظِيرُ ذَلِكَ قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ: ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلا اللَّهُ لَفَسَدَتَا﴾ [الأنبياء/٢٤]، (سَيَبُويَه، ١٨٨٨، ص ١٥٨).

فَسَيَبُويَه يَرَى أَنَّ "إِلا" فِي الْآيَةِ الْكَرِيمَةِ الْأَنْفَةِ الذِّكْرُ صِفَةً لِلْآلِهَةِ بِمَعْنَى "غَيْرٍ"، وَلَا يَسْتَقِيمُ أَنْ نَنْحُو بِهَا نَحْوَ الْإِسْتِثْنَاءِ لِعَدَمِ اسْتِقَامَةِ الْمَعْنَى حِينَئِذٍ؛ لِأَنَّ الْمُرَادَ مِنَ الْآيَةِ نَفْيُ الْآلِهَةِ الْمُتَعَدِّدَةِ، وَإِثْبَاتُ الْإِلَهِ الْوَاحِدِ الْقَرْدِ، وَهُوَ اللَّهُ جَلَّ شَأْنُهُ، وَلَا يَصِحُّ الْإِسْتِثْنَاءُ بِالنَّصْبِ؛ لِأَنَّ الْمَعْنَى حِينَئِذٍ يَكُونُ "لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ، لَيْسَ فِيهِمُ اللَّهُ لَفَسَدَتَا"، وَذَلِكَ يَفْتَضِي أَنَّهُ لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ، فِيهِمُ اللَّهُ، لَمْ

تَفْسُدَا، وهذا ظاهرُ القَسَادِ، بَيْنَ الخَطَأِ، وهذا نظير قولنا: لو قاتل الجنود إلا محمداً، لفشلوا، أي: لو قاتلوا، وليس معهم محمد، فهو مستثنى منهم، وليس بينهم؛ فهم لم يفشلوا لأن بينهم محمداً.

وقد تبع سيبويه في ذلك غير واحدٍ من النحاة، فهذا المبرِّدُ قد عقد في المقتضب باباً سمَّاه "مَا تَقَعُ فِيهِ" "إلا" وما بَعْدَهَا نَعْتًا بِمَنْزِلَةِ غَيْرٍ" وقد مثَّلَ المبرِّدُ لهذا الضَّرْبِ بِالآيَةِ الكريمة الأتفة الذِّكْرِ، وبعض الأبيات الشعريَّة، كقول الشَّاعر:

أُنِيخَتْ فَأَلَقَتْ بُلْدَةً فَوْقَ بُلْدَةٍ**قَلِيلٍ يَهَا الْأَصْوَاتُ إِلَّا بُعَامُهُ^١

كأنه قال: "قَلِيلٍ يَهَا الْأَصْوَاتُ غَيْرُ بُعَامِهَا"، ف"إلا" في مَوْضِعِ غَيْرٍ، (المبرد، د.ت، ج ١/ص ٤٠٩) وحين نَمَعْنِ النَّظْرَ فِي الشَّاهِدِ الشَّعْرِيِّ الَّذِي ساقه المبرِّدُ نلاحظ أنَّ قول الشَّاعر: "إلا بغامها" بمعنى، غير بغامها، وقد اجتمعت شروط "إلا" الواقعة صفة، وبهذا ف"إلا" صفة للأصوات، نقلت حركتها إلى تاليها.

وقد نسب ابن هشام في كتابه "مغني اللبيب" إلى المبرِّد أنه يرى أنَّ لفظ الجلالة في قوله تعالى: ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلُ اللَّهِ لَفَسَدَتَا﴾ [الأنبياء/٢٤] ليس صفة، وإنما هو بدل مما قبله، وعلى هذا فتكون "إلا" للاستثناء وليست صفة، فقال: "وَزَعَمَ المبرِّدُ أَنَّ "إلا" فِي هَذِهِ الْآيَةِ لِلْإِسْتِثْنَاءِ، وَأَنَّ مَا بَعْدَهَا بَدَلٌ، مُحْتَجًّا بِأَنَّ "لَوْ" تَدُلُّ عَلَى الْإِمْتِنَاعِ، وَامْتِنَاعُ الشَّيْءِ انْتِفَاؤُهُ، وَزَعَمَ أَنَّ التَّفَرُّعَ بَعْدَهَا جَائِزٌ". (ابن هشام، د.ت، ص ٩٩).

والحقيقتُ أنَّ ما أثبتته ابن هشام مخالف لما هو مثبت في نصِّ "المُتَّقِظِ"، فالمبرِّدُ ذكر الآية نفسها، وبين أنَّها صفة لما قبلها، وليس له نصٌّ موجود فيه أنَّ هذه الآية من قبيل الاستثناء، وليست من قبيل الوصف، وقد تتبع ما بين يدي من كتب المبرِّد، ولم أهدد إلى ما أثبتته له ابن هشام، ولعل ذلك رأي عدلٍ عنه في أحد كتبه التي لم يكتب لها الوصول إلينا.

وهذا ما ذهب إليه العلامة الرَّجَّاجِيُّ في كتابه حروف المعاني، فقد تَطَرَّقَ إلى أنواع "إلا" وذكر منها "إلا" الاسمِيَّة، فقال: "وأما "إلا"، فإنها تَقَعُ نَفِيًّا لِلنَّكِرَاتِ الْعَامَّةِ كَقَوْلِهِ تَعَالَى: (الآية السابقة) مَعْنَاهُ لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلُهُ غَيْرُهُ". (الرجَّاجي، ١٩٨٤، ص ٧).

وأما العلامة الرَّمَخَشَرِيُّ، فقد عقد باباً في مُقْصَلِهِ أَسْمَاءُ الشَّبَبِ فِي الْمَعْنَى بَيْنَ "إلا" وَغَيْرِ "وَرَأَى ثَمَّةً أَنَّ هَاتَيْنِ اللَّفْظَتَيْنِ تَتَقَارَضَانِ مَا لِكُلِّ وَاحِدَةٍ مِنْهُمَا، فَتُحْمَلُ "إلا" عَلَى "غَيْرٍ" فَيُوصَفُ بِهَا، كَمَا تُحْمَلُ "غَيْرٍ" عَلَى "إلا" فَيُسْتَنْتَى بِهَا. (الرمخشري، ١٩٩٩، ٩٣). وفي الكشف يقول متحدثاً عن معنى الآية الكريمة الأنفة الذكر: "والمعنى لو كان يتولاهما ويُدبِّرُ أمرهما آلهة شتى غير الواحد الذي هو فاطرهما، لفسدتا". (الرمخشري، ١٤٠٧، ج ٣/ص ١١١).

(إلا) العاطفة

سبق الحديث عن "إلا" التي تقع استثنائية، وعن "إلا" التي تقع صفة بمعنى غير، وليس ثَمَّةً من خالف في ذلك، فهناك اتفاق بين النحاة قاطبةً على أنَّ "إلا" تكون استثنائية، وتكون صفةً، بيد أنَّهم اختلفوا في بعض شروط الواقعة صفةً، لكنهم مُجْمِعُونَ على مجيئها صفةً، وأما "إلا" العاطفةُ التي نحن بصدد الحديث عنها، فقد اختلف فيها النحاة وتشعبت آراؤهم وتفرقت مذاهبهم، فأهل البصرة ينفون مجيء "إلا" عاطفةً بمعنى الواو، ويردون ما استدلل به الكوفيون، ويخرجونه على أوجه تتفق وأصولهم النحوية، وأهل الكوفة يقولون بذلك، ولهم أدلة يعضدون بها ما يميلون إليه، ولكلٍ أدلته. وإليك بيان هذا الاختلاف ممثلاً في فريقين:

^١ الشاعر هو ذو الرُّمَّة، غَيَّلَانُ بْنُ عُثْبَةَ بْنِ نَهَيْسِ بْنِ مَسْعُودِ الْعَدَوِيِّ مِنْ مُضَرَ، وَهُوَ مِنْ فُحُولِ الطَّبَقَةِ الثَّانِيَةِ فِي عَصْرِهِ، قَالَ أَبُو عَمْرٍو بْنُ الْعَلَاءِ: فَتُخِ الشَّعْرُ بِأَمْرِئِ الْقَيْسِ، وَخُتِمَ بِذِي الرُّمَّةِ، تُوْفِيَ سَنَةَ ١١٧ هـ. تنظر ترجمته في: (محمد بن سلام الجمعي، ج ٢/ص ٥٣٤).

الفريق الأول: وهو مذهب جمهور أهل البصرة الذين يرون أن "إلا" لا تكون عاطفة بمعنى الواو، وذلك لأن "إلا" حرف وضعه العرب للاستثناء، والاستثناء يتطلب إخراج الثاني من حكم الأول، والواو للجمع، والجمع يفتضي إدخال الثاني في حكم الأول، فلا يكون أحدهما بمعنى الآخر، فالقول بذلك ضرب من التناقض، وإنما قلت: إن هذا مذهب جمهور البصريين وليس البصريين؛ لأن بعض البصريين يرون ما يراه الكوفيون من مجيء "إلا" عاطفة، فقد نص على ذلك الخليل بن أحمد الفراهيدي في كتابه "الجملة في النحو". (الخليل، ١٩٩٥، ص ١٧٧، وص ٣١٨).

الفريق الثاني: وهو "مذهب الكوفيين الذين يرون أن "إلا" ترد في العربية حرف عطف، وحجبتهم في ذلك أن "إلا" وردت عاطفة بمعنى الواو في كتاب الله تعالى، وكلام العرب، فمن ذلك قوله تعالى: ﴿لِنَلَّا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةً إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ﴾ [البقرة/١٥٠] أي: ولا الذين ظلموا، يعني والذين ظلموا لا تكون لهم -أيضاً- حجة، ويؤيد ذلك ما رواه أبو بكر بن مجاهد عن بعض القراء أنه قرأ: ﴿إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا﴾ مُحَقَّقًا يعني: مع الذين ظلموا منهم، وهذه القراءة شاذة، وقد أشار إليها السمين الحلبي، (السمين الحلبي، ج ٢/ص ١٧٧). كما قال تعالى: ﴿فَاعْسَلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ﴾ [المائدة/٦] أي: مع المرافق ومع الكعبين، وكما قال تعالى: ﴿مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ﴾ [آل عمران/٦]، أي: مع الله، وكما قال تعالى: ﴿وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ﴾ [النساء/٢]، أي: مع أموالكم، وكقولهم في المثل "الدود إلى الدود إيل" أي: مع الدود". (الأنباري، ج ١/ص ٢٦٦).

والحاصل أن جميع ما استدلل به الكوفيون من آيات قرآنية يعضدون بها ما يصوبون إليه، يختل غير العطف، ومعلوم أن الدليل إذا طرقة الاحتمال بطل به الاستدلال، فالآية الأولى تحتل أن تكون "إلا" فيها للاستثناء المتصل، والمعنى: لنلا يكون لأحد من اليهود المنكرين عليكم حجة إلا للمعاندين منهم، الذين قالوا: إن محمداً ترك قبلتنا واتجه إلى الكعبة ميلاً إلى دين قومه، ويحتمل أن يكون الاستثناء في الآية منقطعاً، وتكون "إلا" بمعنى لكن، وليس هناك أي دليل قطعي للكوفيين على ما ذهبوا إليه، ولا يعدو كونه احتمالاً، ويمكن حمله على غير ما ذهبوا إليه.

(إلا) الزائدة

يذكر النحاة في كتبهم أن (إلا) كما ترد حرف استثناء، واسماً بمعنى (غير)، فإنها ترد أحياناً زائدة، وينسب هذا الرأي إلى الأصمعي، وابن جني، في كثير من كتب اللغاة، (ابن هشام، د.ت، ص ١٠٢). والذي دفعهم إلى القول بزيادتها أنها وردت في مواطن لا يصلح أن تكون فيها حرف استثناء، أو اسماً بمعنى (غير)، ومُعْظَمُ كتب النحو التي تطرقت إلى هذا النوع من أنواع (إلا) نجد أنها تقف عند قول ذي الرمة

حَرَاجِيحٌ مَا تَنَفَّكُ إِلَّا مُنَاخَةً*** عَلَى الْخَسْفِ أَوْ نَزْمِي بِهَا بَلَدًا قَفْرًا^٢

ومعنى البيت: تطل هذه الإبل السمان باركة على الجوع والإهانة، حتى نستقلها ونجوب بها بلاداً خالية من أثر الحياة.

والذي دفع النحاة وحملهم على القول بزيادة "إلا" في البيت السابق، أن "ما انفك" التي هي من أخوات "كان" الناقصة لا يقترن خبرها بـ "إلا"؛ لذا قالوا بكونها زائدة؛ لأنه لم يعهد في العربية أن يقترن خبر "ما انفك" بحرف "إلا"، وهنا نجد كلاماً مرسلاً للنحاة في مؤلفاتهم، فمنهم من يخطئ ذا الرمة في البيت السابق على رواية نصب "مناخة"، أما إن كان بالرفع، فلا حجة فيه، وقد نقل عن

^٢ البيت من البحر الطويل، وهو موجود في: (ابن السراج، د.ت، ج ١/ص ١٧٠). وقوله: "حراجيح" جمع حرجوج، وهي الناقة الجسيمة السميئة، أو الشديدة، والخسف: يقال: بات فلان الخسف، أو على الخسف، أي: بات جائعاً، والخسف كذلك هو الإذلال، قفراً: القفر: هو المكان الذي لا نبات فيه، ويطلق على المرأة التي لا تلد، والعجوز الهرمة. الزبيدي، (الزبيدي، د.ت، ج ١٣/ص ٤٥٨).

أبي عمرو بن العلاء أَنَّهُ قَالَ: "أَخْطَأُ ذُو الرُّمَّةِ فِي قَوْلِهِ: حَرَّاجِيحٌ مَا تَنْفُكُ إِلَّا مُنَاخَةً... البيت. فِي إِدْخَالِهِ "إِلَّا" بَعْدَ قَوْلِهِ: مَا تَنْفُكُ، (البغدادي، ١٤١٨، ج ٣/ص ٢٥١)

وقد احتال بعض النحاة لذي الرمة، وحاولوا جاهدين أن يخرجوا بيته على وجه معتد به في العربية، فذو الرمة قامه كبيرة في الشعر، وله باع طويل في العربية، وليس من السهل أن ينسب النحاة إليه الخطأ، بل عليهم أن ينعموا النظر ويمعنوه جيداً في قريضه، وأن يتأنوا في اتخاذ أي حكم بحق شعره، وبخاصة إذا علمنا أن ذا الرمة من الشعراء المحتج بكلامهم، وليس من المولدين الذين رفض العلماء الاحتجاج بشعرهم، ولهذا نجد بعض العلماء يذهب إلى أن "تَنْفُكُ" في البيت تامة، بمعنى: ما تفارق، (الرضي، ١٩٩٩، ج ٤/ص ١٩٧). وذهب آخرون إلى أن الرواية الصحيحة لبيت ذي الرمة الأنف الذكر: (ألاً) بالتثنية، أي: شخصاً، وليست (إلاً)، والخطأ من الراوي، و ذو الرمة مُبَرِّأٌ مِنْ هَذِهِ السَّقَطَةِ وَالغَلْطَةِ الَّتِي نَسَبَتْ إِلَيْهَا.

وقد وقف سيويه في كتابه عند بيت ذي الرمة السابق، ولم يشر إلى ما يتعلق بمسألتنا، ولكنه ذكره في كتابه لتبيين أن ما بعد "أو" في البيت، وهو قوله: (نزومي) يجوز أن يكون عطفاً على الفعل "ماتنفاك" أو أن يكون ما بعد "أو" ابتداء، فيكون خبراً لمبتدأ محذوف. (سيويه، ١٩٨٨، ج ٣/ص ٤٨).

والذي أراه في البيت السابق أن كلمة "إلا" وردت في ضرورة الشعر، ولم ترد في سعة الكلام ونثره، وبناء على ذلك لا مُبَرِّزَ للقول بوجود نوع خاص من أنواع "إلا" وهو الزائدة، بل غاية ما في الأمر، أن الشاعر أضطُرَّ إلى ما يُقِيمُ بِهِ الْوِزْنَ، فأتى بكلمة "إلا" لتحقيق هذا المطلب، والذي يؤيد ما ذهب إليه، أن هذا الضرب من الاستخدام لا أثر له في النثر العربي، فإذا علمنا أن الشاعر له ما يريد من التصرفات اللغوية - بَعْضُ النَّظْرِ عَن كَوْنِهَا حَسَنَةً أَوْ قَبِيحَةً - أدركنا أن ما قام به ذو الرمة، لا يعدو كونه ضرورة شعرية.

(إلاً) الشَّرْطِيَّةُ

النوع الخامس من أنواع "إلا" هو "إلاً" المركبة من "إن" الشرطية، و"لا" النافية، وكتابتها تكون بِإِدْغَامِ نُونِ "إِنْ" بِلَامِ "لَا" فتصير "إلاً"، والأصل أن "إلاً" هذه ليست من أنواع "إلا"، ولكن حين أدغمت أداة الشرط "إن" بـ"لا" النافية، صارت في الشكل واللفظ مثل "إلا" الاستثنائية، لذا لا بد من التنبيه إلى هذه النوع، ومن ذلك قول الشاعر:

فَإِنْ يَكُنِ النِّكَاحُ أَحَلَّ شَيْءٍ *** فَإِنَّ نِكَاحَهَا مَطْرًا حَرَامٌ

فَطَلَّقَهَا فَلَسْتُ لَهَا بِكُفٍّ *** وَإِلَّا، يَغْلُ مَفْرَقَكَ الْحُسَامُ^٤

والتقدير: وإلا تطلقها، يغل مفرقك الحسام. (ابن عقيل، ١٤٠٠، ج ٤/ص ٤٢).

أي: وإن لا، ولكن القواعد الإملائية تقتضي أن تدغم لا النافية بـ"إن" الشرطية قبلها فتصير "إلاً". (كتاب الإملاء، ١٤٠٥، وص ١٥٠، وص ١٥١). ومن هذا الضرب قوله تعالى: ﴿إِلَّا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ﴾ [التوبة/٤٠]. فأصلها في الآية الأنفة الذكر "إن لا" وقد تلتبس "إلاً" المكونة من "إن" الشرطية و"لا" النافية بأداة الاستثناء "إلاً" وهذا الالتباس يقع على من بضاعتها في العربية مُزْجَاةً، وقد أشار إلى ذلك ابن هشام في المعنى، فقال: "وقد بلغني أن بعض من يدعي الفضل سئل في (إلا تفعّلوه) فقال: ما هذا الاستثناء أم منقطع؟" (ابن هشام، د.ت، ص ٣٣).

^٤ الشاعر هو الأحوص، والبيت من الوافر، وقوله: المفرق: وسط الرأس، والشاهد فيه: "والإيعل" حيث أدغمت "إن" بـ"لا" وحذف فعل الشرط لدلالة ما قبله عليه.

(إِلَّا) الاستِدْرَاكِيَّةُ

هذا هو القسم الأخير من أقسام "إِلَّا" وقد أطلقت على هذا القسم اسم "إِلَّا الاستِدْرَاكِيَّةُ"، وذلك لأنَّ "إِلَّا" وَرَدَتْ فِي الْعَرَبِيَّةِ بِمَعْنَى "لَكِنْ" وَمَعْلُومٌ أَنَّ (لَكِنْ) تَدُلُّ عَلَى الْاِسْتِدْرَاكِ فِي الْعَرَبِيَّةِ، ولهذا الضرب من أقسام "إِلَّا" نماذج كثيرة وردت في التراث العربي، وسأقف عند بعضها؛ لأبين كيفية دلالتها على الاستدراك.

فمن ذلك ما روي عن النَّبِيِّ ﷺ أَنَّهُ قَالَ: "كُلُّ أُمَّتِي مُعَاقٍ إِلَّا الْمُجَاهِرُونَ". (مجد الدين الجزري، د.ت، ج ١١/ص ٧٤٣). أي: لكن المجاهرون غير مُعَاقِينَ، وهذه الرواية جاءت برفع ما بعد "إِلَّا"، والقياس النَّحْوِيَّ يَقْتَضِي أَنْ يَكُونَ مَا بَعْدَ "إِلَّا" مَنْصُوبًا؛ لِأَنَّ الْاِسْتِثْنَاءَ فِي الْحَدِيثِ تَامٌّ مُوجِبٌ، وَلَكِنْ هَذِهِ الرَّوَايَةُ وَصَلَتْ إِلَيْنَا بِالرَّفْعِ، وَتَخْرِيجُهَا عَلَى أَنَّ "إِلَّا" اسْتِدْرَاكِيَّةٌ، أَيْ: أَنَّ "إِلَّا" بِمَعْنَى "لَكِنْ"، وَفِي بَعْضِ الرَّوَايَاتِ الَّتِي رَوَى بِهَا الْحَدِيثُ "إِلَّا الْمُجَاهِرِينَ" بِالنَّصْبِ، وَفِي هَذِهِ الرَّوَايَةِ، سَيَكُونُ الْحَدِيثُ الشَّرِيفُ مِنَ الْقِسْمِ الْأَوَّلِ، وَهُوَ "إِلَّا" الْاِسْتِثْنَائِيَّةُ.

قد ورد كذلك عن النَّبِيِّ ﷺ أَنَّهُ قَالَ: "فَلَمَّا انْصَرَفُوا، أَخْرَمُوا كَلْمَهُمْ، إِلَّا أَبُو قَتَادَةَ لَمْ يُحْرَمِ"، (محمد فؤاد عبد الباقي، د.ت، ج ٣٥٣). أي: لكن أبو قتادة لم يحرم، ففي هذه الرواية، تكون "إِلَّا" اسْتِدْرَاكِيَّةٌ، بِمَعْنَى أَنَّ مَا بَعْدَهَا عَلَى نِيَّةِ الْاِسْتِثْنَاءِ، وَليْسَ مَخْرَجًا مِمَّا قَبْلَهُ، أَوْ مُرْتَبَطًا بِهِ، فَأَبُو فِي هَذِهِ الرَّوَايَةِ مُبْتَدَأٌ، وَالْجُمْلَةُ بَعْدَهُ خَبْرٌ. وَقَدْ جَاءَ هَذَا الْحَدِيثُ بِالنَّصْبِ فِي رَوَايَاتٍ أُخْرَى. مِنْهَا رَوَايَةُ الْبِخَارِيِّ، وَرَوَايَةُ النَّصْبِ تَخْرُجُ "إِلَّا" مِنْ دَائِرَةِ الْاِسْتِدْرَاكِيَّةِ إِلَى دَائِرَةِ الْاِسْتِثْنَائِيَّةِ. (البخاري، د.ت، ج ٢/ص ٦٥٤).

وبالرجوع إلى القرآن الكريم، فقد وردت "إِلَّا" الاستدراكية في بعض القراءات القرآنية، فقد قرئ قوله تعالى: ﴿فَلَوْلَا كَانَتْ قَرْيَةٌ ءَامَنَتْ فَنَفَعَهَا إِيمَانُهَا إِلَّا قَوْمٌ يُنُوسُ لَمَا ءَامَنُوا كَشَفْنَا عَنْهُمْ غَذَابَ الْخُرْجِيِّ فِي آخِرِ الدُّنْيَا وَمَتَّعْنَاهُمْ إِلَى حِينٍ﴾ [يونس/٩٨]. برفع "قوم" أي: لكن قوم يونس آمنوا، فكشفنا عنهم العذاب، وهذه القراءة غير متواترة، وقد نسبت إلى الكسائي، والجزمي. (أبو حيان، ١٤٢٠، ج ٥/ص ١٩٢).

وقد تطرق السمين الحلبي إلى هذه الآية الكريمة، فقال: "وقرأت فرقة: "إِلَّا قَوْمٌ" بِالرَّفْعِ، وَقَالَ الزَّمَخْشَرِيُّ: وَقُرِئَ بِالرَّفْعِ عَلَى الْبَدَلِ، رُوِيَ ذَلِكَ عَنِ الْجَزْمِيِّ وَالْكَسَائِيِّ، وَقَالَ الْمَهْدِيُّ: وَالرَّفْعُ عَلَى الْبَدَلِ مِنْ (قَرْيَةٌ)، فَظَاهِرُ هَاتَيْنِ الْعِبَارَتَيْنِ أَنَّهَا قِرَاءَةٌ مَنْقُولَةٌ، وَظَاهِرُ قَوْلِ مَكِّي وَأَبِي الْبَقَاءِ أَنَّهَا لَيْسَتْ قِرَاءَةً، وَإِنَّمَا ذَلِكَ مِنَ الْجَائِزِ، وَجَعَلَا الرَّفْعَ عَلَى وَجْهِ آخَرَ غَيْرِ الْبَدَلِ وَهُوَ كَوْنُ "إِلَّا" بِمَعْنَى: (غَيْرِ) فِي وَقُوعِهَا صِفَةً. (السمين الحلبي، ج ٦/ص ٢٩٦).

وقد أشبع ابن مالك هذه المسألة شرحًا، وتوضيحًا في كتابه المشهور "شواهد التوضيح والتصحيح لمشكلات الجامع الصحيح" وذكر ثمة بعض القراءات القرآنية التي جاءت فيها "إِلَّا" اسْتِدْرَاكِيَّةٌ، وَبَعْضُ الْأَحَادِيثِ كَذَلِكَ، فَمِنَ الْآيَاتِ قَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ إِلَّا أَمْرَاتُكُمْ﴾ [هود/٨١]. فقد قرأها ابن كثير، وأبو عمرو برفع (أَمْرَاتُكُمْ) وبهذا تكون "إِلَّا" اسْتِدْرَاكِيَّةٌ، وَ(أَمْرَاتُكُمْ) مُبْتَدَأٌ، خَبْرُهُ الْجُمْلَةُ الَّتِي تَلِيهِ، يَقُولُ ابْنُ مَالِكٍ: "وَلَا يَصِحُّ أَنْ تَجْعَلَ أَمْرَاتُكَ بَدَلًا مِنْ "أَحَدٍ"؛ لِأَنَّهَا لَمْ تَسْرَ مَعَهُ، فَيَتَضَمَّنُهَا ضَمِيرُ الْمَخَاطِبِينَ، وَدَلَّ عَلَى أَنَّهَا لَمْ تَسْرَ مَعَهُ قِرَاءَةُ النَّصْبِ، فَإِنَّمَا أَخْرَجْتَهَا مِنْ أَهْلِ الَّذِينَ أَمَرَ أَنْ يَسْرِيَ بِهِمْ، وَإِذَا لَمْ تَكُنْ فِي الَّذِينَ سَرِيَ بِهِمْ، لَمْ يَصِحَّ أَنْ تَبْدَلَ مِنْ فَاعِلٍ "يَلْتَفِتُ"؛ لِأَنَّهُ بَعْضُ مَا دَلَّ عَلَيْهِ الضَّمِيرُ الْمَجْرُورُ بِ"مِنْ"، وَتَكْلَفُ بَعْضِ النَّحْوِيِّينَ الْإِجَابَةَ عَنْ هَذَا بِأَنَّ قَالَ: لَمْ يَسْرَ بِهَا، وَلَكِنَّمَا شَعُرْتُ بِالْعَذَابِ فَتَبِعْتَهُمْ، ثُمَّ التَفَتْتُ فَهَلَكْتُ، وَعَلَى تَقْدِيرِ صِحَّةِ هَذَا، فَلَا يُوْجِبُ ذَلِكَ دَخُولَهَا فِي الْمَخَاطِبِينَ بِقَوْلِهِ: ﴿وَلَا يَلْتَفِتُ مِنْكُمْ أَحَدٌ﴾. (ابن مالك، ١٤١٣، ص ٩٤، و٩٥).

وقد تكلف كثير من النحويين رد هذه الآيات، والأحاديث إلى دائرة الاستثناء، ومحاولين إلحاقها بوجه من الوجوه به، وقد كان ليئًا للمعاني وتطويعًا لها؛ لتكون وفق قواعد بنيت على استقراء ناقص، وكان الأحرى أن تُصَوَّبَ الْقَوَاعِدُ وَتُتَمَّمَّ، لَا أَنْ تُخْضَعُ

النصوص لها، ومازلت أقول إنَّ معظم الخلافات الدائرة في مجال اللغة تعود إلى كون التععيد مبنياً على استقراء ناقص، فالبصريون يقدسون القاعدة، وما خالفها يرمى بالشذوذ، أو الضرورة، والكوفيون يُقَعِّدون للقول الواحد، وإن كان مُعَلَّاً أو مجهولاً.

الخاتمة

خلص الباحث بعد هذه الوقفات مع أنواع إلا واستخداماتها، وأمثلتها، وآراء النحاة فيها، والوقوف عند رأي كل مذهب، خلص إلى ثلة من النتائج، والتي تعد ثمرة هذا التطواف بين تيك النصوص التي استخدمت فيها "الإ"، وهي:

١. عدم صحة ما نسبته ابن هشام في كتابه "مغني اللبيب" إلى المبرد من أنه يرى أنَّ لفظ الجلالة في قوله تعالى ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا ءِالِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا﴾ [الأنبياء/٢٢]. ليس صفة، وإنما هو بدل مما قبله، فما أثبتته ابن هشام مخالف لما هو مثبت في نصِّ "المقتضب"، فالمبرد ذكر الآية نفسها، وبين أنَّها صفة لما قبلها، (المقتضب، د.ت، ج ١/٤، ٤٠٩). وقد تتبعت ما بين يدي من كتب المبرد، وأنعمت النظر فيها، ولم أهتد إلى ما أثبتته له ابن هشام، ولعل ذلك رأي عدل عنه في أحد كتبه التي لم يكتب لها الوصول إلينا، أو أنَّ ابن هشام سها في هذه النسبة، ونسب إلى المبرد ما لم يقله.
٢. لا مُبَرَّرَ للقول بوجود نوع خاص من أنواع (إلا) وهو الزائدة، بل غاية ما في الأمر، أنَّ الشاعر أضطَّرَّ -كَمَا فِي بَيْتِ ذِي الرُّمَّةِ- إلى ما يُقِيمُ بِهِ الوُزْنَ، فأتى بكلمة (إلا) لتحقيق هذا المطلب، والذي يؤيد ما أذهب إليه، أنَّ هذا الضرب من الاستخدام لا أثر له في النثر العربي، فإذا علمنا أنَّ الشاعر له ما يريد من التصرفات اللغوية -بِعَضِّ النَّظْرِ عَن كَوْنِهَا حَسَنَةً أَوْ قَبِيحَةً- أدركنا أن ما قام به ذو الرِّمَّةِ، لا يعدو كونه ضرورةً شعرية، وبهذا يتبين لنا بوضوح أنَّ قول من قال بوجود نوع خاص لـ"إلا" وهو الزائد بعيد عن الصواب، لكونه وارداً في ضرورة الشعر، لاسعة النثر.
٣. ما ذهب إليه أبو علي الفارسي من كون "ولاسيماً" من أدوات الاستثناء بعيد، وذلك لأنَّ "ولاسيماً" لاتقع موقع أدوات الاستثناء ولا تُعْغِي عنها، زد على ذلك أنَّ الذي يلي "ولاسيماً" داخلٌ فيما قبله ومشهودٌ له بآته أحقّ بذلك من غيره.

تَبَيَّنَ الْمَصَادِرِ الْمَرَاجِعُ

- ابن مالك، شرح التسهيل، (القاهرة: هجر للطباعة والتوزيع والنشر والإعلان، ط ١، ١٩٩٠).
- أبو البركات الأنباري، الإنصاف، (مصر: المكتبة العصرية، ط ١، ١٤٢٤هـ).
- أبو العباس محمد بن يزيد المبرد، المقتضب، تح: محمد عبد الخالق عزيمة، (بيروت: عالم الكتب).
- أبو القاسم جار الله الزمخشري، الكشاف، (بيروت: دار الكتاب العربي، ط ٣، ١٤٠٧).
- أبو القاسم جار الله الزمخشري، المفصل، تح: علي بو ملحم، (بيروت: مكتبة الهلال، ط ١، ١٩٩٣م).
- أبو بشر، عمرو بن عثمان، سيبويه، الكتاب، تح: عبد السلام هارون، (القاهرة: مكتبة الخانجي، ط ٣، ١٤٠٨هـ، ١٨٨٨م).
- أبو بكر بن السراج، الأصول في النحو، تح: عبد الحسين الفتلي، (بيروت: مؤسسة الرسالة).
- أبو حيان محمد بن يوسف الأندلسي، البحر المحيط، تح: صدقي محمد جميل، (بيروت: دار الفكر، ١٤٢٠هـ).
- أبو عبد الله بن الفخار، شرح جمل الزجاجي، تح: د. حماد بن محمد الثمالي، (السعودية: جامعة أم القرى).
- أبو علي الفارسي، الإيضاح، تح: الدكتور كاظم بحر المرجان، (مصر: عالم الكتب).
- أبو علي الفارسي، الحجة في القراءات السبع، تح: بدر الدين قهوجي-بشير جويجاني، (دمشق: دار المأمون للتراث، ط ٢، ١٤١٣هـ).
- أحمد بن يوسف السمين الحلبي، الدر المصون، تح: أحمد الخراط، (دمشق: دار القلم).
- أحمد كمي، إعراب كلمة التوحيد حول كتاب إنباه الأنباه على تحقيق إعراب لا إله إلا الله لإبراهيم الكوراني، أنقرة: منشورات الإلهيات، ٢٠١٩).
- باكير محمد علي، وظيفة العناصر النحوية، (أنقرة: إلهيات، ط ١، ٢٠٢٠م).
- جمال الدين ابن هشام الأنصاري، أوضح المسالك إلى ألفية ابن مالك، تح: يوسف البقاعي، (دمشق: دار الفكر).
- جمال الدين ابن هشام، مغني اللبيب، تح: مازن المبارك، محمد علي حمد الله، (دمشق: دار الفكر، ط ٦).
- جمال الدين بن مالك، شواهد التوضيح والتصحيح لمشكلات الجامع الصحيح، تح: د. طه محسن، (مصر: مكتبة ابن تيمية، ط ٣، ١٤١٣هـ).
- الخليل بن أحمد الفراهيدي، الجمل في النحو، تح: فخر الدين قباوة، (ط ٥، ١٤١٦هـ، ١٩٩٥م).
- خليل بن حسين الإسعدي، الكافية الكبرى في النحو، تح: إسلام جانكير، تحرير: خالد خالد، (إسطنبول: سونجاغ أكاديمي، ط ١، ٢٠٢٠م).
- شمس الدين بن قايماز الدهلي، سير أعلام النبلاء، تح: مجموعة من المحققين، (لبنان: مؤسسة الرسالة، ط ٣، ١٤٠٨هـ).
- شهاب الدين القرافي، الاستغناء في الاستثناء، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٨٦م.
- عبد الرحمن بن إسحاق الزجاجي، اللامات، تح: مازن المبارك، (دمشق: دار الفكر، ط ٢، ١٤٠٥هـ، ١٩٨٥م).
- عبد الرحمن بن إسحاق الزجاجي، حروف المعاني، تح: علي توفيق الحمد، (بيروت: مؤسسة الرسالة، ط ١، ١٩٨٤م).
- عبد القادر البغدادي، خزنة الأدب، تح: عبد السلام هارون، (مصر: مكتبة الخانجي، ط ٤، ١٤١٨هـ).
- عبد الله بن عبد الرحمن بن عقيل، شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك، تح: محيي الدين عبد الحميد، (القاهرة: دار التراث، ١٤٠٠هـ).
- مجد الدين أبو السعادات المبارك بن محمد الجزري، جامع الأصول في أحاديث الرسول، تح: عبد القادر الأرناؤوط، (مصر: مكتبة الحلواني).
- محمد بن إسماعيل البخاري، صحيح البخاري، تح: مصطفى البغا، (بيروت: دار ابن كثير).
- محمد بن الحسن الرضي الإسترابادي، شرح الرضي على الكافية، تصحيح وتعليق: يوسف حسن عمر، (ليبيا: جامعة قاريونس، ط ٢، ١٩٩٦م).
- محمد بن سلام الجمعي، طبقات فحول الشعراء، تح: محمود محمد شاكر، (جدة: دار المدني).

محمد بن محمد الزبيدي، تاج العروس، تح: مجموعة من المحققين، (القاهرة: دار الهداية).
محمد فؤاد عبد الباقي، اللؤلؤ والمرجان فيما اتفق عليه الشيخان، (مصر: دار إحياء الكتب العربية).

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 18.03.2021 Kabul/Accepted: 10.05.2021

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 711-726

الحكم النقدي بين معايير النصِّ وفاعليَّة المتلقِّي

Hana ALMAVAS¹

ملخص

يمثل القرن الخامس الهجري مرحلة النضج والازدهار في اللغة عامّة، والنقد خاصة، فقد شهدت هذه الفترة محاولات جادة لصياغة قوانين كلية للنقد والبلاغة ومعايير موضوعية دقيقة لها تتصل بالبنية الداخلية للنص الشعري أو بنيته الخارجية. والنقد في حقيقته: "تعبير عن موقف كلي متكامل في النظرة إلى الفنّ عامة أو إلى الشعر خاصة يبدأ بالتذوق، أي القدرة على التمييز، ويعبّرُ منها إلى التفسير والتعليل والتحليل..." (إحسان عباس، بلا تاريخ، ١٤). ولم يكن النقد في بداياته -القرن الهجري الثاني والثالث والرابع- إلاّ نظرات جزئية غير مكتملة ولا ناضجة، تتخذ من الذوق حكماً معيارياً قلماً يكون مُعللاً، فكان النقد يعتمدُ أحياناً صيغة التفضيل من مثل: أشعرُ بيت، وأغزلُ بيت، وأهجي بيت، أو فلان أشعر الشعراء إذا قال كذا وفعل كذا، وتلك القصيدة هي البتارة، أو هي سمط الدهر... إلخ. أما الحكم النقدي في القرن الخامس الهجري فنجد فيه بدايات التعليل والتفسير وإن كانت بدايات خجولة غير مفعّدة، وسيشير البحث إلى بعضٍ منها.

ويسعى هذا البحث إلى الحديث عن نماذج من الأحكام النقدية التي تحدث عنها نقاد القرن الخامس المذكورين، وتبيان فاعلية المتلقي في الإقرار لتلك الأحكام، وسيكون الشاهد الشعري والتعليق عليه من قبل النقاد وفاعلية المتلقي إزاءه محطّ الدراسة.

الكلمات المفتاحية: الحكم النقديّ - المعايير - النصّ - المتلقّي - الشعر.

Metin Standardı ve Dinleyici Aktifliği Bağlamında Eleştirel Yargılar

Öz

Hicri V. Asır; genelde dilin, özelde eleştirinin gelişme ve olgunlaşma evresi olarak öne çıkar. Bu zaman dilimi; şiirin iç yapısı ve dış yapısı bağlamında, eleştiri, belagat ve detaylı nesnel standartların şekillendirilmesine yönelik önemli teşebbüslere şahit olmuştur.

Eleştiri, aslında; "Ayırt etme gücü olan algılama ile başlar. Yorumlama, gerekçelendirme ve analize geçmek üzere; genelde sanata, özelde şiire bakış bağlamında kapsayıcı ve tamamlayıcı bir görüşü dile getirmektedir" (İhsan Abbas.14).

Eleştiri, ortaya çıktığı ilk zamanlarda (Hicrî II. ve IV. Asırlar arası), nadiren gerekçelendirilmiş, ölçülü bir yargı olarak tamamlanmamış ve olgunlaşmamış dar kapsamlı görüşlerden başka bir şey değildi. Eleştiri, bazı durumlarda tafdil siğasına dayanırdı. Buna örnek olarak; "أشعر، أهجي بيت، أغزل بيت، أشعر بيت" (الشعراء، şu kaside 'البتارة' dır (keskin), "سمط الدهر" ifadeleri verilebilir.

Hicrî V. Asırdaki eleştirel yargılar, kompleks olmayan, basit başlangıçlar olsa bile gerekçelendirme ve yorumlama açısından başlangıç olarak görülmektedir. Bu araştırma, bunlardan bazılarını işaret edecektir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı, e-posta: hanaaharami@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6309-7944.

Ayrıca bu araştırma, zikredilen V. Asır eleştirmenlerinin dile getirdikleri eleştirel yargılardan bazı örnekleri ele almaya çalışmıştır. Ayrıca söz konusu yargıların kabul edilmesinde, alıcının aktifliği de açıklanmıştır. Araştırma, eleştirmenlerin şiirden delil getirmesi ve yorumlaması ile buna karşı alıcının aktifliği üzerinde yoğunlaşacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eleştirel Yargı, Standartlar, Metin, Alıcı, Şiir.

Critical Judgement in the Context of Text Standard and Receiver Activeness

Abstract

Hijri V. Century generally stands out as the stage of development and maturation of language, and in particular as the maturation and development phase of criticism. This period has witnessed significant attempts to shape criticism, rhetoric, and detailed objective standards in the context of the internal and external structure of poetry.

Criticism, actually; "begins with perception, which has the power to distinguish. To express a complementary view of art, in general, to move to interpretation, justification, and analysis, and in particular to express an inclusive and complementary view of poetry." (İhsan Abbas,14)

Criticism, in the first times it emerged (between the 2nd and 4th centuries of Hijri), Rarely gives justification and it was nothing more than immature narrow opinions that were not completed as a measured judgment. Criticism, in the first times it emerged (between the 2nd and 4th centuries of Hijri), was rarely justified, but it was nothing more than immature narrow opinions that were not completed as a measured judgment. Criticism in some cases is based on superlatives (Sigha of Tafdhil); examples includes: "أشعر بيت, أغزل بيت, أهجى بيت, أشعر الشعراء, تلك القصيدة هي البتارة" etcetera.

Critical judgments in the 5th century Hijri, even if there are uncomplicated, simple beginnings it is seen as a beginning in terms of justification and interpretation. This research will point to some of them. Moreover, this research is trying to address some examples of critical judgments expressed by V. Century critics. Besides, in the acceptance of the judgments described, the activeness of the receivers was also stated. The research will focus on the fact that critics bring evidence from poetry, interpret it, and the activeness of the receivers who accepted it.

Keywords: Critical Judgement, Standards, Text, Receiver, Poetry.

تعريف المعايير النقدية

لمعايير النقدية هي ما تتميز به الأحكام النقدية التي تُطلق على الشعر أو النثر، من معيار للألفاظ المفردة، أو المعاني في التركيب.

وهذه المعايير يقف منها المتلقي موقف القابل لها أو الراض لها، وقد يكون إزاءها حكماً نقدياً ذوقياً

انطباعياً، وربما لا يكون منها موقفاً، وإنما يكتفي بالثناء على البيت الشعري أو القطعة أو القصيدة.

أنواع المعايير:

تختلف المعايير التي يُنظر من خلالها للتجربة الإبداعية باختلاف الناقد، وسنعرض أهم المعايير النقدية التي قال

بها ابن رشيق، وابن سنان الخفاجي، وعبد القاهر الجرجاني لنرى فاعلية المتلقي أمام تلك المعايير من حيث التلقي.

أولاً: المعايير النقدية عند ابن رشيق (ت ٤٥٦هـ) في كتاب العمدة:

خصص ابن رشيّق في كتابه (العمدة) باباً سماه باب التصرف ونقد الشعر، فقال في أوله: "يجب للشاعر أن يكون متصرفاً في أنواع الشعر: من جد وهزل، وحلو وجزل، وأن لا يكون في النسيب أبرع منه في الرثاء، ولا في المديح أنفذ منه في الهجاء، ولا في الافتخار أبلغ منه في الاعتذار، ولا في واحد مما ذكرت أبعد منه صوتاً في سائرهما؛ فإنه متى كان كذلك حكم له بالتقدم، وحاز قصب السبق، كما حازها بشار بن برد، وأبو نواس بعده" (ابن رشيّق القيرواني، ١٩٨١م، ١٠٤/٢).

والمفهوم من هذا القول أنّ ابن رشيّق لا يتعصب للقدماء، بل يؤمن بسبق المُحدثين؛ لأنه أعطى بشار بن برد وأبا نواس قصب السبق وهما من المُحدثين، وهذا يعني أنّ المعايير النصّية عند ابن رشيّق ليست تلك المعايير الذوقية القديمة، وإنما يتخذ ابن رشيّق معايير خاصة يجب على الباحث أن يستظهرها من كتابه، ومنها: التنوّع في صنوف الشعر، فابن رشيّق يسرد رأي صاحب بن عبّاد في شعر مسلم وأبي نواس فيرى أنّ أبا نواس هو المتفوّق على مسلم لأنه يتصرّف في كل طريق، ويبرع في كل مذهب من جد وهزل، أما مسلم فيلتزم طريقاً واحداً (ابن رشيّق القيرواني، ١٩٨١م، ١٠٤/٢).

ثم ساق ابن رشيّق حديثاً عن المفاضلة بين جرير والفرزدق مفاده تقديم شعر الفرزدق على شعر جرير فعلق عليه قائلاً "وبهذا أقول أنا، وإياه أعتقد فيهما" (ابن رشيّق القيرواني، ١٩٨١م، ١٠٥/٢)، مما يوحي لنا أنّ ابن رشيّق يرى أنّ التصرف بالشعر، وهو إبداع المعاني لا تقليدها، من أوائل الأحكام النقدية على النصّ الشعري، ولذلك نجد ابن رشيّق يخصص باباً للسرقات وما شاكلها في كتابه، ويفرق بين أنواع متعددة من السرقة.

ومن الأحكام النقدية أيضاً الحال بين حالين في النظر إلى اللفظ، فقد قال: "وليس التوليد والرقعة أن يكون الكلام رقيقاً سفسافاً، ولا بارداً غثاً، كما ليست الجزالة والفصاحة أن يكون حوشياً خشناً ولا أعرابياً جافياً، ولكن حال بين حالين.. ولم يتقدم امرؤ القيس والنابغة والأعشى إلا بحلاوة الكلام وطلاوته، مع البعد من السخف والركاكة، على أنهم لو أغربوا لكان ذلك محمولاً عنهم؛ إذ هو طبع من طباعهم، فالمولد المحدث على هذا إذا صح كان لصاحبه الفضل البين بحسن الإتيان، ومعرفة الصواب، مع أنه أرق حوكاً، وأحسن ديباجة" (ابن رشيّق القيرواني، ١٩٨١م، ٩٣/١).

وإذا ما عدنا إلى باب حدّ الشعر وبنيته في كتابه العمدة رأينا كيف أنه يحشد آراء العلماء الذين يوافق أقوالهم في بنية الشعر، من مثل قوله: "قال دعبل في كتابه: من أراد المديح فبالرغبة، ومن أراد الهجاء فبالبغضاء، ومن أراد التشبيب فبالشوق والعشق، ومن أراد المعاتبة فبالاستبطاء؛ فقسم الشعر كما ترى هذه الأقسام الأربعة، وكان الرثاء عنده من باب المدح على ما قدمت، إلا أنه جعل العتاب بدلاً منه. وقال غير واحد من العلماء: الشعر ما اشتمل على المثل السائر، والاستعارة الرائعة، والتشبيه الواقع، وما سوى ذلك فإنما لقائله فضل الوزن" (ابن رشيّق القيرواني، ١٩٨١م، ١٢٢/١).

هذه لمحة عن أهمّ المعايير النقدية التي يتبناها ابن رشيّق القيرواني، أمّا فاعلية المتلقّي لديه فتحدث عنها في باب آداب الشاعر في سياق حديثه عن الأمور التي يجب أن يتحلّى بها الشاعر حيث قال: "من حكم الشاعر أن يكون حلو الشمائل، حسن الأخلاق، طلق الوجه، بعيد الغور، مأمون الجانب، سهل الناحية، وطيب الأكناف، فإن ذلك مما يحببه إلى الناس، ويزينه في عيونهم، ويقربه من قلوبهم، وليكن مع ذلك شريف النفس، لطيف الحس، عزوف الهمة، نظيف البرة، أنفأ؛ لتهايه العامة، ويدخل في جملة الخاصة، فلا تمجّه أبصارهم" (ابن رشيّق القيرواني، ١٩٨١م، ١٩٦/١).

نلاحظ من قول ابن رشيقي السابق أنّ المتلقين عنده صنفان: عامة، وخاصّة. والشاعر يجب أن يسلك المسالك التي اختطها له ابن رشيقي ليضمن فاعلية المتلقي الخاص والعام، وهذه الفاعلية تكون بالحب، والقرب، والهيبة.

والغريب اشتراط ابن رشيقي للشاعر أن يكون نظيف البزة، أي الملابس والهيئة، وهذا يشي أنه يريد من الشاعر أن يهتم ببصر المتلقي، وهذا أمر مهم نبّه عليه ابن رشيقي لأنه يؤثر في فاعلية المتلقي، وكأنّ المتلقي لا يستطيع التفاعل مع شاعر لا يهتم بمظهره الخارجي؛ لأنه سينشغل بشيابه إن كانت غير نظيفة، وهيئته إن كانت غير مرتّبة.

ثانياً: المعايير النقدية عند ابن سنان (ت ٤٦٦ هـ) في كتاب سرّ الفصاحة:

لعلّ القضية التي شغلت حيزاً كبيراً من كتاب ابن سنان هي الكلام في الألفاظ المؤلّفة، والكلام في المعاني المفردة، أي هي قضية اللفظ والمعنى، حيث وضع لكلّ منهما شروطاً خاصة لتتشكل منهما الفصاحة.

ومن هذه المعايير حديثه عن الاستعارة، فالاستعارة لديه قريبة مختارة أو بعيدة مطروحة، وقرب الاستعارة يتأتى من التلاؤم الشديد بين المستعار والمستعار له، كقول طفيل الغنوي:

وجعلت كوري فوق ناجيةٍ   يقاتت شخّم سنامها الرجلُ
(طفيل الغنوي ١٩٩٧، ١٣٧)

حيث قال عن هذا البيت: "وهذا البيت حسنة استعارته للقرب والمناسبة والشبه الواضح" (ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ٢١).

ويرى ابن سنان أن تناسب الألفاظ يكون عن طريق المعنى، حيث يقول في ذلك: "فأما تناسب الألفاظ من طريق المعنى فإنها تتناسب على وجهين أحدهما أن يكون معنى اللفظتين متقارباً والثاني أن يكون أحد المعنيين مضاداً للآخر أو قريباً من المضاد فأما إذا خرجت الألفاظ عن هذين القسمين فليست بمناسبة وقد سمى أصحاب صناعة الشعر المتضاد من معاني الألفاظ المطابق وسماه أبو الفرج قدامة بن جعفر الكاتب المتكافئ" (ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ١٩٥).

ومثال ذلك "ما أنكره نصيب على الكميّ في قوله:

أم هل ظعائن بالعلياء رافعةٍ   وإن تكاملَ فيها الدلُّ والشنْبُ
(ديوان الكميّ، ٢٠٠٠، ٣٦)

فإنه قال له: أين الدل من الشنب إنما يكون الدل مع الغنج ونحوه والشنب مع اللعس أو ما يجري مجراه من أوصاف الثغر والغم. فكان الدل والشنب في قول الكميّ عيباً لأنهما لفظتان لا يتناسبان بتقارب معنيهما ولا بتضادهما" (ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ٢٠١).

فابن سنان هنا يُلّمح إلى ما يُعرف بالمصاحبة اللغوية، ففي العادة أن يتصف الشنب باللعس لا بالدل، فالدل يُصاحب الغنج، واللعس يُصاحب الشنب، ولذلك عيب على الكميّ عدم المطابقة.

ويقسم ابن سنان الطباق على طباق غير محض وطباق محض، ويستشهد على الطباق غير المحض بقول أبي الطيب المتنبي:

أزورهم وسواد الليل يشفع لي   وأنتني وبياض الصبح يغري بي
(ديوان المتنبي، ٢٠١٢، ١٣٦)

وقد علل ابن سنان سبب تسمية هذا الطباق بأنه غير محض؛ لأنّ أصل الصناعة أن تُطابق بين الليل والنهار وليس بين الليل والصبح، فالطاق لذي أصحاب صناعة الشعر يكون بين الألفاظ، أي بين كلمة النهار وكلمة الليل، فالطاق ههنا ليس محضاً.

أما الطباق المحض فهو يكون بين الشيء وضده واستشهد ابن سنان عليه ببيت دعبل الخزاعي:

لا تعجبي يا سلم من رجلٍ   ضحك المشيبُ براسه فبكي
(ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ٢٠٢)

فقال: "ولو قال -تبسم وبكى- لم يكن عندهم من المطابق المحض" (ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ٢٠٢).

ومن المعايير النصية لدى ابن سنان المناسبة بين مبنى اللفظة ومعناها من حيث الصيغة، كالسجع في النثر، والترصيع في الشعر، حيث يقول:

"ومن المناسبة بين الألفاظ في الصيغ: السجع والازدواج ويحد السجع بأنه تماثل الحروف في مقاطع الفصول... وأما الفواصل التي في القرآن فإنهم سموها فواصل ولم يسموها أسجاعاً... ومن التناصب أيضاً: الترصيع وهو أن يعتمد تصيير مقاطع الأجزاء في البيت المنظوم أو الفصل من الكلام المنثور مسجوعة وكأن ذلك شبه بترصيع الجوهر في الحلي وهذا مما قلنا أنه لا يحسن إذا تكرر وتوالى لأنه يدل على التكلف وشدة التصنع وإنما يحسن إذا وقع قليلاً غير نافر. ومن أمثلة ذلك في النثر قول أبي علي البصير في بعض كلامه: حتى عاد تعريضك تصريحاً وتمريضك تصحيحاً (ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ١٩٠). وقالت الخنساء:

حامي الحقيقة محمود الخليفة مه   دي الطريقة نفاع وضرار
جواب قاصية جزّار ناصية   عقاد ألوية للخيل جزّار
(ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ١٩٠)

ونجد في حديث ابن سنان عن المساواة أنه أدرجها ضمن الفصاحة، وهي لديه تكون بين اللفظ والمعنى ويجعل منها قول زهير بن أبي سلمى:

إذا أنت لم تُقصر عن الجهل والخبنا   أصبت حليماً أو أصابك جاهل
(زهير بن أبي سلمى، ٢٠٠٨، ٢١٩)

يقول ابن سنان: "ففي هذا البيت مساواة المعنى للفظ" (ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ٢١٨).

ويرى ابن سنان أن التقديم والتأخير لا يكون حسناً إلا إذا تناسبت فيه الألفاظ في الترتيب، يقول في ذلك: "ليكون ما يرجع إلى المقدم مقدماً وإلى المؤخر مؤخراً ومثال ذلك قول الشريف الرضي:

قلبي وطرفي منك هذا في حمى   قيظ وهذا في رياض ربيع
(الشريف الرضي، بلا تاريخ، ١/ ٤٩٦)

يقول: "فإنه لما قدم قلبي وجب أن يقدم وصفه بأنه في حمى قيظ فلو قال: طرفي قلبي منك لم يحسن في الترتيب أن يؤخر قوله في رياض ربيع والطرف مقدم" (ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ١٩٢).
ونجد أن لابن سنان رأياً في التشبيه، حيث تحدث عن الغرابة والندارة للتشبيه الظريف (ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ٢٥٥)، كقول ابن هرمة:

وَأَنِّي وَتَرْكِي نَدَى الْأَكْرَمِينَ   وَقَدَحِي بِكَفِّي زَنْدًا شَحَاحًا
كَتَارِكَةٍ بَيُّضُهَا بِالْعَرَاءِ   وَمَلْبَسَةٍ بَيُّضُ أُخْرَى جَنَاحًا
(إبراهيم بن هرمة، ١٩٦٩، ٨١).

وعلى الرغم من أن ابن سنان تكلم على غرابة التشبيه، إلا أنه رأى أن التشبيه الحسن يجب أن يكون واقعياً غير مستنكر، "ليوافق ذلك المقصود بالتشبيه والتمثيل من الإيضاح والبيان" (ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ٢٥٣).

ولم يجد ابن سنان حرجاً من المبالغة في التشبيه كقول النابغة الذبياني:

فَأِنَّكَ كَاللَّيْلِ الَّذِي هُوَ مُدْرِكِي   وَإِنْ خِلْتُ أَنَّ الْمُتَأْتَى عِنكَ وَاسِعٌ
(النابغة الذبياني، ١٩٦٨، ٥٢).

فيعلق على هذا البيت قائلاً: "في هذا التشبيه يجمع المقصودين من الظهور والمبالغة أما الظهور فلأن علم الناس بأن الليل لا بد من إدراكه له أظهر من علمهم بأن النعمان لا بد من إدراكه له، وأما المبالغة فإن تشبيهه بالليل الذي لا يصدُّ دونه حائل أعظم وأفخم وأبلغ في المدح" (ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ٢٤٧).

ومع ذلك نلاحظ أن البيت الشعري الذي استشهد به ابن سنان فيه قدر كبير من الواقعية، فلا بد لليل أن يأتي على كل شيء، فهو تشبيه واقعي.

أما عن رأي ابن سنان في الكناية فقال: "يجب أن يكنى عنه في الموضع الذي لا يحسن فيه التصريح وذلك أصل من أصول الفصاحة وشرط من شروط البلاغة، وإنما قلنا في الموضع الذي لا يحسن فيه التصريح لان مواضع الهزل والمجون وإيراد النواذر يليق بها ذلك، ولا تكون الكناية فيها مرضية، فإن لكل مقام مقال، ولكل غرض فن وأسلوب، ومما يستحسن من الكنايات قول امرئ القيس:

وَصِرْنَا إِلَى الْحُسْنَى وَدَقْ كَلَامَنَا   وَرُضْتُ فَنَلْتُ صَعْبَةً أَيَّ إِذْلال
(امرؤ القيس، ١٩٩٠، ٣٢).

لأنه كنى عن المباشرة بأحسن ما يكون من العبارة" (ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ١٦٣).

ويذهب ابن سنان إلى أن زيادة المعنى في اللفظ شيء حسن، وذلك في "أن يعبر عنه بألفاظ طويلة ليكون ذلك داعياً إلى فهم العامي والبلد له وتكون الإطالة في هذا الموضوع خاصة أصح وأحمد، لأننا نذهب إلى أن المحمود من الكلام ما دل لفظه على معناه دلالة ظاهرة ولم يكن خافياً مستغلقاً" (ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ٢٠٦).

ونفهم من قول ابن سنان هذا تأييده للوضوح سواء في الاستعارة أو الكناية أو الإطناب، وذلك أنه يريد أن يتفاعل المتلقي العامي والبليد فيفهم ما يُلقى على سمعه، فالوضوح إذن أحد المعايير النصية المهمة عند ابن سنان، ولذلك عدَّ الاستعارة بعيدة مطرحة إذا لم يكن هناك قوة في وجه الشبه بين المستعار والمستعار له، كما في قول أبي تمام:

فَضْرِبَتِ الشِّتَاءُ فِي أَحْذَعِيهِ   ضَرْبَةً غَادَرَتْهُ عَوْدًا رَكُوبًا
(أبو تمام ، ١٩٨٧ ، ١/١٦٦)

يقول: "إن ضرب الشتاء من أقبح الاستعارات وأبعدها مما استعيرت له، ولا يعرف أبو تمام الوجه الذي لأجله جعل للشتاء والدهر أخداع إلا سوء التوفيق في بعض المواضع" (ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ١٢٦).

فهذا القول يوضح استتكار ابن سنان للإغراب في الاستعارة والتمسك بالوجه القريب المختار، وهو الوضوح والبعد عن الغموض.

أما الفصل الأخير من كتابه وهو (فيما يحتاج مؤلف الكتاب إلى معرفته) فهو يجمع المعايير النقدية التي يجب على الناثر أن يلتزم بها، ورأينا أن نُجملها في عدد من النقاط (ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ٢٨٨-٢٩٠). لنؤكد أنّ المذهب الديني لديه يؤثر في حكمه النقدي، وهي:

١- معرفة اللغة وعلومها، من تصريف ونحو وعروض.

٢- معرفة أخبار العرب.

٣- الإطلاع على كتاب الله تعالى، وأحاديث رسوله الكريم.

٤- معرفة حقيقة كل علم والإطلاع على كل صناعة.

٥- ترك التكلفة، والاسترسال مع الطبع.

٦- التتقيف، واجتماع اللب عند النظم والتأليف.

ننتقل الآن إلى الحديث عن فاعلية المتلقي عند ابن سنان في كتاب (سر الفصاحة)، ونميز أنّ المتلقي عند ابن سنان نوعان: العامة، أو الطبقة السفلى من الناس، والخاصة، ومنهم الشعراء والنقاد في آن معاً.

ويمكننا أن نستجلي المواطن التي تحدّث فيها ابن سنان عن المتلقي، وقد وجدنا أنه يصف المتلقي بكلمة (الناس) أو (السامع)، وهي تدل على النوعين السابقين.

ففي حديث ابن سنان عن عيوب شعر بعض الشعراء يقول: "وعيب عليه [أي الأخطل] أيضاً قوله:

وَقَدْ جَعَلَ اللهُ الْخَلْفَةَ فِيكُمْ   لِأَزْهَرَ لَا عَارِي الْخَوَانَ وَلَا جَدْبٍ
(الأخطل التغلبي، ١٩٩٦، ٤٣).

وقيل: ليس يليق هذا بمدح الخلفاء إنما يصلح للطبقة السفلى من الناس."

هذا القول يشير أنّ هناك أشعاراً للعامة وأشعاراً للخاصة، فما يوصف به الخلفاء لا يمكن أن توصف به العامة، فلكل مقام مقال، فثمة تمايز طبقي في الأدب أيضاً.

وفي حديث ابن سنان عن التشبيه يقول: "فإن قيل: قد مضى في كلامكم أن المشبه به يجب أن يكون معروفاً واضحاً أبين من الشيء الذي يشبهه فما تقولون في قوله تعالى في شجرة الزقوم: (إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ طَلْعُهَا كَأَنَّهُ رُؤُوسُ الشَّيَاطِينِ) [الصفافات: ٦٤] ورؤوس الشياطين غير مشاهدة. قيل: إن الزقوم غير مشاهد ورؤوس الشياطين غير مشاهدة إلا أنه قد استقر في نفوس الناس من قبح الشياطين بما صار بمنزلة المشاهد كما استقر في نفوسهم من حسن الحور العين ما صار بمنزلة المشاهد حتى إنهم إذا شبهوا وجهاً بوجه الحور كان تشبيهاً صحيحاً وإن كانت الحور لم تشاهد ولم يستقر في نفوسهم قبح طلع الزقوم كما استقر في نفوسهم قبح رؤوس الشياطين فكأن المشبه به أوضح وفي رؤوس الشياطين أيضاً من المبالغة في القبح ما ليس في طلع الزقوم. وقد قيل في بعض التفسير: إن الشياطين هنا الحيات. وعلى هذا القول يسقط السؤال لأن الحيات مشاهدة" (ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ٢٥٤-٢٥٥).

هذا الشاهد يوضح لنا معياراً نصياً وفاعلية التلقي إزاءه، فالمعيار النقدي هو صدق التشبيه، فتشبيهه طلع شجرة الزقوم بأنه كرؤوس الشياطين هو تشبيه لا نجده في الواقع، فرؤوس الشياطين غير معروفة الهيئة، وبالتالي كيف سيتفاعل المتلقي مع تشبيهه ينقصه المشبه به؟ ولذلك ذهب المفسرون إلى أنّ رؤوس الشياطين هي رؤوس الحيات، فأصبحت الصورة من باب التقيح، وقورنت بصورة الحور العين ولكن من حيث التحسين، فكانت أقرب لتفاعل المتلقي، لأنه يأيس بالصورة الواقعية المُشاهدة.

ومن فاعلية المتلقي عند ابن سنان أن أورد أن الناس يصفون بيتاً من الشعر بأنه مُستحسن، إذ نجده يعلق على بيت امرئ القيس في قوله:

وقد أغتدي والطير في وكناتها

بمنجرد قيد الأوابد هيكل

(امرؤ القيس، بلا تاريخ، ١٩٩٠، ١٩).

"لأنه أراد أن يصف الفرس بالسرعة فلم يقل إنه سريع وقال: قيد الأوابد وهي الوحوش أي أنه إذا طلبها على هذا الفرس لحقها لسرعته فكأنه قيدها له وفي هذا من المبالغة ما ليس في وصف الفرس بأنه سريع لأن الفرس قد يكون سريعاً ولا يلحق الوحش حتى تصير بمنزلة المقيدة له. وقد استحسن الناس هذا اللفظ من امرئ القيس حتى قالوا: هو أول من قيد الأوابد" (ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ٢٣١).

فللمتلقي دور كبير في قبول بيت شعري أو رفضه، وهذا الاستحسان من المتلقي يُخَلد الشعر أولاً، ويرفع مكانة الشاعر ثانياً.

ولأن المتلقي قد يكون على قدر ضئيل من الفصاحة ناسبه أن يكون الكلام فيه إطناب، فجاء التركيب البلاغي على ثلاثة أنواع: الإيجاز وهو للبلغاء، والمساواة وهو لأوساط الناس، والإطناب وهو للعامة، فقال ابن سنان في ذلك: "وقد قسموا دلالة الألفاظ على المعاني ثلاثة أقسام أحدها المساواة وهو أن يكون المعنى مساوياً للفظ. والثاني التذييل وهو أن يكون اللفظ زائداً على المعنى وفاضلاً عنه والثالث الإشارة وهو أن يكون المعنى زائداً على اللفظ. أي أنه لفظ موجز يدل على معنى

طويل على وجه الإشارة واللمحة. وقالوا: إن التذليل يصلح للمواقف الجامعة وبحيث يكون الكلام مخاطباً به عامة الناس ومن لا يسبق ذهنه إلى تصور المعاني، والإشارة تصلح لمخاطبة الخلفاء والملوك ومن يقتضى حسن الأدب عنده التخفيف في خطابه وتجنب الإطالة فيما يتكلف سماعه، والمساواة التي هي الوسط بين الطرفين من الإشارة والتذليل تصلح للوسط بين الطرفين اللذين هما الملوك وعوام الناس" (ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ٢٠٧).

وهذا القول يدعوننا أن نجد قسمة ثلاثية للمتلقين عند ابن سنان، هم الملوك، وعوام الناس، والوسط بينهما. فأما الوسط بين الطرفين فهم الذين يسميهم أهل البلاغة أوساط الناس، ويُناسبهم من القول ما كانت ألفاظه متساوية مع معانيه دون زيادة أو نقصان، فإن كانت هناك زيادة كان الخطاب لعوام الناس، وإن كان هناك نقصان كان الخطاب للملوك، أما الإشارة فهي نوع من أنواع الإيجاز وهي أيضاً للخلفاء والملوك.

ويؤكد ما لمحناه من أنّ المتلقين على درجات متفاوتة قول ابن سنان في مكان آخر من كتابه: "ومن شروط الفصاحة والبلاغة: الإيجاز والاختصار وحذف فضول الكلام حتى يعبر عن المعاني الكثيرة بالألفاظ القليلة. وهذا الباب من أشهر دلائل الفصاحة وبلاغة الكلام عند أكثر الناس حتى إنهم إنما يستحسنون من كتاب الله تعالى ما كان بهذه الصفة، ومن الناس من يقول: إن من الكلام ما يحسن فيه الاختصار والإيجاز كأكثر المكاتبات والمخاطبات والأشعار، ومنه ما يحسن فيه الإسهاب والإطالة كالخطب والكتب التي يحتاج أن يفهمها عوام الناس وأصحاب الأذهان البعيدة، فإن الألفاظ إذا طالت فيها وترددت في إيضاح المعنى أثر ذلك عندهم" (ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ٢٠٥).

وقد يتفق الناس على إنكار بيت شعري، ففي حديث ابن سنان عن التكرار الذي لا فائدة منه، يلمح إلى ذلك فيقول:

"ولم يزل الناس على إنكار بيت شعري، ففي حديث ابن سنان عن التكرار الذي لا فائدة منه، يلمح إلى ذلك فيقول:

ألا إنني بال على جمل بال   يقود بنا بال ويتبعنا بال
(امرؤ القيس، ١٩٩٠، ٣٨٠).

وهو لعمري قبيح وإن كان بيت هذا الفن الذي لا غاية وراءه في القبح" (ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ١٠٤).

وأخيراً نجد في حديث ابن سنان عن الفصاحة أنه يقول: "يحتاج السامع إلى إحكام الأصل قبل أن يقصد إلى فهم الفرع، ويحتاج المخاطب إلى ذكر المقدمات إذا كان غرضه أن يفهم المخاطب كلامه" (ابن سنان الخفاجي، ١٩٨٢، ٢٢٢). هنا نجد أن المتلقي عند ابن سنان يسمّى بالسامع أو المخاطب أيضاً، وأن لهذا السامع قدرة على إحكام ما يسمعه من المبدع، وقدرة على فهمه وتلقيه، ولذلك فإن الناقد يضع في حسابه تلك القدرة التي يتميز بها المتلقين فينفعون بالخطاب المرسل إليهم.

ثالثاً: المعايير النقدية عند عبد القاهر الجرجاني (ت ٤٧١ هـ) في كتاب دلائل الإعجاز:

يُعدّ كتابا أسرار البلاغة ودلائل الإعجاز من أهم الكتب البلاغية التي ظهرت في القرن الخامس الهجري، ذلك لأنهما تعرّضا لقضية اللفظ والمعنى، وهي من أهم القضايا النقدية في النقد العربي القديم، إذ يكاد لا يخلو كتاب في النقد العربي القديم إلا وقد تطرّق لهذه القضية.

ويعدّ كتاب أسرار البلاغة كتاباً نظرياً إذا ما قورن بكتاب دلائل الإعجاز الذي كان أقرب إلى تطبيق ما جاء في كتاب أسرار البلاغة، لذلك نجد تكراراً لبعض الشواهد في الكتاب الثاني، ولا سيما أمثلة التشبيه والكناية والاستعارة، وهي ما سنزعم الحديث عنه في المعايير النقدية لدى الجرجاني.

لقد اختلف النقاد حيال اللفظ والمعنى، فمنهم من انتصر للفظ على المعنى، ومنهم من انتصر للمعنى على اللفظ، ومنهم من رآهما وجهين لعملة واحدة، ومنهم الجرجاني، فاللفظ والمعنى لديه لا تتفصم عراهما عن بعضهما، ومن هذه القضية تتفرع المعايير النصية لديه، والتي كان عمادها الذوق في المرتبة الأولى.

والحق أنّ من يتتبع النظرات النقدية في كتاب دلائل الإعجاز لا يظفر بحديث خاص عن المعايير النصية، وإنما يستطيع الباحث أن يستنبطها استنباطاً، ومن أهمها: مسألة الصدق والكذب في الشعر، والوضوح والغموض في الصورة الفنية. لكن الجدير بالذكر أنّ الجرجاني من أول كتابه المذكور إلى آخره يخاطب عقل المتلقي لكي يجعله قابلاً لما يعرضه عليه من فكر وقضايا، وهو يحاوره في كثير من المواطن، ويتوقع أسئلةً منه فيجيب عنها لكيلا يبقى في نفس المتلقي أي استفسار أو سؤال.

وإذا أردنا أن ننظر في المعايير النقدية التي اعتمدها الجرجاني فلنأنا أن ننتقل من نظرية النظم التي دعا بها في كتابه دلائل الإعجاز، والمقصود بالنظم لديه قوله: إنّ النظم "هو توخي معاني النحو في معاني الكلم، وأنّ توخيها في متون الألفاظ مُحال" (الجرجاني، ١٩٩٢، ٣٦١).

وهذا يعني أنّ المهم لدى الجرجاني ليست الألفاظ، وإنما المعاني التي تكون الألفاظ لبوساً لها، والمُعول عليه عنده هو ترتيب المعاني في النفس في المرتبة الأولى، ومن ثم تأتي الألفاظ فتُنظم وفقاً لتلك المعاني، وبعد أن تُنظم المعاني في قوالب الألفاظ يُنظر إلى التقديم والتأخير، والتعريف والتكثير، والحذف والذكر، والفصل والوصل في التراكيب، ويُنظر إلى الصورة الفنية من حيث الصدق والكذب والوضوح والغموض وما إلى ذلك.

نبدأ برأي الجرجاني بالاستعارة، والاستعارة عنده "أن تُريدَ تشبيهَ الشيء بالشيء، فتدعُ أن تُفصَحَ بالتشبيه وتُظهره، وتجيء إلى اسم المشبه به فتغيره المشبه وتُجرّيه عليه. تُريدُ أن تقول: رأيتُ رجلاً هو كالأسد في شجاعته وقوة بطشه سواء"، فتدعُ ذلك وتقول: "رأيتُ أسداً" (الجرجاني، ١٩٩٢، ٦٧)٢.

وقد قسم الجرجاني الاستعارة إلى نوعين: العامي المبتذل، والخاص النادر، فقال: "أفلا ترى أنك تجدُ في الاستعارة العامي المبتذل، كقولنا: "رأيتُ أسداً، ووردتُ بحراً، ولقيتُ بَدراً" والخاصي النادر الذي لا تجده إلا في كلام الفحول، ولا يقوى عليه إلا أفراد الرجال، كقوله:

وسالنتُ بأعناقِ المطيِّ الأباطحِ

(يزيد بن الطثرية، ١٩٧٣، ٦٤)

أخذنا بأطرافِ الأحاديثِ بيننا

(٢) المرجع السابق: ص ٦٧.

أراد أنها سارت سيراً حثيثاً في غاية السرعة، وكانت سرعة في لين وسلاسة، حتى كأنها كانت سُيولاً وقَعَتْ في تلك الأباطح فجزت بها" (الجرجاني، ١٩٩٢، ٧٤).

فالاستعارة التي درجت على ألسنة الناس وأصبحت مكرورة فقدت تأثيرها في المتلقي لذلك جعلها الجرجاني من العامي المبذل، أما الاستعارة الخاصة بكلام الفحول فهي الطريفة وهي التي تختص بكلام أفراد الرجال، لذلك يُؤثر الجرجاني الجودة في الاستعارة، وعدم الغرابة لأنه يقول عن البيت السابق: "وذلك أنه لم يُغرب لأن جعل المطي في سرعة سيرها وسهولته كالماء يجري في الأبطح، فإن هذا شبة معروف ظاهر، ولكن الدقة واللفظ في خصوصية أفادها، بأن جعل "سال" فعلاً للأباطح، ثم عداه بالباء، ثم بأن أدخل الأعناق في البين، فقال: "بأعناق المطي"، ولم يُقل: "بالمطي"، ولو قال: "سالت المطي في الأباطح"، لم يكن شيئاً" (الجرجاني، ١٩٩٢، ٧٥-٧٦).

ورأى الجرجاني أن "غموض المعنى، وخفاء التشبيه، وغرابة الاستعارة أمور جوهرية للبلابة" (عصام قصبجي، ٢٠٠١، ١٧٤)، ومن ذلك أن الجرجاني رفض أن تكون ثمة قوة شبه مفضية إلى الحقيقة في الاستعارة، لأنها عندئذ لن تؤثر في المتلقي، فالعبرة عنده إذن بتأثير الاستعارة في المتلقي ليكون منفعلًا بها، فنراه يعلق على قول ابن المعتز:

أثمرت أخصان راحته
لجناة الحُسن عُنابا
(ابن المعتز، ١٩٩٥، ٣١)

"ألا ترى أنك لو حملت نفسك على أن تُظهر التشبيه وتُصح به، احتجت إلى أن تقول: "أثمرت أصابع يده التي هي كالأخصان لطالبي الحُسن، شبيهة العُناب من أطرافها المخضوبة"، وهذا ما لا تخفي غثائته" (الجرجاني، ١٩٩٢، ٤٥١). فالوضوح عند عبد القاهر غير مطلوب في الاستعارة، فما قيمة الاستعارة إذا كانت واضحة؟

والمعاني عند عبد القاهر الجرجاني تنقسم على نوعين: "عقلي وتخييلي، وكل واحد منهما يتنوع، فالذي هو العقلي على أنواع: أولها: عقلي صحيح مجراه في الشعر والكتابة والبيان والخطابة، مجرى الأدلة التي تستنبطها العقلاء، والفوائد التي تُثيرها الحكماء،... وأما القسم التخيلي، فهو الذي لا يمكن أن يقال إنه صدق، وإن ما أثبتته ثابت وما نفاه منفي،... ويأتي على درجات، فمنه ما يجيء مصنوعاً قد تُلطّف فيه، واستعين عليه بالرفق والحذق، حتى أُعطي شَبهاً من الحق، وعُشّي رونقاً من الصدق، باحتجاج تُمحل، وقياس تُصنع فيه وتُعمل" (الجرجاني، ١٩٩١، ٢٦٣-٢٦٧)، ومثاله قول أبي تمام:

لا تُنكري عَطَلَ الكَريم من الغنى
فالسَّيلُ حَزَبٌ للمكانِ العَالي
(أبو تمام، دون تاريخ، ٧٧/٣)

ويعلق الجرجاني على البيت قائلاً:

'فهذا قد خيل إلى السامع أن الكريم إذا كان موصوفاً بالعلو، والرِّفعة في قدره، وكان الغنى كالغيث في حاجة الخلق إليه وعظم نفعه، وجب بالقياس أن يزل عن الكريم، زليل السيل عن الطود العظيم، ومعلوم أنه قياس تخيل وإيهام، لا تحصيل وإحكام، فالعلة في أن السيل لا يستقر على الأمكنة العالية، أن الماء سيال لا يثبت إلا إذا حصل في موضع له جوانب تدفعه عن الانصباب، وتمنعه عن الانسياب، وليس في الكريم والمال، شيء من هذه الخلال" (الجرجاني، ١٩٩١، ٢٦٧).

يرى الجرجاني أن التخيل هو الذي يلعب دوره البارز في تقديم الصورة الفنية في لبوس أقرب إلى الحقيقة، لأن الجرجاني أشعري المذهب، فهو لا يقبل الكذب في الشعر، ولكنه تنبّه للتخيل الذي من شأنه أن يقدّم الصورة في أبهى حلة ويؤثر في النفس أيما تأثير (عصام قصبجي، ٢٠٠١، ٢٠٢).

فعبد القاهر "وإن كان ينصر الصدق نصراً صريحاً، فإنه يردّه إلى العقل، لا إلى الخيال الذي يراه قرين الكذب" (عصام قصبجي، ٢٠٠١، ٢٠٨).

وكما رأى الجرجاني التخيل في الاستعارة رآه في التشبيه، ومدار الأمر عنده كما أسلفنا ألا يقترن الشعر بالكذب، وإنما أن يقترنه بالتخيل. فنجدّه مثلاً يعلّق على قول الشاعر:

وَبَدْرٌ أَضَاءَ الْأَرْضَ شَرْقاً وَمَغْرِباً   وَمَوْضِعُ رَحْلِي مِنْهُ أَسْوَدٌ مُظْلَمٌ
(البحري، دون تاريخ، ١٩٨٠)

قائلاً: "قالبحري في قوله: "وَبَدْرٌ أَضَاءَ الْأَرْضَ شَرْقاً وَمَغْرِباً" قد بنى كلامه على أن كون الممدوح بديراً، أمرٌ قد استقرّ وثبت، وإنما يعمل في إثبات الصفة الغريبة، والحالة التي هي موضع التعجب، وكما يمتنع دخول الكاف في هذا النحو، كذلك يمتنع دخول كآن وتحسب وتخال، فلو قلت كأنه بدر أضاء الأرض شرقاً ومغرباً وموضع رحلي منه مظلم كان خلفاً من القول" (الجرجاني، ١٩٩١، ٣٣١).

يريد الجرجاني أن يقول: إن الشاعر لا يكذب عندما شبّه الممدوح بأنه بدر يضيء كل شيء ولكن يستثنيه نوره، وإنما خيل له المعنى بأن عطاءه لا يصله، ولذلك لم يجز الجرجاني مجيء أدوات الشك (كأن، وتحسب، وتخال) لأنها تقسد المدح، وهذا معنى قوله: كان خلفاً من القول، أي كان رديئاً فاسداً.

نكتفي بهذا القدر في الحديث عن المعايير النقدية عند الجرجاني والتي ألفيناها في اعتماده الصدق في الشعر بسبب مذهبه الأشعري، واستبدال الكذب بالتخيل، وهو مدار الصورة المؤثرة عنده، ومنتقل إلى فاعلية المتلقي لعرض بعض النماذج من كلامه تؤكد أن للمتلقي فاعلية كبرى في الحكم النقدي على القول الشعري.

والناظر في كتابي عبد القاهر الجرجاني المذكورين يجد أنه يتحدث عن المتلقي بأنه (السامع)، فلم يذكر كلمة (المتلقي)، وذكر كلمة (الجمهور) مرة واحدة فقط في كتاب الدلائل.

ومن إشراك الجرجاني للمتلقي في الحكم النقدي وذلك في حديثه في باب الحذف عن قول الشاعر:

وَكَمْ دُدَّتْ عَنِّي مِنْ تَحَامُلِ حَادِثٍ   وَسُورَةِ أَيَّامِ حَزْرَنْ إِلَى الْعَظْمِ
(البحري، دون تاريخ، ٢٠١٨)

"الأصل لا محالة: حَزْرَنْ اللَّحْمِ إِلَى الْعَظْمِ، إِلاَّ أَنَّ فِي مَجِيئِهِ بِهِ مَحْذُوفاً، وَإِسْقَاطُهُ لَهُ مِنَ النَّطْقِ، وَتَرْكُهُ فِي الضَّمِيرِ، مَرْيَّةٌ عَجِيبَةٌ وَفَائِدَةٌ جَلِيلَةٌ. وَذَلِكَ أَنَّ مِنْ حِذْقِ الشَّاعِرِ أَنْ يُوقِعَ الْمَعْنَى فِي نَفْسِ السَّامِعِ إِيقَاعاً يَمْنَعُهُ بِهِ مِنْ أَنْ يَتَوَهَّمُ فِي بَدءِ الْأَمْرِ شَيْئاً غَيْرَ الْمَرَادِ، ثُمَّ يَنْصَرِفُ إِلَى الْمَرَادِ، وَمَعْلُومٌ أَنَّهُ لَوْ أَظْهَرَ الْمَفْعُولَ فَقَالَ: "سُورَةِ أَيَّامِ حَزْرَنْ اللَّحْمِ إِلَى الْعَظْمِ"، لِحَازِ أَنْ يَقَعَ فِي وَهْمِ السَّامِعِ إِلَى أَنْ يَجِيءَ إِلَى قَوْلِهِ: "إِلَى الْعَظْمِ"، أَنَّ هَذَا الْحَزْرَانَ كَانَ فِي بَعْضِ اللَّحْمِ دُونَ كَلِّهِ، وَأَنَّهُ قَطَعَ

ما يلي الجند ولم ينته إلى ما يلي العظم. فلما كان كذلك، وترك ذكر "اللحم" وأسقطه من اللفظ، ليُبرئ السامع من هذا الوهم، ويجعله بحيث يقع المعنى منه في أنف الفهم، ويتصور في نفسه من أول الأمر أن الحز مضي في اللحم حتى لم يردّه إلا العظم" (الجرجاني، ١٩٩٢، ١٧١-١٧٢).

فالجرجاني يؤكد أن الحذف في هذا البيت أفصح من الذكر، لأنه قد يوهم السامع بمعنى لا يريده الشاعر، ونراه يُعلي من شأن السامع فيقول: (يُبرئ السامع من هذا الوهم)، ويلقي اللوم على عاتق الشاعر، فهو يرى أن المتلقي صاحب ذوق رفيع، ويفهم ما يُقلى على مسامعه دون تكلف، فإذا أظهر الشاعر المفعول به كان هو الملوّم، وليس السامع، وكان السامع مبرراً من العيوب عند الجرجاني.

يقول في موضع آخر: "وإذا سمع السامع قولك زيد أسد وهذا الرجل سيف صارم على الأعداء، استحال أن يظن وقد صرحت له بذكر زيد أنك قصدت أسداً وسيفاً، وأكثر ما يمكن أن يدعى تخيُّله في هذا أن يقع في نفسه من قولك زيد أسد، حال الأسد في جراته وإقدامه وبطشه، فأما أن يقع في وهمه أنه رجل وأسد معاً بالصورة والشخص فمحال. ولما كان كذلك، كان قصد التشبيه من هذا النحو بيناً لائحاً، وكائناً من مقتضى الكلام، وواجباً من حيث موضوعه" (الجرجاني، ١٩٩١، ٣٢٢).

نجد أن الجرجاني يهتم كثيراً بالسامع، وكان السامع لديه من الطبقة الخاصة فقط؛ لأنه يقرر أنه يستحيل أن يفهم فهماً خاطئاً.

يقول أيضاً في موضع آخر: "تراهم يُطلقون اليمين بمعنى القدرة، ويصلون إليه قول الشماخ:

إذا ما زاية رُفعت لمجدٍ   تلقأها عرابية باليمين

(الشماخ بن ضرار الذبياني، ١٩٦٨، ٣٣٦)

كما فعل أبو العباس في الكامل، فإنه أنشد البيت ثم قال: قال أصحاب المعاني معناه بالقوة، وقالوا مثل ذلك في قوله تعالى: (وَالسَّمَوَاتِ مَطْوِيَّاتٍ بِيَمِينِهِ)، وهذا منهم تفسير على الجملة، وقصد إلى نفي الجارحة بسرعة، خوفاً على السامع من خطرات تقع للجهاً وأهل التشبيه جلَّ الله وتعالى عن شبه المخلوقين ولم يقصدوا إلى بيان الطريقة والجهة التي منها يُحصَل على القدرة والقوة، وإذا تأملت علمت أنه على طريقة المثل، وكما أنا نعلم في صدر هذه الآية وهو قوله عز وجل: (وَالأَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ) [الزمر: ٦٧]، أن محصول المعنى على القدرة، ثم لا نستجيز أن نجعل القبضة اسماً للقدرة، بل نصير إلى القدرة من طريق التأويل والمثل" (الجرجاني، ١٩٩٢، ٣٥٩).

إذن يخضع الحكم النقدي عند الجرجاني إلى مذهبه الأشعري، فنلاحظ أنه يتأول اليمين على أنه القدرة، وكذلك القبضة على أنها القدرة، وهذا الأمر يخالف أهل التشبيه الذين رأوا أن للحق سبحانه قبضة ولكن ليست معروفة الكيف، والمذهب الأشعري يأبى ذلك، ويتأول الصفات، ولذلك يخضع الحكم النقدي إلى مذهبه، ويخشى على السامع أن يغتر بهذه الأقوال التي وصفها أنها تقع للجهاً وأهل التشبيه.

وأخيراً نجد أن الجرجاني يعلي من شأن المتلقي أو ما يسميه السامع، وكأنّ السامع لديه من الخاصة وليس من العامة فيما سقناه من نماذج، فهو يبرئه من الوهم والظن، ولكنه يجعله دائماً مُقَرّاً بما يذهب إليه، وكأنّ الجرجاني يخلق سامعاً ذواقاً بالضرورة، أو أنّه يخاطب أهل الصناعة.

خاتمة ونتائج:

بعد أن حاولنا أن نلقي الضوء على الحكم النقدي في القرن الخامس الهجري بين معايير النص النقدي وفاعلية المتلقي نخلص إلى النتائج الآتية:

- ١- ثمة نقلة نوعية للنقد القديم في القرن الخامس الهجري، بعد أن كان النقد ذوقياً غير معلل فيما سبق هذا القرن من القرون، ولاحظنا ذلك عند ثلاثة من أبرز نقاد هذا القرن، وهم: ابن رشيق، وابن سنان، وعبد القاهر الجرجاني.
- ٢- نظرنا في المعايير النقدية التي انطلقت من القضية النقدية الكبرى ألا وهي قضية اللفظ والمعنى، والتي تشعبت منها قضايا كثيرة منها: الوضوح والغموض، والصدق والكذب، ولا سيما في الصورة الفنية، فألفينا أنّ النقاد أثروا الوضوح على الغموض، والصدق على الكذب، ومنهم من رأى ارتضى التخيل كالجرجاني لأن التخيل ليس من باب الكذب.
- ٣- ظهرت فاعلية المتلقي في الكتب النقدية عن النقاد الثلاثة، فكان المتلقي عندهم يُسمّى بالسامع أو الناس أو الجمهور، وظهرت فاعليته في عدد من المواضيع في كتبهم، ألفينا منها أن ابن رشيق قسم المتلقي إلى عامة وخاصة، وابن سنان قسم إلى عامة وخاصة وأواسط الناس، أما الجرجاني فكان المتلقي لديه أو السامع من الطبقة الخاصة.
- ٤- ألفينا أثر المذهب الديني للنقاد على الحكم النقدي، فالجرجاني الأشعري ينزع إلى التأويل، وذلك الحكم لا يرتضي به أهل التشبيه الذين يرفضون التأويل، ولذلك نبّه البحث على هذا الحكم الذي يُعد حكماً أخلاقياً غير منصف في بعض الأحيان.
- ٥- الجديد في البحث أنّه حاول تتبع أقوال النقاد الثلاثة بخصوص المتلقي أو السامع أو الجمهور، وهو الأمر الذي لم يجده الباحث -في حدود اطلاعه- في الكتب النقدية التي عاد إليها إلا فيما ندر، لذلك يوصي البحث توسيع هذه الدائرة بدراسة كاملة لأثر المتلقي في النقد العربي القديم، والذي بدا لنا أنه متلق قابل للحكم النقدي مرة، أو مستحسن له، أو رافض له، مما يشي ذلك بخلود النص المقبول ونسيان النص المرفوض.

المصادر والمراجع^٣:

- ١- إبراهيم بن هرمة: ديوانه، تحقيق: محمد جبار المعبيد، مطبعة الآداب في النجف الأشرف، ١٩٦٩م.
- ٢- الأخطل التغلبي: شعره، صناعة السكري، تحقيق: فخر الدين قباوة، دار الفكر المعاصر- لبنان، دار الفكر- سورية، ط٤، ١٩٩٦م.
- ٣- امرؤ القيس: ديوانه، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، دار المعارف، مصر، ط٥، ١٩٩٠م.
- ٤- البحتري: ديوانه، عني بتحقيقه: حسن كامل الصيرفي، دار المعارف، مصر، ط٣، د.ت.
- ٥- أبو تمام: ديوانه، بشرح الخطيب التبريزي، تحقيق: محمد عبده عزام، دار المعارف، مصر، ط٥، ١٩٨٧م.
- ٦- الجرجاني، عبد القاهر: أسرار البلاغة، قرأه وعلق عليه: محمود محمد شاكر، مطبعة المدني بالقاهرة، دار المدني بجدة، ط١، ١٩٩١م.
- ٧- الجرجاني، عبد القاهر: دلائل الإعجاز، تحقيق: محمود محمد شاكر، مطبعة المدني بالقاهرة- دار المدني بجدة، ط٣، ١٤١٣هـ- ١٩٩٢م.
- ٨- ابن رشيق القيرواني: العمدة في محاسن الشعر وآدابه، تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد، دار الجيل، ط٥، ١٤٠١هـ- ١٩٨١م.
- ٩- زهير بن أبي سلمى: شرح شعره، صنعة: أبي العباس ثعلب، تحقيق: فخر الدين قباوة، مكتبة هارون الرشيد للتوزيع، دمشق- سوريا، ط٣، ٢٠٠٨م.
- ١٠- ابن سنان الخفاجي: سر الفصاحة، دار الكتب العلمية، ط١، ١٤٠٢هـ- ١٩٨٢م.
- ١١- الشريف الرضي: ديوانه، مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، بيروت، د.ت.
- ١٢- الشماخ بن ضرار الذبياني: ديوانه، تحقيق: صلاح الدين الهادي، دار المعارف، مصر، ١٩٦٨م.
- ١٣- طفيل الغنوي: ديوانه شرح: الأصمعي، تحقيق: حسان فلاح أوغلي، دار صادر، بيروت، ط١، ١٩٩٧م.
- ١٤- عباس، إحسان: تاريخ النقد الأدبي عند العرب، نقد الشعر من القرن الثاني حتى القرن الثامن الهجري، دار الثقافة، بيروت- لبنان، ط٤.
- ١٥- قصبجي، عصام: أصول النقد العربي القديم، منشورات جامعة حلب، ٢٠٠١م، ص١٧٤.
- ١٦- الكميت بن زيد الأسدي، ديوانه: جمع وشرح وتحقيق: محمد نبيل طريفي، دار صادر، بيروت، ط١، ٢٠٠٠م.
- ١٧- المتنبّي: ديوانه، حققه وضبطه وصنع مقدمته الفريدة: شهاب الدين أبو عمرو، هيئة أبو ظبي للسياحة والثقافة، إصدارات دار الكتب الوطنية، أبو ظبي، ط١، ٢٠١٢م، ص١٣٦.
- ١٨- ابن المعتز: ديوانه، شرح: مجيد طراد، دار الكتاب العربي، بيروت- لبنان، ط١، ١٤١٥هـ- ١٩٩٥م.
- ١٩- النابغة الذبياني: ديوانه، صناعة ابن السكيت، تحقيق: شكري فيصل، دار الفكر، لبنان، ١٩٦٨م.

(٣) أسقطنا همزة ال وابن وأبو في أثناء الترتيب.

- ٢٠- هدارة، مصطفى، مشكلة السرقات في النقد العربي، مكتبة الأنجلو المصرية، القاهرة، ١٩٥٨.
- ٢٠- يزيد بن الطثيرة: شعره، صنعة حاتم صالح الضامن، دار التربية للطباعة والنشر والتوزيع، مطبعة أسعد، بغداد، ١٩٧٣م.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 13.11.2020 Kabul/Accepted: 04.04.2021

Konferans Bildirisi/Conference Paper, s./pp. 727-740

الحطيئة بين البخل والكرم (قصيدة "وطاوي ثلاث" نموذجاً)

Ahmad SHAIKH HUSAYNⁱ

ملخص

عصفت حوادث الدهر به، فمرت على كاهليه ثقيلة، دفعته إلى أن يعيش حياة مزدحمة بالهموم والمصاعب والتحديات، إنه الحطيئة الذي علا كعبه في الهجاء؛ فغدا أول الساخرين في الأدب العربي. يناقش البحث قضية البخل والكرم عند الحطيئة، وذلك من خلال نشأته وما ورد من أخباره من ناحية؛ ومن ناحية أخرى من خلال أشعاره، لذلك فقد ارتأينا أن نقسم البحث قسمين: قسماً يناقش أخباره الاجتماعية، وقسماً يستند على هذه الأخبار فيدرس أشعاره المتعلقة بقضية البخل والكرم ولاسيما قصيدته (وطاوي ثلاث) للوصول إلى غاية البحث؛ وهي الإجابة على التساؤل الذي طرحه البحث: هل اتصف الحطيئة حقيقة بالبخل، أم أنه كان كريماً على غير ما كان يُشاع عنه؟

الكلمات المفتاحية: الحطيئة، الشعر، الكرم، البخل، وطاوي ثلاث.

el-Hutay'e'ye Göre Cimrilik Ve Cömertlik "VeTâvî Selâs Kasidesi Örneği"

Öz

Kederler, musibetler ve sıkıntılar yaşayan ve omuzlarında ağır yük taşımaya neden olan zor dönemler geçiren el-Hutay'e, Arap edebiyatının ilk hiciv şairi ve bu sanatta ileri düzeye ulaşan şairlerin başında gelmektedir. Bu araştırma; cimrilik ve cömertlik konularını şairin, sosyal hayatı hakkında bize aktarılan rivayetler ve şairin cimrilik ve cömertlik hakkında söylemiş olduğu kendi şiirleri ışığında incelemektedir. Araştırma iki bölümden oluşmaktadır. Ayrıca araştırmanın ana teması olan "VeTâvî Selâs" kasidesi, araştırmamıza konu olan el-Hutay'e gerçekten cimri birisi miydi? Yoksa genel kanının aksine cömert bir insan mıydı? Sorusuna cevap bulma noktasında son derece önemlidir.

Anahtar Kelimeler: el-Hutay'e, Şiir, Cömertlik, Cimrilik, VeTâvî Selâs.

Huteia between miserliness and generosity The poem "Va Tawi Thalath" as a model

Absract

Life accidents plagued him, and laid its burdens on him, that pushed him to live a miserable life full of difficulties, and challenge, and worries, for his outstanding talent in satire, He became the first cynic in Arabic literature. The paper discusses the issue of miserliness and generosity of Huteia, through his life and the news reported about him on the one hand, and the poems he left behind on the other hand. Through his poems, we have decided to divide the research into the parts: one of them discusses his

ⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, ahmadssh65@kilis.edu.tr. <http://orcid.org/0000-0001-6646-704X>

social life, and the other depends on his biography with studying his poems related to the issue of miserliness and generosity, especially his poem (Va Tawi Thalath) to reach the goal of this research. The question that was -Huteia characterized by stinginess, or was he generous in contrast to what was rumored about him?

Keywords: Huteia, Poem, Generosity, Miserliness, WaTawi Thalath.

المقدمة

ش الحطيئة حياة مليئة بالمصاعب والهموم والأحداث التي لا يقوى على حملها إنسان، وربما يرجع ذلك -في نظر أغلب النقاد- إلى نسبه من جهة، وإلى شكله من جهة أخرى.

سنحاول في هذا البحث أن نعيش مع شخصية الحطيئة لنسبر أغوارها، وننبش ما فيها من خفايا كان لها ارتداداتها المؤثرة على نفسيته؛ ومن ثم نعرّج على حياته وعلى بعض الأحداث التي مرّ بها، لنقترب قدر المستطاع بعد ذلك إلى حقيقة اتصافه بالكرم أو بالبخل.

من هنا كان لزاماً علينا أن ندرس حياة الحطيئة اجتماعياً، والتي كان لها الدور الأكبر في انعكاسها على نفسيته التي ستكون عصا ارتكازنا في البحث، هذا من الجانب الأول، أما من الناحية الثانية فإننا سنتطرق إلى تجربته الشعرية؛ بكونها الصورة النفسية التي تعبر عن خلجاته وخفايا مشاعره وإحساساته، وذلك من خلال الوقوف على قصيدته "وطاوي ثلاث".

الفصل الأول

١ - نشأة الحطيئة وأثرها في شعره:

١-١- اسمه ونسبه:

هو جَزُول بن أوس بن مالك بن جُوَيْة بن مخزوم بن مالك بن غالب بن قُطيعة بن عَبْس بن بَغِيض بن الرِّيث بن غَطَفَان بن سعد بن قَيْس بن عَيْلان بن مُضَرَّ بن نِزار، وهو من فحول الشعراء ومنتقِمِيهم وفصحاءهم، كان جشعاً سؤولاً، ملحقاً، دنيء النفس، كثير الشرِّ، قليل الخير بخيلاً، قبيح المنظر، لُقِّب بالحطيئة؛ (ابن منظور، ١٤١٤هـ، ج ١/ص ٥٧)، لقصره وقربه من الأرض، أو لدمامته، وقيل: لأنَّه ضرطٌ بين قوم، فقيل له: ما هذا؟ فقال: إنما هي حطّاءة، يُقال حطّاً: إذا ضرط، وقيل أيضاً: لأنَّه كان محطوء الرِّجُل؛ والرِّجُلُ المحطوءة: التي لا أخص فيها، وقد أجمع الرُّواة على أنه نشأ في حجره مغموز النسب؛ لِأَمَّةٍ تُسمَّى الضَّرَاء، كانت لأوس بن مالك العبسي، ونسبُه مُتَدافِعٌ بين القبائل، فكان ينسب نفسه إلى كل قبيلة إذا غضب على الآخرين، فنراه تارة ينتسب إلى عبس، وتارة أخرى إلى بني دُهل (أبو الفرج الأصفهاني، ١٩٥٢، ج ٢/ص ١٥٧؛ وابن قتيبة، ١٩٨٢، ج ١/ص ٣٢٢؛ والحطيئة، ١٩٩٣، ص ٧؛ والبغدادي، ١٩٩٧، ص ٤٠٦؛ والمُبَرِّد، ١٩٩٧، ج ٢/ص ١٤٢؛ والصفدي، د. ت، ج ٩/ص ٢٧؛ وابن سلام، د. ت، ج ١/ص ١١٣؛ والبيهقي، ١٩٩١، ج ١٢/ص ٢١٢)، ويبدو أن هذا ماجعله قلقاً مضطرباً في الحياة من حوله، ولعل ما زاد في اضطرابه وقلقه ضعف جسمه وقبح وجهه، يضاف إلى ذلك جُبْنه وعدم تحليه بالشجاعة (ضيف، د. ت، ص ٩٥-٩٦)، ولعل أظهر خصلة من خصال

الخطيئة... أنه كان يمثل الجاهلية في حريته وإباحته وانصرافه عن الدين إذا خلا إلى نفسه... وكان رقيق الإسلام، ضعيف الإيمان (حسين، ٢٠١٢، ص ٢٥٦).

١-٢- الخطيئة بن أبيه:

أجمع الرواة على أن الخطيئة مغموز في نسبه، مجهول الأب، حتى ذهب الأصفهاني إلى أنه "كان من أولاد الزنا الذين شرفوا" (أبو الفرج الأصفهاني، ١٩٥٢، ج ٢/ص ١٥٨)، وفي رواية الأغاني أن الضراء (والدة الخطيئة) كانت جارية عند مولاة لها يقال لها (بنت رياح) وهي من قبيلة دُهل ولها أخ اسمه الأقمم، وعندما ولدت الضراء الخطيئة سألتها مولاتها بنت رياح عن أبيه، فخشيت الضراء أن تقول لها إنه من زوجها أوس، بل قالت: إنه من أخيها الأقمم بعد أن شبّهته به (الأصفهاني، ١٩٥٢، ج ٢/ص ١٥٩).

يبدو أن هذا الأمر قد شكل نقطة انعطاف في حياة الخطيئة، فأن تكون ابن أمك، مجهول الأب والنسب، والكل يطاردك بنظراته، ويجرحك بلسانه، فيغمز ويلمز في كل وقت وحين، ربما دفع ذلك كله بالخطيئة نفسياً إلى أن يفرغ بالهجاء واللعن والشتم، فراح يهجو كل من تقع عليه عينه، حتى برع أيما براعة في هذا الباب.

لكننا نعود إلى الحالة النفسية التي كان يعيشها الخطيئة من خلال هذا الجانب، ولنر مدى تأثيره عليه، ولننظر إلى موقفه عندما سأل أمه: من أبوه؟ فخلطت عليه، فقال:

تقول لي الضراء لست لواحد   ولا اثنين فانظر كيف شزك أولنكا
وأنت امرؤ تبغي أباً قد ضللتُهُ   هبّلت أماً تستقيق من ضلايكا (١)
(الأصفهاني، ١٩٥٢، ج ٢/ص ١٦٠؛ والخطيئة،
١٩٩٣، ص ٩).

من غير شك لم يكن هذا الجواب ليشفي غليله، ويبدو أنه قد عزز لديه فكرة النفور من هذا المجتمع، ومن ثم عزز لديه أيضاً انصرافه إلى الهجاء باباً للتفريغ عما يجيش بداخله من ألم وغيصة من ناحية، ومن ناحية أخرى الوقوف في وجه هذا المجتمع والتصدي له، ولاسيما في مجتمع يُعلي من شأن النسب فيربطه بكينونة الإنسان ووجوده، بل يعد النسب والشرف من أهم المعايير في تحقيق الوجود والهوية، لذلك راح يعوّض عن هذا النقص بموهبة تكون بمثابة النسب الجديد الذي ينتمي إليه، نسب الكلمة "نسب الشعر الذي كان له في ذلك العصر المكانة المرموقة والموقع الفصل، ولذلك نرى ابن الكلبي يقول عنه: وكان من أولاد الزنا الذين شرفوا، وهذا الشرف الذي يقصده، إنما هو شرف الكلمة التي أحسّ بقدرتها وتأثيرها على أولئك القوم" (الخطيئة، ١٩٩٣، ص ٩)، وها نحن نراه يهجو أمه بعد أن تزوجت برجل من بني عبس "اسمه الكلب بن كُنيس بن جابر بن قطن بن نهشل، وكان ولد زناً" (الخطيئة، ١٩٩٣، ص ١٦٢)، ويهجو معها قائلاً:

١- يقال: هبلته أمه أي نكلته.

ولقد رأيتك في النساء فسؤتني
 إنَّ الذليل لمن تزور ركابه
 وأبا بنيك فساءني في المجلس
 رهط ابن جحش في الخطوب الحوس^(٢)
 يومَ المجير جارهم من فقعس^(٣)
 لأبلغ بني جحش بأن نجارهم
 لؤمٌ وأنَّ أباهم كالهجرس^(٤)
 (الحطيئة، ١٩٩٣، ص٩).

١-٣- السعي إلى الانتماء:

إن الإهانة التي لحقت بالحطيئة جرأً نسبه، "زادت في تعميق إحساسه بالغبية، وتدني مفهوم الذات لديه في مجتمعه" (علي هيصص، ٢٠١٥، ص١٣)، الأمر الذي دفعه إلى أن يبحث عن قبيلة أو طائفة ينتمي إليها ليتخلص من هذا الشبح الذي يطارده في حياته على الدوام، فنراه تارة ينتمي إلى بني دهل بن ثعلبة، قائلاً:

إنَّ اليمامة خيرُ ساكنها
 أهلُ القُرَيَّة من بني دهل
 (الأصفهاني، ١٩٥٢، ج٢/ص١٥٨)

قال: والقُرَيَّة: منازلهم، ولم ينبت الحطيئة في هؤلاء.

ونراه تارة أخرى يضربُ بنسبه إلى بكر بن وائل، وفي ذلك يقول:

قومي بنو عوف بن عم — رو إن أراد العلم عالم
 قومٌ إذا ذهبَتْ حَصَا — رمٌ منهمُ خَلَقَتْ حَصَارِمُ^(٥)
 لا يَفْسَلُونَ ولا تَبِي — تُ على أنوفِهِمُ المَخَاطِمُ^(٦)
 (الأصفهاني، ١٩٥٢، ج٢/ص١٥٨)، فهو بذلك
 ينتسب إلى عمرو بن عوف (الحطيئة، ١٩٩٣،
 ص١٨٤).

(الأصفهاني، ١٩٥٢، ج٢/ص١٥٨)، فهو بذلك ينتسب إلى عمرو بن عوف (الحطيئة، ١٩٩٣، ص١٨٤).

وتارة أخرى يزعم أنه من بني عوف بن عامر بن دهل:

سيرى أَمَامَ فَإِنَّ المَالَ يجمعه
 إلى معاشرٍ منهم يا أَمَامَ أبي
 سيَّبُ الإله وإقبالي وإدباري
 من آل عَوْفِ بُدُوءٍ غيرِ أَشْرَارِ^(٧)
 ما ضوأتْ ليلَةُ القَمَرَاءِ للسَّاري
 نمشي على ضوءِ أحسابِ أَضَانِ لَنَا
 (الأصفهاني، ١٩٥٢، ج٢/ص١٥٩).

^٢- الحوس: الأمور الشداد التي تنزل بالقوم فتغشاهم.

^٣- فقعس: حي من بني أسد.

^٤- النجار: الحسب والأصل. الهجرس: ولد الثعلب أو القرد، وقد يوصف به اللئيم

^٥- الخضارم: جمع خضرم، وهو الجواد الكثير العطية، وقيل السيد الحمول.

^٦- المخطم: موضع الخطام من الأنف، والخاطم: واضع الخطام في أنف البعير، وهو حبل يوضع في أنف البعير ليقاد به.

^٧- البدوء: جمع بدء وهو السيد.

إذاً فعددة النقص التي كانت تلاحقه، عددة الانتماء، عددة فقدان الأب والنسب، يضاف إلى ذلك صفاته الخلقية، من دمامة وقصر، كل ذلك ربما جعل من الخطيئة شاعراً هجاءً، حاداً الطبع، متقلب المزاج، سرعان ما يثور، وقد أشار طه حسين إلى ما يبرر تلك الحدة في مزاجه، فهو كان "مضطرباً إلى أن يحمي نفسه من السخرية والاستهزاء، وكان كل شيء يقوي في نفسه سوء الظن بالناس، وقبح الرأي فيهم، وكان ابتلاؤه للناس يزيده إصراراً إلى ذلك، وإمعاناً فيه، فأصبح الخطيئة شيئاً مخوفاً مهيباً يكره منظره، ويُنقى لسانه، وتشتري الأعراض منه بالأموال" (حسين، ٢٠١٤، ص ١٣٨)، حيث توصل إلى نتيجة مفادها أن الكلمة وحدها هي القادرة على توفير الكرامة له، وإزالة الشعور بالمهانة والانتقاص اللذين لحقا به جزاءً نسبة المغموز (الخطيئة، ١٩٩٣، ص ٧).

١-٤ - حرمانه من ميراثه:

إذا كان الشرف والنسب يتربعان على سلم أولويات الإنسان العربي، فإن المال لا يقل أهمية عنهما، على الأقل عند الخطيئة الذي حاول جاهداً أن لا يضيع المال منه كما ضاع نسبه من قبل، فبعد أن فقد أباه ربحاً من الزمن، وبعد أن أخفت عليه أمه حقيقة أبوته، الأمر الذي دفعه إلى هجائها ومن ثم النفور منها، وبعد أن وجد نفسه وحيداً في هذه الحياة القاسية، راح يحث الخطأ في البحث عما يعوض عنه نسبه، عله يستعيد بعضاً من مكانته بين الناس الذين يرمقونه بأعينهم في كل وقت وحين، فلم يجد غير المال حلاً لهذه المعضلة، لذلك راح يبحث عنه بكل ما أوتي من عزم وإصرار، وهو الذي يرى السعادة والعيش الكريم في المال، فمن ملكه فقد حاز فضلاً عظيماً لا يقل شأناً عن الشرف والنسب، بل إن الشرف والحسب لا يقومان إلا بالمال كما يرى:

وإني قد علقتُ بحبلِ قومٍ أعانهم على الحسبِ الثراءِ
(الخطيئة، ١٩٩٣، ص ٣٣).

إن فكرة ارتباط المال بالحسب لدى الخطيئة من ناحية، وفقره من ناحية أخرى، كل ذلك كان كفيلاً بأن يحث الخطيئة سعيًا عن ميراثه الذي ضاع مع ضياع نسبه، فكيف له أن يطالب بهذا الميراث طالما أنه مجهول الأب والنسب؟ بعد أن ولدت الصرّاءُ الخطيئة، سألتها مولاتها بنتُ رياحٍ: من أبوه؟ هنا خشيتُ أم الخطيئة - أمام سيّدتها - أن تقول لها: إنه من سيّدتها أوس (زوج بنتِ رياح)، فما كان منها إلا أن علقتُ بالأفقم، وهو أخو بنتِ رياح، ورد هذا الخبر في كتاب الأغاني مفصلاً (الأصفهاني، ١٩٥٢، ج ٢/ص ١٥٩)، لكن ما يسترعي اهتمامنا في هذا الخبر، هو ما سياتر على من مطالبة الخطيئة لإرثه، فمن سيطالب بعد أن ضاع نسبه؟ بنتبنا لهذا الخبر نجد أن الصرّاءُ قد تزوجت من رجلٍ من بني عيس بعد أن مات أوس سيّدتها، وكان أوس هذا قد ترك ابنتين من بنتِ رياح (وهما في هذه الحالة أخوات الخطيئة من أوس)، أمّا بنتُ رياح فسرعان ما اعتقت الخطيئة ورثته بعد أن تزوجت أمه، فكان كأنه أخذ أخويه.

بعد أن اعتقت بنتُ رياح أم الخطيئة، سرعان ما اعترفت هذه الأخيرة أنها اغتلفت من أوس بن مالك، لتبدأ رحلة الخطيئة بمطالبتها بالإرث، فذهب إلى أخويه، وقال لهما: "أفردوا إليّ من مالكم قطعة، فقالوا: لا، ولكن أقم معنا فنحن نواسيك، فقال:

أمرتُماني أن أُقِيمَ عليكما كلاً لَعَمْرُ أبيكما الحَبَّاقِ (٨)
عبدانِ خيرهما يُشَلُّ بضِيعِهِ شَلَّ الأَجِيرِ قَلَائِصِ الوَرَّاقِ (٩)
(الأصفهاني، ١٩٥٢، ج ٢/ص ١٦٠).

وعندما فقد أمله في الحصول على ما يريد منهما، ما كان منه إلا أن أدار الذفة في اتجاه آخر مصوباً وجهته إلى بني الأقمم الذي نُسِبَ إليه أوَّل ما نُسِب، فسألهم ميراثه فأعطوه نخلاتٍ من نخل أبيهم تُدعى نخلات أمِّ مُليكة، وأمِّ مليكة: امرأة الحطيئة، فقال:

لِيَهْنِي ثراثي لِأمرِي غيرِ ذِلَّةٍ صَنَابِيرُ أُحْدَانٍ لَهْنٌ حَفِيفُ (١٠)
(الأصفهاني، ١٩٥٢، ج ٢/ص ١٦٠).

فلم يقتنع بهذه الأعطية، وقيل إنه قد أقام فيهم وقتاً ليس بالقليل، فعاد وسألهم ميراثه كاملاً، فلم يُعطوه شيئاً وضربوه، فغضب عليهم، وقال:

تَمَنَيْتُ بَكَراً أن يكونوا عِمَارَتِي وَقَوْمِي وَبَكَرٌ شَرُّ تَلِكِ القِبَائِلِ (١١)
إذا قُلْتُ بَكَرِي نَبُونُم بِحَاجَتِي فِيا لِيَتِي مِن غيرِ بَكَرِ بنِ وائِلِ
(الأصفهاني، ١٩٥٢، ج ٢/ص ١٦١).

فبعد هذا الهجاء، وبعد أن أصبحت بكر شر القبائل، عاد فيمّم وجهه شطر بني عيس، ولما أتى أهل القرية، وهم بنو دهل، يطلب ميراثه، مدحهم قائلاً:

إنَّ اليمامةَ خيرُ ساكنها أهلُ القريةَ من بني دهلِ
الضامنونَ لِمَالشِ جارِهِمُ حتى يَتَمَّ نواهُضُ البِقْلِ (١٢)
قومٌ إذا انتسبوا ففرعُهُمُ فرعي وأثبتُّ أصلهمُ أصلي
(الأصفهاني، ١٩٥٢، ج ٢/ص ١٦١).

فلم يلتفتوا إليه، ولم يعطوه أي شيء، فعاد إلى هجائهم:

إنَّ اليمامةَ شرُّ ساكنها أهلُ القريةَ من بني دهلِ
(الأصفهاني، ١٩٥٢، ج ٢/ص ١٦١).

إن أعباء الطفولة -فيما نظن- ظلت تراوده في أحلامه، وتطارده في يقظته، وكأنها لعنة حلت به فأبت الرحيل عنه، إن إحساسه الدائم بفقده للحسب والنسب والشرف، جعله يخسر الجانب الاجتماعي في حياته، والتي كان من الممكن أن يعيشه كبقية أقرانه من الناس، فحاول أن يسد هذه الثغرة في حياته من خلال مطالبته بالميراث، لكن مع الأسف أوصدت

^٨- الحباق: الذي يصدر ريحاً. يُشَلُّ: يُطْرَد. الضبع: وسط العضد بلحمه.

^٩- الوراق: صاحب الورق: المال من إبل ودرهم وغيرها.

^{١٠}- الصنابير: الدقيق والقليل من كل شيء. أهدان: أفراد لانظير لها.

^{١١}- العمارة: أصغر من القبيلة، أما ترتيبها تنازلياً: الشعب، القبيلة، العمارة، البطن، الفخذ، العشيرة، الفصيلة، والرهم. نبوتم: تجافيتم، وتباعدتم.

^{١٢}- نواهُضُ البِقْلِ: ما استوى منه.

الأبواب جميعها في وجهه، لذلك نجده يتجه إلى كسب المال من طريق أخرى وذلك من خلال شعره ولسانه السليط الذي أطلقه ليصيب به من يريد.

الفصل الثاني

٢ - أخباره فيما يتعلق بالبخل والكرم:

أجمع أغلب الرواة على بخل الخطبة وجشعه، وقد كثرت الروايات في هذا الباب، فهل أنصفوه في ذلك أم أنهم ظلموه؟

بادئ ذي بدء، لا بد لنا من أن نورد هذه الروايات لنقف عندها، فهي -إضافة لنشأته الاجتماعية التي فصلنا فيها- تعتبر بمثابة المصباح الذي سيضيء لنا ظلمة الدرب الذي سلكه الخطبة، ويرشدنا لتلمس حقيقة البخل من عدمه عند هذا الشاعر، ومن ثمّ ننقل إلى قصيدته "وطاوي ثلاث" لنقف عند أحداثها بالتفصيل، والتي يمكن أن توضح لنا الرؤية أكثر في نهاية المطاف.

ورد في الأثر أنّ "بخلاء العرب أربعة: الخطبة، وحميد الأرقط، وأبو الأسود الدؤلي، وخالد بن صفوان" (الأبشيهي، د. ت، ج ١/ص ١٨٣).

هذه المقولة العامّة لا تسمن ولا تغني من جوع طالما أنها لم تُشفع بالأمثلة والأحداث؛ فإذا ما تتبعنا الأحداث التي مر بها الخطبة من جانب، وأشعاره من جانب آخر؛ ربما نتوصل إلى ما توصل إليه أغلب الرواة والدارسين، أو ربما ننفيه، فهل كانت هذه النتيجة -من قبل الرواة- تعتمد على ما يمكن أن يفرضي إليها، فنركن نحن لهذا الحكم النهائي على الشاعر؟ أم أنها كانت تجنياً على شاعر لم يكن في يوم من الأيام من الذين جعلوا أيديهم مغلولة إلى أعناقهم؟

وردت عدة أخبار عن بخله في كتب الرواة، نذكر منها حادثتين على سبيل المثال لا الحصر: الحادثة الأولى جرت بينه وبين الشاعر ابن الحمامة عندما قَدِمَهُ ذات مرّة فقال: "السلام عليك؛ فقال الخطبة: كلمة تُقال ليس لها جواب؛ فقال: أَلَجُّ؟ قال: وراءك أوسع لك؛ قال: قد صهرتني الشمس؛ قال: عليك بالجبل يفيء عليك ظلُّه؛ قال: قد احترقت رجلاي؛ قال: بُلْ عليهما تبردا؛ قال: إني مُرْمِلٌ؛ قال: لم أضمن لأهلك زادك؛ قال: إني جائع؛ قال: اصبر حتى نتغدى؛ فإن فضل من غلماننا وأجراننا شيء كنت أحقّ به من الكلب؛ قال: أنا ابن حمامة الشاعر؛ قال: كن ابن أي طير الله عز وجل شئت" (الضبي، د. ت، ص ٢٧٨).

أمّا الحادثة الثانية فقد أوردتها صاحب الأغاني والجاحظ في البيان والتبيين، وغير قليل من الرواة والمؤرخين، وذلك عندما "أتى رجل الخطبة وهو في غَمٍّ له، فقال له: يا صاحب الغنم، فرغ الخطبة العصا؛ وقال: إنها عَجْرَاء من سلم -والعجراة: العصا التي فيها عقد. السلم: شجر معروف- فقال الرجل: إني ضيف؛ فقال: للصيفان أعددتها، فانصرف عنه" (الأصفهاني، ١٩٥٢، ج ٢/ص ١٧١. الجاحظ، ١٩٩٨، ج ٣/ص ٨٠).

إن صحت هاتان الروايتان عن الخطبة، فينبغي لنا أن نطلق الحكم ونسّمه بالبخل، لكننا ما نزال في ريب من أمرنا بشأن ذلك، لذلك ينبغي علينا أن نتتبع أشعار الخطبة وما يتعلق بهذا الجانب.

إن المتتبع لأشعار الحطيئة، أو الردود عليها؛ لا بد وأن تقع عيناه على أبيات؛ قد يستدل منها أنها غاية البخل التي وصل إليها الحطيئة، وقد يتساءل أحدهم: لماذا غاية البخل هذه؟ الإجابة: إن العرب وإن بخل أحدهم، فمن المستبعد جداً أن يهجو ضيوفه، وأن يعرض بهم، لأن الفقراء منهم كان يقدمون كل ما يملكونه للضيف، إلا الضيف فهو منزّه، وهو خارج إطار دائرة البخل أو ما يمكن أن يمت إليها بصلة، أما الحطيئة فقد خرج عن هذه القاعدة وراح يهجو أضيافه، حتى قيل فيه: "لم ينزل ضيفاً قط بالحطيئة إلا هجاه" (الأصفهاني، ١٩٥٢، ج ٢/ص ١٧٢)، فقيل بأن الشاعر صخر بن أعبي الأسدي - شاعر أموي كانت له مساجلات مع الحطيئة - قد نزل به ذات مرة، فقال الحطيئة بعد أن سقاه شربةً من لبن:

لَمَّا رَأَيْتُ أَنَّ مَا يَبْتَغِي الْقَرِيَّ وَأَنَّ ابْنَ أَعْبَى لَا مَحَالَةَ فَاضِحِي
سَدَّدْتُ حِيَازِيمَ ابْنِ أَعْبَى بِشْرِيَّةٍ عَلَى نَاقَةٍ شَدَّتْ أَصُولَ الْجَوَانِحِ (١٣)
وَمَا كُنْتُ مِثْلَ الْهَالِكِيِّ وَعِرْسِهِ بَغَى الْوَدَّ مِنْ مَطْرُوفَةِ الْعَيْنِ طَامِحِ (١٤)
(الحطيئة، ١٩٩٣، ص ٥٩).

فما كان من ابن أعبي إلا أن وصفه بالبخل، وبأنه يسيء إلى ضيوفه أيما إساءة، لا لشيء إلا لأنهم قد حلوا ضيوفاً عنده، فهاهو يحاول خنق قلبه حتى لا ينبج فيستقدم الطرّاق والضيوف، بل إنّه راح يبكي على ماقدّم، وماذا قدّم؟ إنّه اللبن المخلوط بالماء، يقول في ذلك:

أَلَا قَتِحَ اللَّهُ الْحَطِيئَةَ إِنَّهُ عَلَى كُلِّ ضَيْفٍ ضَافَهُ هُوَ سَالِحٌ (١٥)
دُفِعْتُ إِلَيْهِ وَهُوَ يَخْنُقُ كَلْبَهُ أَلَا كُلُّ كَلْبٍ لَا أَبَا لَكَ نَابِحٌ
بَكَيْتَ عَلَى مَذْقٍ خَبِيثٍ قَرَيْتَهُ أَلَا كُلُّ عَبَسِيٍّ عَلَى الزَّادِ شَائِحٌ (١٦)
(الجاحظ، ٢٠٠٩، ج ١/ص ٢١٧؛ والأصفهاني،
١٩٥٢، ج ٢/ص ١٧٢-١٧٣).

ونراه في موطن آخر يهجو رجلاً من أضيافه قد ألقى التحية عليه مرتين إبحاءً منه أنه يطلب القرى، فما كان من الحطيئة إلا أن انقضّ عليه بلسانه السليط غير آبه بإكرام الضيف:

سَلِّمْ مَرَّتَيْنِ فَقَلْتُ مَهَلًا كَفَتَكَ الْمَرْءُ الْأُولَى السَّلَامَا
وَنَقَنَقَ بَطْنُهُ وَدَعَا رُؤُوسًا لَمَّا قَد نَالَ مِنْ شَبْعٍ وَنَامَا (١٧)
(الحطيئة، ١٩٩٣، ص ١٨٤).

ولربما يوحي البيت الثاني أن الحطيئة قد أظعم ضيفه حد الشبع؛ إلا أن الحديث عن إطعام الضيف بهذه الطريقة يعتبر منقصةً بحق المضيف.

^{١٣}- الحيازيم: الصدور، الجوانح: جوانح الصدر. يريد أن هذه الشربة قد ملأت جوفه فسدت الخلل الحاصل في الضلوع.

^{١٤}- الهالكى: رجلاً من بني أسد، كانت امرأته قد كرهته فاحتالت له حتى سقته سمّاً فقتلته. عرسه: امرأته.

^{١٥}- صالح: الذي يُخرج الخبائث.

^{١٦}- مذق: شراب. قرينته: قدمته وأظعمته. شائح: البخيل الحذر.

^{١٧}- نقنق: رجّع الصوت، ففرقر بطنه من الشبع، رؤاس: قوم المهجو.

يبدو أن خصلة البخل قد لازمت الحطيئة كظله، ولعل من نعتته بهذه الصفة لم يكن من فراخ، فهو أقدم على فعل يعتبر من أكثر الخصال عيباً وقلة في المروءة عند العرب وهو هجاء الضيف.

٢-١- قصيدة "وطاوي ثلاث":

كثير من الدارسين والنقاد أطلقوا على هذه القصيدة (قصة كرم)، وهي بحق من عيون الشعر العربي، وروائعه، وصل بها الحطيئة حد الإبداع، وذلك من خلال وصفه الدقيق لشخوص القصة من جانب، ولأحداثها من جانب آخر، ويبدو أن مقولة (أعذب الشعر أكذبه) قد تمثلت في هذه القصيدة بشكل جلي، فهي تتحدث عن حالة غريبة وفريدة من حالات الكرم، أغرق الشاعر في وصفها حد المبالغة، وقد حفلت كتب الأدب والتاريخ بأخبار كرماء العرب أمثال حاتم الطائي الذي غدا مضرباً للمثل، كما حفلت أيضاً بأخبار بخلائهم في الجانب الآخر، لكن ما يهمنا في هذه القصيدة أنها تتحدث عن كرم، ربما لم نعهد مثيلاً قبل الحطيئة أو ممن جاء بعده، فأن يصل الشاعر إلى الحد الذي يهيم بذبح ابنه ليقدمه طعاماً للضيف؛ هذا لعمري مما لم تأت على ذكره كتب التاريخ قاطبة إلا عند الأنبياء والرسل أمثال سيدنا إبراهيم الذي أمره الله تعالى بأن يقدم ابنه إسماعيل قرباناً.

لذلك؛ وقبل أن نقرأ هذه القصيدة قراءة نقدية لابد لنا من أن نركز على ما توصلنا إليه من أخبار الحطيئة وأشعاره، فهو -كما رأينا- رجل شديد البخل، لم يتوان عن هجاء ضيوفه، فكيف لهذا الشاعر أن تتقلب به الحال رأساً على عقب فيتحول إلى رجل كريم فاق أشد الناس كرمًا؟

يبدأ الحطيئة قصيدته بوصف غاية في الإبداع، فيتحدث عن ذلك الرجل الموحش الذي انفرد بالصحراء مبتعداً عن البشر، ثم ينتقل إلى الحديث عن امرأته العجوز وأبنائه الثلاثة الذين أرهقهم الجوع من شدة الفقر، لتبدأ الحكمة القصصية مع قدوم الضيف قائلاً:

وطاوي ثلاثٍ عاصبِ البطنِ مُرْمِلٍ   بتيهَاءَ لَمْ يَعْرِفِ بِهَا سَاكِنٌ رَسْمًا (١٨)
أخي جَفْوَةٍ فِيهِ مِنَ الْإِنْسِ وَحِشَّةٌ   يَرَى الْبُؤْسَ فِيهَا مِنْ شَرَّاسَتِهِ نُعْمَى (١٩)
وَأَفْرَدَ فِي شِعْبِ عَجُوزًا إِزَاءَهَا   ثَلَاثَةٌ أَشْبَاحٍ تَخَالُهُمْ بُهْمَا
حُفَاةٌ عُرَاةٌ مَا اعْتَدُوا خَبِزَ مَلَّةٍ   وَلَا عَرَفُوا لِلبُرِّ مَذَّ خُلِقُوا طَعْمَا
(الحطيئة، ١٩٩٣، ص ١٧٨)

لقد طوى الجوع هذا الرجل الفقير الذي اعتاد شظف العيش، ولزم صحراء قاحلة، فهو لم يذق الطعام منذ ثلاث ليالٍ، إنه يجنح إلى العزلة، لا يألف الناس، بل على العكس من ذلك؛ إنه يرى السعادة في وحدته، في هذه الظروف القاسية أسكن هذا الرجل زوجته وأولاده الثلاثة الذين غدوا كالأشباح من شدة الجوع، فهم لم يعرفوا طعاماً للخبز مذ ولدوا.

١٨- الطاوي: الجائع، ثلاث: ثلاث ليال، عاصب البطن: الذي يتعصب بالخرق ويشدها على بطنه من الجوع، المرمل: المحتاج، التيهاء: الصحراء، الرسم: ما بقي من آثار الديار.

١٩- الجفوة: غلظ الطبع. الملة: الرماد الحار، البُر: القمح.

الحطيئة في هذه القصيدة إنما يتحدث عن نفسه وعن عائلته، لننتقل إذاً من هذا الإسقاط حتى تتوضح لنا الصورة أكثر، فهي لا تحتاج إلى إغراق في التحليل، لأن الشعر شكل حلمي -كما يرى شنايدر- وإبداع لحلم اليقظة (عطية، ١٩٩٣، ص ٣١)، وإذا ما نظرنا إلى الجانب الفني من الحلم، وجدنا علاقة وثيقة بينه وبين الخيال الشعري، فالحلم -في رأي بودلير- لا يعني أن يركن المرء إلى النوم وينتظر ما تجود به الرؤى، بل إنه -على النقيض من ذلك- ينبغي أن يظل في حالة اليقظة، وأن يعاني في إبداعه الشعري (فتوح، ١٩٨٤، ص ١١٦)، أما عند رامبو، فإن عملية الحلم تبدأ بمزيج من الأوهام والرؤى السكرى التي تتبع من اللاشعور، ومن ثم فإن الشاعر يحاول -بعد يقظته- أن يستعيد صوراً من التذكر ليترجمها إلى شكل فني (فتوح، ١٩٨٤، ص ١١٧).

تبدأ الحكمة القصصية بمجيء الضيف الذي يطلب القرى، ما الذي يمكن أن يقدمه الحطيئة في مثل هذه الظروف القاسية التي يمر بها؟

رَأَى شَبْحًا وَسَطَ الظَّلَامِ فَرَاعَهُ فَلَمَّا بَدَا صَيفًا تَسَوَّرَ وَاهْتَمَّ (٢٠)
فَقَالَ ابْنُهُ لَمَّا رَأَهُ بِحَيْرَةٍ أَيَا أَبَتِ إِذْبَجَنِي وَيَيْسَرُ لَهُ طَعْمَا
وَلَا تَعْتَدِرِ بِالْعَدَمِ عَلَّ الَّذِي طَرَا يَطْنُ لَنَا مَا لَأَ فَيُوسِعُنَا دَمًا (٢١)
فَرَوَى قَلِيلًا ثُمَّ أَجَحَمَ بُرْهَةً وَإِنْ هُوَ لَمْ يَذْبَحْ فَتَاهُ فَقَدْ هَمَّا
(الحطيئة، ١٩٩٣، ص ١٧٨).

وذات ليلة ليلاء يأتي هذا الضيف وكأنه شبح أوجس الشاعر منه خيفة، حتى تبين له أنه ضيف ليس إلا، لكن على الرغم من زوال هذا الخوف إلا أن الهم والحزن قد سيطرا على الشاعر، فماذا يمكن أن يقدم له؟ ثم يبدأ مناجياً ربه: أيا رياه إنني لا أملك شيئاً أقدمه لهذا الضيف، فلا تحرمه هذه الليلة اللحم، غير أن ابنه يحاول أن يخرج أباه من هذا المأزق، وذلك من خلال تقديم نفسه قرباناً، والخشية كل الخشية أن يحسب هذا الضيف أننا نملك المال، فيبدأ بذمنا، فما كان من الشاعر إلا أنه تردّد في ذبح ابنه قبل أن يهجم بذلك.

إن المتتبع لشخصية الحطيئة وما جبل عليها من بخل لابد وأن يرى هذه القصة ضرباً من الخيال، فالذي كان يهجو كل ضيف يحل به لاشك أنه لن يقدم على التفكير بذبح ابنه من أجل إطعام الضيف.

يبدو أنها محاولة لاشعورية من لدن الحطيئة للتعويض عن عقدة البخل التي لازمتها طيلة مسيرته، فحاول من خلال هذا المشهد الخيالي أن ينفي عنه كل ما كان يقال عن بخله، وكما أسلفنا من ذي قبل، إن هذه الحادثة ليست إلا استحضاراً لمشهد سيدنا إبراهيم (عليه السلام) عندما همّ بذبح ابنه إسماعيل (عليه السلام) تلبية لأمر الله عز وجل، "قال يا أبت أفت فعل ما تؤمر ستجدني ان شاء الله من الصابرين" (سورة الصافات، ١٠٢)، فأين الحطيئة من ذلك، إن من يتوانى عن تقديم الطعام لأضيافه لا بد وألا يقدم على مثل هذا الفعل.

^{٢٠} - راعه: أخافه، تسوّر: فرح.

^{٢١} - العدم: الفقر، طرا: طراً.

تتوالى أحداث القصة، ليأتي الحل دونما أية مقدمات، وذلك من خلال ظهور قطيع من الحمر الوحشية -وهذا بالطبع تنمة لإسقاط قصة سيدنا إبراهيم- التي افتدت ابنه، كما افتدى الكبش سيدنا إسماعيل.

فَبَيْنَا هُمَا عَنَّتْ عَلَى الْبُعْدِ عَانَةً   قَدِ انْتَهَمَتْ مِنْ خَلْفِ مِسْحَلِهَا نَظْمًا
عِطَاشًا تُرِيدُ الْمَاءَ فَانْسَابَ نَحْوَهَا   عَلَى أَنَّهُ مِنْهَا إِلَى دَمِهَا أَظْمًا
فَأَمْهَلَهَا حَتَّى تَرَوَّتْ عِطَاشُهَا   فَأَرْسَلَ فِيهَا مِنْ كِنَانَتِهِ سَهْمًا
فَحَزَّتْ نَحْوَصَ ذَاتُ جَحْشٍ سَمِيئَةً   قَدِ اكْتَنَزَتْ لِحْمًا وَقَدْ طَبَقَتْ شَحْمًا
(الخطيئة، ١٩٩٣، ص ١٧٨-١٧٩).

لقد انتهت الحكمة القصصية بظهور هذا القطيع الذي كان بمثابة حل لهذه العقدة، أخيراً قام الشاعر باصطياد بقرة من هذا القطيع، وقدمها طعاماً للضيف؛ حتى لا يصفه بالبخل، العقدة التي لازمته في حياته، ويبدو أن هذا هو ما يؤرق الخطيئة.

أخيراً تأتي البشرية، من خلال لفظة (فباتوا كراماً قد قضاوا حق ضيفهم) وهو بيت القصيد، حقيقةً ومجازاً، إنه إفصاح لا شعوري من الشاعر، لينفي عن نفسه صفة البخل إلى الكرم، فمن كان ينعته بالبخل وبأنه لا يفي حق ضيفه، ها هو الآن يفي بهذا الحق على أكمل وجه.

فَيَا بَشْرَهُ إِذْ جَرَّهَا نَحَوَ قَوْمِهِ   وَيَا بَشْرَهُمْ لَمَّا رَأَوْا كَلْمَهَا يَدْمِي (٢٢)
فَبَاتُوا كِرَامًا قَدْ قَضُوا حَقَّ ضَيْفِهِمْ   فَلَمْ يَغْرِمُوا غُرْمًا وَقَدْ غَنِمُوا غَنْمًا (٢٣)
وَبَاتَ أَبُوهُمْ مِنْ بَشَاشَتِهِ أَبًا   لِضَيْفِهِمْ وَالْأُمُّ مِنْ بَشْرِهَا أُمًّا
(الخطيئة، ١٩٩٣، ص ١٧٩).

القصة إذًا من نسج أحلام اليقظة عند الخطيئة، وهي تعويض صارخ عن عقدة البخل التي التصقت به، ما استطاع أن يتخلص منها في حياته، لكنه وجد ملجأً آخر عبر الشعر يفرغ به ما يدفع عنه هذه التهمة في مجتمعه.

الخاتمة:

لعل الخطيئة كان يطمح دائماً إلى أن يحظى بمكانة لا تقل شأنًا عن أقرانه؛ مكانة عجز المجتمع عن تحقيقها له، لذلك راح يعزف بالكلمة موسيقياً حياته متحدياً المجتمع من ناحية، ومن ناحية أخرى جهاذة الشعر في زمانه، الأمر الذي دفعه إلى أن يهوي بمنزلة من لا يصدق عليه، والنيل من شرف مكانته، وذلك كله من خلال سلاح الهجاء الذي برع في استخدامه أية براعة، غير أن هذا لم يكن لينفي عنه صفة البخل التي لازمته طويلاً.

فلقد تبين لنا من خلال ما درسناه من أخبار الخطيئة وأشعاره -فضلاً عن فقره- أن شكله ونسبه المغموز، ومن ثم حرمانه من إرثه؛ كل ذلك لعب دوراً كبيراً في أن يجعل من الخطيئة رجلاً بخيلاً، ويبدو أن هذه الخصلة لم تأت من فراغ أو من قبيل التجني عليه، فضلاً عن الحالة النفسية التي كان يمر بها؛ رأينا كيف كان يأتي على أمر يُعدُّ منقصة عند العرب

^{٢٢}- البشر: السعادة، الكرم: الجرح.

^{٢٣}- الغرم: الخسارة والضرر، الغنم: الفوز بالحاجة.

إذ لم يكن يكرم ضيفه فحسب بل كان كثيراً ما ينبري لهجائه، لذلك فقد لازمته هذه الصفة وإن حاول جاهداً أن ينفىها عن نفسه ولا سيما في قصيدته (وطاوي ثلاث).

المصادر والمراجع

القرآن الكريم

- الأبشهي، شهاب الدين أحمد، (د. ت) **المستطرف في كل فن مستظرف**، شرحه: مفيد محمد قميحة، د. ط. الأصفهاني أبو فرج، (١٩٥٢م)، **الأغاني**، د. ط. مطبعة دار الكتب المصرية- القاهرة.
- ابن قتيبة، أبو محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري، (١٩٨٢)، **الشعر والشعراء**. تحقيق: أحمد محمد شاكر. د. ط. ، دار المعارف بمصر- القاهرة.
- ابن منظور، محمد بن مكرم بن علي، أبو الفضل، جمال الدين ابن منظور الأنصاري الرويفعي الإفريقي (١٤١٤)، **لسان العرب**. الطبعة ٣، دار صادر- بيروت.
- البغدادي، عبد القادر بن عمر، (١٩٩٧م)، **خزانة الأدب ولبّ لباب لسان العرب**، تحقيق: عبد السلام محمد هارون، الطبعة ٤، مطبعة المدني، مكتبة الخانجي- القاهرة.
- البيهقي، أبو بكر أحمد بن الحسين، (١٩٩١م)، **معرفة السنن والآثار**، علق عليه: عبد المعطي أمين قلججي، الطبعة ١، دار قتيبة، دار الوعى- دمشق، بيروت، دار الوفاء- حلب، القاهرة.
- الجاحظ، أبو عثمان عمرو بن بحر، (١٩٩٨م)، **البيان والتبيين**، تحقيق: عبد السلام هارون، الطبعة ٧، مكتبة الخانجي، مطبعة المدني- القاهرة.
- الجاحظ، أبو عثمان عمرو بن بحر، (٢٠٠٩م)، **البخلاء**، ضبطه وشرحه: أحمد العوامري و علي الجارم، الطبعة ٢، دار الكتب العلمية- بيروت.
- الجمحي، ابن سلام، (د. ت)، **طبقات فحول الشعراء**، تحقيق: محمود محمد شاكر، د. ط. دار المدني- جدة.
- حسين، طه، (٢٠١٢م)، **في الأدب الجاهلي**، الطبعة ٢، مؤسسة هنداوي للتعليم والثقافة- القاهرة.
- حسين، طه، (٢٠١٤م)، **حديث الأربعماء**، د. ط. مؤسسة هنداوي للتعليم والثقافة- القاهرة.
- الخطيب، جرّول بن أوس بن مالك، (١٩٩٣م)، **ديوان الخطيب**، رواية وشرح: ابن السكيت، دراسة وتبويب: مفيد محمد قمحة، الطبعة ١، دار الكتب العلمية- بيروت.
- الصفدي، صلاح الدين بن أبيك، (د. ت)، **الوافي بالوفيات**، تحقيق: أبو عبد الله جلال الأسيوطي، د. ط. دار الكتب العلمية- بيروت.
- الضبي، المفضل بن سلمة بن عاصم (د. ت)، **الفاخر في الأمثال**، اعتنى به: محمد عثمان، د. ط. دار الكتب العلمية- بيروت.
- ضيف، شوقي، (د. ت)، **العصر الإسلامي**، الطبعة ٧، دار المعارف بمصر- القاهرة.
- فتوح أحمد، محمد، (١٩٨٤م)، **الرمز والرمزية في الشعر المعاصر**، الطبعة ٣، دار المعارف بمصر- القاهرة.
- المبرد، أبو العباس محمد بن يزيد، (١٩٩٧م)، **الكامل في اللغة والأدب**، علق عليه: محمد أبو الفضل إبراهيم، د. ط. دار الفكر العربي، مطبعة المدني- القاهرة.

محمد عطية، محسن، (١٩٩٣م)، الفن وعالم الرمز، د.ط، دار المعارف بمصر - القاهرة.
هصيص، علي، (٢٠١٥م)، وجه الحطيئة/ مرايا الاتهام والبراءة، الطبعة ١، دار عالم الثقافة للنشر والتوزيع - عمّان، الأردن.

Biyografi/Biography

Geliş/Received: 27.10.2020 Kabul/Accepted: 08.06.2021

Biyografi/Biography, s./pp. 741-756

BESİM FATİH DELLALOĞLU VE TÜRK MODERNLEŞMESİ: AHMET HAMDİ TANPINAR ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Semra PORSUKⁱ, Kenan TAZEFİDANⁱⁱ

Öz

Türk modernleşmesinin hikâyesi gerilere uzanır. İstikrarlı bir tablo vermek gerekirse Tanzimat, temelli bir dönüşümün ilk adresiydi. Yeni dünyaya bakışın çekirdekleri bu süreçte atılmıştır. Tüm tezatlarla karşın, dünya algısı köklü bir şekilde değişmeye maruz kalmıştır. Türk toplumunu anlama noktasında Batı'da geliştirilen teoriler bir noktaya kadar işlevseldir. Nihayetinde her teori kendi tarihsel-toplumsal gerçekliğinde ortaya çıkmıştır. Ortaya atılan her teori o toplumun gerçekliğine dair izler taşır. Bundan dolayı Batı'dan farklı olan Türk modernleşmesinin kendi üslubu ve özgünlüğü içerisinde düşünülmesi gerekir. Türk modernleşmesi, Osmanlı'dan başlanarak halka rağmen halk için bir düşünce ile ele alınmıştır. Modern olmanın en önemli özelliklerinden biri dünyalı olmak iken Türkiye'de bu, uzun yıllar yapılamamıştır. Gerçek anlamda modern ve entelektüel olmak her fikre, konuya ya da düşünceye açık olmayı gerektirir diyen Besim Fatih Dellaloğlu'na göre, Türkiye'de modernleşme trajedisini en iyi anlatan kişi Ahmet Hamdi Tanpınar'dır. Bu çalışmanın amacı, Türk modernleşme sürecine genel bir bakış sunmak ve Besim Fatih Dellaloğlu'nun bu süreci Ahmet Hamdi Tanpınar üzerinden yaptığı değerlendirme ile ortaya koymaktır. Çalışmada literatür taraması yapılmış, Türk modernleşmesi üzerine ele alınan çalışmalar incelenmiş ve Besim Fatih Dellaloğlu'nun eserleri birincil kaynak olarak kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Türk modernleşmesi, Ahmet Hamdi Tanpınar, Muhafazakârlık, Batı.

Besim Fatih Dellaloğlu and Turkish Modernization: An Evaluation on Ahmet Hamdi Tanpınar

Abstract

The story of Turkish modernization goes back to give a stable picture, Tanzimat was the first address of a fundamental transformation. The seeds of looking at the new world were laid in this process. Despite all the contradictions, the perception of the world has undergone drastic change. The theories developed in the West in terms of understanding Turkish society are functional up to a point. Ultimately, each theory emerged in its historical-social reality. Therefore, Turkish modernization, which is different from the West, should be considered in its own style and originality. Turkish modernization has been handled with a thought for the people despite the people starting from the Ottoman Empire. While one of the most important features of being modern is being an earthling, this could not be done in Turkey for many years. According to Besim Fatih Dellaloğlu, who says that being modern and intellectual in the real sense requires being open to every idea, subject or thought, Ahmet Hamdi Tanpınar is the person who best describes the modernization tragedy in Turkey. The purpose of this

ⁱ İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, sosyologsemra@hotmail.com, ORCID ID:0000-0002-7186-2236

ⁱⁱ İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, kenant.fidan@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6054- 0576

study is to present an overview of the Turkish modernization process and to reveal this process by Besim Fatih Dellaloğlu's evaluation of Ahmet Hamdi Tanpınar.

Keywords: Modernization, Turkish modernization, Ahmet Hamdi Tanpınar, Conservatism, West.

Giriş

Modernliğin başlangıcıyla ilgili tam bir anlaşmaya varılamasa da Aydınlanmayla beraber insanlığın düşünce yapısı dinin etkisinden kurtularak merkeze aklı almış ve bu süreç 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiştir. Modernlik ile birlikte birçok alanda büyük dönüşümler yaşanmış ve bu dönüşümler daha çok ekonomik, siyasal, düşünsel, sanatsal, teknolojik ve sosyal alanlarda kendini göstermiştir (Saygın, 2016, s. 70). Aydınlanma düşüncesinde doğa veya toplum biliminde nesnel bir bilimin kurulabileceğini varsayarak bunun temelinde insan aklına olan güven vurgulanmakta ve geline zamanın insanların daha özgür, eşitlikçi ve mutlu olabileceği bir toplumun gelişeceği savunulmuştur.

Rönesans, Reform ve Sanayi İnkılabının Batı Avrupa'da gerçekleşmesi, Avrupa'nın toplumsal yapısını baştan aşağı değiştirmiştir. Bu süreç Batı Avrupa'yı kendisi dışında kalan dünya için ulaşılması gereken bir hedef haline almıştır. Sanayi İnkılabı sonrasında meydana gelen bu modern toplum, birçok düşünürün göre toplumların ekonomik, sosyal ve kültürel yönden varabileceği son merhaleyi oluşturmuştur. Bu oluşum, diğer toplumların varabilecekleri noktayı gösterirken onlara bu noktaya varmada kılavuzluk etmeyi de ihmal etmemiştir. Ancak tek yönlü olan bu modernlik anlayışı, bilhassa modernleşmeye çalışan ülkelerde birtakım eleştirilere neden olmuştur. Modern toplum olabilmenin nihai yolun Batı'nın geçtiği aşamalar olmayacağını, alternatif çoğulcu modernlik kuramları ile "Batı Dışı Modernlik" kavramıyla açıklanmaya çalışılmıştır (Kurtdaş, 2012, s.103). Dünyada tek bir modernleşme tipinin olmadığı gibi tek bir algının da olmadığı düşünülmüştür. Özellikle Türk modernleşmesinde kutuplaşmaların olduğu örnekler mevcuttur.

Türkiye modernleşme çabası içerisinde olan bir ülke olmuş, algılamaya bağlı olarak modernleşme ulaşılması ya da uzaklaşılması gereken bir durum ortaya çıkarmıştır. Türkiye modernleşmesi Osmanlı'nın Batı karşısında eski gücünü kaybetmeye başlaması ile dikkatini Batı'ya yöneltmiş ve oradaki gelişmeleri uygulamaya başlamıştır. Bu gelişmeler bürokratlar tarafından halk için "halka rağmen" anlayışıyla tepeden inme şekliyle uygulanmaya çalışılmış ve kendisinden kopuk olan bu uygulamayı özümseyemeyen halk ile çatışma kaçınılmaz olmuştur (Kurtdaş, 2012, s.103). Cumhuriyet dönemi modernleşmesi de daha önceki anlayış devam ettirilerek toplumsal değişim, toplumun iyiliği için devlet eliyle gerçekleştirilmiştir. Her ne kadar toplumun bu dönüşüm için potansiyeli olsa da Birinci Dünya Savaşı ve ardından gelen Kurtuluş Savaşı toplumu hayli yıpratmıştır. Bu nedenle gerekli değişim ve dönüşümler devlet eliyle gerçekleştirilmiştir (Göle 1998, Göle 2002, Kurtdaş, 2012, s. 111). Bu değişimin zamana yayılarak toplum tabanında benimsenmeden hızlı bir şekilde, Batı ile mesafeyi kapatma düşüncesi taşıması, modernleşme çalışmalarını yüzeysel ve Batı'daki gibi doğal bir oluşumdan çok yapay bir şekil almış ve derin, özümsemekten çok bir dayatma olmasından

yanlış uygulamalara ve algılamalara neden olmuştur. Özellikle Cumhuriyet dönemi edebi eserlerde modernleşmenin zihin dünyası, topluma yansımaları ele alınmıştır. Bu süreci romanlarında ele alan yazarlardan biri Ahmet Hamdi Tanpınar olmuştur. Tanpınar'ın (1901-1962) Cumhuriyet döneminin çalkantılı süreçlerine denk gelmesi, modernleşme olgusunu tarihsel, sosyolojik yönden ironik bir yöntem ile değerlendirmesi önemlidir. Bu değerlendirmeler Dellaloğlu tarafından modernleşmenin serüveni kritik edilmiştir.

Dellaloğlu, Boğaziçi Üniversitesinde öğrencilik yıllarında çok duyduğu fakat okuyamadığı Tanpınar'ın "Huzur" adlı romanını okuduğu ve romanın kendisine "muhafazakâr" gibi gözüktüğünü, daha sonraki yıllarda W. Benjamin üzerine çalışma yaparken kent, mekân açısından ilginç olacağını düşündüğü Tanpınar'ın "Beş Şehir" kitabını okumaya başladığını ifade etmektedir. Bu noktada kendisini utandıran iki hususu dile getiren Dellaloğlu; Beş Şehir kitabını okuduğu zamanlarda otuz beş yaşlarında olduğu ve bu kadar geç okumuş olması ve yirmili yaşlarında iken okuduğu Huzur kitabını otuz beş yaşlarında tekrar okuduğunda onun artık muhafazakâr olarak görünmemesidir. Tanpınar ile ilgili kitap yazma ihtiyacının o anda belirginleşmeye başlar. Kendisinin Tanpınar'a hayranlığının Beş Şehir' i okumakla başladığını, Tanpınar'ın şairliği ile romancılığından çok memlekete bakış tarzı, zihniyeti olduğunu bunun da kendisinin bu memlekete ve kendine bakış tarzını değiştirmesine yardımcı olduğunu vurgulamaktadır (Dellaloğlu, 2016, s. 1-3).

Yıllarca çeşitli üniversitelerde Tanpınar üzerine ders verdiğini ifade eden Dellaloğlu, Tanpınar ile ilgili kitap yazmasının ve ders olarak vermesinin gerekçesini, öğrencilerine Tanpınar, Peyami Safa, Yahya Kemal, Abdülhak Şinasi Hisar'ı okuyup okumadıklarını sorduğunda genellikle okumadıklarını ve sebeplerinin ise saydığı yazarların 'muhafazakâr' görünmeleri olarak açıklamaktadır. Aslında Dellaloğlu bu süreci yıllar önce de kendisi yaşamış olduğundan yazdığı kitabın kişisel bir derde dayandığı, kendisindeki değişimi ülkenin yaşadığı toplumsal değişimle meşrulaştırmak istemektedir (Dellaloğlu, 2016, s. 4).

Tanpınar'ı okuduğunda onu muhafazakâr olarak nitelendirmeyi Türkiye modernleşme zihniyetinin ürettiği hurafe olarak değerlendiren Dellaloğlu, Tanpınar'ı okumaya tenezzül etmeyen ya da okunsa dahi onu anlamının önüne geçen Tanpınar'ın ne söylediğine odaklanılması, dile getirdiği şeyi hangi tavırla yaklaştığını göz ardı edilmesinden kaynaklanmaktadır.

Bütün bunlardan hareketle bu çalışmada ilk olarak modernleşme olgusunun genel hatları üzerinde durulacaktır. Modernleşmenin ortaya çıkışı ve gelişiminin yansımaları ele alınacaktır. Daha sonra Türk modernleşmesine yer verilerek, modernleşme olgusunun Türkiye' ye yansımaları irdelenecektir. Sonrasında ise Dellaloğlu' nun modernleşme olgusuna bakışı, kavramsal çerçevesi ile Tanpınar üzerinden Türk Modernleşmesine eleştirel bakışı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Modernleşme Kavramı

Batı Avrupa'da 17. yüzyılda bilim ve teknolojiadaki gelişme ve değişimler sonucunda ekonomik büyüme sağlanmış, toplumlar adına "modernleşme" denilen yeni bir yaşam şekline, kültürel ve kurumsal değişim aşamasına gidilmiş, tüm dünyada etkisi hissedilen sosyal ve siyasal bir örgütlenme şekli yaratmıştır. Bu aşamada insanlık, modernite denilen yeni bir hayat biçimine ve modernizm denilen ve düne ait olmayan bir dünyada yeniden biçimlenmeye başladı. Bu bağlamda modernizmin kökeninde Batının tarihsel ve toplumsal gelişim ve değişim evresi vardır. Başka bir ifadeyle, Batıda kendi iç dinamikleri sayesinde kendi içinde bir modernleşme süreci yaşanmaya başladı. Bu değişimin felsefi anlamda alt yapısını, on sekizinci yüzyılda belirgin hatları ile ortaya çıkan Aydınlanma Felsefesi oluşturmuştur. Aydınlanma ile birlikte, toplumun geleneksel bilgi yapıları (gelenek, mit, hurafe vs.) ile mistifiye ve metafizik anlaşılmasına karşı çıkmış, insanın ve toplumun "özgürleşimi"nde ve "ilerlemesi"nde akıl (us) tek ölçüt olarak kabul edilmiştir (Akt. Çaylak, 1998, s. 153).

Modernlik, 18. yüzyıl Avrupa aydınlanmasından 1980'li yılların ortasına kadar birçok unsur ile karakterize olmuş bir dönemi temsil etmektedir. Aydınlanmacı düşünürler insanlığın ilerlemesinin ancak eşitlik ve özgürlük arayışıyla gerçekleşebileceğini bunun da bireyselleşme, rasyonelleşme, demokratikleşme, sekülerleşme ile mümkün olacağı görüşüdür. Aydınlanmacılar geleneğe, dinsel otoriteye ve teslim olunmuş inançlara eleştirel yaklaşmış bilimsel düşüncenin gelişimine önem vermişlerdir (Giddens ve Sutton, 2020, s. 28). Avrupa feodalizminden sonra ortaya çıkan toplumların ayırt edici yönleri için bir şemsiye özelliği taşıyan modernlik dönemi; endüstrileşmeyi, kapitalizmi, kentleşmeyi ve şehirciliği, sekülerleşmeyi, demokrasinin oluşumu ve yayılımı, üretim yöntemlerinde bilimsel ölçütlerin kullanılmasını kapsamaktadır. Modernliğin sosyal düzen olarak, maddi üretimin sınırlarının aşılmasında, görece zengin ülkelerin büyük kazançlar edinmelerinde ve yaşamın her alanına daha fazla eşitlik getirme bağlamında başarılı olmuştur. 20. yüzyıl süresince pek çok sosyolog modernliği, tüm ülkelerin arzu ettiği ya da en nihayetinde kabul edeceği bir sosyal model özelliği taşıdığını ifade etmişlerdir (Giddens ve Sutton, 2020, s. 29). Bu istek, Türkiye için de oluşmaya başlamış ve Türk modernleşmesi Osmanlı'dan başlayarak devam eden bir gelişme halinde devam etmiştir.

2. Türk Modernleşmesi

Osmanlı'nın modernleşme süreci militer bir süreç olarak kendini gösterir, sürekli üstün olan Osmanlı'nın Batı'dan bu üstünlüğü kaybetmesiyle fark eder ve süreç ilk olarak top, tüfek ile stratejik açıdan deneyimlenir. Osmanlı'da sürekli toprak kaybının yaşanması, aydınların modernleşmeyi bir beka sorunu olarak görmeleri ve Osmanlı'yı nasıl kurtarabilecekleri sorusu üzerine temellenen bir üst yapı olgusudur. Hem Osmanlı hem de Türkiye modernleşmesi siyasi seçkin ve devletin ihtiyacı olan bir modernleşmedir. (Kaçmazoğlu,2020: 83,88) Modernleşmenin trajik olduğu daha önce vurgulanmakla birlikte onu trajik yapan, bir tabiiyet ile tepki arasında bir diyalektik olan modernleşme, Batı gibi

olmaya çalışıp bağımsızlık mücadelesini Batıya karşı vermektir (Dellaloğlu, 2016, s. 169). Burada modernleşen toplumlar özelde Türk modernleşmesi için yapılan tartışmalara bakıldığında olgunun uygulayıcılar tarafından yüzeysel bir yapıdan ele alındığı görülmektedir. Modernleşmenin kültürel tabanlı bir olgu olduğu düşünüldüğünde bu sürecin aslında güçlü olamamasının temel nedeninin kültürün (bir denize benzetecek olursak denizin geç ısınıp geç soğuyan bir yapısının olmasından kaynaklı), derin ve uzun vadeli olmadan, nüfuz etmeden, ayrıntıları göz ardı ederek başarı sağlanması kolay olmamaktadır (Dellaloğlu, 2020, s. 313).

Osmanlı İmparatorluğunun Batı orduları karşısında İnebahtı/Lepono (1571) yenilgisiyle süre gelen mağlubiyetlerinden bu yana askeri alanda sonra diğer alanlarda devam eden modernleşme/batılılaşma hareketlerinin nitelikleri ve dozu farklılaşmakla beraber aralıksız olarak günümüze kadar devam etmiştir. Tanzimat'tan Cumhuriyet dönemine kadar ağırlıklı olarak teknik alanlarda öncelik verilen batılılaşma gayretleri daha sonra kültürel alanlarda da Batı'nın takip edilmesi ihtiyacı hissedilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu Batı karşısında mağrur halinden Batı'dan etkilenme aşamasına geçerken önce tereddütlü davranmış, daha sonra karşılaştığı problemleri mevcut sistemden ve dinin toplumsal yaşamdaki öneminden ödün vermeden halletmeye çalışmıştır. Batı'da gelişen bilim ve teknolojinin Batı toplumlarına sağladığı mutlak egemenlikten Osmanlı İmparatorluğu da Batı'ya kuvvet veren değerler olarak gördüklerine talip olmaya başlamıştır. Bu noktada Batı'dakileri alma konusundaki tereddütlü halini arkada bırakarak kendini restore, ıslah etme, zamanla da radikal modernleşme politikalarını uygulama aşamasına geçmiştir. Bütün bu batılılaşma serüveninde Osmanlı-Türk modernleşmesi hep parçalı bir seyir izlemektedir. Bu anlamda, Osmanlı Türk tarihi bakımından modernleşme politikalarını uygulama fırsatını eline geçiren her iktidar kendi çerçevesinden makul gördüğü bir alanı veya çizgi temel alarak Batılılaşmaya gayret etmiştir (Aytekin, Kaçmazoğlu,2020; s. 326-327).

Muhteşem bir maziye sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nun aynada sürekli geçmişini görmesi, perdenin ardında kalan dünyanın yaşadığı değişim ve dönüşümü fark etmez olmuştur. Ne zaman devlet, siyasi gücün savaşıla tespit edildiği bir süreçte askeri açıdan yenilgilerle karşılaşmış, bu sefer mevcut kimliğiyle yüzleşmiştir. Savaş kayıplarına bağlı olarak Batı'yı takip etme yoluna girmiştir. Böylelikle Osmanlı'nın Batı'ya dikkat kesilme ve modernleşme hikâyesi başlamıştır. Bu bağlamda, bakıldığında birçok kişinin üzerinde hemfikir olduğu mevzu modernleşmenin askeri alanda başladığı gerçeğidir (Dursunoğlu, 2020, s. 104). Bernard Lewis'e göre, (1993, s. 46) Bir Batılılaşma politikasına ilk bilinçli girişim başka bir deyişle Avrupa uygarlığından seçilmiş bazı unsurların taklidine ve benimsenmesine ilk bilinçli adım on sekizinci yüzyıl başlarında oldu.

Osmanlı bürokrasisinin bir kesimi modernleşmenin gereksinimlerine, bir ölçüde erkenden uygun hale getirilmiş ve 19. yüzyılda, reform liderliğini devralmıştır. Bu reformcu bürokrasi, reformun can alıcı noktası olarak, askeri ve sivil bürokrasiyi hazırlayan eğitim kurumlarının modernleştirilmesi esas alınmıştır (Mardin, 1995b, s.56). 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme alanı askeri alanı kapsıyordu. Modernleşmenin askeri

sınıftan başlamasının temel sebebi askerin merkez-çevre konumlanmasında merkezde yer almasıdır (Kanık, 2020, s.125). Osmanlı döneminden günümüze kadar Türk tarihinde ve siyaset hayatında ordunun önemi makul bir süreklilik gösterir. Böylelikle ordu dünya görüşünü asla değiştirmeyen, toplumun üzerinde duran ve ondan bağımsız bir kurum olarak görülür. Bu anlayış, aynı zamanda, modern Türk tarihi ve siyaseti hakkında daha iyi ve daha derin bir kavrayış sağlayan, çoğu zaman sert ve dramatik olan değişiklikleri belirsizleşme eğilimi gösterir (Ahmad, 1995, s.9-10).

Şerif Mardin *Türk Modernleşmesi* adlı çalışmasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı ile olan ilişkisini şöyle açıklamıştır:

Osmanlı İmparatorluğu, Batı uygarlığı adını verebileceğimiz kültür bütünüyle hiçbir zaman ilişkisini kesmemiştir. Ne var ki, İmparatorluğun yükselme devrinde, Osmanlılar, kendi uygarlıklarını Batı'ninkinden üstün saymışlar, Batı'nın bir "model" olarak izlenmesi bir sorun olarak ortaya çıkmamıştır. İmparatorluğun gerilemeye başlamasıyla, niçin geriledi sorusu, önce devlet yönetiminin bozulduğu ileri sürülerek, daha sonra belki de yüzeyleşen bir tutumla Batı'nın askeri üstünlüğü gösterilerek, cevaplanmıştır. Böylece, daha 18. yüzyıl başlarında, Batı'nın askeri kurumlarının ve silah gücünün imparatorluğa nasıl getirilebileceği en önemli devlet sorunu olmuştur. Bu düşünceler, III. Ahmet zamanında (1703-1730), bilhassa 1720'lerden sonra, Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın (1718-1730) desteğiyle teşvik görmüştür. Batıcılığın bu ilk devresinde Batı'nın askeri teknolojisinin savaştaki rolü ve savaşın sonucunu kısmen Tanrı'ya bırakma şeklindeki köklü inanç tartışılmıştır. Zamanla (1780'lerde) bunun karşısında, savaşta en çok teknolojinin sonuç vereceği görüşü belirecekti. Gerilemeyi "din bütünlüğü"nü yitirilmesine bağlayan biraz farklı görüşlerse bir kısım ulema arasında ortaya çıkmıştır (Mardin, 1995a, s.10).

Osmanlı aydınları ülkeyi kurtarmanın ancak Batı tipi reformlarla ve sivil- asker-bürokratlar tarafından gerçekleştirilebileceğine inanmıştır. Bu tipik anlayışın en önemli temsilcisi Ziya Gökalp'tir.

Cumhuriyet döneminde ise sosyologlar Türk modernleşme çabalarını sosyolojik açıdan incelemeye çalışmışlardır. Bu konuda önemli ve ayrıntılı çalışmalar yapan sosyologlar arasında ilk akla gelen isimler Niyazi Berkes ve Şerif Mardin'dir. Örneğin Mardin Türk modernleşme çabalarını belirli bir tarihsel süreklilik içerisinde ele alıp incelemiştir.

Mardin'e göre, Batı'da ortaya çıkan teorilerin Türk toplumu hakkındaki geçerliliği bir dereceye kadar işlevseldir. Bir noktadan sonra kendi açıklamalarımızın ihtiyacı derinden hissedilmiştir. Çünkü her kuram ve model içeriden bir bakışla kendi tarihsel-toplumsal geçerliliğin izlerini taşır. Mardin, Osmanlı'da ve Türkiye'de ne'î şahsına münhasır "yapı"ların, yani genel geçer modellere tekabül etmeyen ara katmanların önemini birçok yazısında vurgulamıştır. Bunu daha iyi anlayabilmemiz için Türk modernleşmesinin yeni baştan ve yepyeni bir dille incelenmesini teklif eder. Türk modernleşmesinin başka modernleşmelere benzemeyen kendine göre akışı ve üslubu vardır. Mesela, büyük sosyal çalkantıların bir 'teori' aracılığıyla değil de romanda kurulan bir 'tez' aracılığıyla işlenmiş olması kendi içinde özgün bir tür oluşturur. Batı ve Batı meselesinin en ilginç

karşılaştırmalarını bu tezli romanlar sayesinde öğreniyoruz. Şiirde, romanda, hikâyede birçok örneği bu çerçevede yorumlayabiliriz. Peki, başka modernleşmelere benzemeyen Türk modernleşmesinin özgünlüğü/farklılığı nerde yatmaktadır? Bunun da yanıtı ancak yaşanan çevrenin kültürel birikimi içselleştirerek ve zenginleştirerek verilebilir. (Takış, 2008, s. 11)

H. Bayram Kaçmazoğlu' na göre, Türk modernleşmesi, özellikle belirli bir eğilimin düşün dünyasında karşılık bulur. Bu anlayışa göre, güya, Batı'dan bağımsız, yerli, Türkiye'ye özgü bir modernleşme modeli gelişmiştir. Bu modernleşme biçimi yerli, muhafazakâr, Batı dışı, kendine has özelliklere sahiptir. Batı modernleşmesinin belirli dayatmalarına karşı, kendi alternatif yaşam şeklini üreten yeni bir yapı ortaya çıkmıştır. Türk modernleşmesi yaklaşımı, bize özgünlük anlayışının bir başka şeklidir. Bize özgünlük; tamamen bize ait olursa, kendine özgü siyaset, kavram, anlayış üretebiliyorsa özgündür. Yoksa biz özgünüz demekle, özgünlük olmaz (Kaçmazoğlu, 2012, s. 197-198). Kaçmazoğlu, Batı ile karşılıklı ve eşit koşullarda ilişki kurmak, etkileşim içerisinde olmak ve bu ilişkiyi sürdürmek başka şeydir, Batı'ya bağımlılığı yaşamın tüm alanlarına aktarmak, Batı'nın etkisi altında kalmak ve her şeyi Batı'ya göre tanımlamaya çalışmak başka şey olduğunu söyler. Bir toplumun kimliğini, kişiliğini, kendi özelliklerini muhafaza etmesinin yolu, rakip kimlikler karşısında edilgen değil, eşit pozisyonda ilişki yürütmesidir. Kimliğinde meydana getirmek istediği değişimleri de yine kendi tecrübeleriyle, hiç kimsenin etkisinde kalmadan, çıkarları doğrultusunda kendini gerçekleştirmesidir. Kaçmazoğlu devam eder:

Batı dışı modernlik diye bir şey mümkün olabilir mi? Modernleşmenin aslı, esası Batı'dır, Batı burjuva düzenidir. Bu anlayış, anlayışı kamufle edenlerin yaklaşımlarına, olayın ruhuna aykırıdır. Batılı yapılardan kopya çekerek Batı'ya karşı alternatif yaratılabilir mi? Bu tavır, 'bakın biz farklıyız ama sizdeniz. Bizden size hiçbir zarar gelmez, sizi örnek alıyoruz ve size karşı değiliz. Varımız yoğumuz sizin çıkarlarınıza, sömürü düzeninize feda olsun. Yeter ki bizi tamamen dışlamayın. Sizin modern köleniz olmaya hazırız' yaklaşımıdır. Bu anlayışlardan ne güçlü bir Batı karşıtlığı, Batı sorgulaması doğar ne de bu anlayışlar Doğu'nun Batı karşısında güç oluşturmalarını sağlar. Bu anlayış, güç birliğini Batı çıkarları adına parçalama, Batı'nın egemenliğine hizmet etme anlamına gelir. Safını, yerini belirlemeden, tarihi görevini bilmeden Batı'ya sırnaşarak, Batı'ya alternatif olunamaz. Önce yerini bilmek o bilince sahip, tarihe ve tarihsel bilince sahip olmak gerekir. Batı dışı bir bilince, dünya görüşüne, bakış açısına sahip olmadan toplumumuzun çıkarlarını korumak mümkün olamaz ve olamadığı da yakın tarihimizde tüm çıplaklığı ile görülmektedir. Türk modernleşmesi kavramı kopyadır (Kaçmazoğlu, 2012, s. 202).

3. Besim Fatih Dellaloğlu ve Türk Modernleşmesi

Besim Fatih Dellaloğlu'nun Türk modernleşmesine bakışını açıklamak için öncelikle Dellaloğlu'yu tanımak, Türk modernleşme sürecini ve özelde Ahmet Hamdi Tanpınar² örneği üzerinden anlatılması daha açıklayıcı olacaktır.

1Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında Besim Fatih Dellaloğlu olan, sadece Dellaloğlu olarak bahsedilecektir.

2Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında Ahmet Hamdi Tanpınar sadece Tanpınar olarak ifade edilecektir.

Dellaloğlu, Türkiye'nin Tanzimat³'tan beri bir modernleşme ülkesi olduğunu belirtmiştir. Modernleşme kavramını ise başka bir yerden görme, beğenme ve almak olarak ifade etmiştir. Bu anlamda Türkiye'nin Batının modernliğine kayıtsız kalmadığı görülmektedir (2014, s.114-115). Günümüze bakıldığında modernlik de geçmişe ait bir kavram olmaya başlamış, post modern denebilecek bir sürecin yaşandığı söylenebilir.

Sosyal bilim literatüründe Batı dışı modernlik, çoğul modernlik gibi kavramların kullanıldığı görülmektedir. Burada modernliğin artık sadece Batıya ait bir mülk olmaktan çıkıp "dünyalı olmak"tan söz edilebileceği ifade edilebilir. Modern olmanın dünyalı olmayı gerektirdiğini ifade eden Dellaloğlu kendini anlamanın yolu dünyayı anlamaktan geçtiğini ve bunu ilk başaran medeniyetin Batı olduğunu vurgular (Dellaloğlu, 2014, s.115-116). Türkiye'de ise cemaatleşmiş bir toplum yapısı olduğundan dolayı uzun yıllar dünyalı olmayı başaramamıştır. Son yılların özellikle genç okuyucuları bu yapıyı kırmaya başlamış ve dünyalı olma adına her kesimin eserleri okunmaya başlanmıştır.

Modernlik Batı'nın kendi içsel, toplumsal ve sınıfsal dinamikleriyle modern olması, bir amaçtan çok bir sonucu ortaya koymaktadır. Sınıfsal, kişisel sınıfların çıkarlarının çatışması modernliği ortaya çıkarmıştır. Bu modernlik ise ulus-devlet, kentleşme, çekirdek aile, sanayi üretimi, cumhuriyet, demokrasi, insan hakları, kadın ve çocuk haklarıdır. Modernleşme ise ilk olarak modern olamamanın farkındalığı ile başlayan bir projedir. Batı'da iktidar toplumsal zeminden siyasal zemine doğru yönelirken modernleşme ülkelerinde tersi bir durum söz konusu olmaktadır. Batı'da aydınlar değişim süreçlerinde ve zihniyet zemininde aktif rol oynarken Türkiye'de bunu hem düşünen hem de gerçekleştiren siyasal yapıdır. Bu nedenle Türkiye modernleşmesi devletin taleplerine göre hareket eden üst yapısal ve hiyerarşik bir özelliktedir. Ayrıca bir aydın hareketi olup toplumsal harekete dayanmamaktadır. Türkiye'deki modernleşmenin kısır olması taşıyıcısının bürokrasi olmasından kaynaklanmaktadır (Dellaloğlu, 2016, s.167-168).

Dellaloğlu, 12 Eylül 1980 darbesini modernleşme projesinin sonu olarak görmektedir. Modernleşmenin devamı için darbelerin gerekli görülmesi, modernleşme ile modernliğin birbirinden çok farklı olduğunun göstergesidir. Türkiye'nin modernlikle asıl ilişkisinin seksenlerden sonra idrak edilmeye başlandığı ve toplumsal bir boyut kazanmaya başlandığı söylenebilir. Türkiye her ne kadar modernleşme zihniyeti açısından paradoks olsa da ilk olarak Turgut Özal şimdi de Recep Tayyip Erdoğan ile modern olmak istiyor. Türkiye, toplumsal modernliğini dindar ailenin kızının kente, üniversitenin kapısına gitmesi, Kürtlerin kimliklerinin tanınmasını istemesi, Alevilerin çocuklarının zorunlu din dersi almalarını istememesi ile inşa etmektedir. Bu modernlik talebinin ardında bir toplumun, bilincin,

³ Türk/Osmanlı modernleşmesi kapsamında Batı tekniğinden yararlanmasını 18. Yüzyıl ile sınırlı olmadığı, 1453'te İstanbul'u almak için yapılan hazırlıklarda topların dökümünde Macar ustalarından yararlanılmıştır. İlber Ortaylı'nın da Osmanlı modernleşmesinin Tanzimat devriyle sınırlanamayacağını, daha eskiye uzanan bir olgu olduğunu belirtmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılın sonlarına kadar planlı ve bilinçli bir Batıcılığa/modernleşme girişiminin olmadığı, ilk bilinçli Batıcılığa girişimlerinin 3. Selim döneminden itibaren olduğunu belirtmek gerekir (Kaçmazoğlu, 2020, s. 67).

arzunun ve hırsın olması ve Batı istediği için değil kendisinin öyle istemesi yatmaktadır. Böylece modernlik Türkiye’de artık yerleşiyor ve toplumsallaşılıyor fakat bu durum modernleşmeciler tarafından anlaşılammaktadır (Dellaloğlu, 2016, s. 173-174). Nilüfer Göle’den (2000) aktaran Dellaloğlu:

“İslamcı hareketleri modernleşmeye karşı bir tepki olarak görmek kolaycılıktır. İslamcı hareketlerin, birçok diğer ülkelerde de modernleşmeci süreçlerin sonunda ortaya çıktıkları hatırlanmalıdır. Modernleşme süreçlerine bağlı olarak sosyal akışkanlığı ifade ettikleri ölçüde, bir anlamda modernleşmenin ürünleridirler” ve “Modernliğin İslami eleştirisi, modernliğin yerleştirilmesindeki yeni bir aşamanın belirtisi olarak okunabilir.” Bu noktada İdris Küçükömer’ in “Sağ soldur, sol da sağdır” sözü daha iyi anlaşılabilir (Akt. Dellaloğlu, 2016, s.173-174).

Modernleşme, bütün toplumlarda din ve gelenek ile bir çatışma içinde olmuştur. Bu bir kalitesizlik ve seviyesizlik olarak açığa çıkar. Her modernleşmenin sonradan görme olması, modernleşme hastalığı ile açıklanabilir. Tanpınar’ı muhafazakâr gösteren de modernleşme zihniyetinin basitliği ve yüzeyselliğidir. Türk modernleşmesinin bir özelliği, kamusal alanı modernleştirmeyi başarmış ama zihinlere yönelemediğinden geleneğe yenik düşmüştür. Türkiye’deki başörtüsü meselesi de bunun önemli göstergelerindendir. Bir diğer özellik ise özneyi aktör olmak yerine onu nesne haline getirmesidir. Özne sürekli olarak kendisi olmak yerine başkalarının hayatını yaşamak zorunda kalan ve biçilen, dikilen bir özne konumundadır. Türkiye geçmişini tamamen unutarak toplumun hafızasını yok saymaktadır (Dellaloğlu, 2016, s. 180-181).

Türkiye’de modernlik ile modernleşme kavramları birbirinin yerine kullanılmaktadır. Dellaloğlu bunun doğru olmadığını ve modernleşmeyi “kendisinin modern olmadığını bilincine varma” durumu olduğunu nitelendirmektedir. Modernleşmenin farkına vardığı bu durumdan dolayı bir panik durumunun olduğu aynı zamanda; ‘modernliğe, modern olmayanın gösterdiği bir tepki’ olarak bakar. Ona göre; modernleşme modernliği ‘taklit etme süreci’ aynı zamanda, Batının beş yüz yılda yaptığını bizim elli yılda yapmamız gerektiği fikri ile kültürel anlamda bir hazımsızlık süreci olarak değerlendirir (Dellaloğlu, 2016, s. 50).

Tek bir modernlikten bahsedilemez. Eğer modernleşme modernlikle ilişki kurma durumu ise nereden tutulduğu önemlidir. Türkiye’de modernleşmeciler modernliği yanlış yorumlamış aynı zamanda bazı özelliklerine abartarak yoğunlaşmış ve Batı’nın tümünü bu yorumlama çerçevesinde düşünmüşlerdir. Batıda modernliği eleştirenler avangart olurken Türkiye’de modernleşmeyi eleştirenler muhafazakâr olmalarıyla konumlandırılmaktadır. Türkiye’de modernleşmeyi savunanlar Batı’nın muhafazakârlarıyla ilişki kurarken, muhafazakâr olarak nitelendirilenler Batı’nın uyumsuz dedikleriyle ilişki içinde olmaktadır. Türkiye’deki bu çelişki modernleşme zihniyetini ortaya koymaktadır. AKP’nin Avrupa Birliği’ne katılmayı istemesi muhalefet olan CHP’nin ise karşı çıkmasını örneklendirilmektedir (Dellaloğlu, 2016, s. 52).

3.1. Tanpınar Üzerinden Türk Modernleşmesine Eleştirel Bir Bakış

Dellaloğlu'na göre Türkiye'nin modernleşme trajedisini en iyi anlatan Tanpınar'dır. Dellaloğlu, modernleşme sürecini Tanpınar üzerinden açıklar. Tanpınar'a göre Türkiye'nin modernleşmesi bir ölüm kalım meselesi olup kaçınılmazdır.

Bütün modernleşmeler trajiktir diyen Dellaloğlu, ülkemizde modernleşmenin biliminden çok edebiyatının yapıldığı bunu da en iyi yapanların başında Tanpınar'ın olduğunu ifade eder. Türkiye modernleşmesini bir tür 'kendinden utanma' yani kendi kültürünü yok sayma veya terk etme ve başkasına özenme olarak değerlendirmektedir (Dellaloğlu, 2016: 29). Bu anlamda, Tanpınar *Beş Şehir* adlı eserinde kendisiyle ve geçmişiyle bütünleşme noktasında şunu söyler: "Mazi daima mevcuttur. Kendimiz olarak yaşayabilmek için, onunla her an hesaplaşmaya ve anlaşmaya mecburuz" (Tanpınar, 2016, s. 10).

Dellaloğlu'nun Tanpınar'a olan ilgisi onun sivil yazar özelliği ile modernleşmeci zihniyetinde, Batı modernliğinin geçmişten kopmadan geleceği içinde barındıran bir şimdilik bilincine dayanmasının ilk örneği olarak görmesidir. Tanpınar'ın hayatında içki, kumar hatta kokain olmasına rağmen kültürel Müslüman olabilmekten kaynaklanmaktadır (Erkilet, 2017, s. 176). Dellaloğlu, "Kültürel Müslüman"ı, Müslümanlığın teolojik anlamının dışında kullanmaktadır. Ona göre herkes kültürel Müslüman olabilir. Bayramda, cenazede veya "Allah iyilik versin" diyen birinin Allah'a inanmasına gerek yoktur. Her insanın dinini kişiselleştirmesi başka birinden farklı olabilir. Mezhep ve tarikatları açıklamayı da buna bağlayabiliriz (Dellaloğlu, 2016, s. 26).

Türkiye'de "nesillerin beraberce okuduğu beş kitap bulamayız" diyen Tanpınar'ın farklı kesimlerin birbiriyle irtibatsızlığı, kültürel kodlarımızın bu kutuplaşmadan muzdaripliği, ne sadece "Necip Fazıl" ne de sadece "Nazım Hikmet" okunarak dünyalı olunamayacağı ortadadır (Akt. Dellaloğlu, 2014, s. 117, Tanpınar, 1999, s. 251). Bu kutuplaşmanın bir zihniyet yarılmasından kaynaklı olduğu ve olaylara Meşrutiyet, Tanzimat ve Cumhuriyet dönemlerinden daha derin bir analizle bakılması, siyasal ve ideolojik cemaatlerin terk edilip sivil bir kültürel, edebi bir kamunun inşa edilmesi gerektiği bunun da kültürel ateşkes ile yapılabileceği belirtilmektedir.

Tanpınar'ın yakındığı konulardan biri; Türkiye'de bir kesimin okuduğu ya da sahiplendiği bir yazarı diğer kesimin okumamasıdır. Tanpınar'ın yapıtlarını yıllarca kendini muhafazakâr ya da sağ olarak tasavvur eden kitlelerin markası haline gelmiş Dergâh yayınlarının basması; kendini Kemalist, solcu ya da Batıcı görenler tarafından yıllarca okunmamıştır. Aynı durum Yapı Kredi Yayınları (YKY) için de geçerlidir. YKY ise kendisini çağdaş, Batılı, sol ve laik olarak tasavvur edenlerin zihniyeti olarak algılanmaktadır (Dellaloğlu, 2017).

Dellaloğlu, ülkemizde ideolojik, kültürel ve politik hatların çok derin olduğunu, bu nedenle cemaatleşmelerin güçlü olduğunu fakat günümüz okurlarının bu kalıplardan kurtulduğunu belirtir. Ona göre, Tanpınar artık muhafazakâr zihniyet dünyasından

kurtularak kişiliğini kazandı ve herkesin okuyabileceği bir yazar oldu. Geçmişte yapılan eksiklikleri ve hataları dile getiren Dellaloğlu, modernleşmeciler eğer daha önce Tanpınar'ı okumuş olsalardı hem başörtüsüne daha anlayışlı bakarlar hem de daha geniş ufuklu olabilirdi demekten kendini alıkoyamamaktadır (Dellaloğlu, 2016, s. 41).

Dellaloğlu, Türkiye'nin meselelerini güncel gerilimlerden bağımsız, soğukkanlılıkla ve derinlemesine tartışmadığını belirterek bu durumu iki örnek üzerinden açıklamaktadır. İlk örnekte Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin'in karşıt olarak okunup ikisinin de Jön Türk hareketinin iki hizbi olması ve ikisinin de modernleşmeci olduğu, farklılıklarının yönetsel olduğu; ikincisinin ise Bergsoncu olarak anılan, Dergâh dergisinde yazılarını yazan ve aralarında Tanpınar'ın da bulunduğu yazarların genel tutumunun Ziya Gökalp geleneğinden uzak olduğu görülecektir. Yine burada ifade edilmesi gereken hususun iki tutum arasındaki farkın Batı ile ilişki kurmamak açısından değil Batı'ya kimden ve nereden bağlantılandıklarıdır (Dellaloğlu, 2014, s. 116).

Dellaloğlu bir söyleşisinde Tanpınar'ın ne Türkiye'de ne de Batılı anlamda muhafazakâr olmadığını modernleşmeye çalışan Türkiye'de modern biri olduğunu ifade etmiştir. Avrupa'nın Rönesans ve Aydınlanmanın sonuçlarını zihniyet dönüşümü açısından ülkemizde uygulanabilirliğinin üzerinde çalışan biridir. Türkiye bir kimlik toplumu olup kimlik üzerinden kişiler değerlendirilmektedir. Fakat çoğu kez yaratılan tiple gerçek kişinin bir ilgisi yoktur. Tıpkı Tanpınar ve Necip Fazıl'ın muhafazakâr olmamalarına rağmen öyle bilinmeleri gibi (Dellaloğlu, 2017, s.257).

Türkiye'de modern olmayı başarmış, Batıyı en iyi bilen biri olarak Tanpınar'ı merkeze koyan Dellaloğlu, 2007 yılının aralık ayında Tanpınar'ın "Günlükler"inin ortaya çıkması ile kim olduğunun daha yakından tanındığını vurgulamaktadır.

Bir röportajında Dellaloğlu kendisini muhafazakâr olarak tanımlayanların ortaya çıkan günlüklerden dolayı büyük bir şaşkınlık ve hayal kırıklığı içinde olduklarından bahsetmektedir. Edebi metnin kalitesi yazarların karakterleri üzerinden değil metne odaklanmak üzerinden bilinebilir (Dellaloğlu, 2015). Bu günlükler ile uzun yıllardır oluşmuş olan politik, gündelik, kültürel ve insani olan imge ile anlatılan imge pek örtüşmemektedir. Alkol, uyuşturucu, kumarı olan bir gündelik hayat, CHP milletvekilliği, en yakın dostunun MEB bakanlığı yapmış olan Hasan Ali Yücel olduğu, 1960 darbesini alkışlaması, İnönü'ye hayran ve Demokrat Partiye zihnen uzak oluşu tam olarak bilinmese de bunun Tanpınar'ı okurken okuyamamanın, bakarken görememenin sonucu olduğu belirtilmektedir. Tanpınar kendisini "Demokratik Sosyalist" olarak tanımlayıp Komünizme karşı olduğunu, Sovyetleri beğenmediğini belirtir. Dellaloğlu bu çizgide olan birinin yapıtlarını Demokrat Parti ve onu devam ettiren çizgiye yakın kişiler tarafından okunması Tanpınar'ı yanlış algılama ile ilgili bir meseledir der. Tanpınar kendi döneminde Batı'yı en iyi bilen entelektüellerden biridir. Sadece Batı'yı değil Türkiye'yi de çok iyi bilenlerdendir (Dellaloğlu, 2007).

Antalyalı Genç Kıza Mektuplar adlı otobiyografisinde etkilendiği isimler şu şekilde sıralanabilir: Yahya Kemal, Ahmet Haşim, Şeyh Galip, Nedim, Baki, Nail, Baudelaire,

Mallarmé, Valéry, Gerard de Nerval, Hoffman, Edgar Allan Poe, Goethe, Dede Efendi, Mozart, Beethoven, Bach, Marcel Proust, Bergson, Schopenhauer, Nietzsche, Freud. “19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi” kitabının önsözünde Heiddegger’e gönderme yapan biri olarak Tanpınar’ı anlamada hem “orası” hem de “burası” iyi bilinmelidir (Dellaloğlu, 2013).

Tanpınar’ın gelenekle, geçmişle, dinle ilişki kurması hem Türkiye modernleşme zihniyet özelliği olan bu özelliklerin dışlayıcı, reddedici olması hem de sağ ve solcuların onu muhafazakâr, sağcı olarak nitelendirmesine neden olmuştur. Fakat onun amacı Türkiye’de modernlik inşa etmektir. Geçmişle olan ilişkisinde bugünü zenginleştirme düşüncesi taşımaktadır. Modernleşmeci bir zihniyetten bakıldığında Rönesans, Reform hareketleri gerici bir faaliyet olup unutulmuş geçmiş 1500’den itibaren hatırlayarak matbaanın icadıyla bu durum toplumsallaşarak yaygınlaştırılır. Batı’da Türkiye’deki şekliyle geçmiş tamamen reddeden bir düşünce ile hareket edilmemiş ileriye bakarken geçmiş kontrol ederek arkaya bakmayı da ihmal etmemiştir. Tanpınar’ın da tam olarak yaptığı bu olsa da onun yıllarca muhafazakâr bir çizgide görünmesine neden olmuştur (Dellaloğlu, 2017). Peki, nedir bu muhafazakârlık? İlk denilebilecek Batılı siyasal ideoloji olup 1789’da ortaya çıkmış ve en önemli temsilci E. Burke’ dir. Fransız İhtilalinin radikal tutumuna karşı geçmişe geri dönme özleminin ideolojisidir. Türkiye’de muhafazakâr olmak Batıdaki şekliyle anlaşılmamaktadır. Yanlış bilinen bir gerçek var ki o da muhafazakâr olmak Batılı olmayı dışlamaz. Türkiye’de muhafazakârlığın anlaşılma şekli, Batılı olmayan, Batılı olan her şeye direnme anlamına denk gelmektedir. Batıda ise bunun karşılığı reaksiyonizm yani gericiliktir (Dellaloğlu, 2017, s. 257). İkinci, muhafazakârlığı tarih ve geleneğin seçici bilgeliğinden gelen toplumsal, dini, sosyo-ekonomik kurum ve değerlerin hızlı çözülmesine neden olacak süreçlere karşı örgütlenen bir ideoloji olarak tanımlanmaktadır (2016: s. 169). Muhafazakârlık keskin olan değişime karşı ihtiyatlı yaklaşmayı tercih eder. Tümünden eskiyi istemek ve değişime karşı çıkmak değil değişen şartlara ve koşullara göre kendisini uyarlamaktadır.

Muhafazakârlık, gelenekten muhafaza etmeye değer bulduklarını yanında da görmek istediği için onu korumak ister. Değer verdiklerinin niteliğine ve niceliğine bakar ve anlamı saate kurban etmek istemez. Kronolojik olarak bugün dünden her zaman için iyidir denemez. Bu sadece insanlığın kaderini takvime teslim etmektir (Dellaloğlu, 2016, s. 115). Bir paradoks gibi gözüke de Batı bizden hem modernlik hem de gelenek açısından öndedir. Bizde gelenek daha çok modernliğin karşıtı, değişmeyen, otantik ve muhafazakârlığın bir ölçütü olarak alınırken Batı’da modernliğin içinde gelenek hep vardır. Değişmeden günümüze gelinemez zaten, gelenek de sürekli olarak bir değişim içerisindedir (Dellaloğlu, 2016, s.118). Türkiye başkasının Rönesans’ını evrensel görerek kendisinde de aynısını yaşatmak istemiştir fakat herkesin Rönesans’ı farklıdır. Bir dönem Süleymaniye, kuru fasulye, Türk kahvesinden bahsetmek muhafazakârlık olarak nitelendirilmekteydi. Muhafazakârlık, insanlık tarihinde ortaya çıkmış olumlu değerleri kategorik olarak alkışlamak demek değildir (Dellaloğlu, 2016, s.132).

Sonuç ve Değerlendirme

Modernlik Batı'da aydınlanmacı düşüncenin neticesinde aklın dine üstün gelmesi sonucu insanın özgür düşünme serüvenidir. Batı'da gelişen bu süreç toplumun tamamında büyük değişikliklere neden olmuş ve dünyanın geri kalanına bir örnek teşkil etmiştir. Bu gelişmeye kayıtsız kalamayan toplumlar da modernleşmek için değişikliğe gitmişlerdir. Bu değişiklik her toplumda farklı olmuş, özellikle Türkiye'deki yansımaları farklı algılamalara neden olmuştur.

Türk modernleşmesi Batı'nın modernliğini gördükten sonra onu taklit etmedeki trajik süreçtir. Belki de her modernleşme süreci trajiktir. Türk modernleşmecileri modernliği baştan yanlış yorumlamış ve yaşam şeklini, yorumlama biçimine göre belirlemiştir. Türkiye'de modernleşme kendi geçmişini, alfabetini terke etme ve bir tür kendinden utanma meselesi olarak görülmüştür. Bu anlamda, Tanpınar'ın "Mazi daima mevcuttur. Kendimiz olarak yaşayabilmek için, onunla her an hesaplaşmaya ve anlaşmaya mecburuz" sözünü hatırlatmak kayda değerdir.

Batı hiçbir zaman geçmişini reddederek ya da geleneklerinden vazgeçerek modern olmamıştır. Daima geleceğe yol alırken geçmişini de kontrol etmiştir. Bu süreç bizde farklı işlemiş ve geleneğe önem verenleri ya da geçmişe ait olup değerli olanı istemeyi muhafazakâr olmakla etiketlemiştir. Türkiye'de belki de bu etiketi uzun yıllar üzerinde taşıyan, okunmama ya da yanlış yorumlanmaya maruz kalan ve gerçek bir entelektüel olan Tanpınar'ın hikâyesidir modernleşme. Dellaloğlu'na göre Tanpınar, bu ülkede modernleşmenin entelektüel temelini oluşturan bir isimdir.

Türk modernleşmesinde keskin bir kutuplaşmanın varlığı, modern olmanın en önemli özelliklerinden olan dünyalı olabilmenin önüne geçmiştir. Kimlikler üzerinden bireyler değerlendirilmektedir. Bu durumda zıt kutupların birbirini anlaması, aynı derde ortak bir derman bulmaları neredeyse imkânsız hale gelmektedir.

Tanpınar toplumu anlamayı, modernleşme sürecinin serüvenini anlatmayı kendine dert edinmiş biridir. Bunun için kendini aşır toplumun ağırlıklı olarak gelenekle, dinle ilgili olması onu bu alan üzerinden eser vermeye yöneltmiştir. Şimdiyi zenginleştirme veya belki de hafızasını sahiplenmek amacıyla geçmişi ve geleneği önemsiyordu. Bugünün yedeğinde tutmak istiyordu. Onun gelenekle ilgili olması, hayatının hiçbir döneminde kültürel Müslümanlığın dışında bir Müslümanlık belirtisi olmamasına rağmen Türk modernleşmecileri tarafından muhafazakâr bir yazar olarak etiketlenmesine neden olmuştur.

Dellaloğlu ise otuzlu yaşlarından sonra Tanpınar'ı anlayabildiğini ve yanlış giden durumu düzeltmeyi, Türk modernleşmesini Tanpınar üzerinden anlatmayı adeta kendine dert edinmiştir. Özellikle "Modernleşmenin Zihniyet Dünyası ve Bir Tanpınar Fetişizm" adlı eserinde usta yazarın muhafazakâr olduğunu düşünüp uzun yıllar okumayan veya okusa da yanlış anlayan zihniyet ile onu yıllarca muhafazakâr olduğunu düşünüp okuyan zihniyet dünyasını yazarın asıl kimliğiyle tanıştırmaktadır. Dellaloğlu bu eserde hem Tanpınar hem de

Türk modernleşmesiyle ilgili yanlış olan algının üzerinde durarak, kafalardaki karışıklığa son vermeyi başarmış biridir.

Modernleşme, insanoğlunun yaşadığı zihinsel paradigma değişikliğidir. Dellaloğlu'na göre, bu zihinsel paradigmayı en iyi anlatan Tanpınar'dır. Türkiye modernleşmesini izah ederken Tanpınar, bu durumun bir ölüm kalım meselesi ve kaçınılmaz olduğunu vurgular. Arıca Dellaloğlu'na göre, Türk modernleşmesi trajiktir. Ülkemizde modernleşmenin biliminden ziyade edebiyatın yapıldığını söyleyen Dellaloğlu, bunu da en iyi yapanların başında Tanpınar'ın geldiğini söyler. Dellaloğlu, Türk modernleşmesini ironik bir şekilde ele alan Tanpınar'ın bu süreci en iyi yansıtan yazar olduğunu düşünmesi onun olay örgüsüne tek taraflı bakmamasına dayandırılabilir. Geleceğe yön veren modernleşmede geçmişini tamamen silmek, geride bırakmak, modern olmayı esas kılmazken toplumların geleceklerini ancak geçmişlerine bakarak inşa edebilecekleri düşüncesini de yansıtmaktadır.

Kaynakça

- Ahmad, F. (1995), *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (Türkçesi: Yavuz Alogan), İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Arlı, A. (2018), *Oryantalizm Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, 4. Basım, İstanbul: Küre Yayınları.
- Aytekin, A. (2013), Osmanlı-Türk Modernleşmesinin Düşünsel, Ekonomik ve Bürokratik Kodları, Isparta, SBÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 30, ss. 313-329.
- Çaylak, A. (1998), *Osmanlı'da Yöneten ve Yönetilen: Bir Şerif Mardin Çözümlemesi*, Konya: Vadi Yayınları.
- Dellaloğlu, B. F. (2013), *Kriter, Kritik Kriz: Dünyalı bir Kültür-Sanatın İmkânları, Gelenekten Geleceğe Fikir-Kültür-Sanat Dergisi*, ISSN 2147-5539. <http://www.gelenektengelecege.com/dunyali-bir-kultur-sanatin-imkanlari-besim-f-dellaloglu/>, Erişim Tarihi: 16.10.2019.
- Dellaloğlu, B. F. (2016), *Modernleşmenin Zihniyet Dünyası Bir Tanpınar Fetişizmi*, Ankara, Kadim Yayınları, 4. Basım.
- Dellaloğlu, B. F. (2017), Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Yorumlanma Biçimleri, <https://oggito.com/icerikler/ahmet-hamdi-tanpinar-in-yorumlanma-bicimleri/28026>, Erişim Tarihi: 01.11.2019
- Dellaloğlu, B. F. (2017), *Zamanın İçinden Zamanın Dışından: Gelenek ve Modernlik arasında*, Anakra, Heretik Yayınları.
- Dellaloğlu, B. F. (2020), *Poetik Politik Bir Kültürel Çalışmalar Ansiklopedisi*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Dellaloğlu, B. F. (2014), Muhafazakârlıkla Modernleşmeciliğin Kavşağında Türkiye: Tanpınar ve Narmanlı Han, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 10(39), 113-127.
- Dellaloğlu, B. F. (2015), Tanpınar Gibi 'Huzur'suz Olanlara Entelektüel Diyoruz, <http://www.duzceyerelhaber.com/her-taraf-haberleri/34969-Prof-Dr-Besim-F-Dellaloglu-Tanpinar-gibi-huzursuz-olanlara-entelektuel-diyoruz#.Xb18t7kzbIU>, Erişim Tarihi: 16.10.2019.
- Dursunoğlu, İ. (2020), *Türk Modernleşmesinin Serencamı*, İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, (The Journal of Business, Ekonomi and Management Research), Yıl: 2020/Sayı: 1/102-108.
- Erkilet, A., (2017), *Değişirken Devam Etmek, Devam Ederken Değişmek: Zamanın içinden, Zamanın Dışından Kitabı Üzerinden Besim Dellaloğlu Sosyolojisine Dair Notlar*, İnsan ve Toplum Dergisi, 7(2), ss.173-182.
- Ekinci, Y., (2016), *Yeni Muhafazakârlığa Karşı Devrimci Muhafazakârlık*, İçinde Deniz Çağlar (Edt), *Öteki Muhafazakârlık*, 1. Basım, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Kaçmazoğlu, H. B. (20), *Türk Sosyolojisinde Temalar 3: Doğu-Batı Çatışması*, İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2013), *Türk sosyoloji Tarihi-1 Ön Koşullar*, İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Kanık, C. (2020), *Ortodoksiyi Aşmak: Sosyal Bilimler Kavşağında Şerif Mardin'e Bakmak*, İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Göle, N. (1998), Batı Dışı Modernlik Üzerine Bir İlk Ders, Doğu Batı Dergisi (İç), Sayı: 2, s. 55-62.
- Göle, N. (2002)., Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık(iç), Editör: Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları.
- Kurtdaş, M. Ç. (2012), Osmanlı'dan Cumhuriyete Modernleşme Sürecine Kısa Bir Bakış, *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 5/5(9), 101-114.
- Lewis, B. (1993), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (İngilizceden çeviren: Prof. Dr. Metin Kıratlı), 5. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Mardin, Ş. (1995a), *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (1995b) *Türkiye’de Toplum ve Siyaset, Makaleler: I*, İstanbul: İletişim Yayınları, İstanbul.
- Saygın, A. U. (2016), Anthony Giddens’ in Sosyolojisinde Modernliğin Boyutları, *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi (AKAR)*, 1(2), 69-80.
- Tanpınar, A. H. (2016), *Beş Şehir*, İstanbul, Dergah Yayınları.
- Taşkın, T. (2008), Türkiye’de Şerif Mardin Olayı, Taşkın Takış (Edt) *Şerif Mardin Okumaları*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 9-16.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 05.01.2021 Kabul/Accepted: 28.06.2021

Diğer Makaleler/Other Articles, s./pp. 757-768

TAVAN ARASINDAKİ ESKİ LAMBA VE ALAADDİN'İN SİHIRLİ LAMBASI ESERLERİNE GÖSTERGELERARASI BİR YAKLAŞIM DENEMESİⁱ

Murat YİĞİTⁱⁱ, Nurşah ÖZDEMİRⁱⁱⁱ

Öz

Son yıllarda sanat, mimari, fotoğrafçılık, sinema, resim gibi farklı alanlarda yapılan çalışmalarda göstergebilimsel yöntemden yararlanıldığı bilinmektedir. Özellikle yazınsal metinlerin irdelenmesinde kullanılan göstergebilim ışığında, yapıtların yüzey yapısından derin yapısına ulaşmak ve daha anlamlı bir okuma süreci gerçekleştirmek mümkündür. Bu düzlemde çalışmanın amacı çocuk yazınında önemli bir yere sahip olan Fatih Erdoğan'ın "Tavan Arasındaki Eski Lamba" hikayesi ile "Binbir Gece Masalları"ndan biri olan "Alaaddin'in Sihirli Lambası" masalının göstergebilimsel çerçevede karşılaştırılmasıdır.

A. J. Greimas'ın geliştirdiği eyleyenler modeli dikkate alınarak yapılan çözümlemede anlatılar; öncelikle betisel, anlatısal ve izleksel olmak üzere üç aşamada incelenmiştir. Sonrasında iki eser yazınsal ve görsel göstergeler bağlamında karşılaştırılmış; bu karşılaştırma sonucunda eserler arasında göstergelerarasılık tespit edilmiştir. Ayrıca, "Tavan Arasındaki Eski Lamba" hikayesinin metninde ve görsellerinde, "Alaaddin'in Sihirli Lambası" masalına göndermeler yapıldığı görülmüştür. Bu göstergelerarası karşılaştırma sonucunda "Tavan Arasındaki Eski Lamba" hikayesinin, özellikle okuma-yazmayı yeni öğrenen çocuklar için; dil ve üslup, konu ve görsellik bakımından uygun olabileceği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Hikaye, Göstergebilim, Göstergelerarasılık.

An Intersemiotic Approach Attempt for The Ancient Lamp in The Attic and Aladdin's Magic Lamp Literary Works

Abstract

It is known that the semiotic method has been used in studies in many fields such as art, architecture, photography, cinema and painting in recent years. Especially in the light of semiotics, which is a method used in the examination of literary texts, it is possible to reach the deep structure of the works from the surface structure and to realize a more meaningful reading process. The aim of this study is to compare the story of Fatih Erdoğan, "The Old Lamp in the Attic", which has an important place in children's literature, and the tale of "Aladdin's Magic Lamp", one of the "One Thousand and One Nights", in a semiotic framework.

The narratives in the analysis made taking into account the actors model developed by A. J. Greimas; It has been examined in three stages as descriptive, narrative and thematic. The two works were compared in terms of literary and visual indicators; In the literary text and visuals of the story "The Old Lamp in the Attic", references are made to the fairy tale "Aladdin's Magic Lamp". As a result of this comparison

ⁱ Bu çalışma, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi tarafından 7-9 Kasım 2018 tarihleri arasında düzenlenen, 1. Karaman Uluslararası Dil ve Edebiyat Kongresi'nde sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş halidir.

ⁱⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, E-posta: muratyigit06@gmail.com, ORCID İD: 0000-0001-7487-0007

ⁱⁱⁱ Türkçe Öğretmeni, Milli Eğitim Bakanlığı, E-posta: nursah0694@gmail.com, ORCID İD: 0000-0003-4979-2398

between the indicators, the story of "The Old Lamp in the Attic", especially for children who are just learning to read and write; It was concluded that it was appropriate in terms of language and style, subject and visuality.

Keywords: Story, Semiotics, Inter-symbolism.

Giriş

Yirminci yüzyılın başlarında İsviçreli Dilbilimci Ferdinand de Saussure ile başlayan Dilbilim bakış açısı, dünyada metin inceleme çalışmalarının da miladı durumundadır. Yazar tarafından üretilen hiçbir metnin bağımsız olmadığı ve her metnin önceki metin(ler)den izler taşıdığı kabulüyle ortaya çıkan metinlerarasılık kavramı dilbilimsel gerçeklikte metin inceleme sürecine yeni bir perspektif kazandırmıştır. İlk olarak 1960'lı yıllarda Julia Kristeva'nın ortaya attığı metinlerarasılık kavramı dönemin postmodern yaklaşımlarından biri olarak kabul görmüş ve bu durum üretilen her yeni metnin köklerinin önceki metinlerde arandığı ve ödünçleme ilişkilerine kadar uzanan yeni bir metin çözümleme ve göstergelerarası dünyanın kapılarını aralamıştır. Metinlerarası çözümleme yöntemiyle metinleri okumak, kökleri geçmişe dayanan zenginlikleri keşfetmek, tarihin bir döneminde yaşanmış ve sonrasında sır haline gelmiş olan bilgiye ulaşmak için yapılan arkeolojik çabaya benzetilebilir. Başka bir deyişle, geçmişte değer bulmuş göstergeleri yeni bir eser üzerinde kullanmak, okuyucuyu zaman yolculuğuna çıkarmak ve geçmiş ile yaşanan o an arasında bir bağ/köprü kurmak kadar önemli bir adımdır.

Önceki metinlerden alınan unsurların yeni metin içine ustalıkla yerleştirilmesi okuyucunun alımlama sürecini olumlu yönde destekleyebilir. Başka bir deyişle, iletişim döngüsünde alıcı konumunda bulunan okuyucunun yeni karşılaştığı metin içinde bildiği göstergelerle karşılaşması okuma ve anlama sürecini açısından önemlidir. Tüm bu metinlerarası ödünçleme ilişkileri dikkate alındığında, herhangi bir zaman aralığında üretilen metnin yazardan ve söyleyenden bağımsız olabileceği ifade edilebilir. Metinler bu gerçeklikten hareketle incelenirse metinlerarası ilişkilerin boyutu ve köklerine ait önemli dilsel göstergelere ulaşılabilir. Bu yönüyle, eş ve art zamanlı olmak üzere; farklı metinler arasında metinlerarası karşılaştırmalar yapılabilir, bu karşılaştırmalar sonucunda göstergelerarası yüzeysel ve derin ilişkiler ortaya çıkarılabilir. Bunun yanında, sadece yazınsal ürünlerle yetinilmeyerek; sözlü geleneğe ait edebiyat ürünleri, halk hikayeleri; sahne sanatları, resim, müzik vb. alanlarda da yapılacak karşılaştırmalı incelemelerle; metin, metinlerarasılık ve göstergelerarasılık kavramı farklı boyutlara taşınabilir.

Postmodern romanın başlangıcı olarak kabul edilen; Miguel de Cervantes'in eserindeki "Don Kişot" karakteri, kendi zamanında ve sonrasında gerçek hayatta karşılığı olan hayali bir kahramandır. "Don Kişot"un evrenselliği yakaladığı, insanların hayatında ciddi karşılık bulduğu, kendinden sonra yazılan metinlerde yoğun izlerinin görüldüğü bilinmektedir. Bu yönüyle Cervantes süper kahramana dönüşen "Don Kişot"unu kıskanmış ve kendinden sonra yazılacak hiçbir metinde rol almasını istememiştir. Ancak "Don Kişot" romanının yazılışından yaklaşık dört yüz yıl sonra Rıfat Ilgaz "Don Kişot İstanbul'da" isimli

romanıyla “Don Kişot”u Cervantes’ten ödünçleyerek İstanbul sokaklarında dolaştırmıştır. Bu tarihi ödünçleme ilişkisi, metinlerarası ve göstergelerarası ilişkilerin varlığına dair önemli bir kanıt olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, bu çalışma kapsamında “Tavan Arasındaki Eski Lamba” hikayesi ve dünyaca ünlü “Binbir Gece Masalları”ndan biri olan “Alaaddin’in Sihirli Lambası” adlı masalı göstergebilim ve metinlerarasılık gerçekliğinde göstergelerarası perspektifiyle bir incelemeye tâbi tutulmuştur.

Göstergebilim ve Göstergebilimsel Çözümleme Yöntemi

Bir hikayenin yüzey yapısı kadar derin yapısı da önemlidir. Hikayede yüzeysel yapıya kolayca ulaşılabilirken derin yapıya ulaşmak hem uzmanlık hem de çaba gerektirir. Bir benzetme yapılacak olursa: hikaye, içinde değerli bir inci taşıyan istiridyeye, hikayenin yüzey kısmı istiridyenin kabuğu, inciyi barındıran iç kısmı ise hikayenin derin yapısıyla eşleştirilebilir. İstiridyedeki inciye ulaşmak için nasıl kabuğu açmak gerekiyorsa, hikayede de inci gibi kıymetli bölümlere ulaşmak için derin yapıyı keşfetmek, göstergebilimsel iç çözümleme ile göstergelerarası karmaşık ilişkilere ulaşmak gerekmektedir.

Göstergebilimsel perspektifte dünyada ilk olarak L. Hjelmslev ile anlatıların yüzey yapılarının altında yatan görünmeyen boyutlara ilişkin çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Ayrıca, dilsel göstergelerden oluşan metinlerdeki derin yapıya yönelik çalışmaların en yetkin örneklerinden birisi N. Chomsky ve diğerlerinin üretici-dönüşümsel dil bilgisi çalışmasıdır. Bu çalışma ile klasik metin inceleme yöntemlerinde olduğu gibi salt yüzey yapı incelemesinin yeterli olmadığı örnekler üzerinden anlatılmaya çalışılır. Yüzey yapı ve alt dalları açıklandığı, dilin görünmeyen derin yapılarının ortaya konulmaya çalışıldığı bu perspektifle; temel dil birimi sözcük düzeyinden cümle düzeyine çıkarılmıştır (Kıran ve Kıran, 2010, s. 25). Böylelikle, dilin anlamlı ve görevli en küçük birimi olan dilsel gösterge artık yapısalcı bir bakış açısıyla daha üst bir anlam alanı ile yani cümle boyutunda değerlendirilme eğilimi göstermeye başlamıştır.

Yazınsal metinlerde yüzeysel yapıdan derin yapıya ulaşmayı amaçlayan göstergebilim, anlatıyı tüm süreçleri ile keşfetme çabasıdır. Göstergebilimle ilgili bir çok tanıma ulaşılabilir. Bu tanımlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir: ele aldığı bütüncedeki anlamın oluşumunu ortaya koymaya çalışır (Günay, 2002, s. 186); diller, düzgüler, belirtgeler vb. gösterde dizelerini inceleyen bilim dalı (Guiraud, 1994, s. 17); iletişim amaçlı bütün bu araçları, göstergeleri inceleyen, birbirleriyle olan ilişkilerini araştıran, türlerini saptamaya çalışan bilim (Erkmen, 1987, s. 10-11); göstergeleri, gösterge dizgelerini ele alan, çok değişik kimi durumlarda da çelişik yaklaşımları kucaklayan, devinim içinde bulunan geniş bir çözümleme alanıdır (Barthes, 1979, s.9).

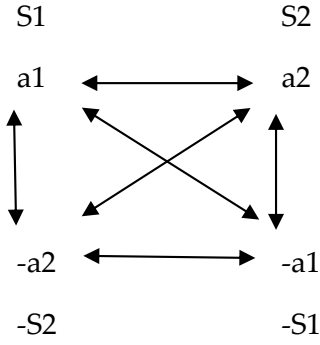
Gösterge, bir başka şeyin yerini alabilecek nitelikte olduğundan, kendi dışında bir başka şeyi gösteren her türlü nesne, olgu ya da varlıktır (Günay, 2002, s. 186). Gösterge terimi dilbilim alanında bir gösterilen ya da kavram ile bir gösteren ya da işitim imgesi arasındaki birleşimden doğan ögeyi belirtmek için kullanılır; daha genel olarak da kendi dışında bir şey gösteren öge anlamına gelir (Barthes, 1979, s. 9). Gösterge anlama giden en kısa yolun

başlangıç noktasıdır. Anlamın ortaya konması da belli bir bütünlük ve kapalılık içinde sunulan göstergeler dizgesini bir arada çözümlmek, aralarındaki ilişkileri ortaya koymak ve yüzeysel yapıdan derin yapıya doğru bir okuma süreci gerçekleştirmekle olabilecektir. Kısaca, göstergebilim, ele aldığı bildiride anlamın nasıl oluştuğunu ortaya koyabilmek için ilk bakışta görülebilen öğelerden, belli bir ayrıntılı okuma elde edilecek anlamlı yapılara doğru giden çözümlmelere girişir (Günay, 2002, s. 186). Yazınsal ürünleri incelerken göstergebilimsel yöntemden yararlanmak, anlatıların derin yapısına ulaşmak ve okuma sürecini daha anlamlı hale getirmek için önem taşır.

Göstergebilimsel çözümlenmenin amacı anlatıları, derin ve anlamlı bir yeniden okuma sürecinden geçirmektir. Yani, “göstergebilimsel bir çözümlme, metnin dışında bir şey söylememe çabasıdır. Çözümlenmenin, eleştirmenin eline aldığı ürün bir başkasının söylemidir; önünde bir nesne-dil vardır; o, bu dil üzerine bir üst dil üretmektedir. Eleştirmene düşen görev de bu nesne-dil ile oluşturduğu üst dili uyuşturabilmektir. Başka bir deyişle önündeki yazınsal metinde söyleneni ortaya koymaktır” (Uçan, 2003, s. 33).

Bu çalışma kapsamında ele alınan “Tavan Arasındaki Eski Lamba” ve “Alaaddin’in Sihirli Lambası” yapıtları çözümlenirken A. J. Greimas’ın oluşturduğu eyleyenler modeli dikkate alınmıştır. “Derin yapıda yer alan anlamların üretilişini inceleyen Greimas’ın hareket noktası özne ve nesne karşıtlığıdır. Buradan yola çıkarak Greimas çözümlenmesinde, eyleyen örnekçeye, anlatı izlencesine ve göstergebilimsel dörtgene yer verir” (Ercantürk, 2015, s. 55). Bu çözümlme yöntemine göre, incelenen anlatı betisel, anlatsal ve izleksel olmak üzere üç aşamada ele alınmaktadır. Betisel düzeyde anlatının yüzeysel yapısına değinilir. Bu aşamada anlatının özne, zaman ve uzam boyutlarına ulaşmak mümkündür. “Çeşitli kavram ve işlemlerin kullanıldığı ve incelenecek gösterge dizgesinin (anlamlı bütün de diyebiliriz) betimlendiği düzey olarak da ifade edilebilir” (Rifat, 2014, s. 56).

Eyleyenler modelinin anlatsal aşamasında ise Greimas altı eyleyenli bir model oluşturmuştur. Özne, nesne, gönderen, gönderilen, yardımcı ve engelleyen unsurlarından oluşan bu model ile anlatı ortaya konur. Burada özne ile nesne arasında olay örgüsünün temelini oluşturan isteyim; gönderen ile özne arasında ise isteyim eksenini vardır. Ayrıca bu aşamada anlatı izlencesine yer verilerek olay örgüsü detaylandırılır. “Anlatı çizgesi, çözümlenmede kolaylık sağlamak için, temel dönüşüme göre adlandırılır ve dört aşamadan (ya da oluntudan) oluşur” (Kıran ve Kıran, 2003, s. 248). Bu aşamalar; eyletim, edinç, edim ve yaptırımdır. Anlatının tam olarak anlamlandırıldığı izleksel düzeyde ise derin yapıya ulaşmak amaçlanır. Burada karşıtlık, çelişkinlik ve içerme ilişkileri ortaya konularak oluşturulan göstergebilimsel dörtgenden faydalanılır.

“Aynı anlam ekseninde yer alan iki öge arasındaki karşılıklı bize dörtgenin iki terimini verir. Birbirinin karşıtı iki öge boyut anlam eksenin iki ucunda yer alır. Anlambirimcikler arasındaki ilişkiler şöyle gösterilebilir:

1. a1 ve -a1; a2 ve -a2 birbiriyle çelişkindir.
2. a1 ve -a2; a2 ve -a1 birbirini içerir” (Yaylagül, 2015, s. 38).

Çalışmada “Tavan Arasındaki Eski Lamba” adlı yapıt öncelikle kesitlere ayrılıp bu model çerçevesinde çözümlenecektir. Daha sonra yapıtın derin yapısının ortaya konması için metinlerarası ve göstergelerarası bir karşılaştırma yapılacak, iki eser arasındaki benzer ve ayrık yapılar tespit edilmeye çalışılacaktır.

Amaç

Bu çalışmada, Fatih Erdoğan’ın “Tavan Arasındaki Eski Lamba” hikayesi ve dünyaca ünlü “Binbir Gece Masalları”ndan biri olan “Alaaddin’in Sihirli Lambası” adlı masalının metinlerarasılık ve göstergelerarasılık bağlamında incelenmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda anlatılar göstergebilimsel yöntemle çözümlenmiştir. Böylece anlatıların derin yapısına ulaşmak ve anlatılar arasında göstergebilimsel bir karşılaştırma yapmak hedeflenmiştir.

Yöntem

Çalışmada doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Bu çerçevede, Fatih Erdoğan’ın “Tavan Arasındaki Eski Lamba” hikayesi ve “Binbir Gece Masalları”ndan “Alaaddin’in Sihirli Lambası” masalı göstergebilimsel bağlamda çözümlenmiş ve göstergelerarasılık kriterleriyle karşılaştırılmaya çalışılmıştır. Bu çözümlemede A. J. Greimas’ın eyleyenler modeli dikkate alınmıştır. Eyleyenler modeline göre, “göstergebilimsel çözümleme aşamalı bir yol izler. Bu aşamalar içinde ikili yapı dikkat çeker: Yüzey yapı ve derin yapı. Okuyucunun ilk olarak karşısında beliren metin yüzeysel yapıyı oluştururken yüzeysel yapının içinde barındırdığı anlam derin yapıyı oluşturmaktadır. Çözümleme de bu yüzey yapıdan derin yapıya doğru ilerler” (Ercantürk, 2015, s. 54).

Bulgular

1. Tavan Arasındaki Eski Lamba Öyküsünün Kesitleri

Göstergebilimsel yöntemle çözümleme yapılırken anlatıyı kesitlere ayırmak gerekir. Kesitleme işlemi, “metnin, yani özdeksel gösterenin parçalara ayrılması, metni bir çeşit

karelere ayırma işlemidir, böylece üzerinde çalışacağımız sözce parçaları elde edilmiş olur” (Barthes, 199: 125). Bu bağlamda, “Tavan Arasındaki Eski Lamba” hikayesi altı kesitte incelenmiştir. Bu kesitler şu şekilde sıralanabilir:

1. Kesit:

“Çocuktum, ufacıktım. Bir susayıp, bir acıktım. Dedim: Dede masal anlat. Dedem dedi: Sen anlat. Ben anlattım, dedem güldü. Bilmem Dedem neden güldü...” (Erdoğan, 2017, s. 3).

2. Kesit:

“Çocuktum, ufacıktım. Bir gün tavan arasına çıktım... Tavan arası eski eşya doluydu” (Erdoğan, 2017, s. 5).

3. Kesit:

“Tahta bir sandığın hemen dibinde eski püskü bir lamba buldum” (Erdoğan, 2017, s.9).

“Lamba şingir mungır etti birden. Bir tuhaf cin çıkıverdi içinden” (Erdoğan, 2017, s. 11).

“Dedi ki: Kulunuz bu lambada hapisti, çok çok eski bir masaldan” (Erdoğan, 2017, s.13).

“İçerde çok düşündüm de, hatalıydım en başından...” (Erdoğan, 2017, s. 15).

“Dile benden ne dersen, demenin yok bana bir yararı” (Erdoğan, 2017, s. 17).

4. Kesit:

“Çabuk bana hizmet edin, yoksa yersiniz dayağı!” (Erdoğan, 2017, s. 17).

“Elinize sağlık, pilav pek bir güzelmiş. Hele kuzu fırın, kıvamında kızarmış...” (Erdoğan, 2017, s. 19).

“Ah, ne kadar naziksiniz! Kahvem de hazır işte. Benimki de hayat mıymış, daracık lambanın içinde...” (Erdoğan, 2017, s. 21).

“Artık sıra geldi, güzellik uykusuna. Yumurtalı ekmek lütfen, ikinci kahvaltısına!” (Erdoğan, 2017, s. 23).

5. Kesit:

“Dur bakalım cin amca, bu kadar tembellik yeter” (Erdoğan, 2017, s. 25).

“Hadi sen lambana gir, masallar seni bekler...” (Erdoğan, 2017, s. 27).

6. Kesit:

“İyisi mi bu lamba dursun yerli yerinde. Belki işimiz düşer bakarsınız günün birinde...” (Erdoğan, 2017, s. 29).

2. Betisel Düzey

Anlatının sözce öncesi; dede, anne, cin ve çocuktur. Anlatının asıl sözce öznesi ise çocuktur. Ayrıca çocuk hem sözcelenmiş sözce öznesi yani anlatıcı hem de anlatının başkahramanıdır.

Anlatıda uzam önemlidir çünkü olay örgüsü cinin uzam değiştirmesiyle başlamaktadır. Çocuğun ve hapsedildiği lambadan çıkan cinin buldukları uzam evdir. Anlatının sonunda "Cin" tekrar ait olduğu uzama yani lambanın içine girecektir.

Anlatıdaki zamandan ise iki boyutta bahsetmek mümkündür: Olayın yaşandığı zaman ve anlatıldığı zaman. Çocuğun, "Çocuktum, ufacıktım. Bir gün tavan arasına çıktım" (Erdoğan, 2017, s. 6) ifadeleriyle daha önce yaşadığı bir olayı anlattığı bilinmektedir.

Hikayede kullanılan akıcı dil, tekerlemeler ve uyaklar çocuklar için okuma ve anlama sürecini kolaylaştırıcı niteliğe sahiptir. Dolayısıyla hikaye, okumayı yeni öğrenen 5-7 yaş arasındaki çocukların ilgisini çekebilir ve eğlenceli bir okuma materyali olarak değerlendirilebilir.

3. Anlatısal Düzey

Greimas'ın eyleyenler modeline göre bu aşamada anlatıdaki kişilerden ve bu kişilerin eylemlerinden bahsedilir.

Tavan Arasındaki Eski Lamba hikayesinin eyleyenler modeli:

Özne: Çocuk

Nesne: Cin'in lambaya tekrar girmesi

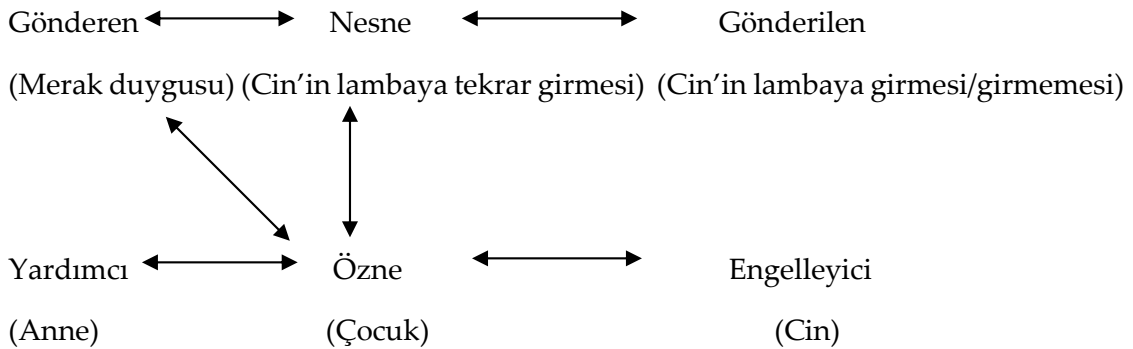
Gönderen: Merak duygusu

Gönderilen: Cin'in lambaya girmesi/girmemesi

Yardımcı: Anne

Engelleyici: Cin

Tavan Arasındaki Eski Lamba Hikayesi'nin Eyleyenler Çizelgesi:

Bu düzeyde belirtilen anlatı izlencesi ise eyletim, edinç, edim ve yaptırım aşamalarından oluşur. Çocuğun harekete geçmesi için anlatı izlencesinin bu dört aşamasının

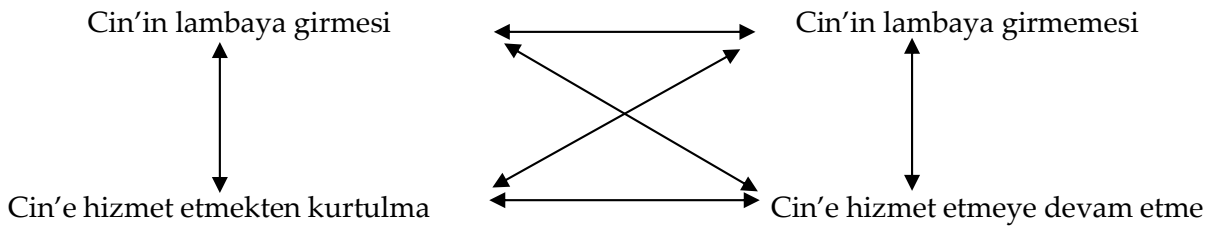
izlenmesi gerekir. Eyletim ve edinç aşamasında gönderen ile özne etkileşim içindedir. Edimsel sürecin yaptırımında ise, özne ile nesne etkileşime girer (Sivri ve Örkün, 2013, s. 182). Buradan hareketle hikayenin anlatı izlencesi şu şekilde gerçekleşmektedir:

- Eyletim: Olay örgüsünün başladığı aşamadır. Çocuk tavan arasına çıkar. “Çocuktum ufacıktım. Bir gün tavan arasına çıktım” (Erdoğan, 2017, s. 6).
- Edinç: Bu bölümde çocuk eski eşyalarla dolu tavan arasında bir lamba görür. “Tahta bir sandığın hemen dibinde eski püskü bir lamba buldum” (Erdoğan, 2017, s. 10).
- Edim: Lambadan Cin çıkmıştır. “Lamba şingir mıngır etti birden. Bir tuhaf cin çıkıverdi içinden” (Erdoğan, 2017, s. 12). Çocuk bu aşamadan itibaren Cin’in lambaya tekrar girmesini sağlamak istemektedir.
- Yaptırım: Özne (çocuk) nesnesi (Cin’in lambaya tekrar girmesi) ile birleşmiştir. Olay örgüsünün sonunda Cin lambaya girmiştir.

4. İzleksel Düzey

Anlatının en derin ve soyut aşamasıdır. Dolayısıyla bu bölümde anlatının derin yapısı karşıtlıklardan yararlanılarak oluşturulan göstergibilimsel dörtgen ile ifade edilir.

Anlatıda izleksel düzey:

Göstergibilimsel dörtgene göre: Cin’in lambaya girmesi ile Cin’in lambaya girmemesi arasında karşıtlık; Cin’e hizmet etmekten kurtulma ile Cin’e hizmet etmeye devam etme arasında karşıtlık; Cin’in lambaya girmesi ile cine hizmet etmeye devam etme arasında çelişkinlik; Cin’e hizmet etmekten kurtulma ile Cin’e hizmet etmeye devam etme arasında çelişkinlik; Cin’in lambaya girmesi ile Cin’e hizmet etmekten kurtulma arasında içerme; Cin’in lambaya girmemesi ile Cin’e hizmet etmeye devam etme arasında içerme ilişkisi olduğu görülmektedir.

5. Dilsel Göstergelerarası Karşılaştırma

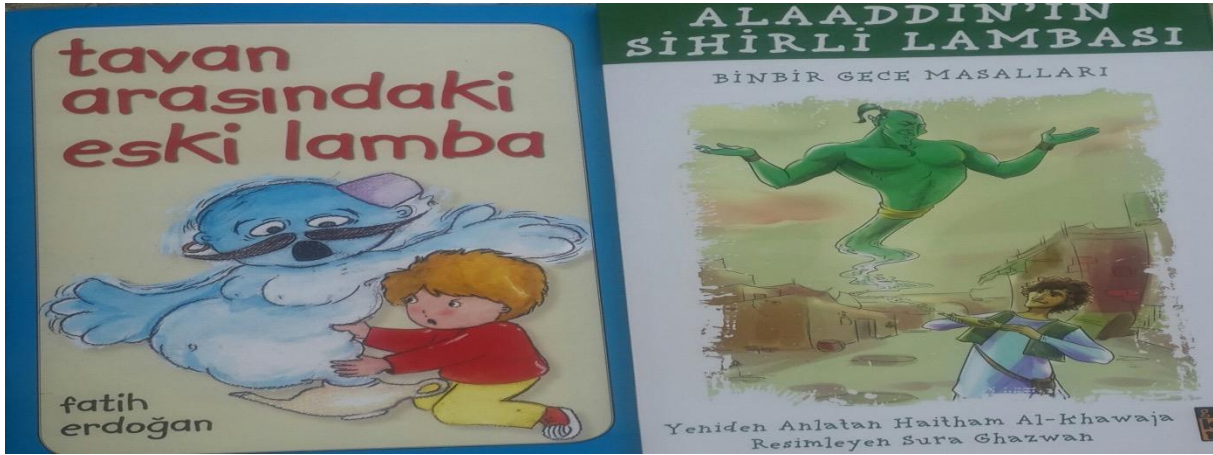
“Tavan Arasındaki Eski Lamba” hikayesi başlığı ile “Alaaddin’in Sihirli Lambası” masalına anıştırma yapılmaktadır. Başlıkta “lamba” sözcüğünün kullanılması ve kapak resminde lambadan çıkan bir Cin’in bulunması sebebiyle burada göstergelerarası bir ilişki söz konusudur.

Yapıtta Cin’in lambadan çıktıktan sonraki söylemleri şöyledir: “Dedi ki: ‘Kulunuz bu lambada hapisti, çok çok eski bir masaldan” (Erdoğan, 2017, s. 14). Buradaki “masal” sözcüğü ile yine “Alaaddin’in Sihirli Lambası” masalına gönderme yapılmaktadır.

“Alaaddin’in Sihirli Lambası” masalında yer alan “Dile benden ne dilerse!” ve “Tavan Arasındaki Eski Lamba” hikayesinde geçen “Dile benden ne dilerse’ demenin yok bana bir yararı” söylemlerinden hareketle hikaye ve masal arasında metinlerarası ve göstergelerarası bir ilişkiden bahsetmek mümkündür.

6. Görsel Göstergelerarası Karşılaştırılma

Göstergelerarası incelemeye konu olan hikaye ve masalın başlıkları karşılaştırıldığında aralarında metinlerarası ilişki kurmak mümkündür. Ayrıca, “Tavan Arasındaki Eski Lamba” adlı hikayedeki “lamba” sözcüğü ile “Alaaddin’in Sihirli Lambası” masalına anıştırma yapılmıştır.

765

Göstergelerarası incelemede hikaye ve masalın ön kapakları görsel incelemeye tâbi tutulduğunda ise her ikisinin de ön kapağında birer “Çocuk, Lamba ve Cin” resimleri görülmektedir. Resimlerde bulunan çocukların yüzlerinde şaşkın bir ifade vardır. İki eser arasında karşılaştırma yapıldığında, “Tavan Arasındaki Eski Lamba”da okumayı yeni öğrenen çocuklar için yazılması sebebiyle daha yuvarlak çizgiler kullanıldığı görülmektedir. Yine buradaki Cin’in bıyıklı, fesli ve diğer eserdeki Cin’e göre daha kilolu resmedildiği görülmektedir. Böylece mizah unsuru kullanılarak küçük yaştaki çocukların ilgisinin çekilmesi amaçlanmıştır.

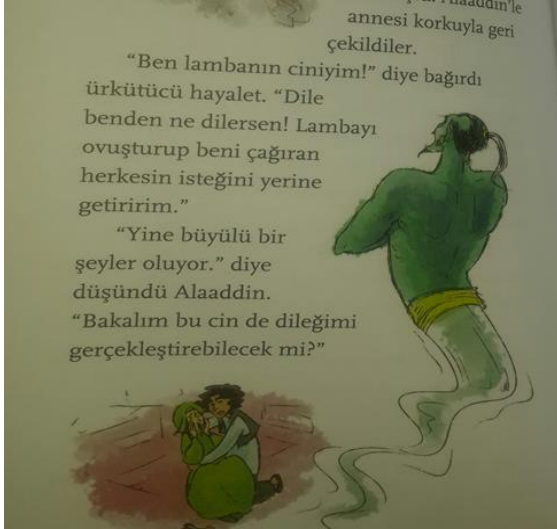

(Alaaddin’in Sihirli Lambası, 2017, s. 8).

(Erdoğan, 2017, s. 31).

İlk görsel göstergede “Alaaddin’in Sihirli Lambası” masalındaki “Lamba” göstergesi yer almaktadır. Anlatıda bu lamba hakkında Alaaddin’in annesinin düşüncesi şöyledir: “Bu eski püskü piriç lambayı neden getirdin ki? diye sordu. O kadar kir pas içinde ki bir kuruş bile etmez bu” (Alaaddin’in Sihirli Lambası, 2017, s. 27). “Tavan Arasındaki Eski Lamba” hikayesinde ise lambanın masaldaki gibi eski püskü eşyaların içinde yer aldığı belirtilir: “Tahta bir sandığın hemen dibinde eski püskü bir lamba buldum” (Erdoğan, 2017, s. 10). Her iki eserde de lamba eski ve değersiz bir şekilde resimlenmiştir. Bu durum yazınsal ifadelerle de desteklendiği için göstergelerarasılıktan söz edilebilir.

(Alaaddin’in Sihirli Lambası, 2017, s. 28).

(Erdoğan, 2017, s. 13).

Yine ilk görsel gösterge masala aittir. Buradaki göstergelerde Cinlerin lambadan ilk çıktıkları an resmedilmiştir. Göstergeler karşılaştırıldığında; her iki görsel göstergede de çocukların korku içinde olduğu görülmektedir.

(Erdoğan, 2017, s. 15).

“Tavan Arasındaki Eski Lamba” hikayesindeki bu görsel gösterge de Cin ve Çocuğun ilk karşılaşma anlarından biridir. Burada Cin’in elinde bir masal kitabı olduğu dikkat çekmektedir. Bu masal kitabıyla yine “Alaaddin’in Sihirli Lambası” masalına anıştırma yapılmıştır. Cin’in

“Kulunuz bu lambada hapisti, çok çok eski bir masaldan” (Erdoğan, 2017, s. 14). Söylemlerinden hareketle göstergelerarası bir ilişki kurmak mümkündür.

Sonuç

Her metin bir önceki metinden izler taşır. Bu ilişkiler dilsel ve görsel göstergelerarası düzeyde gerçekleşebilir. Hikaye, roman, masal vb. anlatsal ürünler arasında farklı düzlemlerde çeşitli dilsel ve görsel ilişkilere rastlamak mümkündür. Özellikle çocuk edebiyatı gerçekliğinde kaleme alınmış eserlerde hedef kitlenin algı, ilgi ve ihtiyaçlarını karşılamak için dünya edebiyatında kült denilebilecek ürünlerle çeşitli dilsel ve görsel ilişkiler kurulmaya çalışıldığı bilinmektedir. Bu yönüyle, yazınsal türler arasındaki ilişkileri bulmak, göstergelerarası alışverişin boyutlarını tespit etmek amacıyla göstergebilimsel çözülemeye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda, çocuk edebiyatının önemli yazarlarından birisi olan Fatih Erdoğan'a ait “Tavan Arasındaki Eski Lamba” adlı hikayesi ile “Binbir Gece Masalları”ndan biri olan “Alaaddin'in Sihirli Lambası” masalı Greimas'ın geliştirdiği çözüleme yöntemi kullanılarak, metinlerarası ilişkiler üzerinden göstergelerarası bir incelemeye tâbi tutulmuştur. Söz konusu eserlerin kurgusal ve dilsel içerik yönüyle benzeştiği, bu eserlerin kesiştiği ve farklı olduğu noktaların yeni bağlamlar ve anlam alanları açarak okuyucular üzerinde olumlu etkiler bırakabileceği söylenebilir.

Yapılan yazınsal ve görsel karşılaştırma sonucunda; “Tavan Arasındaki Eski Lamba” hikayesinin hedef kitlesinin 5-7 yaş arası çocuklar olduğu için “Alaaddin'in Sihirli Lambası”na göre daha kısa bir kurguya sahip olduğu ve uyaklı cümleler ile kaleme alındığı görülmüştür. Görsel göstergelerde de aynı durum söz konusudur. “Tavan Arasındaki Eski Lamba” hikayesinde 5-7 yaşındaki çocuklar için daha uygun ve ilgi çekici olan yuvarlak çizimli resimler kullanılırken; “Alaaddin'in Sihirli Lambası” hikayesinde daha gerçekçi resimler tercih edilmiştir. Bunun yanında, “Tavan Arasındaki Eski Lamba” hikayesinde, bilinen ve sevilen bir masal olan “Alaaddin'in Sihirli Lambası” eserine yazınsal ve görsel düzlemde anıştırmalar yapıldığı saptanmıştır. Ayrıca, “Tavan Arasındaki Eski Lamba” hikayesinin özellikle okuma-yazmayı yeni öğrenen çocukların gelişim düzeyleri dikkate alındığında konu ve kurgu bakımından ilgi çekici olduğu, hikayenin yazınsal ve görsel göstergelerinin de “çocuğa görelilik ilkesi”ne uygun olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Al Khawaja, H. (2017). *Alaaddin'in sihirli lambası*. İstanbul: GençKaknüs Yay.
- Barthes, R. (1979). *Göstergebilim ilkeleri* (Çev. B. Vardar ve M. Rifat). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Barthes, R. (1993). *Göstergebilimsel serüven* (Çev. M. Rifat ve S. Rifat). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Binbir Gece Masalları (2017). *Alaaddin'in sihirli lambası* (Çev. O. Gündüz). İstanbul: Kaknüs.
- Erdoğan, F. (2017). *Tavan arasındaki eski lamba*. İstanbul: Mavibulut Yayınları.
- Ercantürk, O. K. (2015). *Göstergebilim açısından Türkçe ders kitapları*. Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi. Çanakkale.
- Erkmen, F. (1987). *Göstergebilime giriş*. İstanbul: Alan Yayınları.
- Guiraud, P. (1994). *Göstergebilim* (Çev. Mehmet Yalçın). Ankara: İmge Yayınevi.
- Günay, V. D. (2002). *Göstergebilim yazuları*. İstanbul: Multilingual.
- Kıran, E. A. & Kıran, Z. (2003). *Yazımsal okuma süreçleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Kıran, Z. & Kıran, A. (2010). *Dilbilime giriş*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Rifat, M. (2014). *Göstergebilimin abc'si*. Ankara: Say Yayınları.
- Sivri, M. & Örkün B. (2013). Açıl kapı açıl ve açıl bahçe açıl adlı eserlere göstergebilimsel açıdan karşılaştırmalı bir yaklaşım. *Humanities*. 171- 195.
- Uçan, H. (2003). *Edebiyat bilimi ve eleştiri*. Ankara: Hece Yayınları.
- Yaylagül, Ö. (2015). *Göstergebilim ve dilbilim*. Ankara: Hece Yayınları.

